

2. HAGIA SOPHIA

**INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE,
CIVILIZATION AND MULTIDISCIPLINARY
STUDIES IN SOCIAL SCIENCES**

May 5-6, 2021

Istanbul

2.AYASOFYA

**Uluslararası Kültür, Medeniyet ve Sosyal
Bilimlerde Multidisipliner Araştırmalar
Kongresi**

FULL TEXTS BOOK

Editors

Assoc. Prof. Mustafa DİĞLER

Zhandos ALIMGEREY

HAGIA SOPHIA

**2.INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE, CIVILIZATION AND
MULTIDISCIPLINARY STUDIES IN SOCIAL SCIENCES**

AYASOFYA

**2.Uluslararası Kùltür, Medeniyet ve
Sosyal Bilimlerde Multidisipliner
Araştırmalar Kongresi**

Full Texts Book

Editors

**Assoc. Prof. Mustafa DİĞLER
Zhandos Alimgerey**

ISBN 978-605-74407-5-4

*by Interanational Publishers
Association/ Ankara*

CONFERENCE ID

CONFERENCE TITLE

HAGIA SOPHIA 2.INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE, CIVILIZATION AND
MULTIDISCIPLINARY STUDIES IN SOCIAL SCIENCES

DATE AND PLACE

MAY 5-6, 2021 ISTANBUL

ORGANIZATION

CAPITAL CONFERENCE / IKSAD /HAGIA SOPHIA JOURNAL OF GEOMETRY

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Halide ASLAN, Ankara University

Dr. Arzu AL, Marmara University

Dr. Recep ERKOCAASLAN, Recep Tayyip Erdoğan University

Dr. Muhittin ELİAÇIK, Kırıkkale University

Dr. Vedat AKMAN, Beykent University

Dr. Özlem ÜLGER, Batman University

Dr. Ömer SABUNCU, Harran University

Dr. Gulizar IBRAHIMOVA, Baku Euroasian University

Dr. Cüneyt GÖKCE, Harran University

Dr. Terane NAGIYEVA, Azerbaijan State Pedagogy University

Dr. Dilshoda MUBAREKOVA, Tashkent State University

Dr. Mahmut ÖZTÜRK, Harran University

Hüseyin SARI, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, Yazma ve Nadir Eserler Dairesi Başkanlığı

Elvan CAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University

PARTICIPANTS' COUNTRIES

Turkey, Pakistan, Albania, Nigeria, Malaysia, Azerbaijan, Moldova, Morocco, Hungary, Hollanda,
Romania

TOTAL ACCEPTED PAPERS: 56

Turkey: 33

Other Countris: 23

SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE (PROFESSOR LIST)

Dr. Yıldız AKSOY

İstanbul Medeniyet University

Dr. Ajda BAŞTAN

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Dr. Hacı Murat TERZİ

Rusya, Orta Asya ve Kafkasya Uzmanı

Dr. Dilshoda MUBAREKOVA

Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. Muhittin ELİAÇIK

Kırıkkale University

Dr. C. VIJAI

St.Peter's Institute of Higher Education and Research

Dr. Orhun Burak SÖZEN

Gaziantep University

Dr. Ayşe ERKMEN

Gaziantep University

Dr. Gulizar IBRAHIMOVA

Baku Euroasian University

Dr. Vedat AKMAN

Beykent University

Dr. Mustafa Latif EMEK

SSD Journal

Dr. Cholpon TOKTOSUNOVA

Kyrgyz Economy University

Dr. Ömer SABUNCU

Harran University

Dr. Cüneyt GÖKÇE

Harran University

Dr. Yehia ZALZALI

Islamic University of Lebanon

Dr. Maha Hamdan ALANAZI

King Abdullah University

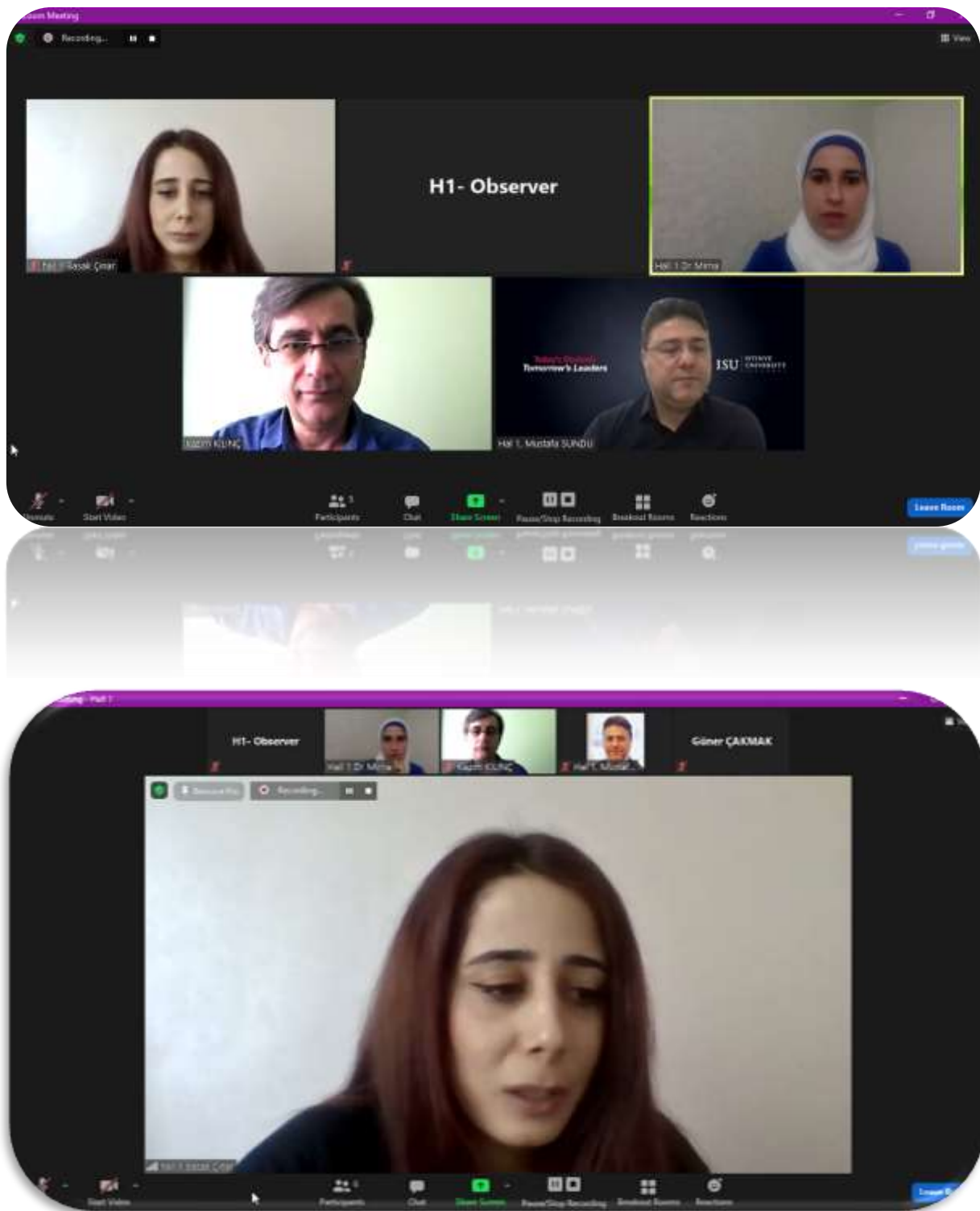
Dr. Mahmut ÖZTÜRK

Harran University

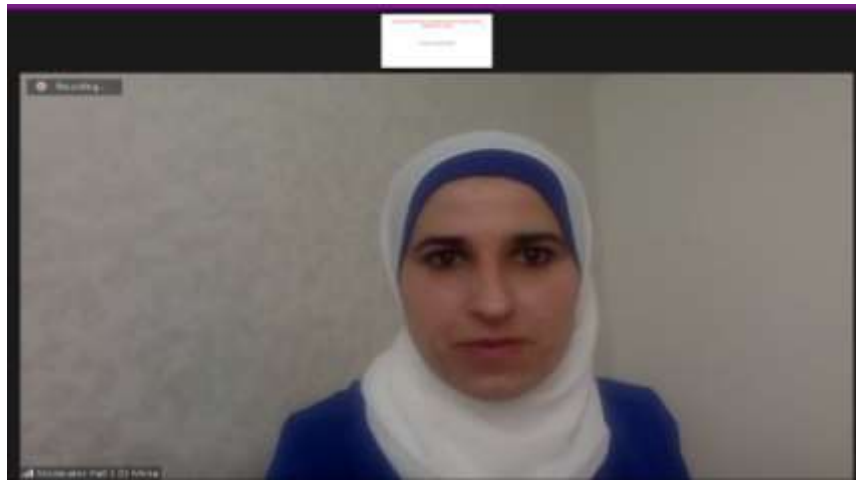
Dr. Terane NAGIYEVA

Azerbaijan State Pedagogy University

PHOTO GALLERY

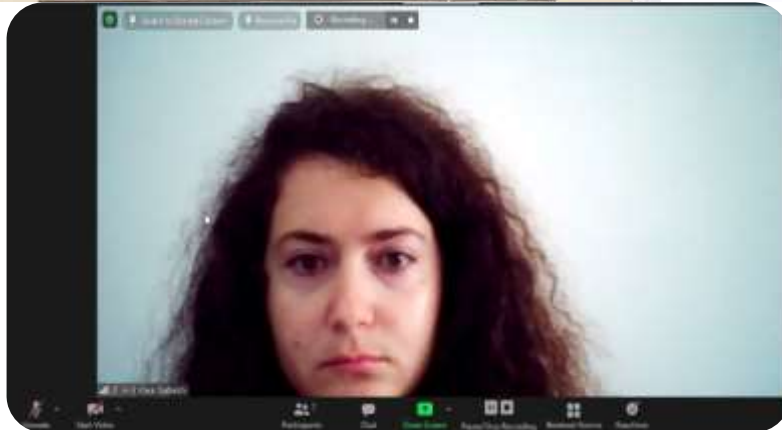
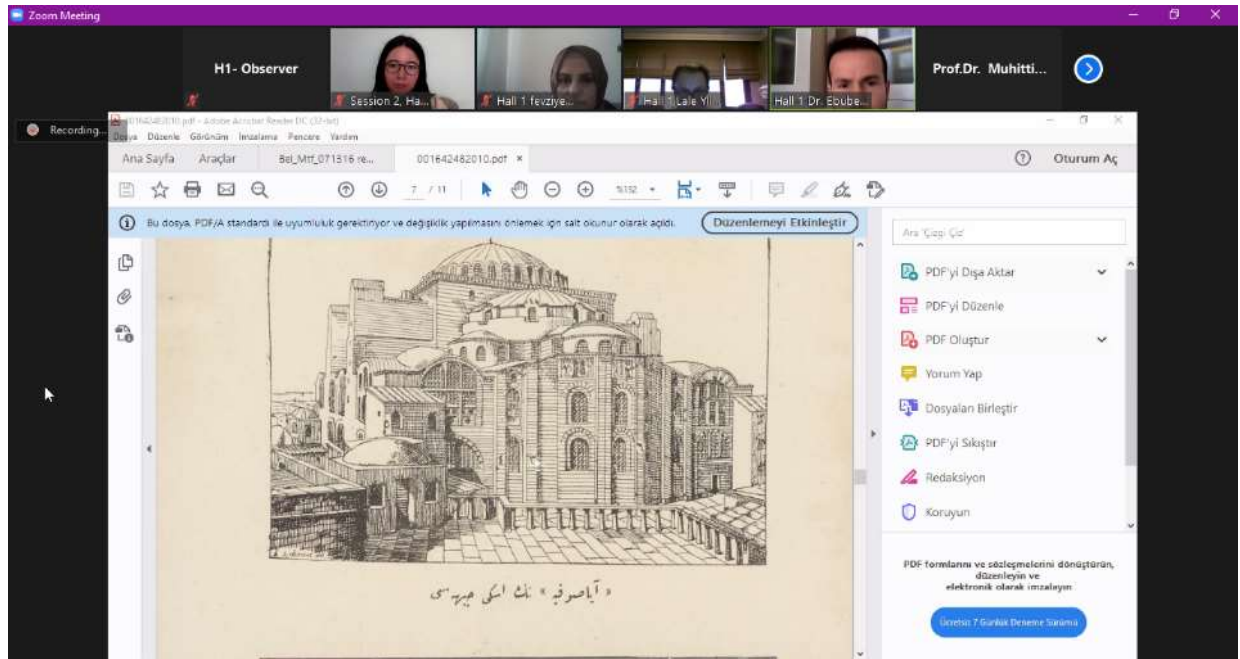
HAGIA SOPHIA 2.INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE,
CIVILIZATION AND MULTIDISCIPLINARY STUDIES IN SOCIAL SCIENCES
MAY 5-6, 2021 ISTANBUL

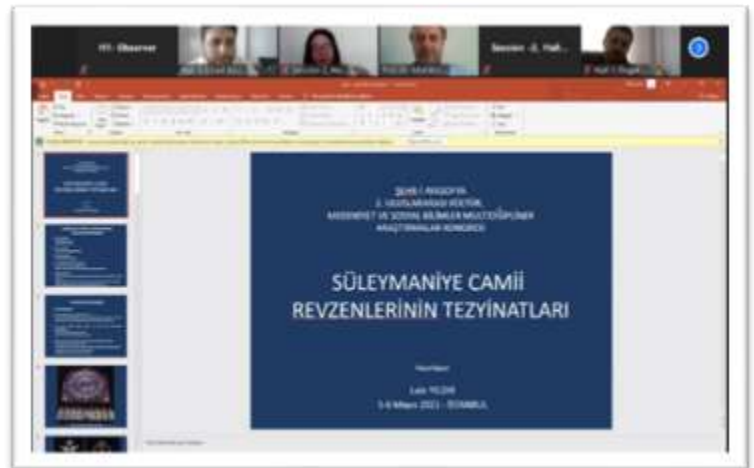
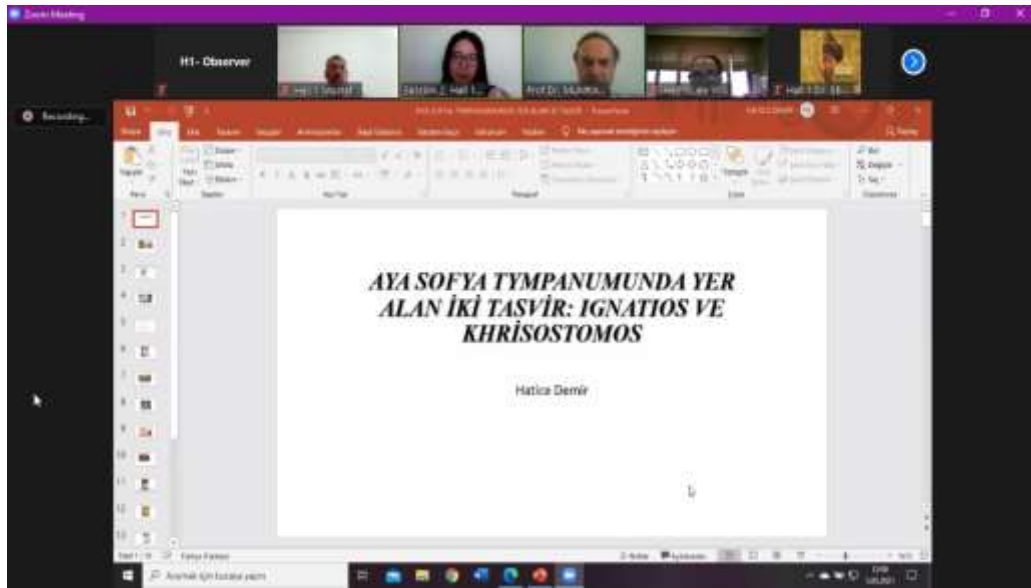
HAGIA SOPHIA 2.INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE,
CIVILIZATION AND MULTIDISCIPLINARY STUDIES IN SOCIAL SCIENCES
MAY 5-6, 2021 ISTANBUL

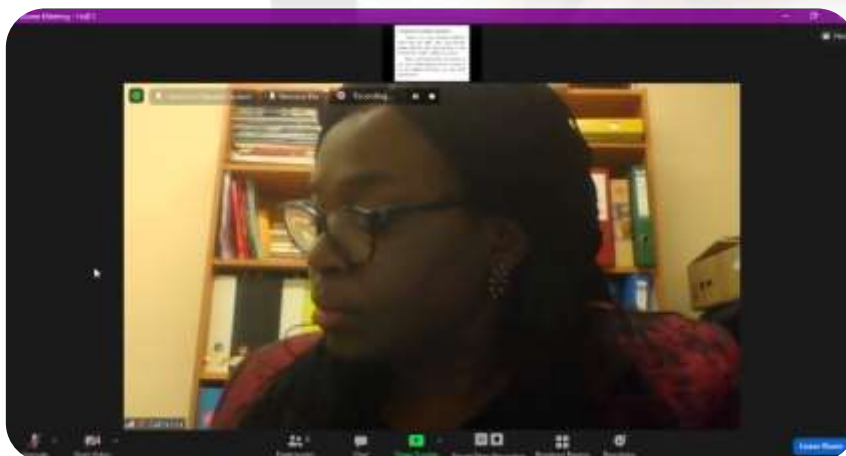
**HAGIA SOPHIA 2.INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE,
CIVILIZATION AND MULTIDISCIPLINARY STUDIES IN SOCIAL SCIENCES
MAY 5-6, 2021 ISTANBUL**

HAGIA SOPHIA 2.INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE,
CIVILIZATION AND MULTIDISCIPLINARY STUDIES IN SOCIAL SCIENCES
MAY 5-6, 2021 ISTANBUL

**HAGIA SOPHIA 2.INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE,
CIVILIZATION AND MULTIDISCIPLINARY STUDIES IN SOCIAL SCIENCES
MAY 5-6, 2021 ISTANBUL**

II. HAGIA SOPHIA

INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE, CIVILIZATION AND MULTIDISCIPLINARY STUDIES IN SOCIAL SCIENCES

**MAY 5 - 6, 2021
ISTANBUL**

CONFERENCE PROGRAM

ONLINE (WITH ZOOM CONFERENCE)
MEETING ID: 853 6487 8009
PASSWORD: 050505

zoom

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ L TFEN

- ❖ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun g nderilmiş ve bilim kurulundan ge en bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ❖ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak “Meeting ID or Personal Link Name” yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ❖ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluştırmaya gerek yoktur.
- ❖ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ❖ Uygulama tablet, telefon ve PC’lerde  alışıyor.
- ❖ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 5 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ❖ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ❖ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

DİKKAT EDİLMESİ GEREKENLER- TEKNİK BİLGİLER

- ◆ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ◆ Zoom’da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ◆ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ◆ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

CONGRESS PROGRAM

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to make a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID instead of “Meeting ID or Personal Link Name” and solidify the session.
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- Moderator - responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

POINTS TO TAKE INTO CONSIDERATION - TECHNICAL INFORMATION

- Make sure your computer has a microphone and is working.
- You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.
- If you think there are any deficiencies / spelling mistakes in the program, please inform by e-mail until May 4, 2021 (17:00) at the latest.
- **(All speakers required to be connected to the session 15 min before the session starts)**
- Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.
- **Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number, exp. Hall 1, Kadir İNANIR**

DATE: 05.05.2021

TIME: 9³⁰-11³⁰

SESSION -1, HALL - 1 / OTURUM-1, SALON-1

MODERATÖR: DR. MIRNA FAWAZ

(All speakers required to be connected to the session 15 min before the session starts)

Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and hall number,

Exp. Session 1, Hall 1, Name

YAZARLAR AUTHOR	ÜNİVERSİTE AFFILIATION	BİLDİRİ BAŞLIĞI ABSTRACT TITLE
DR. MIRNA FAWAZ	BEIRUT ARAB UNIVERSITY	LEBANESE NURSING STUDENTS' PERCEPTIONS REGARDING USE OF CONCEPT MAPPING
DR. Öğr. ÜYESİ KAZIM KILINÇ BAŞAK ÇINAR	BATMAN ÜNİVERSİTESİ	HAVAYOLU YOLCULARINA PANDEMİ (COVID-19) DÖNEMİNDE VERİLEN HİZMETLERE İLİŞKİN TÜKETİCİ GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ
AKAEHOMHEN OKOEGUALE NATTY DR. MUHAMMAD UMAR BELLO DR. KALU JOSEPH UFERE	FACULTY OF ENVIRONMENTAL TECHNOLOGY DEPARTMENT OF ESTATE MANAGEMENT AND VALUATION, ABUBAKAR TAFAWA BALEWA UNIVERSITY BAUCHI, BAUCHI STATE NIGERIA.	EVALUATION OF FACILITIES MANAGEMENT SERVICE PROVISION AND PERFORMANCE ON OUT- PATIENTS SATISFACTION IN SPECIALIST HOSPITAL BAUCHI
AKAEHOMHEN OKOEGUALE NATTY DR. MUHAMMAD UMAR BELLO DR. KALU JOSEPH UFERE OJENIYI SULEIMAN ADEKUNLE	FACULTY OF ENVIRONMENTAL TECHNOLOGY DEPARTMENT OF ESTATE MANAGEMENT AND VALUATION, ABUBAKAR TAFAWA BALEWA UNIVERSITY BAUCHI, BAUCHI STATE NIGERIA.	THE PROVISION AND PERFORMANCE OF FACILITIES MANAGEMENT SERVICES IN SPECIALIST HOSPITAL BAUCHI
DR. CAID MESSAOUD, D. RACHED H. RIGHI H. RACHED	1 HIGHER TEACHER TRAINING SCHOOL OF BOU SAADA, 28001 BOU SAADA, ALGERIA 2 ECOLE NORMALE SUPÉRIEURE DE BOU SAADA 3 UNIVERSITY OF BATNA, BATNA ALGERIA	ACCURATE PREDICTION OF STRUCTURAL AND OPTOELECTRONIC PROPERTIES OF (ZNSE)N/(ZNTE)N SUPERLATTICES
DR. Öğr. ÜYESİ MUSTAFA SUNDU	İSTİNYE ÜNİVERSİTESİ	AŞIRI TEKNOLOJİ YUKU'VE BİLİŞİM LİDERLİĞİ İLİŞKİSİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ÇALIŞMA
GÜNER ÇAKMAK	GENEL CERRAHİ UZMANI SAKARYA EĞİTİM VE ARAŞTIRMA HASTANESİ	CERRAHİ ÇALIŞANLARININ İŞ DOYUMLARININ YAŞAM DOYUMLARI ÜZERİNE ETKİSİ: SAKARYA EĞİTİM ARAŞTIRMA HASTANESİ ÖRNEĞİ

DATE: 05.05.2021

TIME: 9³⁰-11³⁰

SESSION -1, HALL - 2 / OTURUM-1, SALON-2

MODERATÖR: DR. ÖĞR.ÜYESİ AYNUR PALA

(All speakers required to be connected to the session 15 min before the session starts)

Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and hall number,

Exp. Session 1, Hall 1, Name

YAZARLAR AUTHOR	ÜNİVERSİTE AFFILIATION	BİLDİRİ BAŞLIĞI ABSTRACT TITLE
BAKHYT AUBAKIROVA AIGERIM KOZHABERGENOVA	PHD CANDIDATE, EÖTVÖS LORÁND UNIVERSITY, BUDAPEST, HUNGARY, PHD CANDIDATE, EÖTVÖS LORÁND UNIVERSITY, BUDAPEST, HUNGARY,	TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN HUNGARY
DR. ÖĞR.ÜYESİ AYNUR PALA	MANİSA CELEL BAYAR ÜNİVERSİTESİ	LEO TOLSTOY'UN "İNSAN NE İLE YAŞAR" ADLI HİKAYESİNİN DEĞERLER EĞİTİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ
SAID OUSSOU	UNIVERSITY OF MOULAY ISMAIL, MOROCCO	INVESTIGATING THE IMPACT OF GENDER ON MOROCCAN LANGUAGE TEACHERS' PROFESSIONAL AUTONOMY READINESS
OLGA SCIUCHINA	PRIDNESTROVIAN STATE UNIVERSITY, MOLDOVA	WORD FORMATION PROCESSES OF ENGLISH COMPUTER NEOLOGISMS
DILARA KARIMOVA	SHEKI BRANCH OF AZERBAIJAN PEDAGOGICAL UNIVERSITY	WHAT IS SPEED READING AND HOW TO LEARN IT SUCCESSFULLY?
AIREN SURAYYA BINTI KHAIRU ANUAR	KENINGAU VOCATIONAL COLLEGE, MALAYSIA	MORAL SENSITIVITY THROUGH THE INTERACTION OF STUDENTS FROM DIFFERENT CULTURES IN SABAH
SAIDA YUSIFOVA	BAKİ AVRASIYA UNIVERSİTESİ	DİLÇİLİKDƏ EVFEMİZM VƏ DİSFEMİZMLƏRİN LEKSİK- SEMANTİK TƏSNİFATI
SEVINJ HAJIYEVA	AZERBAIJAN STATE PEDAGOGY UNIVERSITY	TEACHING METHODS CULTIVATING CREATIVE THINKING OF STUDENTS IN HIGH SCHOOL
CALINESCU AMALIA	PHD FROM THE UNIVERSITY OF BUCHAREST, ROMANIA	THE GRADING PROCESS IN SYSTEM 1 AND SYSTEM 2 OF THINKING

DATE: 05.05.2021

TIME: 12⁰⁰-14⁰⁰

SESSION -2, HALL - 1 / OTURUM-2, SALON-1

MODERATÖR: PROF. DR. MUHITTİN ELİAÇIK

(All speakers required to be connected to the session 15 min before the session starts)

Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and hall number,

[Exp. Session 1, Hall 1, Name](#)

OPEN SESSION ON HAGIA SOPHIA

YAZARLAR AUTHOR	ÜNİVERSİTE AFFILIATION	BİLDİRİ BAŞLIĞI ABSTRACT TITLE
DOÇ.DR.MUSTAFA DİĞLER	KARAMANOĞLU MEHMET BEY ÜNİVERSİTESİ	AYASOFYANIN İKONALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME
DR. ÖĞR. GÖR. HATİCE DEMİR	KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ	AYA SOFYA TYMPANUMUNDA YER ALAN İKİ TASVİR: IGNATIUS VE KHRİSOSTOMOS
DR. FEVZİYE ALSAÇ	MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI	ECDADIN BULUŞTUĞU NOSTALJİ KAVŞAĞI OLARAK AYASOFYA CAMİİ
DR.EBUBEKİR ERASLAN	MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ	RESSAM AVNİ LİFİJİ'NİN 22 ARALIK 1926 TARİHİNDE VAKİT GAZETESİNDE YAZDIĞI "AYASOFYA'NIN TAMİRİ (SANAYİ-İ NEFİSE ENCÜMENİNİN NAZAR-İ DİKKATİNE) BAŞLIKLİ YAZISI
PROF. DR. MUHITTİN ELİAÇIK	KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ	AYASOFYA'NIN YAPIM TARİHİNE AİT BİLİNMEYEN BİR ESER
PROF. DR. MUHITTİN ELİAÇIK	KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ	MANZUM BİR AYASOFYA TARİHİ
DR. ÖZGÜR GEDİKLİ	MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI	DERGİLERDE AYASOFYA
ARŞ. GÖR. DR. ŞADIYE KOTANLI KIZILOĞLU	GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ	İDEOLOJİK PERSPEKTİFTEN AYASOFYA'YI OKUMAK: SANAL BASIN ÖRNEĞİNDE BİR İNCELEME
ÖĞR. GÖR. CİHAD DOĞAN	BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ	TÜRKİYE'NİN ULUS MARKALAMASINDA AYASOFYA'NIN ÖNEMİ
LALE YILDIR	FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ	SÜLEYMANİYE CAMİİ REVZENLERİNİN TEZYİNATLARI

DATE: 05.05.2021

TIME: 12⁰⁰-14⁰⁰

SESSION -2, HALL - 2 / OTURUM-2, SALON-2

MODERATÖR: DR. ÖĞR. ÜYESİ ZEHRA GÖZÜTOK TAMDOĞAN

(All speakers required to be connected to the session 15 min before the session starts)

Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and hall number,

Exp. Session 1, Hall 1, Name

OPEN SESSION ON HAGIA SOPHIA

YAZARLAR AUTHOR	ÜNİVERSİTE AFFILIATION	BİLDİRİ BAŞLIĞI ABSTRACT TITLE
DR. ÖĞR. ÜYESİ ZEHRA GÖZÜTOK TAMDOĞAN	TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ	MAĞRİB ELÇİSİ TEMGRÜTİ VE O'NUN GÖZÜYLE 16. YÜZYILDA İSTANBUL
EYLEM ÖZTÜRKÇİ	YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ	TARİHSEL SÜREÇTE AYASOFYA MEDRESESİ
EYLEM ÖZTÜRKÇİ	YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ	HANEDAN MEZARLIĞI OLARAK AYASOFYA
DR. ÖĞR. ÜYESİ BESTE ÇOK	DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ	KLASİK DÖNEM OSMANLI MİHRAPLARINDAN BAZI ÖRNEKLER
DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖZLEM VARGÜN	İSTANBUL YENİ YÜZYIL ÜNİVERSİTESİ	KÜLTÜREL MİRASI ARTIRILMIŞ GERÇEKLIKLE YENİDEN KURGULAMADA ALGISAL GERİDÖNÜŞLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ
DOÇ. DR. MEHMET GÖKHAN GENEL BÜNYAMIN AYTEKİN	YALOVA ÜNİVERSİTESİ	AYASOFYA'NIN TEKRAR CAMİ OLARAK AÇILMASININ TÜRK BAŞININDAKİ İZDÜŞÜMÜ
DR. ÖĞR. ÜYESİ ABDOLVAHİD SOOFİZADEH	AKSARAY ÜNİVERSİTESİ, FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ, TARİH BÖLÜMÜ	BÜYÜK SELÇUKLU VE ANADOLU SELÇUKLU DEVLETLERİNİN BENZER MİMARİ ESERLERİ (ÜÇ KÜMBETLER- HARAKAN İKİZ TÜRBELERİ)
ÖĞR. GÖR. KÜBRA GÜLLÜ	HASAN KALYONCU ÜNİVERSİTESİ	AYASOFYA'NIN İŞLEV DEĞİŞİKLİĞİNİN İNANÇ TURİZMİNE ETKİLERİ

DATE: 05.05.2021

TIME: 14³⁰-16³⁰

SESSION -3, HALL - 1/ OTURUM-3, SALON-1

MODERATÖR: SAMIRA DADASHOVA

(All speakers required to be connected to the session 15 min before the session starts)

Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and hall number,

Exp. Session 1, Hall 1, Name

YAZARLAR AUTHOR	ÜNİVERSİTE AFFILIATION	BİLDİRİ BAŞLIĞI ABSTRACT TITLE
MUHAMMAD ABDULLAHI	UNIVERSITY OF MAIDUGURI, NORTH-EAST NIGERIA	ROLE OF CIVILIAN JOINT TASK FORCE (CJTF) IN COMBATING ARMED OPPOSITION GROUPS IN NORTH-EAST NIGERIA
CATHERINE ENOREDIA ODORIGE (PHD)	UNIVERSITY OF DUNAÚJVÁROS HUNGARY	EXPLORING THE NATURAL HUMAN TENDENCY FOR SOCIAL COMMUNICATION, IN THE CHANGE MANAGEMENT COMMUNICATION PROCESS
SAMIRA DADASHOVA	PHD STUDENT, INSTITUTE OF PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY OF ANAS REPUBLIC OF AZERBAIJAN, BAKU	REFLECTING ON THE PROBLEM OF NATIONAL IDENTITY CRISIS IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL INTERACTION
DOÇ. DR. VESİLE ŞEMŞEK	ASSOCIATE PROFESSOR DR. LECTURER, AZERBAIJAN, BAKU	ON THE CULTURAL HERITAGE OF QARABAĞ DECLARATION OF THE CONGRESS
MUSA MURSAGULIYEV SAADAT ALIYEVA	DIRECTOR OF THE "KESHICHIDAGH" STATE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE, AZERBAIJAN, AGHSTAF DISTRICT, DIRECTOR OF THE "AVEY" STATE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE. GAZAKH DISTRICT.	OUR HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS EXPOSED TO ENEMY EFFECTS
USMAN MUHAMMAD GIDADO MUHAMMAD AHMAD IBRAHIM ABDULKADIR SANI SANI INUSA MILALA	1.2.3. DEPARTMENT OF BUILDING TECHNOLOGY FACULTY OF ENVIRONMENTAL TECHNOLOGY ABUBAKAR TAFAWA BALEWA UNIVERSITY BAUCHI, STATE NIGERIA. FACULTY OF ENVIRONMENTAL TECHNOLOGY DEPARTMENT OF ESTATE MANAGEMENT AND VALUATION	CHALLENGES OF REWORK IN CONSTRUCTION PROJECT OF RECONSTRUCTIONS REHABILITATION AND RESETTLEMENT (RRR) MINISTRY ORNO STATE
NURUDDEEN MUHAMMAD KOKO, AZMIL MOHD TAYEB PhD SITI ZULIHA RAZALI PhD	DEPARTMENT OF PUBLIC ADMINISTRATION USMANU DANFODIYO UNIVERSITY, SOKOTO, NIGERIA. FACULTY OF MANAGEMENT SCIENCES. SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES, DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE UNIVERSITI SAINS MALAYSIA	WILL THE SECURITY CHALLENGES IN NIGERIA TRIGGER LOCAL GOVERNMENT REFORM?

DATE: 05.05.2021

TIME: 14³⁰-16³⁰

SESSION -3, HALL - 2/ OTURUM-3, SALON-2

MODERATÖR: DR. SEYHAN ÖZSOY

(All speakers required to be connected to the session 15 min before the session starts)

Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and hall number,

Exp. Session 1, Hall 1, Name

YAZARLAR AUTHOR	ÜNİVERSİTE AFFILIATION	BİLDİRİ BAŞLIĞI ABSTRACT TITLE
DR. SEYHAN ÖZSOY	<i>DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, HOLLANDA</i>	İSLAM MEDENİYETİ
REHANA KANWAL	<i>M.PHIL SCHOLAR, DEPARTMENT OF ISLAMIC STUDIES NATIONAL COLLEGE OF BUSINESS ADMINISTRATION AND ECONOMICS, LAHORE, PAKISTAN</i>	OBJECTIVES OF KNOWLEDGE: REFLECTIONS FROM THE TEACHINGS OF PROPHET MUHAMMAD (PBUH)
REHANA KANWAL	<i>M.PHIL SCHOLAR, DEPARTMENT OF ISLAMIC STUDIES NATIONAL COLLEGE OF BUSINESS ADMINISTRATION AND ECONOMICS, LAHORE, PAKISTAN</i>	RELATIONSHIP BETWEEN QUALITY CULTURE AND ORGANIZATIONAL PERFORMANCE WITH MEDIATING EFFECT OF COMPETITIVE ADVANTAGE
RES. ASST. AYŞEGÜL İNCE PROF. DR. AYSU AKALIN	<i>GAZI UNIVERSITY</i>	WOMEN'S PRIVACY IN AN ARCHITECT'S CONTEXTUAL INTERPRETATION: SANCAKLAR MOSQUE
DOÇ. DR. MEHMET GÖKHAN GENEL YÜKSEK LİSNAS ÖĞRENCİSİ MÜCAHİT FURKAN ASAN	<i>YALOVA ÜNİVERSİTESİ</i>	KUDÜS'ÜN İSRAİL TARAFINDAN BAŞKENT İLAN EDİLMESİNİN ŞARKU'L AVSAT GAZETESİ ÜZERİNDEN İNCELENMESİ
GAMZE GÜNEŞ DOÇ. DR. BUĞRA YILDIRIM	<i>MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ</i>	YAŞAMI YENİDEN İNŞA ETME SÜRECİNDE ENGELLİ SİĞİNCİ OLMAK: SOSYAL HİZMET PERSPEKTİFİYLE NİTELİKSEL BİR DEĞERLENDİRME
DR. PINAR BAYRAM	<i>BAĞIMSIZ ARAŞTIRMACI</i>	MÜLTECİLERİ TARİF EDEN FOTOĞRAFLARDA METAFORİK ÖĞELER: INSTAGRAM POSTLARI ÜZERİNDEN TEMATİK SÖYLEM ANALİZİ
TOLGA ÖZKAPTAN	<i>ANKARA ÜNİVERSİTESİ</i>	ÜLKE MARKALAMA BAĞLAMINDA LATİN AMERİKA VE İSPANYA'DA TÜRK DİZİLERİ

DATE: 05.05.2021

TIME: 14³⁰-16³⁰

SESSION -3, HALL - 3/ OTURUM-3, SALON-3

MODERATÖR: KALDYGUL ADILBEKOVA

(All speakers required to be connected to the session 15 min before the session starts)

Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and hall number,

Exp. Session 1, Hall 1, Name

YAZARLAR AUTHOR	ÜNİVERSİTE AFFILIATION	BİLDİRİ BAŞLIĞI ABSTRACT TITLE
ARŞ. GÖR. OSMAN KAĞAN ERGÜR	<i>FIRAT ÜNİVERSİTESİ</i>	VERGİLENDİRME YETKİSİNE HAKİM OLAN ANAYASAL İLKELER
DR. ÖĞR. ÜYESİ ARZU TUYGUN TOKLU	<i>RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ, ULUSLARARASI TİCARET VE LOJİSTİK BÖLÜMÜ</i>	İHRACAT LOJİSTİĞİNDE TAŞIMA MODLARI. BİR FAYDA MALİYET ANALİZİ VAKA ÇALIŞMASI
PROF. DR. SAİD KINGİR ÖZLEM ERYILMAZ	<i>SAKARYA UYGULAMALI BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ</i>	TURİZM ALANINDAKİ TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN TURİZM LİSANS ÖĞRENCİLERİNİN GİRİŞİMCİLİĞİNE ETKİSİ: TÜBİTAK GİRİŞİMCİLİK DESTEK PROGRAMI DEĞERLENDİRMESİ
KAAN BERK DALAHMETOĞLU	<i>KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ</i>	COĞRAFİ İŞARET VE GASTRONOMİ TURİZM İLİŞKİSİ: KASTAMONU ÖRNEĞİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ MÜGE CAFEROĞLU	<i>NUNKI DESIGN</i>	GELENEKSEL YAZMACILIK SANATINI TİPOGRAFİ VE İLLÜSTRASYON İLE YENİDEN YORUMLAMAK
KLEJDA GABESHI	<i>UNIVERSITY OF CRAIOVA, ROMANIA; ASS/LECTURER, LOGOS UNIVERSITY, TIRANA, ALBANIA</i>	CURRENT CONSIDERATIONS AND APPROACHES ON CREDIT ACTIVITY IN THE E7 COUNTRIES
DR. ÖĞR. ÜYESİ SEMİH ZEKA	<i>ERCIYES ÜNİVERSİTESİ</i>	AHMET HAMDİ TANPINAR'IN GÖZÜNDEN MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

CONTENT

CONFERENCE ID	I
SCIENTIFIC COMMITTEE	II
PHOTO GALLERY	III
PROGRAM	IV
CONTENT	V

AUTORS	TITLE	NO
Kazım KILINÇ Başak ÇINAR	HAVAYOLU YOLCULARINA PANDEMİ (COVID-19) DÖNEMİNDE VERİLEN HİZMETLERE İLİŞKİN TÜKETİCİ GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ	1-20
Dilara KARIMOVA	WHAT IS SPEED READING AND HOW TO LEARN IT SUCCESSFULLY?	21-27
Saida YUSIFOVA	DİLÇİLİKDƏ EVFEMİZM VƏ DİSFEMİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK TƏSNİFATI	28-31
Mustafa DİĞLER	AYASOFYANIN İKONALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME	32-41
Özgür GEDİKLİ	DERGİLERDE AYASOFYA	42-62
Muhammad Umar BELLO Kalu Joseph UFERE Akaehomhen Okoeguale NATTY Ojeniyi Suleiman ADEKUNLE	THE OUTPATIENT'S SATISFACTION WITH PROVISION AND PERFORMANCE OF FACILITIES MANAGEMENT SERVICES IN SPECIALIST HOSPITAL BAUCHI	63-80
Ebubekir ERASLAN	RESSAM AVNİ LİFİJ'İN 22 ARALIK 1926 TARİHİNDE VAKİT GAZETESİNDE YAZDIĞI "AYASOFYA'NIN TAMİRİ (SANAYİ-İ NEFİSE ENCÜMENİNİN NAZAR-I DİKKATİNE)" BAŞLIKLİ YAZISI	81-95
Hatice DEMİR	AYASOFYA TYMPANUMUNDA YER ALAN İKİ TASVİR: IGNATIOS VE KHRİSOSTOMOS	96-114
Samira N. DADASHOVA	REFLECTING ON THE PROBLEM OF NATIONAL IDENTITY CRISIS IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL INTERACTION	115-118
Kübra GÜLLÜ	AYASOFYA'NIN İŞLEV DEĞİŞİKLİĞİNİN İNANÇ TURİZMİNE ETKİLERİ	119-125

**HAGIA SOPHIA 2.INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE,
CIVILIZATION AND MULTIDISCIPLINARY STUDIES IN SOCIAL SCIENCES
MAY 5-6, 2021 ISTANBUL**

Ayşegül İNCE Aysu AKALIN	WOMEN'S PRIVACY IN AN ARCHITECT'S CONTEXTUAL INTERPRETATION: SANCAKLAR MOSQUE	126-140
Dr. Fevziye ALSAÇ	ECDADIN BULUŞTUĞU NOSTALJİ KAVŞAĞI OLARAK AYASOFYA CAMİİ	141-158
Seyhan ÖZSOY	İSLAM MEDENİYETİ	159-165
Said KINGIR Özlem ERYILMAZ	TURİZM ALANINDAKİ TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN TURİZM LİSANS ÖĞRENCİLERİNİN GİRİŞİMCİLİĞİNE ETKİSİ: TÜBİTAK GİRİŞİMCİLİK DESTEK PROGRAMI DEĞERLENDİRMESİ	166-174
Catherine Enoredia ODORIGE	PAPER TITLE: EXPLORING THE NATURAL HUMAN TENDENCY FOR SOCIAL COMMUNICATION IN THE CHANGE MANAGEMENT COMMUNICATION PROCESS	175-184
Mustafa SUNDU	AŞIRI TEKNOLOJİ YÜKÜ VE BİLİŞİM LİDERLİĞİ İLİŞKİSİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ÇALIŞMA	185-205
Beste ÇOK	KLASİK DÖNEM OSMANLI MİHRAPLARINDAN BAZI ÖRNEKLER	206-212
Lale YILDIR	SÜLEYMANİYE CAMİİ REVZENLERİNİN TEZYİNATLARI	213-227
Klejda GABESHI	CURRENT CONSIDERATIONS AND APPROACHES ON CREDIT ACTIVITY IN THE E7 COUNTRIES	228-234
Sevinj HAJIYEVA	TEACHING METHODS CULTIVATING CREATIVE THINKING OF STUDENTS IN HIGH SCHOOL	235-240
Şadiye KOTANLI KIZILOĞLU	İDEOLOJİK PERSPEKTİFTEN AYASOFYA'YI OKUMAK: SANAL BASIN ÖRNEĞİNDE BİR İNCELEME	241-259
Bakhyt AUBAKIROVA Aigerim KOZHABERGENOVA	TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN HUNGARY	260-271

HAVAYOLU YOLCULARINA PANDEMİ (COVID-19) DÖNEMİNDE VERİLEN HİZMETLERE İLİŞKİN TÜKETİCİ GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Kazım KILINÇ
Batman Üniversitesi

Yüksek Lisans Öğrencisi Başak ÇINAR
Batman Üniversitesi

Özet: Tüketicilerin ihtiyaçlarını gidermek açısından işletmeler pazara somut malar sundukları gibi bazen de birçok alanda (taşımacılık, eğlence, temizlik vb.) hizmetler de sunmaktadırlar. Ulaşım hizmetleri de verilen bu tür hizmetler arasında yer almaktadır. Özellikle havayolu ulaşım hizmetleri, diğer ulaşım hizmetlerine (karayolu, demiryolu ve denizyolu) nazaran ulaşım hizmetleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ulaşım hizmetlerini bazen sınırlayan afet, salgın hastalık gibi olağanüstü durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu tür durumlarda işletmeler veya hükümetler tarafından yolcu sağlığı ve güvenliği açısından çeşitli tedbirler alınmaktadır. Verilen hizmetlerde iyileştirmelere veya değişikliklere gidilebilmektedir. 2019'da ortaya çıkan ve etkileri 2021'de de devam eden salgın dönemi de bu tür durumlardan bir olarak yaşanmaktadır. Bu bağlamda, pandemi (Covid-19) döneminde hava yolu ulaşım hizmetlerinden faydalanan tüketicilerin, verilen yer ve kabin hizmetlerine ilişkin düşüncelerinin belirlenmesini konu edinen araştırmanın amacı, hava yolu yolcularına salgın döneminde verilen hizmetlere ilişkin tüketici görüşlerinin incelenmesi olarak belirlenmiştir. Araştırmanın evrenini, Diyarbakır havaalanında uçuş hizmetinden faydalanan tüketiciler oluşturmuştur. Araştırmada olasılığa dayalı olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yönteminden faydalanılmıştır. Verilerin elde edilmesi için anket yönteminden faydalanılmıştır. Anketler yüz yüze yapılmış ve veriler 412 yolcudan elde edilmiştir. Verilerden hareketle tüketicilerin demografik özellikleri ile tüketici görüşleri arasındaki anlamlı ilişkileri belirlemek için istatistiki analizler yapılmıştır. Yapılan analizlerden, pandemi sürecinde yer ve kabin hizmetlerinde bilgilendirici, sosyal mesafeyi koruyucu, teması azaltıcı vb. koruyucu önlemlerin alınmasının yolcuların sağlıklarına yönelik tedirginliklerini giderme, korkularını azaltma ve memnuniyet düzeylerini artırma adına tüketici görüş ve beklentilerini ortaya koyan önemli konular olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tüketici Görüşleri, Pandemi (Covid-19), Hava Yolu Ulaşım Hizmetleri

ANALYSIS OF CONSUMER OPINIONS ABOUT THE SERVICES PROVIDED TO AIR PASSENGERS DURING THE PANDEMIA (COVID-19) PERIOD

Abstract: To meet the needs of consumers, businesses not only offer concrete products to the market but also offer services in many areas (transportation, entertainment, cleaning, etc.). Transportation services are also among such services. Especially air transport services have an important place in transportation services compared to other transportation services (road,

railway, and seaway). Extraordinary situations such as disasters and epidemics that sometimes limit transportation services may occur. In such cases, businesses or governments in terms of passenger health and safety take various measures. Improvements or changes can be made to the services provided. The epidemic period, which emerged in 2019 and whose effects continue in 2021, is also experienced as one of such situations. In this context, the purpose of the study, which is about determining the opinions of consumers who benefit from airline transportation services during the pandemic (Covid-19) period, regarding the place and cabin services provided, was determined as the examination of consumer opinions on the services provided to airline passengers during the epidemic period.

The consumers benefiting from the flight service at the Diyarbakır Airport constitute the universe of the research. The convenience sampling method, which is one of the non-probabilistic sampling methods, was used in the study. Survey method was used to obtain the data. Surveys were conducted face-to-face and data were obtained from 412 passengers. Statistical analyses were made to determine the meaningful relationships between the demographic characteristics of consumers and consumer opinions based on the data. From the analyses made, we conclude that taking protective measures, which are informative, social distanced and contact reducing, etc are in the ground and cabin services during the pandemic process, are important issues that reveal consumer opinions and expectations to alleviate the anxiety of the passengers about their health, to reduce their fears and to increase their satisfaction level.

Keywords: Consumer Opinions, Pandemia (Covid-19), Airline Transportation Services

1. GİRİŞ

Çin'in Wuhan şehrinde 2019 yılında ortaya çıkan salgın (koronavirüs), kısa bir süre içerisinde denizasırlı ülkelere de yayılmaya başlamıştır (Zhuangvd, 2020, s.29). Resmi olarak Covid-19 olarak adlandırılan ve hava yolu ile hızla yayıldığı tespit edilen hastalık (Aydın ve Doğan, 2020, s.94) dünya üzerinde pek çok ülkeyi etkisi altına almış ve toplamda 204 ülkeye yayılarak 85 milyon insanı etkilemiştir (Yavuz, 2020, s.277).

Ülkelerin bu tür salgın dönemlerinde ticaret, seyahat ve göç gibi küreselleşmiş olgulara karşı koordineli bir şekilde hareket ederek küresel kararlar almaları gerekmektedir (Sabin, 2020, s.2). Küresel salgının önüne geçebilmek ve etkilerini sınırlamak için dünya genelinde bireylerin hareketliliğini azaltmaya yönelik, ülkeler ve şehirlerarası seyahat kısıtlamaları getirilmiş (Sobieralski, 2020, s.1) karantina, sosyal mesafe ve toplum çevreleme gibi birtakım önlemler alınmıştır (Arellana, Marquez ve Cantillo, 2020, s.23). Uluslararası insan hareketliliğinin en çok yaşandığı ve yolcu potansiyelinin yoğun olduğu ulaşım türlerinden biri olan havayolu taşımacılığında alınan önlem ve sınırlamalar, ülkelerin tedbirleri en üst düzeyde tuttuğu sektörlerin başında yer almıştır (Macit, Macit 2020, s.101). Kanunlar çerçevesinde alınan tedbirlerin yanı sıra işletmeler de hastalığın yayılmasını engellemek, müşterilerin hastalık korkusunu azaltmak, memnuniyeti arttırmak ve müşteri potansiyelini korumak için çeşitli hizmetler sunmaya ve önlemler almaya çalışmışlardır.

Bu çalışma ile havayolu taşımacılığında salgın döneminde Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü ve havayolu firmalarının almış olduğu önlemler kapsamında, kontrollü olarak yapılan seyahatlerde yolculara sunulan hizmetlere ilişkin tüketici görüşlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırmada elde edilecek sonuçların başta literatür olmak üzere, sivil havacılık hizmeti ve bu hizmeti veren işletmelere katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Sivil Havacılık, Sivil Havacılıkta Yer ve Kabin Hizmetleri

Sivil havacılık; askeri bir amaç olmaksızın insanların, değerli eşyaların, posta ve kargoların bir yerden alınarak başka bir yere götürülmesi faaliyetlerini içermektedir (Demir, 2016, s.23). Modern taşımacılıkta en çok merak edilen ve dünya üzerindeki ülkelerin sosyo-kültürel ve ekonomik yönden gelişmelerine büyük katkı sağlayan sektörlerin başında yer almaktadır (Topal, Şahin ve Topal, 2018, s.119). Sivil havacılık endüstrisi; Türkiye’de kamu ve özel sektörün işbirliği ile hizmet veren bir model oluşturmaktadır (Yılmaz, 2020, s.115).

İşletmeler çoğu zaman müşterilerine somut ürünler sunduğu gibi; bazen de sağlık, temizlik, taşımacılık, eğlence gibi hizmetler de sunmaktadır (Kuyucak ve Şengür, 2016, s.5). Hava yolu endüstrisi de soyut hizmet veren sektörler arasında yer alarak (A Baker, 2013, s.1) hizmetlerini güvenlik, uygunluk, yer hizmetleri ve kabin hizmetleri olarak vermektedirler (Gürses, 2006, s.7).

Yer hizmetleri, havacılık sektöründe göz ardı edilemeyecek ve hizmet kalitesini etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır (Khung ve Uyen, 2014, s.328). Uçağın piste inişinden kalkışına kadar olan sürede hava limanlarının kendi imkânlarıyla ya da sözleşmeli olarak yer hizmeti veren şirketler aracılığıyla sunmuş olduğu hizmetleri kapsamaktadır (Demir, 2019, s.27-29). Bu hizmetler arasında; check-in, bagaj teslim, özel yolcu hizmeti, dinlenme salonu hizmetleri, yükleme-boşaltma, uçak temizliği yer almaktadır (Khung ve Uyen, 2014, s.328).

Havacılık sektöründe somut unsur faktörleri uçak içi görünümü ve kabin içi hizmetleri ile ilişkilendirilmektedir. Havayolu işletmeleri uçuş sırasında müşterilerine verdikleri hizmette somut ürünler de sunmaktadır. Sunulan hizmetlerin değerlendirilmesinde, müşterilerin bekledikleri hizmet kalitesinin algılanan hizmet kalitesinin önüne geçmesi verilen kabin içi hizmetlerinin kalitesinin büyüklüğünü göstermiş olacaktır (Yılmaz Uz ve Özer Canarslan, 2019, s.2913). Havayolu taşımacılığında kabin içi hizmetlerinde yiyecek-içecek ikramlarının yapılması, uçak içi temizliği, internet erişimi, koltuk tipi, personelin görsel uygunluğu, ilgili ve güler yüzlü olması gibi pek çok faktör müşterilerin firma tercihleri üzerinde etkili olmaktadır (Gürses, 2006, s.66).

2.2. Hava Yolu Taşımacılığı ve Covid-19 Tedbirleri

Hava yolu endüstrisi gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerine önemli derecede katkıları olan bir hizmet sektörüdür (Yılmaz Uz ve Özer Canarslan, 2019, s.2908). Hava yolu taşımacılığı da soyut hizmet veren sektörler arasında yer alarak (A Baker, 2013, s.1) hizmetlerini güvenlik, uygunluk, kabin hizmetleri, bilet-bagaj, uçak tipi ve yer hizmetleri olarak vermektedirler (Gürses, 2006, s.7). Havayolu taşımacılığı, taşıma faaliyetleri sırasında

sağlamış olduğu hız, konfor ve güvenlik gibi faydalarından dolayı diğer ulaştırma türlerinden daha çok tercih edilmektedir (Aktepe ve Şahbaz, 2010, s.70).

Ulaşım faaliyetleri yerel ve global ölçekte her geçen gün gelişen ve artan yolcu talebiyle, sosyal yaşantımızda önemli bir yere sahipken (Bakırcı,2020, s.47) ortaya çıkan finansal krizler, doğal afetler, salgın hastalıklar gibi olağanüstü durumlar ulaşımı kesintiye uğratarak durma noktasına getirebilmektedir (Sobieralski, 2020, s.2). Geçmişten günümüze kadar ortaya çıkan salgınların ulaşım araçları üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu görülmüştür. (Bakırcı, 2020, s.47). Covid-19 salgınının da küresel hava taşımacılığı endüstrisi üzerinde yıkıcı etkileri olmuştur. Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) tarafından getirilen seyahat kısıtlamalarının ardından salgından etkilenen ülkeler de kendi sınır kapılarını kapatma ve vize reddi gibi önlemler alarak şehirlerarası ve uluslararası seyahatlere sınırlamalar getirmiştir (Graham, Kremarik ve Kruse, 2020, s.1). Dünya çapında alınan önlemlerin geneli, sosyal mesafeyi korumak, seyahat sıklığını kısıtlamak ve vatandaşların seyahat alışkanlıklarının salgın dönemine uygun olmasını sağlamak için alınmıştır (Arellana, Marquez ve Cantillo, 2020, s.1).

Türkiye’de de etkisini gösteren Covid-19 salgınının yayılmasını önleyebilmek için 27 Mart 2020 tarihinde şehirlerarası ve uluslararası seyahat kısıtlamaları getirilerek salgının yayılma hızı kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (SHGM, 2020). Salgının Avrupa, Asya ve Amerika’da da hızlı bir şekilde artış göstermesinin ardından ülkelerin yavaş yavaş tüm uçuşlarını durdurması ekonomik anlamda havacılık sektörünü durma noktasına getirmiştir (Şen, Bütün, 2021, s.107). Bu süreçte Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (IATA) Covid-19 salgınının 2020 yılında havacılık sektörüne toplam zararının 118 milyar \$ olduğunu ve 2019 yılına kıyasla toplam talebin %65,9 oranında düşüş gösterdiğini açıklamıştır (www.iata.org).

Dünya genelinde Covid-19 salgınının etkisi devam ederken 2020 yılı Haziran ayı itibariyle normalleşme sürecine girilmiştir. Ülkelerin kademeli olarak sınır kapılarını açmalarıyla havayolu trafiğinde artış görülmüştür (Şen, Bütün, 2021, s.108). Küresel olarak etkisini devam ettiren Covid-19 pandemi sürecinde, havayolu taşımacılığının salgın döneminde devam edebilmesi için birtakım sertifikasyonlar hazırlanmıştır (web.shgm.gov.tr). Bu kapsamda; yolcu güvenliğine, kabin içi personeline ve yer hizmetleri personellerine yönelik tedbirler alınarak toplum sağlığının korunması amaçlanmıştır (Akca, 2020, s.47). Uçuş hizmetinden yararlanacak yolcuların salgın döneminde güvenliğinin sağlanması ve yolcu memnuniyetinin artırılması adına havayolu paydaşlarının alınan tedbirleri titizlikle uygulamaları önem taşımaktadır (Nabous ve Alnimer, 2020, s.3).

Havayolu taşımacılığından faydalanan yolcuların terminal binalarına girişinden havaalanından çıkış yapacakları ana kadar güvenliklerinin sağlanması havaalanı kuruluşları ve yer hizmetleri işletmecisinin kontrolü altında sağlanmaktadır. Yolcuların seyahati sırasında güvenliği ve sağlığı için alınan önlemler aşağıda verilmiştir (web.shgm.gov.tr):

- ✓ Uçuş hizmeti alacak olan yolcuların sağlık kuruluşlarınca belirlenen maske vb. koruyucu donanımlarını kullanmış olmaları.

- ✓ Uçuş hizmeti almayacak kişilerin terminal binalarına kabul edilmemesi.
- ✓ Terminal binalarına girişte termografi veya temassız ateş ölçer ile vücut sıcaklığının belirlenmesi.
- ✓ Terminal binası içinde 1 metre mesafeyi koruyacak şekilde ayraç ve bariyerlerin olması.
- ✓ Yolcuların ortak kullanım alanlarının ve malzemelerinin sürekli olarak temizliğinin ve dezenfeksiyonunun sağlanması.
- ✓ Görevli personellerin tüm koruyucu donanımlarını kullanması.
- ✓ Terminal binalarında ve uçak içerisinde verilen soğuk ve sıcak havanın HEPA tipi filtreleme kullanılarak sağlanması.
- ✓ Uçak içerisinde yolculara hijyen kitlerinin dağıtılması.

Salgın döneminde bireylerin davranış ve tutumlarının incelenmesi, hizmet veren havayolu firmalarının kontrol stratejilerini iyileştirmesi açısından en iyi çözüm yolu olarak görülmektedir (Sabin vd, 2020, s.5). Kazanılmış müşteri memnuniyeti her zaman işletmelerin müşterilerini elinde tutması için en iyi çıkış yoludur. Yeni bir müşteri kazanmak var olan müşteriyi elde tutmaktan daha maliyetli olduğundan firmalar müşteri memnuniyetine oldukça önem vermektedirler (A Baker, 2013, s.70).

2.3. Konuya İlişkin Yapılan Çalışmalar

Yapılan literatür çalışmasında pandemi döneminde havayolu ulaşım hizmetlerinden faydalanan tüketicilerin, verilen hizmetlere ilişkin düşüncelerine yönelik olduğu düşünülen ve ulaşılabilen çalışmalardan bazılarına ilişkin bilgiler aşağıda verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmalardan, havayolu taşımacılığında yolcuların seyahat tercihlerini geçmiş uçuş deneyimlerinin, sosyal medya faktörünün ve kulaktan kulağa iletişimin etkilediği, hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu, hizmet kalitesi arttıkça müşteri eğilimlerinin de aynı şekilde artacağı, havayolu hizmet kalitesinin müşteri memnuniyetini olumlu yönde etkilediği, firmaların yolcuların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak hareket ettikleri sürece verimli bir operasyon ve rekabet üstünlüğü elde edebilecekleri belirlenmiştir (Çırpın ve Kurt, 2016; Kaya, 2018; Yıldız ve Çiğdem, 2018).

Yolcuların uçuş istekliliğini 4 önemli öngörünün etkilediği, bunların Covid-19 tehdidi, uyumluluk, duygulanım ve korku olduğu, havayollarının ticari havacılığa güvenli bir şekilde devam edebilmesi için; yolcuların korkusunu ve endişesini azaltmaya, uçuş isteğini artırmaya yönelik kapsamlı bir şekilde strateji geliştirmeleri gerektiği, ayrıca hava yolu firmalarının pandemi sürecinde yer hizmetlerinde ve uçak içi hizmetlerinde yolcuların sağlık konusundaki tutumlarını olumlu yönde etkileyebilmek için salgın sürecine uygun yeni sağlık hizmetlerini uygulamaları gerektiği ortaya konmuştur (Lamb vd., 2020; Eroğlu, 2020).

Aydın ve Doğan (2020) yaptıkları çalışmada, hava yolu taşımacılığında covid-19 salgını süresince firmaların risk, korku ve belirsizlik gibi unsurları ortadan kaldırmaları gerektiğini yolcuların ancak bu şekilde güvenli seyahat edebileceklerini belirtmişlerdir.

Graham ve arkadaşları ise (2020), koronavirüs salgınından bu yana yaşanan yolcuların hava yolculuğuna yönelik tutumlarını ölçmeye yönelik yapmış oldukları çalışmada, 65 ve üzeri yaş grubunun havayolu taşımacılığındaki deneyimlerine ve tutumlarına ilişkin toplanan bilgiler neticesinde, yaşanan yolcuların oldukça yüksek bir yüzdesinin gelecek yıl hava yoluyla

seyahat etmeyi planladıklarını tespit etmişlerdir. Ayrıca, esnek bilet rezervasyonu, temassız self servis ve yiyecek-içecekler getirilen kısıtlamaların seyahat tercihlerini etkilemedikleri yönünde sonuçlar elde edilmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

3.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Değişen yaşam koşulları, özellikle de nihai tüketicilerin yaşam koşulları üzerinde etkili olan ekonomik kriz veya salgın hastalık (pandemi) gibi olağanüstü durumlar, mal ve hizmet tedariki, kullanımı vb. konularda tüketici istek ve ihtiyaçları üzerinde etkili olmaktadır. Yaşamın rutin akışını tehdit eden pandemi gibi büyük olaylar tüketici istek ve beklentilerinde farklılaşmaya yol açmaktadır. Bu farklılaşmalar ise fiziksel mallara yönelik olabileceği gibi faydalanılan hizmetlere yönelik de olabilmektedir. İçinde bulunulan pandemi döneminde havayolu ulaşım hizmetlerinden faydalanan tüketicilerin, verilen hizmetlere ilişkin düşüncelerinin belirlenmesi araştırmanın konusunu oluşturmuştur. Bu bağlamda, havayolu yolcularına salgın döneminde verilen hizmetlere ilişkin tüketici görüşlerinin incelenmesi araştırmanın amacı olarak belirlenmiştir.

3.2. Evren, Örneklem ve Araştırma Yöntemi

Araştırmanın evrenini, Diyarbakır havaalanında uçuş hizmetinden faydalanan tüketiciler oluşturmuştur. Zaman ve maliyet sınırlılığı dikkate alınarak, evren çerçevesinde olasılığa dayalı olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yönteminden faydalanılmıştır. Araştırma kapsamında Diyarbakır havaalanında seyahat saatini bekleyen ve yolculuğunu tamamlamış yolcular ile yüz yüze 467 adet anket yapılmıştır. Ancak anket verilerinin incelenmesi sonucunda 412 adet anket verisinin değerlendirmeye alınması uygun görülmüştür.

Tüketicilerin salgın döneminde verilen hizmetlere ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılan çalışmada betimsel tarama yönteminden faydalanılmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Tüketicilerin gerçek düşüncelerini belirlemek amacıyla sadece havayolu ile seyahat hizmetinden faydalananlardan veriler elde edilmiştir. Soru formunun oluşturulması için ilk olarak literatür incelenmiş ve akademisyen görüşüne başvurulmuştur. Ayrıca havaalanı yetkilileri, yer hizmeti ve kabin hizmeti veren çalışanlar ile görüşülmüş, görüş ve tecrübelerinden faydalanılmıştır. Elde edilen bilgiler doğrultusunda soru formu oluşturulmuştur.

Toplam 31 sorudan oluşan soru formu 3 bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölüm 8 sorudan oluşan demografik değişkenlerle (yaş, cinsiyet, medeni durum, seyahat sıklığı, amacı, vb.) ilgili sorulardan oluşmuştur. İkinci ve üçüncü bölümdeki sorular 5 seçenekli Likert ölçeğine göre hazırlanmıştır. İkinci bölüm tüketicilerin yer hizmetlerine ilişkin görüşlerinin tespitine yönelik 14 maddeden ve üçüncü bölüm ise kabin hizmetlerine ilişkin görüşlerin tespitine yönelik 9 maddeden oluşmaktadır.

Elde edilen bilgiler doğrultusunda genel uygulamaya geçmeden önce 64 adet anketten oluşan pilot uygulama yapılmıştır. Pilot uygulamanın Cronbach's Alpha değeri 0,971 olarak hesaplanmıştır. Daha sonra genel uygulamaya geçilmiş ve genel uygulamanın Cronbach's Alpha değeri de 0,982 olarak hesaplanmıştır. Yapı geçerliliği açısından ise faktör analizi

yapılmış, yer hizmetleri ve kabin hizmetlerine ilişkin ifadelerin ayrı ayrı tek faktör altında toplandığı görülmüştür. Yer hizmetlerine ilişkin faktör analiz sonucunda KMO değeri 0,954 ve Barlet değeri (sig) 0,000 ve toplam varyansı açıklama oranı 76,603 olarak tespit edilmiştir. Kabin hizmetlerine ilişkin faktör analiz sonucunda ise KMO değeri 0,941, Barlet değeri (sig) 0,000 ve toplam varyansı açıklama oranı ise 74,951 olarak hesaplanmıştır.

3.3. Verilerin Analizi

Bu bölümde demografik değişkenlere ilişkin istatistikî veriler ile verilen yer ve kabin hizmetleri ifadeleri ile demografik değişkenler arasındaki anlamlı farklılıklar belirlenmiştir. Verilerin incelenmesi amacıyla da frekans, ortalama, T testi ve tek yönlü varyans (anova) analizleri yapılmıştır.

Tablo 1: Demografik Veriler Tablosu

Yaş	F	%	Eğitim Durumu	F	%
20 yaşından küçük	38	9,2	İlköğretim	14	3,4
21-30 arası	183	44,4	Ortaöğretim	65	15,8
31-40 arası	130	31,6	Ön Lisans	125	30,3
41-50 arası	57	13,8	Lisans	161	39,1
51 ve üstü	4	1,0	Lisansüstü	47	11,4
Toplam	412	100,0	Toplam	412	100,0
Cinsiyet	F	%	Seyahat Sıklığı	F	%
Kadın	208	50,5	Yılda 1 kez	172	41,7
Erkek	204	49,5	Yılda 2 kez	118	28,6
Toplam	412	100,0	Yılda 3 kez	44	10,7
Medeni Durum	F	%	Yılda 4 kez	27	6,6
Evli	205	49,8	Yılda 5 kez ve daha fazla	51	12,4
Bekâr	207	50,2	Toplam	412	100,0
Toplam	412	100,0	Seyahat Amacı	F	%
Meslek Durumu	F	%	İş amacıyla	76	18,4
Memur / İşçi / Emekli	200	48,5	Ziyaret amacıyla	108	26,2
Serbest meslek / Çiftçi	62	15,0	Sağlık amacıyla	34	8,3
Ev hanımı / Öğrenci / Çalışmıyor	150	36,4	Tatil amacıyla	168	40,8
Toplam	412	100	Eğitim amacıyla	26	6,3
			Toplam	412	100,0
			Seyahat Şekli	F	%
			Tek başıma	157	38,1
			İş arkadaşlarımla	26	6,3
			Ailemle	194	47,1
			Diğer arkadaşlarımla	35	8,5
			Toplam	412	100,0

Tablo incelendiğinde katılımcıların çoğunluğunun (%44,4) 21-30 yaş aralığında, %31,6'nın ise 31-40 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Cinsiyet (kadın %50,5; erkek %49,5) ve medeni durumun (evli %49,8; bekâr %50,2) ise hemen hemen eşit dağılım gösterdiği söylenebilir. Meslek durumunda katılımcıların %48,5'nin düzenli geliri olan (memur/işçi/emekli), %15,0'nin düzenli geliri olmayan (serbest meslek/çiftçi) ve %36,4'nün ise hiçbir geliri olmayanlardan (ev hanımı/öğrenci/çalışmıyor) oluşmuştur. Eğitim durumunda katılımcıların büyük çoğunluğunun ön lisans (%30,3) ve lisans (%39,1) mezunlarından oluştuğunu görmek mümkündür. Katılımcıların yarısına yakınının yılda bir kez seyahat ettiği belirlenmiştir. Seyahat amacına bakıldığında katılımcıların büyük çoğunluğunun başta tatil (%40,8) olmak üzere ziyaret (%26,2) ve iş (%18,4) amacıyla seyahat ettikleri tespit edilmiştir. Seyahat şekline bakıldığında katılımcıların yarıya yakınının (%47,1) ailesiyle, sonrasında ise tek başına (%38,1) seyahat etmeyi tercih ettikleri görülmüştür.

Tablo 2: Yer ve Kabin Hizmetleri İfadelerine İlişkin Ortalamalar Tablosu

Yer Hizmetleri İfade Kodları ve İfadeler		N	Ort.	St.Sp.
YH1	Havaalanında sosyal mesafe anonslarının sıklıkla yapılması benim için önemlidir.	412	4,31	1,049
YH2	Terminal girişinde termografi ile yolcu ve diğer kişilerin ateşinin ölçülmesi benim için önemlidir.	412	4,50	1,029
YH3	Havaalanına ait tüm tesisler ve terminal binasında sosyal mesafenin korunmasına yönelik önlemlerin alınması benim için önemlidir.	412	4,50	1,019
YH4	Havaalanında görevli personellerin tüm koruyucu ekipmanları kullanıyor olması benim için önemlidir.	412	4,51	1,005
YH5	Terminal binalarında kişisel teması en aza indirecek olan temassız kontrol sistemlerinin ve kiosk (biniş kartı) cihazlarının olması benim için önemlidir.	412	4,39	1,058
YH6	Kontrol noktası öncesinde ve sonrasında el dezenfektanlarının olması benim için önemlidir.	412	4,52	,992
YH7	Seyahat etmeyenlerin terminal binalarına alınmaması benim için önemlidir.	412	4,28	1,138
YH8	Check-in kontuarlarında (kontrol noktalarında) yolcu kimlik kontrolünün uzaktan / temassız okutulmasına yönelik teknolojinin olması benim için önemlidir.	412	4,47	1,004
YH9	Check-in kontuarı, boarding kontuarı ve yeme içme alanları gibi yolcu ve çalışanın karşı karşıya kaldığı alanlarda bariyer ve araç oluşturulması benim için önemlidir.	412	4,31	1,056
YH10	Havaalanı koridorlarında teması engellen yönlendirici bir personelin olması benim için önemlidir.	412	4,26	1,113
YH11	Uçağa binişte yoğunluğun ve temasın önlenmesi için yolcuların anons ile sıra numarasına göre çağırılması benim için önemlidir.	412	4,33	1,104

YH12	Havaalanı ortak kullanım alanlarının her yolcudan sonra otomatik veya manüel olarak temizliğinin yapılması benim için önemlidir.	412	4,45	1,032
YH13	X-ray alanlarında bulunan tepsilerin her yolcu kullanımından sonra temizlenip dezenfekte edilmesi benim için önemlidir.	412	4,53	,947
YH14	Bagajın teslim edilmesi ve alınması aşamasında sterilizasyon (dezenfekte) işleminin yapılması benim için önemlidir.	412	4,52	,975
Kabin Hizmetleri İfade Kodları ve İfadeler		N	Ort.	St.Sp.
KH1	Uçak içinde firmaların yolculara, hem salgın hem de güvenlik önlemleri hakkında bilgilendirici broşürler dağıtması benim için önemlidir.	412	4,10	1,181
KH2	Uçağın tam kapasite doldurulmaması benim için önemlidir.	412	4,22	1,170
KH3	Uçak içerisinde kişiye özel battaniye, koltuk başlığı kılıfı ve kulaklıkların her uçuş öncesi dezenfekte edilerek temizlenmesi benim için önemlidir.	412	4,48	1,014
KH4	Uçak içerisinde yapılan temizliğin alerjen içermeyen kimyasallarla yapılması benim için önemlidir.	412	4,43	,978
KH5	Seyahat öncesi maske, el dezenfektanı ve antiseptik mendil gibi hijyen kitlerinin dağıtılması benim için önemlidir.	412	4,48	,942
KH6	Uçak içerisinde havayı virüslerden temizleyen HEPA tipi filtreleme sistemlerinin kullanılması benim için önemlidir.	412	4,54	,902
KH7	Kabin ekiplerinin bütün koruyucu ekipmanları kullanmaları benim için önemlidir.	412	4,49	,940
KH8	Uçak içerisinde yiyecek ve içeceklerin ambalajlı ve tek kullanımlık olarak servis edilmesi benim için önemlidir.	412	4,49	,970
KH9	Uçak içerisinde orta koltukların boş bırakılarak, yolcuların sosyal mesafeyi koruyacak şekilde oturtulması benim için önemlidir.	412	4,50	,995

Ortalamalar incelendiğinde, yer hizmetleri (YH) ile ilgili ifadelerin tamamına çok yüksek seviyede (kesinlikle katılıyorum aralığında) katılım gerçekleşmiştir. Kabin hizmetlerine (KH) ilişkin ifadelerde ise sadece (KH1-Uçak içinde firmaların yolculara, hem salgın hem de güvenlik önlemleri hakkında bilgilendirici broşürler dağıtması benim için önemlidir.) ifadesine yüksek seviyede (katılıyorum aralığında), diğer ifadelere ise çok yüksek seviyede katılım gösterdikleri söylenebilir.

Çalışmanın amacına ilişkin olarak, katılımcıların demografik özellikleri ile salgın döneminde verilen yer ve kabin hizmetlerine yönelik değerlendirmeleri arasındaki anlamlı farklılıkların belirlenmesi amacıyla t testi ve anova analizleri yapılmıştır.

Tablo 3: Cinsiyet ile Kabin Hizmetleri İfadeleri Arasındaki Anlamlı Farka İlişkin T Tablosu

Cinsiyet	N	Ort.	St.Sp.	F	t	Sig.
KH7 Kadın	208	4,40	,993	4,055	-1,838	,045*

Erkek	204	4,57	,876	-1,840
-------	-----	------	------	--------

*p<0,05

Ankete cevap verenlerin cinsiyetleri ile salgın döneminde kabin (uçak içi) hizmetlerine yönelik verilen ifadeler arasındaki anlamlı farkları belirlemek için yapılan t testi sonucunda, $p<0,05$ anlamlılık seviyesinde sadece KH7 (Kabin ekiplerinin bütün koruyucu ekipmanları kullanmaları benim için önemlidir.) değişkeninde anlamlı farkın olduğu tespit edilmiştir. Diğer değişkenlerde ise anlamlı fark ortaya çıkmamıştır. Değişken ortalamalarına bakıldığında erkek katılımcıların kadınlara göre salgından etkilenmemek, bulaş riskini azaltmak amacıyla kabinde çalışanların tüm koruyucu ekipmanları kullanmaları konusunda daha fazla önem verdikleri söylenebilir.

Cinsiyet ile salgın döneminde yer hizmetlerine yönelik verilen ifadeler arasında anlamlı fark ortaya çıkmamıştır. Kabinin havaalanına göre çok küçük olması, kapalı bir alan olması, sosyal mesafenin az olması vb. nedenlerden çıkan sonuç anlamlı olarak değerlendirilebilir.

Tablo 4: Medeni Durum ile Kabin Hizmetleri İfadeleri Arasındaki Anlamlı Farka İlişkin T Tablosu

Medeni Durum	N	Ort.	St. Sp.	F	t	Sig.
KH1 Evli	205	4,11	1,252	4,479	,092	,035*
Bekâr	207	4,10	1,111		,092	

*p<0,05

Katılımcıların medeni durumları ile salgın döneminde kabin (uçak içi) hizmetlerine ilişkin ifadeler arasındaki anlamlı farkların tespiti için yapılan t testi sonucunda, sadece KH1 değişkeninde anlamlı fark ($p<0,05$) olduğu tespit edilmiştir. Diğer değişkenlerde ise anlamlı fark ortaya çıkmamıştır. Anlamlı farklara ilişkin ortalamalar incelendiğinde evli olanlar ile bekâr olanların “Uçak içinde firmaların yolculara, hem salgın hem de güvenlik önlemleri hakkında bilgilendirici broşürler dağıtması benim için önemlidir.” İfadesine eşit seviyede katılım gösterdikleri tespit edilmiştir. Medeni durum ile salgın döneminde yer hizmetlerine yönelik verilen ifadeler arasında anlamlı fark ortaya çıkmamıştır.

Tablo 5: Yaş ile Yer Hizmetleri İfadeleri Arasındaki Anlamlı Farka İlişkin Anova Tablosu

Yaş	N	Ort.	St. Sp.	F	Sig.
20 yaşından küçük	38	4,03	1,305	2,471	,044*
21-30 arası	183	4,54	,936		
31-40 arası	130	4,48	1,006		
41-50 arası	57	4,58	,905		
51 ve üstü	4	4,00	1,414		
Toplam	412	4,47	1,004		

*p<0,05

Katılımcıların yaşları ile yer hizmetlerine ilişkin istatistiksel sonuca bakıldığında, $p<0,05$ anlamlılık seviyesinde ve Post Hoc testlerinden Tukey testi sonucunda anlamlı farkın 20 yaşından küçükler ile 21-30 yaş arası tüketiciler arasında gerçekleştiği görülmüştür. Ortalamalar incelendiğinde 21-30 yaş arası tüketicilerin 20 yaşından küçük tüketicilere göre “Check-in kontuarlarında (kontrol noktalarında) yolcu kimlik kontrolünün uzaktan / temassız okutulmasına yönelik teknolojinin olması benim için önemlidir.” ifadesine daha fazla önem verdikleri belirlenmiştir.

Tablo 6: Yaş ile Kabin Hizmetleri İfadeleri Arasındaki Anlamlı Farka İlişkin Anova Tablosu

Yaş	N	Ort.	St. Sp.	F	Sig.
20 yaşından küçük	38	4,11	1,429		
21-30 arası	183	4,59	,865		
KH3 31-40 arası	130	4,34	1,104	3,385	,010*
41-50 arası	57	4,68	,848		
51 ve üstü	4	5,00	0,000		
Toplam	412	4,48	1,014		
20 yaşından küçük	38	4,11	1,226		
21-30 arası	183	4,44	,935		
KH4 31-40 arası	130	4,36	,996	2,847	,024**
41-50 arası	57	4,72	,840		
51 ve üstü	4	5,00	0,000		
Toplam	412	4,43	,978		
20 yaşından küçük	38	4,08	1,302		
21-30 arası	183	4,51	,864		
KH5 31-40 arası	130	4,47	,950	2,409	,049**
41-50 arası	57	4,61	,861		
51 ve üstü	4	5,00	0,000		
Toplam	412	4,48	,942		
20 yaşından küçük	38	4,11	1,226		
21-30 arası	183	4,58	,807		
KH6 31-40 arası	130	4,51	,925	3,141	,015**
41-50 arası	57	4,70	,844		
51 ve üstü	4	5,00	0,000		
Toplam	412	4,54	,902		
20 yaşından küçük	38	3,97	1,385	4,260	,002*
KH8 21-30 arası	183	4,53	,869		

31-40 arası	130	4,46	,982
41-50 arası	57	4,75	,830
51 ve üstü	4	5,00	0,000
Toplam	412	4,49	,970

*p<0,01; **p<0,05

Katılımcıların yaşları ile kabin hizmetlerine ilişkin istatistiksel sonuca bakıldığında, p<0,01 ve p<0,05 anlamlılık seviyesinde KH3, KH4, KH5, KH6 ve KH8 ifadelerinde anlamlı farkların olduğu görülmüştür. Post Hoc testlerinden Tukey testi sonucunda KH3, KH4 ve KH5 değişkenlerinde anlamlı farkın 41-50 yaş arasında olanlar ile 20 yaşından küçük olanlar arasında, KH6 ve KH8 değişkenlerinde ise anlamlı farkın 21-30 yaş aralığı ve 41-50 yaş aralığı ile 20 yaşından küçükler arasında ortaya çıkmıştır. Ortalamalara bakıldığında 21-30 ve 41-50 yaş aralığında olanların, salgının yüksek yaştaki kişileri daha fazla etkilediği dikkate alındığında 20 yaşından küçük olanlara göre verilen ifadelere daha fazla katılım gösterdikleri ve önem verdikleri söylenebilir. Ayrıca yaş bağlamında katılımcıların yer hizmetlerine nazaran uçakların kapalı alan olması vb. nedenlerden kabin içi hizmetleri daha fazla önemsedikleri söylenebilir.

Tablo 7: Eğitim Düzeyi ile Yer Hizmetleri İfadeleri Arasındaki Anlamlı Farka İlişkin Anova Tablosu

Eğitim Düzeyi	N	Ort.	St. Sp.	F	Sig.
YH1	İlköğretim	14	5,00	0,000	3,475 ,008*
	Ortaöğretim	65	4,35	1,022	
	Ön Lisans	125	4,10	1,254	
	Lisans	161	4,34	1,000	
	Lisansüstü	47	4,53	,584	
	Toplam	412	4,31	1,049	
YH7	İlköğretim	14	5,00	0,000	2,815 ,025**
	Ortaöğretim	65	4,52	,850	
	Ön Lisans	125	4,14	1,285	
	Lisans	161	4,22	1,182	
	Lisansüstü	47	4,30	,976	
	Toplam	412	4,28	1,138	
YH10	İlköğretim	14	5,00	0,000	2,602 ,036**
	Ortaöğretim	65	4,28	1,097	
	Ön Lisans	125	4,07	1,321	
	Lisans	161	4,32	1,027	
	Lisansüstü	47	4,30	,858	
	Toplam	412	4,26	1,113	

*p<0,01; **p<0,05

Tablo incelendiğinde, eğitim düzeyi ile yer hizmetlerine ilişkin değişkenlerden YH1, YH7 ve YH10 değişkenlerinde $p<0,01$ ve $p<0,05$ anlamlılık seviyesinde anlamlı farkların olduğu görülmektedir. Diğer değişkenlerde anlamlı fark ortaya çıkmamıştır. Post Hoc testlerinden Tukey testi sonucunda her üç değişkende de anlamlı farkın ilköğretim mezunları ile ön lisans mezunları arasında olduğu görülmüştür. İlköğretim mezunlarının diğer eğitim düzeyinde bulunanlara göre, sosyal mesafe anonslarının yapılması, yolculuk yapmayanların binalara alınmaması ve sosyal mesafenin korunması ve temasın engellenmesi için yönlendirici bir personelin olması konularına daha fazla önem verdikleri belirlenmiştir.

Tablo 8: Eğitim Düzeyi ile Kabin Hizmetleri İfadeleri Arasındaki Anlamlı Farka İlişkin Anova Tablosu

Öğrenim Durumu	N	Ort.	St. Sp.	F	Sig.
KH1	İlköğretim	14	5,00	0,000	3,771 0,005*
	Ortaöğretim	65	4,18	1,198	
	Ön Lisans	125	4,15	1,164	
	Lisans	161	4,07	1,197	
	Lisansüstü	47	3,68	1,181	
	Toplam	412	4,10	1,181	
KH4	İlköğretim	14	5,00	0,000	2,949 ,020**
	Ortaöğretim	65	4,54	,831	
	Ön Lisans	125	4,22	1,230	
	Lisans	161	4,47	,916	
	Lisansüstü	47	4,49	,585	
	Toplam	412	4,43	,978	
KH6	İlköğretim	14	5,00	0,000	2,444 ,046**
	Ortaöğretim	65	4,66	,644	
	Ön Lisans	125	4,37	1,175	
	Lisans	161	4,58	,826	
	Lisansüstü	47	4,53	,654	
	Toplam	412	4,54	,902	
KH7	İlköğretim	14	5,00	0,000	3,202 ,013**
	Ortaöğretim	65	4,54	,831	
	Ön Lisans	125	4,30	1,178	
	Lisans	161	4,60	,777	
	Lisansüstü	47	4,38	,922	
	Toplam	412	4,49	,940	

* $p<0,01$;

** $p<0,05$

Yapılan anova analizi sonucunda, eğitim düzeyi ile kabin hizmetlerine ilişkin değişkenlerden KH1, KH4, KH6 ve KH7 değişkenlerinde $p<0,01$ ve $p<0,05$ anlamlılık seviyesinde anlamlı

farkların olduğu tespit edilmiştir. Diğer değişkenlerde anlamlı fark ortaya çıkmamıştır. Post Hoc testlerinden Tukey testi sonucunda, KH1 değişkenindeki anlamlı farkın ilköğretim mezunları ile lisans ve lisansüstü, KH4 ve KH6 değişkenlerindeki anlamlı farkın ilköğretim ile ön lisans ve KH7 değişkenindeki anlamlı farkın ise lisans ve ön lisans mezunları arasında olduğu belirlenmiştir. Ortalamalara bakıldığında genel olarak dört değişken açısından ilköğretim mezunlarının diğer eğitim gruplarına nazaran ilgili ifadeler daha fazla önem verdikleri söylenebilir.

Tablo 9: Seyahat Sıklığı ile Yer Hizmetleri İfadeler Arasındaki Anlamlı Farka İlişkin Anova Tablosu

Seyahat Sıklığı	N	Ort.	St. Sp.	F	Sig.
Yılda 1 kez	172	4,27	1,130		
Yılda 2 kez	118	4,54	,883		
Yılda 3 kez	44	4,66	,645		
YH5 Yılda 4 kez	27	4,48	1,282	2,669	,032*
Yılda 5 kez ve daha fazla	51	4,14	1,249		
Toplam	412	4,39	1,058		
Yılda 1 kez	172	4,31	1,089		
Yılda 2 kez	118	4,31	1,138		
Yılda 3 kez	44	4,52	,762		
YH7 Yılda 4 kez	27	4,37	1,182	2,688	,031*
Yılda 5 kez ve daha fazla	51	3,82	1,438		
Toplam	412	4,28	1,138		

*p<0,05

Yapılan anova analizi sonucunda, seyahat sıklığı ile yer hizmetlerine ilişkin ifadeler arasında anlamlı farkın $p<0,05$ anlamlılık seviyesinde YH1 ve YH7 değişkenlerinde olduğu tespit edilmiştir. Diğer değişkenlerde anlamlı fark ortaya çıkmamıştır. Tukey testi verilerinden, her iki değişkendeki anlamlı farkın yılda 3 kez yolculuk yapanlar ile yılda 5 kez ve daha fazla yolculuk yapanlar arasında ortaya çıkmıştır. Ortalamalar da dikkate alındığında yılda 3 kez yolculuk yapanların “Havaalanında sosyal mesafe anonslarının sıklıkla yapılması benim için önemlidir.” ve “Check-in kontuarlarında (kontrol noktalarında) yolcu kimlik kontrolünün uzaktan / temassız okutulmasına yönelik teknolojinin olması benim için önemlidir.” ifadelerine daha fazla önem verdikleri görülmüştür.

Tablo 10: Seyahat Sıklığı ile Kabin Hizmetleri İfadeler Arasındaki Anlamlı Farka İlişkin Anova Tablosu

Seyahat Sıklığı	N	Ort.	St. Sp.	F	Sig.
KH2 Yılda 1 kez	172	4,02	1,247		
Yılda 2 kez	118	4,49	1,036	3,243	,012*

	Yılda 3 kez	44	4,34	,914		
	Yılda 4 kez	27	4,33	1,271		
	Yılda 5 kez ve daha fazla	51	4,08	1,230		
	Toplam	412	4,22	1,170		
KH9	Yılda 1 kez	172	4,43	,974		
	Yılda 2 kez	118	4,70	,880		
	Yılda 3 kez	44	4,59	,693		
	Yılda 4 kez	27	4,41	1,279	2,399	,050*
	Yılda 5 kez ve daha fazla	51	4,25	1,278		
	Toplam	412	4,50	,995		

*p<0,05

Tablo 10 incelendiğinde, seyahat sıklığı ile kabin hizmetlerine ilişkin ifadeler arasında anlamlı farkın $p<0,05$ anlamlılık seviyesinde KH2 ve KH9değişkenlerinde olduğu tespit edilmiştir. Diğer değişkenlerde anlamlı fark ortaya çıkmamıştır. Tukey testi verilerinden, KH2 ve KH9 değişkenlerindeki anlamlı farkın yılda 2kez yolculuk yapanlar ile yılda 5 kez ve daha fazla yolculuk yapanlar arasında ortaya çıkmıştır. Ortalamalar da dikkate alındığında yılda 2 kez yolculuk yapanların “Uçağın tam kapasite doldurulmaması benim için önemlidir.” ve “Uçak içerisinde orta koltukların boş bırakılarak, yolcuların sosyal mesafeyi koruyacak şekilde oturtulması benim için önemlidir.” Konularına daha fazla önem verdikleri belirlenmiştir.

Tablo 11: Seyahat Amacı ile Yer Hizmetleri İfadeleri Arasındaki Anlamlı Farka İlişkin Anova Tablosu

	Seyahat Amacı	N	Ort.	St. Sp.	F	Sig.
YH7	İş amacıyla	76	4,30	1,132		
	Ziyaret amacıyla	108	4,23	1,073		
	Sağlık amacıyla	34	4,29	1,169		
	Tatil amacıyla	168	4,39	1,044	2,731	,029*
	Eğitim amacıyla	26	3,62	1,699		
	Total	412	4,28	1,138		

*p<0,05

Tablo 11’e bakıldığında, seyahat amacı ile yer hizmetlerine ilişkin ifadeler arasında anlamlı farkın $p<0,05$ anlamlılık seviyesinde sadece YH7 değişkeninde olduğu görülmektedir. Diğer değişkenlerde anlamlı fark ortaya çıkmamıştır. YH7 değişkenindeki anlamlı farkın tatil

amacıyla seyahat edenler ile eğitim amacıyla seyahat edenler arasında ortaya çıkmıştır. Ortalamalardan tatil amacıyla seyahat edenlerin “Seyahat etmeyenlerin terminal binalarına alınmaması benim için önemlidir.” ifadesine daha fazla katılım gösterdikleri tespit edilmiştir. Yapılan anova analizi sonucunda seyahat amacı ile kabin hizmetlerine ilişkin ifadeler arasında anlamlı farklar ortaya çıkmamıştır.

Tablo 12: Seyahat Şekli ile Kabin Hizmetleri İfadeleri Arasındaki Anlamlı Farka İlişkin Anova Tablosu

Seyahat Şekli	N	Ort.	St.Sp.	F	Sig.
Tek başıma	157	4,08	1,160		
İş					
arkadaşlarımla	26	4,15	1,461		
KH1 Ailemle	194	4,01	1,224	3,370	,019*
Diğer					
arkadaşlarımla	35	4,69	,471		
Toplam	412	4,10	1,181		

*p<0,05

Tablo incelendiğinde, seyahat şekli ile kabin hizmetlerine ilişkin ifadeler arasında anlamlı farkın p<0,05 anlamlılık seviyesinde sadece KH1 değişkeninde olduğu görülmektedir. Diğer değişkenlerde anlamlı fark ortaya çıkmamıştır. KH1 değişkenindeki anlamlı farkın diğer arkadaşlarımla seyahat ederim cevabını verenler ile ailemle ve tek başıma seyahat ederim cevabını verenler arasında gerçekleşmiştir. Ortalamalardan diğer arkadaşlarımla cevabını verenlerin “Uçak içinde firmaların yolculara, hem salgın hem de güvenlik önlemleri hakkında bilgilendirici broşürler dağıtması benim için önemlidir.” konusuna daha fazla önem verdikleri belirlenmiştir.

Yapılan anova analizi sonucunda seyahat şekli ile yer hizmetlerine ilişkin ifadeler arasında anlamlı farklar ortaya çıkmamıştır.

4. ARAŞTIRMA BULGULARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Salgın hastalık (pandemi) gibi büyük olaylar toplumun doğal yaşam tarzını etkilediği gibi toplumu oluşturan tüketicilerin istek ve beklentileri üzerinde de etkili olmaktadır. Tüketicilerin ihtiyaç, istek ve beklentilerinde farklılaşmaya neden olmaktadır. Bu bağlamda, içinde bulunulan pandemi koşulları içerisinde havayolu hizmetlerinden faydalanan tüketicilerin salgın döneminde verilen hizmetlere ilişkin görüşlerinin incelenmesi araştırmanın amacını oluşturmuştur.

Sonuçlardan, katılımcıların büyük çoğunluğunun 21-30 yaş ve 31-40 yaş aralığında olduğu tespit edilmiştir. Kadın ve erkekler ile evli ve bekârların hemen hemen eşit dağılım gösterdikleri, katılımcıların yarısına yakınının (%48,5) düzenli geliri olanlardan (memur/işçi/emekli), ayrıca yine büyük çoğunluğunun ön lisans (%30,3) ve lisans (%39,1) mezunlarından oluştuğu belirlenmiştir. Katılımcıların yarısına yakınının yılda bir kez ve

ailesiyle seyahat ettiği, büyük çoğunluğunun ise başta tatil olmak üzere ziyaret ve iş amacıyla seyahat ettiği belirlenmiştir.

Araştırma verilerinden, ankete cevap veren katılımcıların hem yer hem de kabin hizmetlerine ilişkin verilen ifadelerin hemen hemen tamamına çok yüksek seviyede (kesinlikle katılıyorum) katılım gösterdikleri tespit edilmiştir. Kadın tüketicilerin özellikle kabin hizmetlerinden kabin çalışanlarının bütün koruyucu ekipmanları kullanmaları konusuna daha fazla önem verdikleri belirlenmiştir. Evli ve bekâr olanların yine kabin içerisinde firmaların bilgilendirici broşür dağıtılması konusuna aynı oranda önem verdikleri görülmüştür. Özellikle 21-30 yaş arası tüketiciler yer hizmetlerine ilişkin olarak kontrol noktalarında yolcu kimlik kontrolünün teknolojik temassız araçlarla yapılmasına daha fazla katılım göstermişlerdir. Kabin hizmetlerinde ise 21-30 yaş arası tüketicilerin, kişiye özel araçların (battaniye, koltuk başlığı kılıfı vb.) her uçuştan sonra dezenfekte edilmesi, alerjen içermeyen dezenfektanların kullanılmasına, hijyen kitleri (maske, el dezenfektanı vb.) dağıtılmasına, uçakta hava temizleyici filtrelerin olmasına ve ikramların ambalajlı ve tek kullanımlık olarak verilmesine daha fazla önem verdikleri belirlenmiştir. Yer hizmetlerine ilişkin olarak İlköğretim mezunlarının sosyal mesafe anonslarının yapılması, yolculuk yapmayanların binalara alınmaması ve sosyal mesafenin korunması ve temasın engellenmesi için yönlendirici bir personelin olması konularına, kabin hizmetlerinde ise ilköğretim mezunlarının uçak içerisinde bilgilendirici broşürlerin dağıtılması, alerjen olmayan dezenfektanların kullanılması, hava temizleyici filtrelerin kullanılması ve çalışanların koruyucu ekipmanları kullanması konularına daha fazla önem verdikleri görülmüştür.

Elde edilen verilerden, yer hizmetlerinde yılda 3 kez yolculuk yapanların sosyal mesafe anonslarının sıklıkla yapılması ve kontrol noktalarında kimlik kontrolünün temassız okutulmasına yönelik teknolojinin olmasına daha fazla önem verdikleri görülmüştür. Kabin hizmetlerinde ise yılda 2 kez yolculuk yapanların uçağın tam doldurulmaması ve orta koltukların boş bırakılarak, yolcuların sosyal mesafeyi koruyacak şekilde oturtulması konularına daha fazla önem verdikleri belirlenmiştir. Yer hizmetlerinde tatil amacıyla seyahat edenlerin seyahat etmeyenlerin terminal binalarına alınmaması konusuna daha fazla katılım gösterdikleri tespit edilmiştir. Kabin hizmetlerinde, diğer arkadaşlarıyla seyahat edenlerin uçak içinde firmaların yolculara, hem salgın hem de güvenlik önlemleri hakkında bilgilendirici broşürler dağıtması konusuna daha fazla önem verdikleri sonucuna ulaşmışlardır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapılan analizlerden, yer ve kabin hizmetlerine ilişkin verilen ifadelerin hemen hemen tamamına yüksek seviyede katılım gösterildiği belirlenmiştir. Yer hizmetlerinde özellikle kontrol noktalarında kontrollerin teknolojik temassız araçlarla yapılmasına, sosyal mesafe anonslarının yapılması, yolculuk yapmayanların binalara alınmaması ve sosyal mesafenin korunması ve temasın engellenmesi için yönlendirici bir personelin olması konularına daha fazla önem verildiği tespit edilmiştir. Kabin hizmetlerinde ise özellikle, çalışanların bütün koruyucu ekipmanları kullanmaları, firmaların bilgilendirici broşür dağıtması, kişiye özel araçların her uçuştan sonra dezenfekte edilmesi, alerjen içermeyen dezenfektanların kullanılması, hijyen kitleri dağıtılması, uçakta hava temizleyici filtrelerin olması, yolcuların

sosyal mesafeyi koruyacak şekilde oturtulması ve ikramların ambalajlı ve tek kullanımlık olarak verilmesine daha fazla önem verdikleri sonuçlarına ulaşılmıştır.

Bu bağlamda elde edilen sonuçlardan hareketle genel olarak, pandemi sürecinde yer ve kabin hizmetlerinde bilgilendirici, sosyal mesafeyi koruyucu, teması azaltıcı vb. koruyucu önlemlerin alınmasının yolcuların sağlıklarına yönelik tedirginliklerini giderme, korkularını azaltma ve memnuniyet düzeylerini artırma adına tüketici görüş ve beklentilerini ortaya koyan önemli unsurlar ve belirleyiciler olduğu söylenebilir. Ortaya çıkan sonuçların daha önce yapılmış olan çalışmaların sonuçları ile benzerlik gösterdiğini belirlemek mümkündür (Lamb vd., 2020; Eroğlu, 2020; Aydın ve Doğan, 2020).

Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, hem yer hizmetlerinde hem de kabin hizmetlerinde firmaların tüketici istek ve beklentilerini göz önünde bulundurarak müşteri memnuniyetini arttırabilecekleri açıktır. Ayrıca müşterilerin endişelerini gidermek ve korkularını azaltmak için firmaların salgına yönelik belirlenen tedbir kurallarına uymaları, tüketici istek ve arzularına yönelik istenen ve beklenen tedbirleri almaları firmanın tercih edilmesi, varlığının devamı açısından önemli görülmektedir.

Yapılan araştırma çerçevesinde gelecekte yapılacak çalışmaların, pandemi öncesi ve sonrasında karşılaştırılması, daha büyük örneklem ve farklı havaalanlarında gerçekleştirilmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca farklı ülkelerde yapılacak benzer bir çalışmada çıkan sonuçlar ile yapılan çalışmanın sonuçlarının karşılaştırılması ile elde edilecek bilgilerin işletmelere ve literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- A Baker, D. (2013). Service Quality And Customer Satisfaction In The Airline Industry: A Comparison Between Legacy Airlines And Low-Cost Airlines. *American Journal of Tourism Research*, 2(1), 67-77.
- Akca, M. (2020). Covid-19'un Havacılık Sektörüne Etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(5), 45-64.
- Aktepe, C. ve Şahbaz, R. P. (2010). Türkiye'nin En Büyük Beş Hava Yolu İşletmesinin Marka Değeri Unsurları Açısından İncelenmesi ve Ankara İli Uygulaması. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(2), 69-90.
- Arellena, J., Marquez, L. Ve Cantillo, V. (2020). Covid-19 Outbreak In Colombia: An Analysis Of Its Impacts On Transport Systems. *Journal of Advanced Transportation*, 2020, 1-16.
- Aydın, B., Doğan, B. (2020). Yeni Koronavirüs (Covid-19) Pandemisinin Turistik Tüketici Davranışları Ve Türkiye Turizmi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 6(1), 93-115.
- Bakırcı, M. (2020). Covid-19 Pandemisinin Türkiye Havayolu Ulaşımına Etkisi. *Türkiye Coğrafya Dergisi*, 76(2020), 45-58
- Demir, Ü. (2019). Sivil Havacılık Sektöründeki Hizmet Yeniliklerinin Algılanan Hizmet Kalitesi ve Yolcu Memnuniyetine Etkileri, Bilecik Şeyh Edebali üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi: Bilecik.

- Eroğlu, Y. (2020). Küresel Pandemi Öncesi Hava Yolu Şirketlerinde Yolcu Tutumlarına Etki Eden Unsurların Tespit Edilmesine Yönelik Bir Değerlendirme. *Journal of Hospitality and Tourism*, 2(1), 25-38.
- Graham, A., Kremarik, F. ve Kruse, W. (2020). Attitudes Of Ageing Passengers To Air Travel Since The Coronavirüs Pandemic. *Journal of Air Transport Management*, 87(2020), 2-6
- Gürses, F. (2006). Hava Yolu İşletmeciliğinde Müşteri Tercihlerini Etkileyen Faktörler ve Yerli Yolculara Yönelik Bir Araştırma, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Balıkesir.
- Kaya, L. (2018). Sivil Havacılık Sektöründe Müşteri Eğilimlerini Etkileyebilecek Faktörler, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul.
- Khuong, M.N. ve Uyen, T.M. (2014). The Factors Affecting Vietnam Airlines Service Quality and Passenger Satisfaction-A Mediation Analysis of Service Quality, *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 5(5), 327-333.
- Kuyucak Şengür, F. (2016). İşletme Olarak Havaalanı, Kuyucak Şengür, F. (Ed.). Havaalanı Yönetimi, (s.5). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Küçük Çırpın, B. ve Kurt, D. (2016). Havayolu Taşımacılığında Hizmet Kalitesi Ölçümü, *Journal of Transportation and Logistics*, 1(1), S.84-98
- Macit, A., Macit, D. (2020). Türk Sivil Havacılık Sektöründe Covid-19 Pandemisinin Yönetimi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(4), 100-116.
- Naboush, E., Alnimer, R. (2020). Air Carrier's Liability For The Safety Of Passengers During Covid-19 Pandemic. *Journal of Air Transport Management*, 89(2020), 1-10.
- Sabin, N.S., Calliage, A.S., Simpson, S.V., Arima, H., Ito, H., Nishimura, T. Ve Yamamoto, T. (2020). Implications Of Human Activities For (Re)Emerging Infectious Diseases, Including Covid-19. *Journal of Physiological Anthropology*, 39(29), 1-12
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM), (2020a). "COVID-19 Tedbirleri Kapsamında 27 Mart Tarihli Uçuş Kısıtlamaları Hakkında", 28 Mart, <http://web.shgm.gov.tr/tr/genel-duyurular/6344-covid-19-tedbirleri-kapsaminda-27-mart-tarihli-ucus-kisitlamalari-hakkinda>, (Erişim Tarihi: 14.03.2021).
- Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM), (2020b). "Havaalanı Pandemi Tedbirleri Ve Sertifikasyonu Genelgesi", <http://web.shgm.gov.tr/tr/mevzuat/6374-havaalani-pandemi-tedbirleri-ve-sertifikasyonu-genelgesi>, (Erişim Tarihi: 14.03.2021).
- Sobieralski, J.B. (2020). Covid-19 And Airline Employment: Insights From Historical Uncertainty Shocks To The Industry. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 5(2020), 1-9.
- Şen, G., Bütün, E. (2020). Covid-19 Salgınının Havacılık Sektörüne Etkisi: Gig Ekonomisi Alternatifi. *Journal of Aviation Reserch*, 3(2020), 106-107.
- Topal, B., Şahin, H. Ve Topal, B. (2019). Havayolu İle Yolcu Taşımacılığında Müşteri Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi: İstanbul Havalimanları Örneği. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 119-120.
- Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği (IATA). "Krizde Sektör", www.iata.org, (Erişim Tarihi: 14.03.2021).

- Yavuz, M. (2020). Covid-19 Salgını Kapsamında Tüketicilerin Korunmasına İlişkin Alınan Tedbirler. *İSMMMO Mali Çözüm Dergisi*, 30(161), 277-285.
- Yıldız, B. ve Çiğdem, Ş. (2018). Havayolu Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyeti Üzerindeki Etkisinin Yapısal Eşitlik Modeli İle Analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 235-254
- Yılmaz, F. (2020). Türkiye’de Sivil Havacılık Sektörünün Tarihsel Gelişimi Ve 2003-2018 Yılları Arasında Sektörün Değerlendirilmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(1), 113-129.
- Yılmaz Uz, C. ve Özer Canarşlan, N. (2019). Hava yolu Hizmet Kalitesinin Yolcu Memnuniyeti Üzerine Etkisi, *Journal of Turkish Studies*, 14(4), 2905-2922.
- Zhuang, Z., Zhao, S., Lin, Q., Cao, P., Lou, Y., Yang, L. ve He, D. (2020). Preliminary Estimation of The Novel Coronavirus Disease (covid-19) Cases In Iran: Amodelling Analysis Based on Overseas Cases and Air Travel Data. *International Journal of Infectious Diseases*, 94(2020), 29-31.

WHAT IS SPEED READING AND HOW TO LEARN IT SUCCESSFULLY?

Dilara KARIMOVA

Sheki branch of Azerbaijan Pedagogical University,
French Language Teacher

Abstract: This article provides information on the speed reading process and how to master it. The process of reading, the benefits of reading for humans, how to speed up the process of reading, the impact of the process of reading on the development of human attention, memory, speech.

Keywords: Reading process; About speed reading; Memory development; Focus.

INTRODUCTION

What is the reading process?

Being able to read is in fact a very complex and interconnected process that results from the proper functioning of the parts of the brain. The first step in this process is for the human eye to look at a word. This "fixation" on each word takes about 0.25 seconds. Then you start to move your eyes to another word. It takes our brain 0.1 seconds to move from one word to another. This is called a "cash register". As a result, you receive 5-6 words or a sentence in your head at a time. In order to process all the fixations and the meaning of the sentences or words we read immediately after these processes, the brain goes through all the expressions and thoughts again. This takes about half a second. In general, this means reading an average of 250-300 words per minute.

What is speed reading and how to learn it successfully?

Speed reading is a reading that provides complete and high-quality mastery of the text and is performed by non-traditional methods. Speed reading (fast reading) is the ability to quickly grasp any textual information while using special reading methods. The speed reading process is 4-5 times faster and faster than the normal reading process. It is an active, creative cognitive process. No matter how convincing it may seem, fast reading is often better mastered than slow reading. The famous Soviet psychologist L.S. Vygotsky wrote back in 1931: "People usually think that reading is slower. In fact, it is better to read fast. As the processes take place at high speed, the speed of comprehension also corresponds to this pace. Habits are very important in mastering speed reading techniques.

The basis of speed reading, in particular, is the research of French ophthalmologist Emile Caval. In 1878, he discovered that his eyes made short movements (jumps) with short stops (fixation). When reading any book, the eyes stop 3-4 times in total, not every character. Research has shown that a person's field of vision is wider than previously thought. In 1894, articles were published on the benefits of speed reading. Interest has increased with the spread of mass education. The first speed reading course was organized in 1925 at Syracuse

University. In the 1940's, hardware-based methods of increasing reading speed, especially using a tachistoscope, became popular. Reading speed increased significantly, but the results were unstable. In 1958, the "Dynamic Reading" method, developed by teacher Evelyn Wood, appeared.

According to experimental research, the average speed is 201 words per minute with a learning speed of 52 (values range from 60 to 378). Speed reading is the ability to read about 600 words per minute, 3-5 times faster than the average speed. But there are fast reading methods that allow you to get high-speed, more than 1050 - 2000 words per minute, which leads to a very serious reduction in the comprehension of the material, and here the term "look" would be more accurate than "read". On average, an adult can read between 250 and 300 words per minute. However, thanks to fast reading skills, you can read faster, for example, 1500 words per minute. This sounds impossible, but it's true. To understand how this skill works, we must first know how the reading process works in the human brain. "Literary Newspaper" wrote in a note: "Five thousand signs per minute - this is the reading speed of engineer Bloxi." Explaining the essence of his method, Bloxin said: "I never think about what I read." In 1960, psychologist Rohm, based on his research in the teaching process, proposed to organize the reading process in 5 stages to improve the speed of reading, comprehension, memory and reading comprehension. "WARTR" method. The opening of WARTR is as follows: "Watch", "Ask", "Read", "Tell", "Repeat".

1. Watch - The review of the text from beginning to end is the initial review stage. It is not necessary to read the whole text here, but the title of the topic, the first and last sentences of each paragraph, words and expressions distinguished by special signs and forms within the text.
2. Ask - In this step, it is necessary to ask questions about what is read in the "watch" stage. If there are no questions while reading, it means that the topic is not understood enough. The questions that arise when looking at the headings, similarities and differences should be noted on a sheet of paper, such as exam questions. This step takes only 5-10 minutes.
3. Reading - Find the answers to the questions written here in the "Ask" phase and, if necessary, mark them. At the same time, it is necessary to underline the main ideas, words and expressions with special signs and underline them, or to distinguish them with special signs.

Why fast reading?

Speed reading is not only fast, but also an effective, fascinating process. Thanks to this skill you can learn a lot quickly. This will save you a lot of time. In addition, this process has proven to improve human memory. During fast reading, the performance of the brain improves, which allows the reader to remember more information than before. Fast reading stabilizes the brain, information is processed faster and more efficiently. Because the brain receives a lot of information during speed reading, the chances of avoidance are very low. The brain focuses only on the work in its hands. and because the brain is a muscle, the speed reading process acts as an exercise. Like your other muscles, your brain needs exercise to

strengthen. Focused brain means advanced logical thinking. As you begin to understand information more quickly, you will begin to understand more opportunities around you. Your self-confidence will increase rapidly in a short time. In addition, all of the above benefits will relieve you of stress. With all these benefits, your emotional well-being will be healthier than ever and you will feel less stressed. The speed reading process will adapt you to a comfortable, stress-free lifestyle!

Why do we read slowly?

- ✓ We read the words one by one.
- ✓ We read the words slowly.
- ✓ We voice the words from within.
- ✓ As we read, we get stuck in words and read again.
- ✓ When we read, we play with our lips, maybe our tongue.
- ✓ We believe that you need to read slowly to better understand a topic.
- ✓ We can't concentrate; we get tired quickly while reading.

What does fast reading bring us?

- ✓ Increases our self-confidence.
- ✓ Vocabulary can help increase our vocabulary.
- ✓ Your brain makes better connections when you read fast.
- ✓ Develops better learning.
- ✓ As you understand what you are reading, your speed gradually increases.
- ✓ You learn by reading more in less time and save time.
- ✓ When reading, your brain does not think about other things, it just reads.

How to speed up reading?

Speed reading is a special ability. The best part is, unlike other abilities, it can be learned. There are a number of techniques used to master this. You can develop yourself by choosing the fastest reading models that best suit your learning style.

1. Read aloud
2. Silent reading
3. Panorama fast reading
4. In-depth reading
5. Selective reading
6. Non-consecutive (from here to there) reading

In this process, the first 5 pages and the last 5 pages of any book are read. This may change.

7. Review and read

N.A. Rubakin, a famous Russian book lover, described his perfect reading technique as follows: He took the book, looked at the preface, looked for the main ideas in the table of contents, and, as a result, evaluated the content of the book.

8. Read with notes
9. Read by marking
10. Read by guessing
11. Read by asking questions
12. Critical reading
13. Sing in unison
14. Discussion reading
15. Role reading
16. Comparative reading
17. Memorization reading
18. Read the indicator

Evelyn Wood, who popularized speed reading, introduced the index reading method. It is a simple technique that the reader uses his index finger to slide between the text they are reading. As the finger moves, the brain moves with it. It is an effective technique that does not create any distraction by keeping your eyes focused on where the finger goes. In fact, readers tend to jump back. The pointer method prevents this from happening and thus saves at least half of the reading time.

19. Scanning reading

Here the reader's eyes move only part of the page. This can be the left or right side of the text, but it is generally the center because it is the most convenient. The vision changes from top to bottom instead of moving the entire text from left to right. this method requires fixation on keywords such as names, numbers, or other special terms.

Oleg Andreev School, one of the most popular "speed reading" schools in Russia, says that after 2 levels of training you can get 10,000 characters at a reading speed of an average of 5-7 pages per minute. It turns out that you can read 150-200 pages of the book for a half-hour subway ride at this speed. This is many times more than the average person studying at such a time. In addition to the Oleg Andreev School, well-known specialists in speed reading, such as Natalia Grace, Andrei Spodin, Vladimir and Ekaterina Vasilyevs, and others, offer courses. However, some people have learned to read quickly without going to courses, schools, trainings and special centers. You know many of them, such as Maxim Gorky, Vladimir Lenin, Thomas Edison and others. So try to learn for yourself first and constantly improve yourself.

First of all, pay attention to the following:

1. Attention

To develop a fast reading process, you need to focus and not lose focus. To do this, choose non-boring books that interest you and read them.

2. Articulation (spoken text)

Most people have a habit of talking to themselves while reading a text. If you want to read the text quickly, you have to do it "silently", that is, you have to save yourself from articulation.

3. Improving visual skills

Seeing the whole text in one paragraph or on one page, understanding its structure, is an important ability to read quickly from top to bottom ("diagonally"), not from left to right. Therefore, visual skills should also be learned.

4. Read a lot

To be able to read fast, you need to read a lot of meaningful information by following all of the above.

5. Memory development

Develop your memory and attention.

Speed reading training and books:

1. Sergey Mikhailov "Fast reading"

The book is a collection of exercises, technologies and exercises for the development of speed reading skills.

2. Vasilieva E.E., Vasiliev V.Y. "Super Memory for Everyone"

You can learn to memorize any legal and economic articles, encyclopedic information, complex texts, verses and more through the special techniques and methods described in this book.

3. Pugach "Development of memory - figurative memory"

Here, the speed reading is read at the highest speed, provided that the text is understood at the required level. Speed reading techniques cover the entire text at a glance, reading texts without speaking, as well as the use of special word processing techniques.

4. Victor Davydovich Pekelis (1921 - 1997) - Soviet and Russian writer, publicist, popularizer of science. Member of the USSR Writers' Union (1974).

Victor Pekelis "Your chance is a man."

Publisher: Knowledge. 1973

There is a chapter in the book: read in meters. - The ability to read quickly is a highly organized mind, concentrated attention, trained vision. This ability was possessed by such geniuses of mankind as Mark and Lenin, Pushkin and Chernyshevsky. "

The author refers to the shortcomings of ordinary reading - "phonetization" or the habit of pronouncing the words read. And following the main thoughts and ideas in the text draws attention to his important ability, skipping unnecessary details. How to speed up the reading process - teaching methodology has long been, the author writes - based on the development of memory and attention. It is necessary to learn - to direct the eyes from top to bottom, not from left to right in the text. grab groups of words in a word and try to stop less and re-read a word or phrase.

5. Getsov Georgi Gerasimovich - How to work effectively with information.

"Book" publishing house, 1975, 121 pages.

Getsov Georgi Gerasimovich - journalist, author of eight books on the rationalization of mental work. The book contains methods to improve vision. In particular, the first stage of reading - it's about looking fast.

6. F. Laser - GDR scientist, Ph.D., professor at the University. W. Humboldt.

Rational reading. Faster and stronger. Pedagogy. 1980, 160 pages. (Written in 1976). Circulation 40,000.

The author sees the problem of rational reading not only in the development of reading skills, but also in the mastery, comprehension and memorization of the material read. The reading speed should depend on the goals and objectives of the reading and the required level of development of the material. The author does not deny the usefulness of hardware methods to develop visual skills, although he believes that they do not significantly affect the speed of reading. The key is the reader's ability to understand the text. An indicator of this ability is the ability of the reader to convey the content and meaning of what he is reading, for example, in the form of answering or answering questions. The rational reader varies the reading speed from 100 to 1000 words per minute, depending on the purpose and complexity of the text. The author discusses ways to manage reading speed while discussing ways to develop speed reading skills (overcoming bad habits).

7. "100 pages per hour. " Theory and practice of dynamic reading and effective work with books. Year: 1980 Publisher: Kemerovo book publishing house.

The authors introduce the concept of dynamic reading. much attention is paid to overcoming the standard shortcomings of ordinary reading: speech, regression, and field of view. However, it expanded in parts - recall, the development of attention and memory, the structure of the text, the linguistic organization of the text, the graphic design of the text. The book "100 pages per hour" is the result of a dynamic and rational reading laboratory at the Novokuznetsk Pedagogical Institute the technique was tested on more than 1,500 students.

8. Abby Marks-Bill, "Fast Reading in 10 Days."

Abby Marx-Beale offers different alternative reading acceleration techniques. This book contains the most effective methods, each of which will choose the right one. At the end of the chapters there are exercises so that the reader can try the technique in practice and decide how effective it is.

9. Christian Grüning, "Secret Brain Resources."

This book is designed to comprehensively develop your reading speed and intelligence. The author teaches you to receive better information in a short time. You can quickly acquire the necessary knowledge in many areas and remember them well.

10. Pavel Palagin, book "Fast reading in practice."

The book is designed to quickly learn the technique of speed reading, which significantly speeds up human thinking. The author teaches you to follow the speed of the data flow. In addition, it describes the areas in which speed reading is most useful.

Finally, if you want to achieve something in life, fight for it and always believe in it. I believe you will succeed.

REFERENCE

1. Kate Journal: - The Impact of a Speed Reading Course.
2. Artar Y.U. - Effective and fast reading techniques. 2011.
3. F. Laser - Rational reading. Faster and stronger. Pedagogy. 1980, 160 pages.
4. Victor Pekelis - "Your chance is a man." Publisher: Knowledge. 1973
5. Getsov Georgi Gerasimovich - How to work effectively with information. "Book" publishing house, 1975, 121 pages.
6. The book "100 pages per hour" in the laboratory of dynamic and rational reading at the Novokuznetsk Pedagogical Institute. Publisher: Kemerovo book publishing house.
7. Y.K. Pugach - "Development of memory - figurative memory".
8. Vasilieva E.E., Vasiliev V.Y. "Super Memory for Everyone".
9. Bennett Joseph - "Fast reading at the speed of light".
10. www.wikipedia.az

DİLÇİLİKDƏ EVFEMİZM VƏ DİSFEMİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK TƏSNİFATI

SəidəYusifova

Bakı Avrasiya Universitetinin Dissertantı

Abstract: Since the human factor is at the center of the process of communication and speech, the process of communication passes through human speech. The use of euphemisms or dysphemisms in speech depends on a person's individual characteristics, social status, education, and the most important thing- gender.

Euphemism is like a bitter medicine taken with sweet water. The way by which euphemisms are used depends on how polite a person is. By using euphemisms, we are polite to the person in front of us, eliminating unpleasant moments, but at the same time conveying the word we want to say in a different way. Here almost an allegorical approach manifests itself. For example, when we protest against a misconception, instead of saying, "You are wrong," or "You are lying," we are expressing what we mean by saying, "Let's not go far from the truth." Here we recall the famous quote of the famous film director Sergei Eisenstein: "A real artist understands what is inside the skull wrapped in a pink skin in the process of the film." The same is true for euphemisms. No matter how beautiful and polite they may sound, they can still reflect the meaning they are hiding behind.

Like other words in a language, euphemisms and dysphemisms are described and grouped according to their lexical semantic meaning. In general, the classification and grouping of words in the vocabulary of the language according to their lexical-semantic meaning is a very complicated issue. This is one of the main problems with semantics. The most common criterion is the classification of words in a dictionary on the basis of certain concepts. Take, for example, the concept of "man". If we accept "a man" as a living being, it is impossible to take into account his physical and inner world. But let's not forget that "a man" is also a social being. In this case, criteria such as society and man, the role of man in social processes, etc. must be taken into account, because this criterion plays an important role in the semantic classification of words, especially euphemisms.

Keywords: semantics, lexical, social.

GİRİŞ

Artan dərəcədə mürəkkəb, qloballaşan cəmiyyətdə, həssas mövzular haqqında birbaşa danışmaqdan çəkinməyə meyl artmaqdadır. Bu mühitdə narahat edici bir sual yaranır: evfemizmlərin geniş yayılmış həddən artıq istifadəsi, evfemizmləri tanımaq qabiliyyətimizə xələl gətirirmi? Bəzən evfemizmlər siyasətçilər və media tərəfindən manipulyasiya vasitəsi kimi

istifadə olunur, ancaq xoşagəlməz mövzulardan tamamilə danışmaqdan çəkinmək çox çətindir. Buna görə insanlar həmişə qorxduqları, bəyənmədikləri, pərəstiş etdikləri və ya tabu saydıqları hadisələr haqqında danışmağın bir yolunu tapmaq həvəsini hiss etdilər, eyni zamanda onları birbaşa adlandırmadılar.

Nitq prosesində evfemizmlərin və ya disfemizmlərin hamsı dərəcədə istifadə edilməsi insanın fərdi xüsusiyyətlərindən, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən, təhsilindən və cinsindən asılıdır.

Evfemizm sanki şirin su ilə içilən acı dərman rolunu oynayır. Evfemizmin nə dərəcədə istifadə edilməsi insanın nə qədər nəzakətli danışmaq istəyindən asılıdır. Evfemizm istifadəsi ilə biz sözsüz qarşımızdakına nəzakət göstəririk, xoşagəlməz məqamları aradan qaldırıyıq, amma eyni zamanda demək istədiyimiz sözü başqa yolla çatdırırıq. Burada sanki bir alleqorik yanaşma özünü göstərir. Məsələn biz səhv düşüncəyə etirazımızı bildirərkən “sən yalan deyirsən”, “sən səhv sdeyirsən”, “yalan söyləyirsən” əvəzinə “doğrulardan yayınmıyıq” deməklə nə demək istədiyimiz məzmunu başqa tərzdə ifadə edirik. Burada məşhur film rejissoru Sergey Eyzenshteynin məşhur sitatı yada düşür: “Əsl artist film prosesində çəhrayı dəriyə bükülmüş kəllənin içərisində hansı fikirlərin olduğunu anlayandır”. Evfemizmlər də sanki belədir. Onlar nə qədər gözəl və nəzakətli səslənsələr də yenə də arxasında gizlətdikləri mənanı əks etdirə bilirlər.

EVFEMİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK TƏSNİFATI

Cəmiyyətin təkamül mərhələlərində kişilərin güclü, qadınların zəif və zərif cins hesab edilməsi şübhəsiz ki burada müəyyən rol oynayır. Məhz bu səbəbdən də iki qarşı cins nümayəndələri arasında bəzən çox əhəmiyyətli dərəcədə fərqli görünən nitq prosesi müşahidə olunur. Bu cür müxtəlif meyarları əsas götürərək evfemizmləri tədqiq etsək, leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi təsnifat əldən etmiş olarıq:

1) insanların fiziki və ya əqli qüsurlarını ifadə etmək üçün istifadə edilən evfemizmlər (buraya görünüşlə, davranışla bağlı bütün evfemizmləri aid etmək olar) Məsələn, Azərbaycan dilində çəkisi artıq olan insanlar üçün “kək” deyil, “artıq çəkili” deyilməsi, “dəli” sözünün əvəzinə “əqli qüsurlu”, “təbiyyətsiz, əxlaqsız” əvəzinə “yüngül təbiətli”, “sədləlvh” sözlərinin istifadə olunması; ingilis dilində “fat” əvəzinə “overweight”, “mad” əvəzinə “insane”, “whore” əvəzinə “mass woman, woman of male community” kimi sözlərin istifadə edilməsi buna bariz nümunədir.

2) cinsi problemləri əks etdirən evfemizmlər (cinsi azlıqlar, səhhətlə bağlı müəyyən problemləri əks etdirən) Məsələn müasir dövrümüzdə həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində media diskursunda tez-tez rast gəldiyimiz gey (gay) sözünün əvəzinə cinsi azlıq nümayəndəsi, Azərbaycan dilində “xədim” sözünün əvəzinə “sonsuz”, ingilis dilində “impotent” əvəzinə “infertile, effete” sözlərinin istifadəsi buna misal ola bilər.

3) etnik evfemizmlər (dil, irq, milliyyət ilə bağlı)

Buraya Azərbaycan dilində zənci (negro) sözünün əvəzinə qara dərili, ingilis dilində “negro” əvəzinə “black man, visible minority, non-white”, sözlərinin istifadə olunmasını aid etmək olar.

4) sosial evfemizmlər (mülkiyyət, cəmiyyətdə tutulan mövqe, səlahiyyət, sənət, iqtisadiyyat, din və s.)

Buraya misal olaraq Azərbaycan dilində “kəsib” sözünün əvəzinə “sosial həssas”, ingilis dilində

“poor” əvəzinə “broken, needy” kimi sözlərin istifadə edilməsi, “qaçqın” əvəzinə “məcburi köçkün”, “molla” əvəzinə “din xadimi” kimi sözlərin istifadə edilməsi buna misal ola bilər.

DİSFEMİZMLƏRİN LEKSİK –SEMANTİK TƏSNİFATI

Dilin lüğət tərkibində sözlərin məfhumlar üzrə qruplaşdırılması meyarını əsas tutsaq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ən öndə duran məfhum insan məfhumudur. İnsan məfhumunu əsas tutaraq təsrifləndirmə əsasən evfemizmlərin leksik-semantik təsnifatında özünü göstərir. Lakin leksik-semantik mənaların təsrifləndirilməsində əsas götürülən məfhumlardan biri də ətraf mühit məfhumudur. Bu məfhum özlüyündə bir neçə qrupa bölünür, məsələn; heyvanlar, bitkilər, səma, torpaq. Ümumi şəkildə aparılmış bu bölgünü bir az da dəqiqləşdirsək burada təbiət heyvanlar, həm də vəhşi heyvanlar, ev heyvanları, quşlar və s. olaraq; bitkilər yabanı, faydalı və zəhərli bitkilər olaraq; səma özlüyündə səma cismlərinə görə, torpaq da öz xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qruplara bölünür. Bundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı bir dil vahidinin leksik semantik təsnifatını aparmaq uzun zaman və əmək tələb edən bir prosesdir.

Evfemizmlərin leksik-semantik təsnifatında nə qədər insan məfhumu əsas götürülürsə, disfemizmlərin leksik semantik təsnifatında bir o qədər heyvan və bitki məfhumu əsas götürülür. Çünki disfemizmlər ünsiyyət zamanı məqsədyönlü şəkildə istifadə edilir ki, bu da müəyyən bir obyektə daha çox rəqib təsiri göstərmək üçün əlverişlidir. Disfemizmlərin leksik-semantik təsnifatını araşdırarkən məlum olur ki, dilçilikdə bu barədə çox az təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu cəhətdən L.N. Mosieviçin “Dysphemisms and the Linguistic Picture of the World” əsəri diqqətimizi cəlb etdi. Alim disfemizmləri ingilis və rus dillərində təhlil etmiş və bu məsələni iki ölkə və bu ölkələrin dil daşıyıcıları arasındakı fərqli mənzərəni təhlil etməklə həyata keçirmişdir. (Mosieviç 2010)

Ümumiyyətlə disfemizmlərin yaranmasında və istifadə olunmasında dünyada baş verən hadisələrin bilavasitə rolu vardır. Dünyada baş verən siyasi qarşıdurmalar, münaqişə və müharibələr, xəstəlik, terror halları kimi hadisələr disfemizmlərin yaranması üçün birbaşa zəmin yaradır.

Bunları nəzərə alaraq, disfemizmlərin leksik semantik xarakteristikasını müəyyən etmək üçün ilk öncə onların aşağıda göstərilən semantik istifadəsinə nəzər yetirək:

1. Sosial vəziyyətli ifadə edən disfemizmlər- bu qrupa müxtəlif peşə və sənət, sosial status, vəzifə, ideologiya, inamları ifadə edən disfemizmlər aiddir. Məsələn, ingilis dilində “bureaucrat”, azərbaycan dilində *bürokrat*; ingilis dilində “despotic”, azərbaycan dilində *despot*; ingilis dilində “dictator”, azərbaycan dilində *diktator*; ingilis və azərbaycan dillərində eyni səslənən “*extremist*”, “*terrorist*”, “*populist*”; ingilis dilində uduzmuş mənasını verən “*loser*”; ingilis dilində mövcud vəziyyətə tam nəzarət niyyəti olanlara deyilən “*control freak*”, azərbaycan dilində psi qruplaşma mənasını verən “qaragüruhçu” sözləri bu kateqoriyaya aid ola bilər.

2. İnsanları bioloji fərdlər kimi xarakterizə edən disfemizmlər- bu kateqoriyaya irq, cins, cinsi orientasiya, millət kimi amillər aiddir. Müasir dövrdə media diskursunda cinsi azlıqlarla bağlı meydana çıxan fikirlərdə bu kateqoriya xüsusilə önəmlidir.

Qara dərilili insanlara ingilis dilində “black people”, “black community”, azərbaycan dilində “zənci” deyilməsi, cinsi azlıqlara mənsub olan insanlara ingilis və azərbaycan dilində səslənməsi eyni olan “gay” sözü buna misal ola bilər.

3. İnsanların psixi vəziyyətini, ölüm və xəstəlikləri xarakterizə edən disfemizmlər- bura əqli, psixi, ruhi çatışmazlıqlar, xəstəlikləri ifadə edən sözlər aiddir. Məsələn, ingilis dilində “insane”, “mad”, “crazy”; azərbaycan dilində “dəli”, “havalı”, “başdanxarab”, ingilis dilində “snuff out”, azərbaycan dilində “gəbərmək” sözlərinin dildə disfemizm kimi istifadə edilməsi buna misal ola bilər.

NƏTİCƏ

Dildə olan digər sözlər kimi evfemizmlər və disfemizmlər də leksik semantik mənasına görə təsrifləndirilir və qruplara bölünür. Ümumiyyətlə dilin lüğət tərkibində yer alan sözlərin leksik-semantik mənasına görə təsnifatı, qruplaşdırılması çox mürəkkəb məsələdir. Semantika ilə bağlı ən əsas problemlərdən biri budur desək heç də yanılmırıq.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin müəyyən məfhumlar əsasında təsnifatı ən çox rast gəlinən bir meyardır. Məsələn məfhum olaraq insan məfhumunu götürək.

İnsanı canlı bir varlıq kimi qəbul etsək, onun fiziki, daxili aləmini nəzərə almaq lazımdır. Lakin unutmayaq ki, insan həm də ictimai bir varlıqdır. Belə olan halda cəmiyyət və insan, ictimai proseslərdə insanın rolu və s kimi meyarlar da nəzərə alınmalıdır, çünki sözlərin, xüsusilə evfemizmlərin semantik təsnifatında bu meyar mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allan, Keith & Kate Burridge. 2006. Forbidden words. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Allan, K., Burridge, K., 2006. Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language. Cambridge University Press, Cambridge, New York.
3. Kecskes, Istvan. 2014. Intercultural pragmatics. Oxford: Oxford University Press
4. Napoli, Donna & Jack Hoeksema. 2009. The grammatical versatility of taboo terms. Studies in Language 33. 612 –643
5. Burridge, Kate. 2010. Linguistic cleanliness is next to godliness: Taboo and purism. An overview of prescriptivism in relation to public perceptions of and reaction to language use. English Today 26. 3 –13.

AYASOFYANIN İKONALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Doç. Dr.Mustafa DİĞLER

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Özet: Kökleri Bizans'a kadar uzanan ve Hristiyanlığın inanç sisteminde kutsal kişi ve olayların konu edinildiği tasvirlerle ikona diyoruz. İkonalar yayılmaya başladıkça bir sanat dalı haline gelmiş ayrıca dinsel kültüründe ayrılmaz parçası haline gelmiştir. Bizans resim sanatında ikonalar mozaiklerde, fresklerde ve el yazması kitaplarda kedisine yer bulabilmiştir. Ülkemizde Bizans döneminden kalan Ayasofya mimarlık tarihi içinde en görkemli yapılardan biri içerisinde yer almaktadır. Ayasofya'nın mimari ve içinde yer alan bezeme unsurları detayları konusunda ortaya koyduğu yenilikler ile birlikte hem Hristiyan hem de İslam dünyasında İslam mimarisinin gelişmesinde çok büyük katkıları olmuştur. Bu araştırmamızda Ayasofya da kullanılmış olan ikonlar üzerinde duracağız. Ayasofya da kullanılan figüratif ikonların tamamı 9. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde başlayan figüratif ikonlar son devre kadar uygulanmaya devam etmiştir. 9. Yüzyıl öncesinde uygulanmış olan figüratif ikonlarla ilgili kanıtlara ulaşamamıştır bunun nedeni ikonoklazma döneminde figürlü ikonların ikona kırıncılar tarafından yok edilip yerine haç motiflerinin yerleştirildiği bilinmektedir. 9. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ayasofya'da yapılamaya başlanan Bizans Ortodoks kilise ye ait ikonlar dünyamız için çok değerli birer kültürel hazine niteliğindedir. İkona Bizanslıların meydana getirdiği bir tarz olmuştur. İstanbul'dan Batı'ya ve Doğu'ya yayılmıştır. Bizans resim sanatı Hristiyan resminin öncülüğünü de yapmıştır. Bizans İmparatorluğunun kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar geçen süre zarfında ikona yapımının merkezi olmuştur. Bizans ikonalarının en mükemmel uygulama örneklerini Ayasofya'da görmekteyiz. Bu araştırmamızda Literatür araştırması ve resim çözümleme yöntemi ile Ayasofya 'da bulunan ikonaları ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya Bizans, Sanat, İkon, İkon Sanatı

A STUDY ON THE ICONS OF HAGIA SOPHIA

Abstract: We call icons, depictions that date back to Byzantium and are subject to holy people and events in the belief system of Christianity. As icons began to spread, it became an art branch and became an integral part of religious culture. In the Byzantine painting art, iconos have found a place for their cat in mosaics, frescoes and manuscript books. Hagia Sophia, which remains from the Byzantine period in our country, is one of the most magnificent structures in the history of architecture. Hagia Sophia made great contributions to the development of Islamic architecture in both the Christian and Islamic world with the innovations it introduced in the details of the architecture and the decoration elements included in it. In this research, we will focus on the icons used in Hagia Sophia. All of the figurative icons used in Hagia Sophia started to be seen from the second half of the 9th century. Figurative icons that started in this period continued to be applied until the last period. There is no evidence of figurative icons applied before the 9th century, because it is known that during the iconoclasm period, figured icons were destroyed and replaced by cross motifs. The icons of the Byzantine Orthodox church, which started to be built in Hagia Sophia since the second half of the 9th century, are very valuable cultural treasures for our world. Icon has been a style created by the Byzantines. It spread from Istanbul to the West and the East. Byzantine painting pioneered Christian painting. It has been the center of icon-making during the period from the establishment of the Byzantine Empire to

the conquest of Istanbul. We see the most perfect application examples of Byzantine iconos in Hagia Sophia. In this research, we will consider the icons found in Hagia Sophia with the literature research and image analysis method.

Keywords: Hagia Sophia Byzantine, Art, Icon, Icon Art

GİRİŞ

Bizans ibadethanelerinde resim programı içerisinde yer alan Mozaik ve fresk çok önemli yer tutmaktadır. Konumuzun temelini teşkil eden “ ikona” kelimesinin anlamına baktığımız zaman. Yunanca “eikon” (resim, tasvir, suret) kelimesi ikona ya da zaman zaman da ikon kelimesi kullanılmak sureti ile kelimenin kaynağını meydana getirmektedir. İkona kelimesi eski kelime kökenini muhafaza etmekle birlikte daha sonra sınırlandırılmış özellikle de tahta levhalar üzerine yapılan taşınabilen dini konulu resimler için kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışmamızda ikona kelimesini Ayasofya içerisinde bulunan mozaiklerden oluşan tasvirlerini ikona çerçevesi içerisinde ele almaya çalıştık.

Bu çalışmanın asıl konusu içinde yer alan Hristiyanlar için çok önemli bir mabet olan Ayasofya da yer alan ikonlar ve bu ikonların işleniş biçimi ele alınmıştır. Bizans imparatorluğundan günümüze kalan geniş programlı bir tasvir geleneğinin Ayasofya üzerindeki yansımaları üzerinden üslup ve ikonografik yansımaları ele alınmak sureti ile ikonografik çözümlemeleri yapılmıştır.

Bu çalışmada konunun yeterince anlaşılabilmesi için öncelikli olarak ikonlar incelenmiştir. İkonların yeteri kadar anlaşılabilmesi ile Bizans resim sanatı programı da anlaşılacaktır.

İKONA

Cross ve Livingstone (1997) “Yunanca Eikon sözcüğünden gelen ikon, tasvir demektir. Genellikle yassı resimler, özellikle de ahşap üzerine yumurtalı boya ile yapılan resimler ya da özenle işlenmiş mozaikler, hatta fildişi ya da metal ve başka malzemelerden oluşturularak Doğu kilisesinde Hz. İsa veya Azizleri temsil eden ya da bu amaçla kullanılan tasvirlerle ikon denir”(Cross ve Livingstone, 1997;815)

Başığmez’e göre; “Bizans imparatorluğu sanatı içerisinde icra edilen mozaiklere, fresklere, kitap resimlerine ve ahşap panolar üzerine yapılmış tüm resimler ikona adını alıyordu.” (Başığmez,1989:3)

İkonaların değerlendirmesi yapılırken sanatsal açıların yanı sıra Ortodoks Hristiyan inanç dünyasına inmemiz gerekmektedir ve bu inancın kültür katmanlarını da incelememiz de gerekmektedir.

İkona Hristiyanlıkta uygulanan ayin düzeninin bir parçası olarak kabul edilmektedir. İkonalar onu yapan sanatçının kişisel görüşünü yansıtmaya çalıştığı resimler değil tamamen kilisenin görüşünü yansıtan birer araçtan ibarettir. Hristiyan inancında Hz. İsa’ Allahü Teâlâ’nın bir sözü değil bunula birlikte görüntüsü olarak kabul ederler. İkonaları ise İsa’nın görüntüsünün insan eli değmeden cisimleşmiş hali olarak kabul ederler. İkonalarda İsa’nın annesinin ve azizlerin görüntüleri de tanrılaştığına inanılan bedene katılmışlardır. Bu ikonalarda ki görüntülere yapılan tazim tanrıya gösterilen tazimin bir göstergesidir.

Cunningham’a göre; “İkonalar her ne kadar İsa’yı, Kelimeyi, Tanrı’nın Oğlu’nu ve Tanrı anası Meryem’i tasvir etse de bunun yanında güçlü bir şekilde inancı ve tecessümde (ilahı kelamın beden alması) şهادeti temsil eder. Çünkü ikona, fiziksel sınırların ötesinde daha yüce olanı gösteren bir semboldür.” (Cunningham,2002)

Başığmez'e göre; "İkonalar başta İsa ve Meryem olmak üzere havariler, azizler, eski ahit peygamberleri ve melekler gibi figürleri aktarı. Portre ve tam boy gibi çeşitli biçimlerde gösterilen tekli figürleri içeren ikonalar olduğu gibi Kutsal Kitap'ta yer alan anlatılanların izleyiciye aktarıldığı ikonalar da bulunmaktadır. İkonalarda yer alan figürlerin nasıl tasvir edileceği hakkında rehber kitaplar bulunur ve bunlar figürlerin yüzlerinin, saçlarının, elbiselerinin vb. detaylarının tarifini barındırır"(Başığmez,1989:14)

İkonaları yapan ikona sanatçıları bu rehber kitaplara uymak zorundadır. Fakat rehber kitaplarda uymak zorunda oldukları kitaplara uymak sureti ile sanatçı diğer detaylarda kendi istek ve yetenekleri doğrultusunda üslup ve ifade özgürlüğüne de sahiptirler. Demirci'ye göre; "787 yılındaki 7. Ekumenik konsilin sanatçıya tanıdığı özgürlük plan, yerleştirme, kompozisyon ve renk gibi konulardan ibarettir" (Demirci,2016:59)

Başığmez'e göre; " ikonaları yapan sanatçıların uymaları gereken dini kurallar vardı. 13. Yüzyılın başında daha eski metinlerden yararlanmak için yazılan Aynaroz Resim Rehberi'nde kurallar belirtilir."(Başığmez, 1989:s.15-14)

Akkaya'ya göre; "Ortodoks mezhebinde önemli bir yer tutan bu ikonlar, tanımlayıcı ve ibadet ikonları olmak üzere ikiye ayrılırlar. Tanımlayıcı ikonalar konularını Eski Ahit'ten, İncil, Meryem'in yaşamı, azizlerin yaşamları ve yaptıkları işlerden almakta olup, ibadet için kullanılmamaktadır. Bu grupta yaygın olarak tasvir edilen konuların başında, Bizanslı din insanlarının dogmatik olarak belirledikleri ve İncil'de geçen on iki meşhur olay olan "Tebşir, Doğum, Mabede Takdim, Vaftiz, Suretin Değişimi (Metamorfosis), Lazarus'un Dirilişi, Kudüs'e giriş (Vaiforos), Çarmıhta İsa (Stavrosis), Diriliş (Anastasis), Göğe Çıkış (Analepsis), Paskalya (Pentekoste) ve Meryem'in Ölümü (Koimesis)" gelmektedir. Bu temalar, birden fazla figür tarafından tasvir edilmesi nedeniyle, çok figürlü ikonalar olarak da adlandırılmaktadır. Tanımlayıcı ikonalar, kiliselerde ikonastasisin üstünde bulunmaktadır. Bu tür ikonalar ibadet amacına sahip olmamaları ve mucize ile ilişkili görülmemeleri nedeniyle, resim sanatı ile paralel bir şekilde gelişmiştir. İbadet ikonaları da Hz. İsa, Hz. Meryem ve Aziz Yahya'nın Ortodoks kiliselerinin ikonastasisinde bir ibadet unsuru olarak, büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Bu tür ikonalar, kökenleri itibarıyla mucizevi nitelikte bir içerik sahibi durumundadır ve içinde "acheiropoitei" yani insan eliyle yapılmadığına inanılanlar da bulunmaktadır. Ortodoks inancında ikonaların kutsal bir işleve sahip oldukları kabul edilmektedir. Litürjik olarak kullanımlarına adanmaları nedeniyle, ikonaların içinde Kutsal Ruh'un olduğuna inanılır." (Akkaya, 2000)

KADİM ŞEHİR İSTANBUL'UN KADİM YAPISI AYASOFYA'NIN KONUMU VE TARİHÇESİ

Görsel 1- Ayasofya Genel Görünüş

Kandemir'in ifadeleri ile "Ayasofya mimarisinin esası Hristiyan dini yapılarının hâkim olan bazilika biçimine göre yapılmış olmakla birlikte, yapının mimarları bu yapının orta kısmının üstünü pandantiflerle esas kabuğu şişmiş bir yelken gibi bütün teşkil eden, çapı yaklaşık 31- 33 metreyi bulan basık büyük bir kubbe ile örtme yoluna gitmişlerdir. Bu büyük kütle baskısını

karşılama üzere batı – doğu eksenini üzerinde kademeler halinde inen ufalan yarım kubbeler yapılmış, yanlardaki payeler ise baskı, galeride yan duvarlardaki payeler ve kemerlerle tonozlar yardımı ile karşılanmıştır. Bu çapta ve tertipte bu yapıyı bu derece büyük bir kubbe ile örtmek aslında büyük bir cesaret işiydi. Ancak yapının statik bakımından bu ağırlığı çok güç karşıladığı da bir gerçektir. Gerek Bizans gerek Türk devrinde duvarlara dışardan eklenen büyük destek payandaları yardımı ile Ayasofya bugüne kadar ayakta kalabilmiştir. Nitekim 557 yılındaki depremin de tesiriyle 7 Mayıs 558’de kubbenin doğu tarafının çökmesi üzerine, önceki mimarlardan İsdoros’un yeğeni genç İsdoros tarafından kubbe evvelkinden yirmi kadem kadar yükseltip geçiş pandantiflerle temin edilerek yeniden yapılan kilise 24 Aralık 562’de ibadete açılmıştır.”(Kandemir, 2004:16)

726 ve 842 ile tarihlenen ve ikona kırıcılık dönemi olarak adlandırılan ikonoklazma döneminde Ayasofya içinde bulunan tüm figürlü resimler yok edilmiştir. Bunu takip eden dönemde 859 yılında çıkmış olan büyük yangında yapı tekrar tahrip olmuş fakat enbüyük tahribat ise 869 yılında meydana gelen deprem sonucu olmuştur. 989 yılında meydana gelen ikinci büyük depremde ise yapı en büyük yıkımı görmüş ve büyük bir kısmı yıkılan kubbe kullanılmaz hale gelmiş. Yapılan tamiratlarla 994 yılında tekrar ibadete açılmıştır.

Ayasofya’nın ihtişamı sadece boyutlarından kaynaklanmamaktadır. Ayasofya’nın içinde bulunan ikonaları ‘da eşsiz eserlerdir. Ayasofya’nın ikonaları ikonoklazma dönemine kadar tüm güzelliği ve eşsizliğini korumuştur. İstanbul’un fethinden sonra Türklerin elinden gerçekleştirilen onarımlar ve Türk sanatının inceliği ile eşsiz bir anıt olmuştur.

Gibbons Bizans’ın fethini şu şekilde ifade etmektedir; “ İstanbul 1453’de Türk ordularının önünde düştü. Düşerken de kendinden daha yüce bir kudretin merkezi ve kalbi olarak bir sfenks gibi ayağa kalkıp iyi ve kötü günler görmüş tarihinde yeni hayatına, Osmanlı imparatorluğunun taht şehri olarak girdi.” (Gibbons, 1998:259)

AYASOFYA’NIN İKONOLARI
İKONA 1: SUNU MOZAIĞI (THEOTOKOS MERYEM, İMPARATOR I.
KONSTANTİNOS VE I. İUSTİNİANUS)

Görsel 2- Sunu Mozaïği Ayasofya Kilisesi 10. Yüzyıl Sonu 11. Yüzyıl Başı

Akgündüz’e göre; “İç nartekste açılan kapı üzerinde bulunan Meryem Ana, Çocuk İsa, Konstantinos ve İustinianos’un tasvir edildiği mozaik pano ilk olarak 1849’da Fossati tarafından bulunmuş ve daha sonra üzeri kapatılmış. Daha sonra 1933- 1934 yıllarında Thomas Whitmore tarafından bahar ve yaz aylarında yapılan çalışmalar sonucunda temizlenerek restore edilmiştir.”(Akgündüz vd.2006:207)

Mozaïğin kompozisyonuna baktığımızda Meryem’i kucağında tuttuğu çocuk İsa ile gümüş taşlarla bezenmiş süslü bir tahtta oturur durumda tasvir edilmiştir. Meryem’in sağ tarafında

İstanbul Şehrinin kurucusu olan Konstantinos'u tam aksi istikametinde ise Ayasofya'nın yaptıranı İustinianos'u görmekteyiz. Meryem'in haleli başının iki yan tarafında Tanrı Anası olduğuna işaret eden monogramları görmekteyiz. Mozağin yapım tarihi olarak 10. Yüzyıl sonu veya 11. Yüzyıl başı ile tarihlenmektedir.

Mozağin kompozisyonuna baktığımız zaman simetrik bir düzenin hâkim olduğunu ve ayrıca altın yaldızlı mozaikler ile kaplanmış olduğunu da görmekteyiz. Kompozisyonda tahtta oturmuş bir şekilde betimlenmiş olan Meryem'in ayaklarını değerli taşlarla süslü bir çıkıntıya basmış bir şekilde tasvir edilmiştir. Meryem'in giymiş olduğu uzun lacivert elbise Bizans sanatında aşına olduğumuz şekilde betimlenmiştir ve Meryem'in baş kısmında bir hale de dikkat çekmektedir. Meryem'in başörtüsünün etrafında altın bir zırh geçirilmiş gibi bir düzenlemenin yanı sıra kıyafetinin omuz kısımlarında da birer haç motifinin işlenmiş olduğunu da görüyoruz. Yine kompozisyona baktığımız zaman Meryem'in başının her iki kanında "Meter ve Theou" kelimelerinin kısaltmaları olan harflerden " Tanrının Anası" unvanına işaret edildiğini görüyoruz. Meryem Kucağında tuttuğu çocuk İsa'nın omuzunu sağ eli ile tutarken sol eli ile de ayaklarını tutar bir şekilde betimlenmiştir.

Meryem'in kucağında oturur vaziyette duran çocuk İsa'nın üzerinde beyaz bir elbise görülmekte olup başının arkasında parıldayan bir hale ile betimlenmiştir. İsa'nın yüz hatları olgun bir insanın yüz hatlarına benzemektedir. İsa sol elinde bir tomar tutarken ve sağ ile takdis ederken betimlenmiştir.

Mozaik panoda başlarının üzerinde haleleri ile betimlenmiş imparatorları huzuruna kabul eder şekilde tasvir edilmiştir. Meryem'in sol kısmında İmparator I. Konstantinos elinde kurduğu şehrin surlarla çevrili maketini elinde tutarken tasvir edilmiş olup sağ tarafında ise Ayasofya'yı yaptıran İustinianos'u elinde Ayasofya maketini tutarken tasvir edilmişlerdir. Mozaikte Konstantinos figürünün yan tarafında yukarıdan aşağıya bir yön hareketi ile " Aziziler arasında büyük imparator" yazısı göze çarpmaktadır.

Parani'ye göre; "Bu mozaikte imparatorluğun önemli tören kıyafetlerinden olan loros tarzı kıyafet kullanılmış. Parani'ye göre; "Loros kıyafeti köken olarak en yüksek otoriteyi temsil eden ve bir çeşit Roma dönemi togası olan travea'dan türemiştir. Geç Roma döneminde altın işlemeli ve mor olan bu kıyafet daha çok konsüller tarafından oyunlara başkanlık ederken ya da zafer alaylarında giyilirdi. Esasında zafer kazananların nişanı olarak algılandığından önceleri imparator ailesine mensup erkelerin giymesine izin verilmiştir. Zamanla seçkin erkeklerin ulusal festivallerde zafer nişanı kullanmalarına izin verildiğinden festival oyunları ya da yeni yıl kutlamalarında bu kıyafetleri giymişlerdir. Loros kıyafeti ikonografik olarak İsa'nın ölümüne karşı zaferin sembolüdür." (Parani, 2003;18)

Mozaik panoda imparatorların giydiği loros kıyafetlerindeki çeşitli kıvrımlar dikkat çekmektedir. Lorosların ince kumaş şeritleri omuzlarının üzerinden çapraz geçecek bir şekilde kalçalarının hizasında sol kollarının üzerine koyulmuş bir şekilde tasvir edilmiştir.

Mozaik panoda imparatorların her ikisi de merkezde bulunan tahtın ayak iskemlesinin cephe hizasında görülmekte olup ortadaki şekillerden biraz daha ön planda resmedilmişlerdir. İmparatorların duruşlarına baktığımız zaman duruşlar simetrik olup sadece gövdelerinin duruşları itibarı ile değil giyim tarzları ve simaları ile birbirlerine benzedikleri görülmektedir. İmparatorların yüzleri aynı gibi görünse de simaları bir birinin aynısı değildir. Çok dikkatli baktığımız zaman bu küçük farklılıkları görebilmekteyiz.

Şekillerin tam alt kısmında yer alan yeşil zemin bakış alanından uzaklaştıkça koyulaşan dört ufki tabaka halinde betimlenmiştir. Buna benzer şekli koyulaşma Batı resim sanatı prensiplerine ters olan bir tekniktir. Batı Avrupa'sında resimde yer alan uzaklıklar açık ve ilk plan koyu renge boyanmaktadır. Arka planda ise resme vuran her bir ışığın titremesi ile resimde kullanılan

ametist mavisi şekillerin etrafında semavi bir parlaklık göze çarpmakta olup parlak altın varaklarla kakmaların işlendiği dikkat çekmektedir.

Mozaik panoda Meryem'in oturduğu taht dinamik bir perspektifle gösterilmiş olup Meryem'in sol tarafı aydınlatılmıştır. Tahtın ön ayakları birer sütunu andırmakta olup başlıkları kabartmalı ve üzerleri merkezle birleşmiş olan daire olarak çizilmiş küreler yerleştirilmiştir. Ayrıca bu kürelerin üzeri üç yapraklı bezeklerle süslenmiştir. Tahtın arkasında görülen direkler her iki tarafından iki yan parça ile birleştirilmiş gözükmektedir. Bu direklerden yukarıda olanı yastığın yerleştiği yerin kenarını oluşturan bir levhadır bu levha geometrik şekilde bir çubuktur. Mozaik sanatkarı tahtın ışık alan yüzeyi ile uğraşırken bu çapraz dayanakları oldukça yüksek bir görüşte hayal etmiş ki sanatkarın vurgulamak istediği gerçek amacını anlayamıyoruz. Arka planın perspektifte her iki yanda bulunan sütunların arasından genişlediği görülmektedir.

Taht direk yerde durmakta olup sağ tarafındaki arka ayak dört ufki tabakanın yeryüzünü ifade etmekte olan ikinci ayak üzerinde durmaktadır. Taht altından yapılmış olup kısmen saydam, puslu Halkedon (Eski Bizans'ta Körler Şehri diye anılır) benzeyen kakmalı levhalarla yapılmıştır. Tahtın sütun başları, küreler ve çiçekli şekiller altındandır ayrıca arka ve çapraz dayanakları da altından yapılmıştır. Tahtın her bir sütunu Bizans kuyumculuğunun dini kadehlerini ve diğer işlerini andırır bir surette aşağı ve yukarı tarafta iki adet dikey durumda levha bulunmak üzere, iki merkezi, ufki taş levha üzerine oturtulmuştur.

Tahtın gümüş kakmaları oldukça parlaktır ve ayak iskemlesinin üstü bir bulutun dalgalanan parlaklığını duygusunu izleyende uyandırmaktadır. Ayak iskemlesinin görünen her iki tarafı inciler ve kakma mine süslerle zenginleştirilmiştir.

İKONA 2: ZOE MOZAIĞI (İMPARATOR IX. KONSTANTINOS MONOMAKHOS VE İMPARATORİÇE ZOE)

Görsel 3- Zoe Mozaïği- Ayasofya 1042

Ayasofya'nın ilginç panolarından birisi de - İmparator IX. Konstantinos Monomakhos ve İmparatoriçe Zoe mozaïği'dir. İmparator Romanos ve eşi imparatoriçe Zoe'nin bağışının işlendiği mozaik panodur. Romanos öldükten sonra Zoe , IX Konstantinos Monomakhos ile evlenmiştir. Bu gerçekleşen evlilikten sonra mozaik panoda Romanos'un yüzü Kazınmış, Zoe'nin evlendiği Monomakhos'un yüzü Romanos'un yerine resmedilmiştir.

Güney galerinin doğu ucunu meydana getiren duvarın kuzeydeki bölümün ortasında yer alan pencerenin sol kısmına yerleştirilmiş olan bu mozaikte merkezde bezekli bir taht üzerinde oturan ve sağ eli ile takdis eder bir şekilde sol alinde tuttuğu incili dizine yaslamış bir şekilde İsa tasvir edilmiştir. İsa'nın sağ tarında yer alan yazıttan anlaşıldığı üzere iki eli ile para tutar bir şekilde imparator IX. Konstantinos Monomakhos ve İsa'nın diğer tarafında iki eli ile bir rulo tutar bir şekilde İmparatoriçe Zoe tasvir edilmiştir. İsa'nın sağ ve sol yanlarında bulunan figürler hafifçe İsa dönük bir şekilde tasvir edilmiştir.

Görsel 4- Zoe Mozaïği Detay- Ayasofya 1042

İsa'nın başının sağ ve sol yanında isminin baş harflerinin uygulanmış bir monogram görülmektedir. İmparator ve imparatoriçe'nin başları üzerinde ise onların isimleri ve ünvanlarını gösteren yazıtlar görülmektedir. İmparatoriçe Zoe'nin elinde tuttuğu rulo üzerinde imparator'un başı üzerinde yer alan yazıt tekrarlanmıştır. Bu mozaik panelde genel itibarı ile iktidarları döneminde kiliseye yaptıkları bağışın anısına yapıldığı kabul edilmektedir.

İKONA 3: VI. LEON MOZAIĞI

Görsel 5- VI. Leon Mozaïği- Ayasofya 9. Yüzyıl Sonu 10. Yüzyıl Başı

Konstantinopolis merkezli Doğu Roma imparatorluğu VI. Yüzyılın başlarından itibaren artık eski geleneklerden sıyrılmak sureti ile Yeni ahit'in kendilerine verdiği yön ile birlikte kendi sanatsal kimliklerini oluşturmaya başladılar. Hristiyanlık bir taraftan dini mimariye yeni biçimler kazandırırken bununla beraber yapıların içlerinde de dekorasyon çalışmalarına yeni bir yön vermişlerdir. Daha önceki dönemlerde kiliselerin zeminini süsleyen geometrik, bitkisel ve figürlü mozaikler, kutsal olana duyulan saygı nedeni ile duvarlara ve yapıların üst katlarına yapılmıştır.

İç narteks'te bulunan imparator kapısı kemer alınlığında bulunan Leon mozaïği Thomas Whittemore ve ekibi tarafından 1933 yılında bulunmuştur. Mozaik VI. Leon dönemi olan 9. Yüzyıl sonu veya 10. Yüzyıl başı ile tarihlenmektedir. Tamamen sağlam olan mozaïğin kompozisyonunda gösterişli bir tahtın üzerinde oturan İsa sağ eli ile takdis eder vaziyette ve sol elinde açık bir şekilde bulunan kitabın sayfaları üzerinde "üzerinize selamet ben dünyanın nuruyum" anlamına gelen bir yazı dikkat çekmektedir. İsa'nın ayaklarının dibinde ise İmparator VI. Leon secde eder bir şekilde bir tahtın üzerinde oturan yargıç İsa'dan af ve şefaet dilerken resmedilmiştir. Bir imparator'un yerlere kapanmış bir şekilde tasvir edilmiş olması onun bir imparator olsa bile kiliseye karşı aciz bir şekilde affedilme çabasını gösteren belge niteliğinde bir mozaiktir. Mozaikte yer alan birer madolyon içinde sol tarafta Meryem'in sağ tarafta ise Cebrail'in portre resimleri bulunmaktadır.

İKONA 4: KOMMENOSLAR MOZAIĞI

Görsel 6- Komnenoslar Mozaïği- Ayasofya 12. Yüzyıl

Akgündüz'e göre; "Ayasofya'nın Güney galerisinin doğu duvarının kuzey bölümünde yer alan bu mozaik panel Zoe mozaïği ile birleşen pencerenin diğer tarafına yapılmıştır. Bu mozaikte İmparator II. İoannes Komnenos, mozaïğin merkezinde kucağında çocuk İsa'yı tutan Meryem ve imparator'un eşi Eirene tasvir edilmiştir."(Akgündüz vd.2006:189)

Mozaikte kompozisyon içinde bulunan kişiler ideal bir şekilde işlenmek yerine oldukları gibi tasvir edilmiştir. Bu yüzden resimde Bizans sanatında gördüğümüz portre sanatını en iyi şekilde tasvir etmiş olan bir mozaikle karşı karşıyayız. Mozaikte merkezde yer alan sahnede Çocuk İsa'yı kucağında tutar vaziyette Meryem'in sağ tarafında İmparator II. İoannes ve aksi yönünde imparatoriçe Eirene ile birlikte tasvir edilmiştir.Meryem, imparator ve İmparatoriçe'nin bulunduğu figürlü kısım günümüze sağlam bir şekilde ulaşmasına rağmen alt kısımları ise tamamen dökülmüş durumdadır.

Mavi bir elbise giymiş bir şekilde tasvir edilmiş olan Meryemin yüzü sakın fakat gözleri oldukça etkileyici bir şekilde betimlenmiştir. Meryem başında bir hale ile tasvir edilmiş ve sağ eli ile İsa'yı belinden tutar bir vaziyette sol eli ile de bacaklarını tutar bir şekilde betimlenmiştir. Çocuk İsa ise altın giysiler içerisinde ayakları çıplak, sağ eli takdis eder şekilde ve sol elinde ise bir tomar tutar vaziyette tasvir edilmiştir.

İmparatoriçe Eirene çok kıymetli taşlarla beznmiş tören kıyafeti içerisinde tasvir edilmiş olup başında ise gösterişli bir taç görülmektedir. İmparatoriçenin başı hale ile çevrilmiş olup etrafında " dindar Augusta Eirene" yazısı göze çarpmaktadır. İmparatoriçenin taç'ının altından iki örgü biçiminde saçları dışarı taşmış bir vaziyette görülmekte olup pembe yanakları ve gri gözleri ile bir Avrupalı tipinde gerçekçi bir şekilde tasvir edilmiştir.

Mozaikte imparator ise elinde para kesesi tutar bir şekilde tasvir edilmiştir. İmparator da eşi gibi oldukça süslü ve üzer kıymetli taşlarla bezenmiş bir tören kıyafeti ile esmer, iri ve vakur bir şekilde tasvir edilmiştir.

İKONA 5: APSİS MOZAIĞI (MERYEM VE ÇOCUK İSA)

Görsel 7-Apsis Mozaïği- Ayasofya 9. Yüzyıl sonları

Ayasofya'nın ana mekanında apsis yarım kubbesinde bulunan Meryem ve çocuk İsa mozaïği 1935- 1938 yılları arasında yapılan çalışmalar sonucunda Thomas Whittemore tarafından bulunmuştur.

Mucizeler meydana getirdiğine ve tılsımlı olduğuna inanılan 9. Yüzyılın sonları ile tarihlenen Ayasofya apsisinin yarım kubbesinde yer alan Meryem ve çocuk İsa mozaïği ikonoklazma döneminden sonra yapılmış ilk figürlü tasvir olması nedeniyle oldukça önemlidir. Ayrıca bu mozaik ikonaklastlara karşı en önemli argümanlardan olan Tanrı'nın (İsa'nın) vücut bulması (enkarnasyon) doktrini ile ve de apsisin sembolik yapısı ile oldukça örtüşen bir çalışmadır.

Pasinli Mozaïğin kompozisyonunu şu şekilde betimlemektedir; "Mozaïğin kompozisyonuna baktığımız zaman mavi giysilerinin içinde bulunan Meryem süslü bir taht üzerinde kucığında çocuk İsa ile oturmaktadır. Sol elinde İncil bulunan İsa sağ eliyle takdis işareti yapmaktadır. Mozaïğin yapım yılı olarak 867 tarihi temel alınmaktadır."(Pasinli, 1982: 6)

Meryem'in çoğu ikon tasvirinde olduğu gibi ayaklarını örtecek bir biçimde koyu lacivert bir elbise ile betimlenmiştir. Lacivert elbisesinin altından çok az bir şekilde kırmızı renkli ayakkabısı görülmektedir. Omuzlarının ve başının üstünde görülen ve baş kısmını haçların süslediği bir pelerin görülmektedir. Altın renginde bir kıyafet giymiş çocuk İsa sağ eli ile takdis işareti yaparken sol elinde bir tomar tutmaktadır. Tüm Bizans ikonografisinin en güzel Meryem yüzlerinden biri olan bu tasvir her zaman için güçlü bir ışığın aydınlanmasından istifade etmektedir.

Mozaikte bulunan Meryem ve İsa figürlerinin yüzlerinde bulunan incelik, elbiselerin kumaşlarının ağırlığı ve zarafeti, oturan çocukla anne arasında meydana gelen ilişkinin inceliği, Hristiyan ortaçağ sanatı ile klasik formun uzlaşmasında Bizans sanatının büyük başarısını göstermektedir.

SONUÇ

Ayasofya'nın ikonalarının pek çoğu ikonoklazma dönemi sonrasında yapılmış olan mozaikler. Bu mozaiklere odaklandığımız çalışmamızda ilk olarak ikona hakkında bilgi verdik daha sonra Bizans imparatorluğunu en önemli yapısı olan Ayasofya'nın kısa bir tarihçesi üzerinde durduk ve daha sonra Ayasofya'nın ikonalarından bir kaçının analizini yaptık. Ayasofya'da karşılaştığımız ikonalar Bizans sanatında tasvirli sanat eserlerine karşı başlatılan ikonoklazma döneminin ardından tasvirin yeniden kullanılmaya başlanması ile birlikte tasvirlerin kullanılması ile birlikte belirli kurallar çerçevesi içinde yapılan ikonalarından ilki apsisde yer alan Meryem Ana ve Çocuk İsa mozaïğidir. Bu mozaik üzerinde de uzun uzadıya analizini yaptık. Ayasofya'nın ikonalarına baktığımız zaman Bizans'ta resim sanatının Rönesans dönemine etki edecek şekilde çok önemli mozaiklerle karşılaşırız. İncelediğimiz ve bu çalışmamızda daha inceleyemediğimiz mozaikler bize Bizans imparator ve imparatoriçelerinin portrelerini tanıma imkânı da sunmaktadır. Tasvirleri ve betimlemeleri yapılan kişilerin üzerinde gördüğümüz kıyafetler de Bizans tekstili özellikle saray ve tören kıyafetleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlıyor. Tüm bu saydığımız nedenlerden dolayı Ayasofya'nın ikonaları oldukça büyük bir öneme sahiptirler.

Bizans'ın en önemli yapılarından olan Ayasofya tarih boyunca pek çok onarım geçirmesi ve değişim yaşamış olması bununla birlikte ikonoklazma döneminde kültürel belleğin yok olması bağlamında adı geçen dönemde ikonaların çok büyük tahribata uğramalarına karşın bezeme sanatı ve otantik mimarisi ile halen ayaktaadır. Ayasofyanın figürlü mozaikleri Bizans resim sanatının en önemli örnekleri olarak karşımızda durmaktadır. Ayasofya İkonoklazma dönemi ve bu dönem sonrası Bizans'ın mimari ve santsal açıdan ne kadar üretken ve zengin olduğunun da

bir göstergesidir. Ayasofya'nın ve içinde bulunan ikonaların ecdadımız tarafından özenli bir şekilde yüzlerce yıl korunduğu gibi bizlerinde ecdad yadigarı olan bu eseri ve içinde yer alan ikonaları aynı hassasiyette korumamız gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, A. ÖZTÜRK, S. BAŞ, Y. (2006) Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- AKKAYA, T., (2000). Ortodoks İkonaları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- BAŞEĞMEZ, Ş.(1989) İkonalar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- CROSS, F.I. ve LİVİNGSTONE, E.A.(1997) "İcon" The Oxford Dictionary Of The Christian Church, 3. Baskı, Oxford University Press, Oxford.
- CUNNINGHAM, M., (2002). Faith in the Byzantine World, Downers Grove, InterVarsity Press
- D. Levi, (1947) Antioch Mosaics Pavement, London.
- DEMİRCİ, K. (2016) Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ortadoksluğun Teolojisi, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- GİBBONS, H. A. (1998), Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, (trans. Ragıp Hulusi), (First press), 21.Yüzyıl Publisher, Ankara.
- KANDEMİR, İ. (2004) Ulu Mabed Ayasofya, Ekip Matba Yayınevi, İstanbul.
- PARANİ, M.G. (2003) Reconstructing The Reality Of Images (Byzantine Material Culture And Religious Iconography – 11th- 15th centuries), Brill; Illustrated edition, Leiden- Boston.
- PASİNLİ, A.(1982) Ayasofya Mozaikleri, Sanat Dünyası Dergisi, Sayı:25-s.5-6, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

GÖRSEL KAYNAKÇA

- Görsel 1- <https://t24.com.tr/haber/ayasofya-muzesi-ihalesini-kazanan-isvicreli-sirketin-7-yil-daha-sozlesmesi-bulundugu-ortaya-cikti,890349> (Erişim Tarihi: 18.04.2021)
- Görsel 2- <https://hagiasophiatrkey.com/the-zoe-mosaic/> (Erişim Tarihi: 03.05.2021)
- Görsel 3 ve 4- <https://hagiasophiatrkey.com/the-zoe-mosaic/> (Erişim Tarihi: 03.05.2021)
- Görsel 5-<https://hagiasophiatrkey.com/mosaic-leo-vi/> (Erişim Tarihi: 03.05.2021)
- Görsel 6-<https://hagiasophiatrkey.com/mosaic-john-kommenos-eirene-alexios/> (Erişim Tarihi: 03.05.2021)
- Görsel 7-<http://arkeolojiuzerine.blogspot.com/2018/10/ayasoyann-mozaikleri.html> (Erişim Tarihi: 18.04.2021)

DERGİLERDE AYASOFYA

Dr. Özgür GEDİKLİ

Milli Eğitim Bakanlığı

Özet: Ayasofya dört yüz seksen bir yıl cami olarak kullanıldıktan sonra, 1930’da onarım çalışmalarıyla halka kapatılmış, 24 Kasım 1934’te müzeye dönüştürülmüştür. Ancak bu karar beraberinde itirazları da getirmiş, Ayasofya’nın ibadete kapatılmasına tepki gösteren milliyetçi ve İslamcı kesim tarafından müze kararının altında birçok sebep aranmış, iddialarda bulunulmuş, bu kararlar Batı’ya mesaj verildiği düşünülmüş ve yapının tekrar camiye dönüştürülmesi için mücadele edilmiştir. Bu mücadele kaynağını ibadet yeri ihtiyacından değil mekânın tarihsel hafızasından almıştır.

Milliyetçi ve İslamcılar tarafından Ayasofya; İstanbul’un İslami kimliğinin temeli, fethin simgesi olarak görülmüş; hakkında yazılanlarla mücadeleye ideolojik bir boyut kazandırılarak mabedin toplumun belleğindeki millî ve dinî hislere hitap eden bağı korunmaya çalışılmıştır. Bu süreçte dergiler önemli bir rol üstlenmiş özellikle kapaklarında Ayasofya’ya yer vererek yeni nesillere bu yapıyı; İslam’ı, fethi ve Osmanlı’yı çağrıştıran bir unsur olarak aktarmışlardır. Bunun yanında hakkındaki yazı ve dosyalarla yapının tarihsel hafızasını koruyup Ayasofya’nın tekrar camiye dönüştürülmesi yönündeki talepleri sürekli gündemde tutmuşlardır. Böylece Ayasofya muhafazakâr kesim için Batı medeniyetine ve geleneği dışlayan zihniyete karşı verilen mücadelenin sembolü, bir davanın adı hâline getirilmiştir. Mabet dergilerde; mahzun, esir, rehin imgeleriyle yansıtılmış; ibadete açıldıktan sonra da özel sayılarla, dosyalarla gündemde tutulmuştur.

Öte yandan bazı dergilerde Ayasofya sanatsal ve mimari özellikleriyle, moda çekimlerinin yapıldığı bir mekân olarak yansıtılmış, 24 Temmuz 2020’de tekrar ibadete açılmasının altında göndermeler olduğu iddia edilmiş (Lozan Antlaşması’na, fetih kültürüne), ülkenin içinde bulunduğu sorunlarla bağıntı kurularak bu süreçle ilgili eleştirel yazılara yer verilmiştir.

Ayrıca caminin edebi yönü zayıf kaldığı için edebi dergilerde tarihselliğiyle ele alınsa da bu yayınlardaki sloganlar, semboller, benzetmeler muhafazakâr dergilerin kapaklarındaki resimleri, yazıları belirleyerek süreci yönlendirmiştir.

Bu çalışmada Ayasofya’yı kapağına taşıyan, ibadete açılması sürecinde önemli roller oynayan, bu süreçte farklı yaklaşımlar sergileyen dergiler taranarak yapının nasıl ele alındığı ve bunların içerisinde edebi dergilerin yeri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya, Dergi, Dava, Fetih Edebiyatı, Muhafazakârlık

HAGIA SOPHIA IN JOURNAL

Abstract: Hagia Sophia was converted into a museum on 24 November 1934, closed to the public with restoration work in 1930 after being used as a mosque for 481 years. However, this decision brought with it objections, many reasons were sought under the museum's decision by the nationalists and Islamists that reacted to the closure of Hagia Sophia to worship with this decision, it was thought that a message was given to the West and the struggle was made to turn the building back into a mosque. This struggle originated not from the need for a place of worship but from the historical memory of the place.

Hagia Sophia, the foundation of Istanbul's Islamic identity was seen as a symbol of conquest by nationalists and Islamists and the bond that appeals to the national and religious feelings in the memory of the society has been tried to be preserved by giving an ideological dimension to the struggle with what is written about. Journals played an important role in this process. They conveyed this structure to new generations as an element that evokes the Islam, conquest and the Ottoman Empire especially by placing Hagia Sophia on its covers. They kept the demands for the conversion of Hagia Sophia into a mosque on the agenda preserving the historical memory of the building with the articles and files about it. Thus, Hagia Sophia has become the symbol of the struggle against Western civilization and the mentality that excludes tradition and the name of a ideal for the conservatives. Hagia Sophia was reflected with images of sadness, captivity and hostage. It was kept on the agenda with special issues and Hagia Sophia files after it was opened to worship in the journals

On the other hand, Hagia Sophia was reflected with its artistic and architectural features as a place where fashion shoots were made in some journals; it has been claimed that there are references to the opening for worship again on 24 July 2020 (to Lausanne Treaty, the culture of conquest); critical articles have been published regarding this process in relation to the problems the country is in. It was discussed with its historical aspect for the literary aspect of the mosque was weak in literary journal. The slogans, symbols and metaphors in these journal have been decisive, from the cover images to the headlines of conservative journal and guided the process.

It will be evaluated how the structure is handled and the place of literary journals in them by scanning the journals carrying Hagia Sophia to its cover, playing an important role in this process of opening to worship, and exhibiting different approaches in this process in this study.

Keywords: Hagia Sophia, Journal, Ideal, Conquest Literature, Conservatism

GİRİŞ

Ayasofya dört yüz seksen bir yıl cami olarak kullanıldıktan sonra, 1930'da onarım çalışmalarıyla halka kapatılmış, 24 Kasım 1934'te de müzeye dönüştürülmüştür. Ancak bu karar 1940'lardan sonra eleştirilmeye başlanmış ve itirazlarla karşılaşmıştır. Osmanlı tarihiyle kopan bağları

onarmaya çalışma çabalarıyla 1950’lerde itirazların tonu yükselmiş¹, Ayasofya’nın ibadete kapatılmasına tepki gösteren Milliyetçi ve İslamcı kesim tarafından müze kararının altında birçok sebep aranmış, yapının taşıdığı sembolik değerlere dayandırılan iddialarda bulunulmuş, bu kararla Batı’ya bir mesaj verilerek onların beğenisinin kazanılmaya çalışıldığı düşünülmüş², yapıyı müzeye dönüştüren karar sorgulanmış³ ve yapının tekrar camiye dönüştürülmesi için talepte bulunulup mücadele edilmiştir. Bu mücadele kaynağını ibadet yeri ihtiyacından değil mekânın İslam’ı ve Osmanlı’yı çağrıştıran bir unsur olarak Türk milletinin hafızasındaki tarihsel belleğinden almıştır.

Milliyetçi ve İslamcılar tarafından Ayasofya; İstanbul’un İslami kimliğinin temeli, fethin simgesi ve “kılıç hakkı”⁴ olarak görülmüş, hakkında yazılanlarla (özellikle İstanbul’un fethiyle ilintili yazılanlarla) mücadeleye ideolojik bir boyut kazandırılarak yapının toplumun hafızasındaki milli ve dini hislere hitap eden bağı korunmaya çalışılmıştır⁵. Böylece yeni nesillerin hafızasında (açıkça dile getirilmese de) yeniden fethedilip İslam’a-Türklüğe iade edilmesi gereken bir yapı olarak yer edinmiş⁶ ve Ayasofya’da ezanların okunması bu kesimlerin ideali olmuş; İslamcı ve milliyetçi grupları birleştirici bir değer (aralarında bazı konularda görüş ayrılıkları olsa da) olarak dava hâline gelmiştir.

Bu süreçte dergiler önemli bir roller üstlenmiştir. Özellikle kapaklarında Ayasofya’ya yer vererek fetih, İslam, kurtuluş, Fatih, Osmanlı simgelerinin karşısında kâbus⁷, rehin⁸, parmaklık,

¹ Fethi Tevetoğlu fethin 500. yılında *Sebilürreşad*’daki “Ayasofya Cami” adlı yazısında Türk-İslam vurgusu yapar ve Ayasofya’nın ibadete açılması talebini dile getirir (Tevetoğlu, 1951: 5-6). Aynı dergi Ağustos 2020’deki sayısında “72 Yıl Sonra Gelen Ayasofya Cevabı!” başlıklı yazıda *Sebilürreşad*’ın 1948’de ki 12. sayısında yayımlanan “Ayasofya Eşya Ambarı Mı?” yazısına atıfta bulunulur ve bu yazının Ayasofya sorununun çözülmesine yönelik ilk yayın olduğu öne sürülür (*Sebilürreşad*, 2020: 2).

² Necip Fazıl Kısakürek, 29 Aralık 1965’te MTTB için hazırladığı metinde “126 yıl boyunca, dışardan Batı emperyalizminin, içerden de onların sadık ajanları sıfatıyla kozmopolitlerin, Yahudilerin, dönmelemin, masonların ve nihayet hepsinin birden ana sermayesi ve gönüllü fedaisi hâlinde; adı Türk, küfür tip ve zümrelerinin idare ettiği bu cereyan, Ayasofya’yı müzeye çevirmekle, sağlık müzelerindeki balmumundan frengili suratlar şeklinde, Türk’ün öz ruhunu müzeye kaldırmış oldu.” der ve “Demek ki Ayasofya; ne taş ne çizgi, ne renk ne hacim ne de bütün bunların madde senfonisi; sadece mana, yalnız mana...” (Kısakürek, 1966: 1) diyerek sembolik anlamını vurgular.

³ *Toplumsal Tarih* dergisi 2013’te yayımlanan 21. sayısının kapağında “Ayasofya Kararnamesi Sahtedir” başlığına yer vermiş ve bu konuyla ilgili bir dosya yapmıştır.

⁴ Nurettin Topçu, “Fatih Sultan Mehmet Hanın Hitabı” adlı yazısında bu durumu dile getirir: “Beş yüz yıl önce bana kılıcımın hediyesi olan bir ülkenin semalarında bugün nail olduğum ‘basübadelmevt’ sırrıyla etrafıma bakıyorum... kılıcım size emanet olsun” (Topçu, 1952: 3).

⁵ Peyami Safa *Büyük Doğu* dergisindeki “Ayasofya” adlı yazısında Ayasofya’yı “ezanın çana karşı en büyük zaferi” olarak değerlendirir ve “Fatihin Ayasofya’nın minarelerinden yükselecek ezan sesinin bu şehirde İslam Türk hâkimiyetini ebedileştireceğini biliyordu. Beş asır sonra torunları arsında bunu unutanların bulunabileceğini tahmin etmezdi.” diyerek yazısını tamamlar (Safa, 1959: 8).

⁶ M. R. Ogan, “Ayasofya Meçhul Şehitler Abidesidir” adlı yazıda bu yerin zafer abidesini de muzaferiyetimizin kutsi hatırası olmaktan başka maksada tahsis edilemeyeceğini” söyler (Ogan, 1952: 4-5). Yazıda Türk ve Müslüman kimliğine vurgu vardır. Bu kimlikle Osmanlı tarihi ve yapı arasında bağlar kurulur.

⁷ Topçu Fatihin hitabında “Bu etrafımda gördüğüm kâbuslar nedir?” .. “Ya Ayasofya’nın minarelerindeki ezan sesini kim susturdu?” diye serzenişte bulunur (Topçu, 1952: 3). Mehmet Kayalar *Tohum* dergisinde 1959’da yayımlanan “Ayasofya” adlı şiirinde “Hülya mı acep yoksa kâbus mu bu rüya / Eyvah o ne zulmette mi kaldın Ayasofya”

çarmih⁹, mahzun¹⁰ esareti¹¹ vb. çağrıştıran imgelerle kurulan karşıtlıkla yeni nesillere bu yapıyı milli ve dini hislere hitap eden, İslam'ı ve Osmanlı'yı çağrıştıran bir unsur olarak aktarıp; ihtişamıyla, estetik unsurlarıyla, mimarisiyle, geçirdiği tadilatlarla, efsanevi yönleriyle, tarihselliğiyle, kutsallığıyla, manevi atmosferiyle, hakkındaki belge ve iddialarla vb. ilgili yazı ve dosyalarla yapının tarihsel hafızasını koruyup Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesi yönündeki taleplerini sürekli gündemde tutmuşlardır. Ayrıca yazılanlarla bu mekânın Batı düşüncesine karşı verilen mücadelede caminin müzeye dönüştürülmesine esin kaynağı olmuş veya olduğu düşünülen zihniyetin alt edilmesi amaçlanmıştır. *Sebilürreşad*, *Büyük Doğu*, *Serdengeçti* vb. dergilerde Necip Fazıl ve Osman Yüksel'le başlayan sürece dernek, vakıf vb. STK'ların çıkardığı delgiler de katkıda bulunmuştur. Böylece Ayasofya Milliyetçi ve İslamcı kesim için Batı medeniyetine ve geleneği dışlayan zihniyete karşı verilen mücadelenin sembolü hâline gelmiştir. Dergiler 2002 sonrası ses tonlarını gittikçe yükseltmiş, (1980'de "Hünkar Mahfili"nin ibadete bir süreliğine açılıp kapansa da 1992'de tekrar açılmasından aldıkları cesaretle) mücadelelerini 24 Temmuz 2020'de tekrar ibadete açılmasına kadar devam ettirmiş ve amaçlarına ulaştıklarında da eski sayılarının kapaklarına atıfta bulunarak manşetleriyle, şükür sayılarıyla, dosyalarla Ayasofya'yı gündemde tutmaya devam etmişlerdir.

Öte yandan Ayasofya dergilerde sanatsal ve mimari özellikleri, olumsuz ya moda çekimlerinin yapıldığı bir mekân olarak da yansıtılmış, 24 Temmuz 2020'de tekrar ibadete açılmasının altında göndermeler olduğu iddia edilmiş (Lozan, fetih kültürü), ülkenin içinde bulunduğu sorunlar dile getirilerek zamansız bir adım olarak değerlendirilerek bazı dergilerde bu süreçle ilgili eleştirel yazılar çıkmıştır.

Caminin edebi yönü zayıf kaldığı için edebi dergilerde de tarihsel yönüyle ele alınmış; zincir, çarmih, rehin, parmaklık vb. imgelerle esaret çağrıştırılmıştır. Ancak süreç Batı ve Batılaşma karşıtlığı, 1950'den sonra anti- komünizm noktasında birleşen Milliyetçi ve İslamcı kesimin ürettiği fetihçi edebiyatın¹² çizdiği rotada ilerlemiştir. Edebi dergilerdeki sloganlar, semboller,

mısralarıyla aynı imgeyi tekrarlar.

⁸ *Derin Tarih* dergisinin 2012'deki 3. sayısında "Ayasofya'yı Rehinden Kim Kurtaracak?" ve 2020'deki 101. sayısında "Ayasofya rehinden Kurtuldu" başlığında esarete gönderme yapan rehin imgesi kullanılmıştır.

⁹ Sezai Karakoç "Ayasofya'nın Anlamı" yazısında "...bu haliyle çarmıha gerili olan Ayasofya'dır. Müslüman Ayasofya..." sözüyle "çarmih" imgesini kullanır (Karakoç, 1966: 29).

¹⁰ Arif Nihat Asya Mahzun Ayasofya isimli şiirinde... "Mahzun Ayasofya / Ulu mabet, neye hicrana büründün böyle, / Fatih'in devrini bir nebzecek olsun söyle!" "mahzun" imgesini kullanır (Asya, 2005: 162). Kemal Fedai Coşkun *Fedai*'nin II. sayısında yayımladığı "Ayasofyam" adlı şiirinde aynı imgeyi kullanır: "Helen'in şımarık çocukları için mi / seni böyle soydular Ayasofyam? / Fethin remzini böylece mahzun / Koydular Ayasofyam!" (Coşkun, 1964: 2).

¹¹ Necip Fazıl "Ayasofya'nın kapılarıyla beraber ruhumuzu kilitlediler; ruhumuzu kilitlemek için Ayasofya'yı kilitlediler..." (Kısakürek, 1966: 1) derken Sezai Karakoç da Ayasofya'nın cami olacağının müjde olarak Hz. Muhammet tarafından Hendek Savaşı'nda verildiğini söyler ve Ayasofya'nın cami olarak kölelikten kurtulduğunu, şimdi tekrar ibadete açılmasıyla da özgürlüğüne kavuşacağını düşünür (Karakoç, 1966: 31). Eygi ise "Ayasofya Türkiye'de İslamiyet'in sembolüdür. Onun müze olarak kalması İslamiyet'e vurulan zincirlerin çözülmeyeceğini gösteriyor" (Eygi, 1970: 2) diyerek aynı imgeyi kullanmayı sürdürür.

¹² İsmail Safa'nın "Ayasofya" ve Nazım Hikmet'in "Sekiz Yüz Elli Yedi" şiirlerinde cami fethin sembolü olarak

benzetmeler bu dergilerin kapak resimlerinden manşetlerine varıncaya kadar belirleyici olmuş ve süreci yönlendirmiştir.

Bu çalışmada Ayasofya'yı kapağına taşıyan, ibadete açılması bu sürecinde önemli roller oynayan ve bu süreçte farklı yaklaşımlar sergileyen dergiler taranarak farklı dönemlerde Ayasofya'nın dergilerde nasıl ele alındığı ve bu dergilerin içerisinde edebi dergilerin tavrı değerlendirilecektir / gösterilecektir.

1. Milliyetçi / İslamcı Dergilerde Ayasofya

1.1.1945'ten 1960'a kadar (Çok Partili Hayata Geçişle)

Cumhuriyet döneminde Osmanlı ile geçmişi arasına mesafe koyan yeni rejim yapıyı dini ibadete kapatıp müzeleştirerek ona seküler bir işlev kazandırmış Ayasofya'yı hem Osmanlı hem de Bizans ederi olarak sahiplenmiştir. Fakat yapının ibadete kapatılıp müzeleştirilmesine karşı bir görüş ya da ibadet yeri olarak kalması talebi tek parti döneminin sonuna kadar -varsa bile- dile getirilemez (Azak, 2014: 243-244). 1945 sonrası çok partili hayata geçişle birlikte oluşan özgürlük ortamında çeşitli dergiler çıkmaya başlamış ve farklı kesimlerin düşüncelerini rahatça ifade edebilmelerine olanak sağlanmıştır. Bu dönemde kurulan genel başkanlığını Adnan Menderes'in yaptığı Demokrat Parti 1950 seçimlerini kazanmış ve 1960'a kadar tek başına iktidarda kalmıştır (Yücel, 2006: 29). Çok partili hayata geçişle birlikte özellikle Menderes döneminde milliyetçi / İslami dergilerin sayıları artmış ve bu yayınlar temsil ettikleri kesimin talep ve isteklerini rahatça dile getirebilmişlerdir. Ayasofya'nın cami kimliğinin iade edilmesi ve ibadete açılması da bu taleplerden biridir.

Selamet dergisinin 21 Mayıs 1948'deki 53. sayının kapağına esareti çağrıştıracak şekilde parmaklıkların arkasında Ayasofya'nın fotoğrafı konulmuştur. İçerisinde "Ayasofya Müzesini Ziyaret" adlı yazıda müze müdürü Muzaffer Ramazanoğlu ile yapılan konuşma yer almaktadır. Yazıda Ayasofya'da yapılan tadilat çalışmalarına yer verilmiştir.

Başyazarlığını Tahir Olgun'un yaptığı; şiir, tefrika roman gibi edebi ürünlere de yer veren *İslam Yolu* dergisi 22 Aralık 1949'da yayımlanan 64. sayısında Ayasofya'nın resmine kapağında yer verir. Tahir Olgun'un Ayasofya'nın tarihçesini anlatan bir yazısı vardır ve bu yazıda levhalarla ilgili "İndirene teessüf yerine taktırana takdir olunur" ifadesiyle caminin tekrar ibadete açılması imalı da olsa talep edilir.

Büyük Doğu dergisi 6 Ocak 1950'de yayımlanan 13. sayısının kapak sayfasında Ayasofya'nın resmine yer verir. Yine aynı sayfada Necip Fazıl'ın bir yazısı vardır. Yazıda caminin müzeye dönüştürülmesi eleştirilir. 10 Nisan 1959'da yayımlanan 6. sayısı "Ayasofya'ya Anam Ağlıyor" başlığıyla çıkar. Kapağında caminin yanında siyahlar giyinmiş ağlayan bir kadına yer verilir.

görülmüş ve tarihi hafızası öne çıkarılmıştır. Osman Yüksel Serdengeçti'nin "Ayasofya" manzumesiyle bu fetihçi edebiyat çizgisini devam ettirilmiş ve ikinci bir fetihle caminin ibadete açılacağını söylenmiştir: "Ey İslam'ın nuru, Türklüğün gururu Ayasofya! / Şerefelerinde fethin, Fatih'in şerefi... Bu olacak Ayasofya / İkinci bir fetih, yeni bir basübadelmevt... / Bu muhakkak..." (Serdengeçti, 1952: 3).

M. Raif Ogan'ın sahibi olduğu *İslam Dünyası* dergisi 25 Nisan 1952'deki 5. sayısının kapağında Ayasofya'ya yer verir. İzzet Müdürdaroğlu'nun "Günün Mevzuları" bölümünde yapıyla ilgili bir yazısı vardır. Fatih Sultan Mehmet'e ve İstanbul'un Fethine göndermelerde bulunan yazı Ayasofya'nın tekrar ibadete açılması temennisiyle (*Beş asırlık camimizi İslam ümmetine yeniden açınız kâfi!..*) bitirilir.

Tohum dergisi Mayıs 1959'da yayımlanan 39. sayısının kapağında zincire vurulmuş Ayasofya görselinin yanında Mehmet Kayalar'ın Ayasofya adlı şiirinden "Hülya mı acep yoksa kâbus mu bu rüya / Eyvah o ne zulmette mi kaldın Ayasofya" mısraları vardır. Dergide Ayasofya'yla ilgili İsmail Lüfi'den Mustafa Yazgan'a birçok yazı vardır. Ancak Osman Yüksel'in idamla yargılanmasına sebep olan "Mahzun ve Mahkûm Ayasofya" manzumesi dikkat çeker.

Osman Yüksel Serdengeçti'nin çıkardığı *Serdengeçti* dergisi 12 Haziran 1959'daki 30. sayısının kapağında Fatih Sultan Mehmet'in yanında Ayasofya'nın fotoğraflarına da yer vermiş ve "Ayasofya Davası" başlığıyla çıkmıştır. İstanbul'un fethinin 506. yıldönümüne tahsis edilen bu sayıda fetihle ilgili birçok yazıya yer verilirken Arif Emre'ye ait "Ayasofya Davası" isimli yazıda Osman Yüksel'in yargılanması ve Ayasofya'nın muhafazakâr kesim için bir dava haline dönüştürülme sürecini anlatan yazıların derlenmesiyle oluşturan kitaptan bahsedilir.

Hilal ise Mayıs 1959'daki 6. Sayısının kapağında Fatih Sultan Mehmet ve Ayasofya resmine; içeriğinde ise Ayasofya'nın ibadete açılmasını talep eden bir yazıya ve camiyle ilgili bir şiire yer vermiştir. Mayıs 1976'daki 162. sayısında yine camiye kapağına taşımış Ayasofya resminin altında camiyi müzeye dönüştürdüğünü düşündüğü zihniyeti hedef alan "Ayasofya'yı Açamayan Aynı Zihniyet Lanet Olsun" başlığıyla çıkmıştır. İçeriğinde caminin ibadete açılması taleplerini tekrar eden birçok yazıya yer verilmiştir.

Bu dönemde *Selamet*, *İslam Yolu*, *Büyük Doğu*, *İslam Dünyası*, *Tohum*, *Serdengeçti* ve *Hilal* dergileri kapaklarında Ayasofya'ya yer verip başlıkları ve içerikleriyle bu yapının ibadete açılması için taleplerini dile getirmişlerdir. İçeriklerinde taleplerinin destekleyen şiir ve manzumelere de yer almaktadır.

1.2. 1960-1980 Arası (Menderes Sonrası)

1950 seçimlerinde iktidara gelen Demokrat Parti 1960'da yapılan darbe ile iktidardan uzaklaştırılmıştır. 1965 yılında yapılan seçimlerde genel başkanı Süleyman Demirel olan, Bayar ve Menderes ailelerinin yan sıra içinde birçok önemli ismi bulunduran Adalet Partisi tek başına iktidara gelmiştir (Yücel, 2006: 38). 1960-1965 arası azalan Milliyetçi ve İslamcı yayımlar bu dönemde giderek artmış ve bu yayınlar vasıtasıyla isteklerini yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardır.

İslam dergisi Ekim 1962'deki 61. Sayısının kapağında "fetih sembolü" olarak gördüğü Ayasofya'nın resmine yer vermiştir. Derginin Mayıs 1964'teki 80. sayısının kapağında da

Ayasofya'nın görseline yer alır. Dergide “Ayasofya Camisinin İbadete Açılması İsteniyor” ve “Ayasofya'nın Açılması Hakkında Gençlerin Tebliği” başlıklı iki yazı bulunmaktadır.

Daha önce iki kez kapak sayfasında Ayasofya'ya yer veren *Büyük Doğu* dergisinin 5 Ocak 1966'daki 16. sayısı “Ayasofya” başlığıyla çıkar ve dergide Necip Fazıl'ın 1 Ocak 1966'da MTTB'de yaptığı konuşma metnine yer verilir.

Kemal Fedai'nin çıkardığı *Fedai* dergisi Ocak 1966'daki 27. sayının kapağında üstünde bir yarasa uçan Ayasofya görseline yer verilir. Resmin altında “Bu musibeti kaldıracak bir baş çıkmayacak mı? / Milli İradenin Zincire vurulmuş / Sembölü Ayasofya'm / Gözyaşlarımız sel olup o mâniaları yıkmayacak mı?” mısraları vardır. İçeriğinde mabedin ibadete açılmasına yönelik birkaç yazının yanında “Sanat ve Edebiyat” sayfasında Ali Ulvi Kurucu'ya ait Ayasofya'yla ilgili bir şiire yer verilmiştir.

Sezai Karakoç'un *Diriliş* dergisi Mart 1966'daki sayısının kapağında herhangi bir resme yer vermezken yazarın “Ayasofya'nın Anlamı” adlı yazısı dikkat çeker. Dergide Ayasofya'yla ilgili başka bir yazıya yer verilmemiştir.

1968 yılında yayımlanan *Tercüman* gazetesi ek olarak Ayasofya konulu bir dergi vermiştir. Bu dergide Fatih ve Ayasofya'nın görselinin üzerinde “Ayasofya” başlığı konulmuştur. İçerik tamamen Ayasofya'ya hasredilmiştir. “davamız” başlığı altında Ayasofya ibadete açılması talebi yinelenmiş ve süreç mücadele olarak nitelenmiştir. Ahmet Kabaklı, Kadircan Kafı, Tevfik Erol, vb. yazıları vardır.

Bugün gazetesinin *Fetih Ve Ayasofya* adlı eki 28 Mayıs 1970'te yayımlanmıştır. Kapakta Ayasofya'nın görseli başlıkta da “Ayasofya Tekrar Cami Olacaktır” sözüne yer verilmiştir. Başlığın altında Fatih Vakfiyesinden alıntı vardır. Mehmet Şevket Eygi'nin “Ayasofya Bizimdir” başmakalesiyle sunulmuştur. Necip Fazıl Kısakürek'in büyük Hitabesi, Peyami Safa'nın Ayasofya'sı vb. yazıları da bu özel sayıda yer alır.

Vesika'nın 15 Mayıs 1976'daki 12. sayısı “Ayasofya Soyuldu” başlığıyla çıkar. Ayasofya'nın müze yapılması süreci ve tekrar ibadete açılması taleplerinin siyasi irade tarafından yerine getirilememesi nedenleri üzerinde durulur. Orta sayfasında mabedin ibadete kapatılmasına gönderimde bulunan “Acı Gün” başlıklı Ayasofya posterisi vardır.

Sebil 1 Haziran 1976'daki 23. sayısında Ayasofya'nın parmaklıklar arkasındaki fotoğrafını “Kırk Masonun İnadı Kırk Milyonun Arzusunda Galip Geldi... Ayasofya Yine Müze!..” başlığıyla verir. Dergi 27 Mayıs 1977 74. sayısında Necmettin Erbakan'ın kapağında “Ayasofya Camii İslam'ın Köhnemiş Hristiyanlığa Galebesinin Timsalidir” sözünü başlık yapar. Ayrıca bu sayıda “Ayasofya'yı Müze Haline Çevirenlerden Celal Bayar Hesap Vermeli...” adlı bir de yazı vardır.

Milli Gençlik Mayıs 1978, 30. sayısında zincire vurulmuş Ayasofya resmini kapak yapar. İçerikte “Onlar Bildiler, Ayasofya Hala Müze Olarak mı Kalacak?” adlı yazı vardır.

1980'e kadarki süreçte *İslam*, *Sebil*, *Fedai*, *Diriliş*, *Büyük Doğu*, *Vesika* dergileri Ayasofya'yı gündemde tutup ibadete açılması için mücadele etmişlerdir. Ayrıca *Tercüman*, *Bugün* gazetelerinin ek olarak verdiği dergiler de bu mücadeleyi desteklemiştir.

1.3. 1983'ten 1997'ye (Özal'lı Yıllar ve Sonrası)

12 Eylül 1980'de yapılan askeri müdahaleden sonra başa geçen yönetim, önce siyasi partilerin faaliyetlerini akıya alır daha sonra 1981'de hepsinin kapatıldığını açıklar. 1983'ten itibaren partiler tekrar sahneye çıkmaya başlar (Yücel, 2006: 53). Bu tarihte Turgut Özal başkanlığında kurulan Anavatan Partisi aynı yıl yapılan seçimlerle (özellikle sivil yönetime geçilmesini isteyen seçmen tercihleriyle) tek başına iktidara gelir. Özal söylemlerinde milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi ve rekabete dayalı serbest pazarı esas aldığını vurgular ve herkesi birlik beraberliğe davet eder (Yücel, 2006: 54). Bu süreçte de daha önce 1960-1965 yılları arasında olduğu gibi 1980-1983 arası kesintiye uğrayan muhafazakâr dergi yayımları tekrar artmaya başlar.

İslam dergisi Haziran 1987'de çıkan 46. sayısının kapağında Ayasofya'ya yer verir ve "Açıkıyoruz: Ayasofya Olayının Perde Arkası" başlığını atar. Caminin müzeye dönüştürülme getirilme sürecini anlatır ve kararnamenin "düzmece" olduğunu iddia eder.

Dava 1990 Aralık-Ocak 5. sayısında Ayasofya kapağıyla çıkar ve caminin Fatih'in kılıç hakkı olduğuna dair yazılara yer verir. Kapağın arkasında Ayasofya'yla ilgili bir şiir vardır. Ayrıca Said Nursi'nin bir yazısına ve Adnan Menderes'e yazılan mektuba yer verilir.

İmza dergisinin Şubat 1990'daki 12. sayısında "Amerikalı Wittomore Ayasofya Camii'ni Nasıl Kapatırdı?" başlığının altında Ayasofya'nın resmine yer verilmiştir. Ayrıca bu sayıda Ahmet Kekeç gibi isimlerin Ayasofya'nın ibadete açılmasıyla ilgili bazı yazıları da vardır.

Altınoluk dergisinin Şubat 1990 48. sayısı esareti çağrıştıracak şekilde düzenlenmiş "parmaklıkların ardında Ayasofya" resmi ve "Kilit Ayasofya" başlığıyla çıkar. İçerisinde "Ayasofya" isimli bir şiire ve yapının tarihine yönelik Fatih Vakfiesinden müzeye dönüştürülme süreciyle ilgili yazılara yer verilmiştir. "Sen Ayasofya" yazısının başlığındaki "İki kara sevdalı olarak bir gün mutlaka kavuşacağız" ifadesi İslamcı kesimin mabede bakış açısını göstermesi açısından önemlidir.

Panel Şubat 1990 13. sayısı Ayasofya resminin altında "Ayasofya Açılsın" başlığıyla yayımlanmıştır. "Patrikhane'ye Evet, Ayasofya'ya Hayır Çifte Standart", "Fener Patrikhanesinin İhanet Programı" vb. yazılarda Fener Rum patrikhanesine verilen ayrıcalıklara rağmen Ayasofya'nın ibadete açılmaması eleştirilir.

Sur dergisi Ocak 1991 178. sayısı "İslam'a Laik Baskı" başlığıyla çıkmış ve kapağında Ayasofya'ya yer vermiştir.

Cuma 22-28 Mayıs 1992'deki 97. sayısında Ayasofya ve Fatih Sultan Mehmet'in resminin altına "Vasiyete Rağmen Ayasofya'yı Açamayan Zihniyet" başlığıyla çıkar. İçeriğinde Ayasofya'yla ilgili birçok yazıya yer verir ve mabedin ibadete açılması taleplerini dile getirir.

Yörünge dergisinin 1 Ağustos 1993 136. sayısında ön kapakta Ayasofya Cami fotoğrafının altında patriğin fotoğrafına yer verilmiştir. "Ortodoks İttifakının Hedefi Ayasofya ve İslam Dünyası" altında da "Çanlar Türkiye İçin Çalışıyor" başlığıyla çıkmıştır. Dergideki değerlendirmede Rus-Yunan protokolü gereği Ayasofya'nın kiliseye çevrilme emeli anlatılır.

Furkan dergisi Mayıs 1996 10. sayının kapağında Ayasofya'nın içini gösteren bir görsel ve onun altında "Fethin 543. Yıldönümünde Mahkûm ve Mahzun" başlığı bulunmaktadır. İçeriğinde Ayasofya'nın ibadete açılması, müzeye dönüştürülmesi, Hristiyanların yapı üzerindeki emelleri vb. konularıyla ilgili yazılara yer verilmiştir. Müze kararı "bir hukuk cinayeti" olarak değerlendirilmiştir.

Tarih ve Medeniyet Şubat 1998'deki 47. sayısının kapağında Ayasofya'nın resmine konulmuştur. Dergide "Ayasofya'nın edebi yönüyle ilgili bir yazıya da yer verilmiştir.

1983'ten 1998'e kadar *Yörünge*, *Panel*, *Sur*, *Dava*, *Altınoluk*, *Cuma*, *İmza* vb. dergiler Ayasofya'yla ilgili yaptıkları yayımlarla bu yapının ibadete açılmasının dava hâline gelmesine katkıda bulunmuşlardır.

1.4. 2002'den Günümüze

1.4.1. İbadete Açılıncaya Kadar

28 Şubat 1997'de olağanüstü toplanan Millî Güvenlik Kurulu toplantısıyla başlayan süreçte birlikte muhafazakâr kesime ait dergi yayımları azalmıştır. Fakat 3 Kasım 2002'de AK Partinin tek başına iktidara gelmesiyle birlikte bu dergilerde hareketlenme görülür. Taleplerini oldukça rahat bir şekilde dile getirmişler ve ses tonlarını gittikçe artırmışlardır.

İslami Edebiyat dergisinin Nisan-Mayıs 2002'deki 37. sayısının kapak sayfasında Ayasofya'nın görseline yer verilmiştir. Kapaktaki başlık "Fetih Cami"dir. İçerikte "Ağlayan Ayasofya" adlı şiire dikkat çeker.

Tarih ve Düşünce dergisi Şubat 2003'te 36. sayısının kapağında Ayasofya'nın harap haldeki bir fotoğrafına yer verir ve "Bir Ayasofya Menderesini Varmış" başlığını atar. Dergi içeriğinde de bu konuyu, 1934'ten sonra Ayasofya'nın yıktırılan, mabedin Türk-İslam kimliğini yansıtan medresesini ele alır.

Ahmet Kabaklı'nın kurucusu olduğu *Türk Edebiyatı* dergisinin Ağustos 2006'daki 394. sayısı kapağında Ayasofya'nın Osmanlı dönemini çağrıştıran bir resmine yer vermiştir. Dergide caminin Osmanlı kimliğinin yok sayıldığına dair bir yazı yer almaktadır. Yine aynı derginin 2010'daki 446. sayısında "Ayasofya Ah Ayasofya" başlığıyla caminin Osmanlı Dönemindeki iç mekânını yansıtan bir resme yer verilmiştir. Bu sayının içeriğinde Ayasofya'nın tarihini, edebi,

sanatsal yönlerini ve efsanelerini ele alan Alaattin Karaca, Beşir Ayvazoğlu vb. yazarların yazıları vardır.

Büyük Doğu Ocaklarının çıkardığı *Büyük Doğu* Dergisi Mart 2008 3. sayısının kapağında “Zincirler Kırılacak Ayasofya Açılacak” başlığı altında Fatih Sultan Mehmet’in resmine ve Ayasofya’ya yer vermiştir. Dergide camiyle ilgili birçok yazı vardır.

Alperen Ocaklarının çıkardığı *Alperen* dergisi 15 Ocak 2010’da “Ayasofya Özel Sayısı” olarak çıkmış, “Mazlumlar Ayağa Kalmadıkça, Zalimler Diz Çökmez” başlığı altında Fatih Sultan Mehmet ve Ayasofya’nın resmine yer verilmiştir. Dergide Ayasofya’yla ilgili birçok yazı vardır. Aynı dergi Şubat 2019’daki sayısında da Ayasofya’nın resmini kapağına taşımış resmin altında Osman Yüksel Serdengeçti’nin “Ayasofya” adlı manzumesine yer vermiştir.

anadolugençlik, Mayıs 2010, 124. sayında “2010 Avrupa Kültür Başkenti Değil Fetih Şehri” ve “İstanbul İslambol’dur” başlıklarının arkasında Ayasofya görselini fon olarak kullanarak kapak sayfasında vermiştir. Dergide Ayasofya’yla ilgili esaret imgesi “Zincirler kırılсын Ayasofya açılсын” yazısında kullanılmıştır. Ekim 2010 129. Sayısında da “29 Mayıs 2011’de Zincirler Kırılсын Ayasofya Açılсын!” başlığıyla Ayasofya’nın resmi kapağında yer almış ve caminin ibadete açılması talebi canlı tutulmuştur. Derginin içeriğinde Ayasofya’yla ilgili çeşitli yazılar vardır. “Ayasofya için kim ne dedi” adlı yazıda edebi yönleriyle öne çıkan Necip Fazıl, Sezai Karakoç’un da sözlerine yer verilmiştir.

Genç, Mayıs 2012 68. sayının kapağına Ayasofya’nın resmini koymuş ve “Ayasofya Geleceğimizdir” başlığıyla çıkmıştır. İçeriğinde editör “Rüyasını Kaybeden Hükümsüzdür” başlığı altında Ayasofya’yı ele almıştır. Ayrıca Ayasofya’yla ilgili bir yazıya ve caminin eklentilerini tarihîyle birlikte açıklayan bir görsele de yer verilmiştir.

Baran dergisinin 24 Mayıs 2012, 280. sayı “Fatih’in Vakfiyesi Müze Bunun Hesabını Sormamak Fatih’e ve Peygambere İhanettir!” başlığıyla çıkmış ve kapağında Ayasofya’nın görseline yer verilmiştir. Dergi içeriğinde Ayasofya’nın ibadete açılması taleplerini dile getiren Tuncay Aksoy’un “Ayasofya özgür değilse Anadolu’da esirdir” adlı yazısı vardır.

Derin Tarih dergisi Haziran 2012’deki 3. sayısında Ayasofya’nın karanlıktaki bir resminin yanında “Ayasofya’yı Rehinden Kim Kurtaracak?” başlığıyla çıkmış ve okurlarına bir “Ayasofya Camii Albümü” hediye etmiştir. Dergide Mustafa Armağan, Ahmet Akgündüz’ün yazılarına ve Ayasofya’nın ibadete açılmasıyla ilgili görüşlere yer verilmiştir. Dergi Aralık 2013’teki 21. sayısında Ayasofya’yı tekrar gündemine almış ve “Ayasofya Kararnamesi Sahtedir” başlığıyla kapağında Ayasofya’nın resmine yer vermiştir. Bu sayının içeriğinde Mustafa Armağan ve Yusuf Halaçoğlu’nun Ayasofya’yı müzeye çeviren kararnamenin sahte olduğuyla ilgili yazıları ve 2014’te caminin ibadete açılacağına dair yazılar vardır.

Hüküm Mart 2013, 3. Sayısının kapağında yıkılmış Eyfel Kulesi ve Özgürlük Anıtı’nın arka fonunda Ayasofya’nın resmine yer vermiş ve “Yeni Bir Dünya İçin İstanbul Başkent Olsun”

başlığıyla çıkmıştır. Aynı derginin Haziran 2020'deki, 90. Sayısı "Ayasofya'yı Esaretten Kurtarmak Emperyalizmaya Meydan Okumaktır" başlığıyla yine kapakta Ayasofya'nın görseline yer vererek çıkmıştır.

Yediküta dergisi Nisan 2013, 56. sayısı "Mimar Sinan Olmasaydı Ayasofya Olmazdı" başlığıyla Ayasofya görseline kapağında yer vermiştir. Eylül 2015 85. Sayısında da daha önce *Tarih ve Düşünce* dergisinin Şubat 2003'teki 36. Sayısında da gündeme getirilen Ayasofya'nın yıkılan medresesini konu edinmiş ve "Ayasofya Yıkılan Medresesini Bekliyor" başlığıyla Ayasofya görseline yer verilmiştir.

İntifada, Aralık 2015, 3. sayısında Osman Yüksel Serdengeçti'nin Ayasofya manzumesinin arka fonunda Ayasofya görseline yer vermiştir. Dergi beşinci sayısından sonra *Genç Adam* ismini almış ve 2016'daki 9. sayısında kapakta Ayasofya'ya yer verirken başlıkta Serdengeçti'nin manzumesine atıfta bulunulmuş "İkinci bir fetih olacak / Ezanlar bu fethin ilanını/ ozanlar destanını yazacaklar..." mısralarına yer almıştır.

somuncubaba Mayıs 2016, 187. sayısında Ayasofya'nın iç mekândan levhaları ve minberini gösteren bir fotoğrafa yer vermiştir. İçeriğinde "Kaldır Nikabını Ey Ayasofya" yazısıyla ibadete açılması talebi dile getirilir.

Ayasofya dergisi Haziran-Temmuz 2017'deki 18. sayısını Ayasofya özel sayısı olarak çıkarmış ve Abdurrahman Dilipak, Nuri Pakdil, İhsan Şenocak, Nurettin Yıldız gibi birçok ismin yazısına yer vermiştir. Ayasofya konusunun etrafıca ele alındığı dergide caminin birçok resmine de vardır.

akıncıfikir dergisi Şubat 2020'deki 2. sayısı Necip Fazıl Kısakürek'in "Ayasofya ne taş ne toprak / Yalnız ruh ve yalnız mana" mısralarını ve Ayasofya'yı kapağında vermiştir. İçeriğinde caminin tekrar ibadete açılması isteğine yönelik yazılar vardır.

Seriyye Haziran 2020, 18. sayısında "Zindanın anahtarı bizde ama içinde biz varız / Ayasofya'nın tapusu bizde ama içinde biz yokuz" başlığıyla kapağında Ayasofya'ya yer vererek mabedin ibadete açılması talebini gündemde tutmuştur.

Gerçek Hayat dergisi 2020'deki 1027. sayısında "Hürriyet yahut hürriyet" başlığıyla Osmanlı döneminden Ayasofya'nın iç mekânını yansıtan bir fotoğrafa yer verir.

Türkiye Dil ve Edebiyat Derneği tarafından yayımlanan *Dil ve Edebiyat* dergisi Temmuz 2020, 139. sayısının kapağında Ayasofya'nın iç mekânını yansıtan bir fotoğrafa yer verilmiş "Egemenlik Bağımsızlık Ayasofya" başlığıyla çıkmıştır. Dergide ibadete açılması konusu gündeme gelen Ayasofya'nın tarihi, sanat değeri ve insanlık mirası açısından önemi ele alınıp Sezai Karakoç'un "Kaderimizin Ayasofya'sı Ayasofya'mızın Kaderi" başlıklı 1990'da kaleme aldığı yazısı da yer alır. Ayrıca Taha Hüseyin'in "Ayasofya Bize Ne Anlatır?" başlıklı yazıda Ayasofya'nın tarihi ve temsil ettiği mesaj anlatılır.

İslami Edebiyat, Tarih ve Düşüne, Baran, anadolugençlik, akıncıfikir, Ayasofya, İntifada, Seriyye, Derin Tarih vb. dergilerde Ayasofya ve ibadete açılması talebi gündemde tutularak caminin ibadete açılması için kamuoyu oluşturulmuştur.

1.4.2. İbadete Açıldıktan Sonra (Müzeden Camiye)

Dergilerin 24 Temmuz 2020'ye kadarki çabaları Ayasofya'nın ibadete açılma sürecine katkı sağlamıştır. Bu tarihten sonra da dergiler kapak sayfalarında camiye yer vermişler, şükür sayıları yayımlamışlardır.

Alperen Eylül-Ekim 2020'deki sayısında Ayasofya'nın resmine kapağında yer vermiş resmin altında Osman Yüksel Serdengeçti'nin Ayasofya manzumesinden bir kesit yer almıştır. Bu bölüm derginin daha önce Şubat 2019'daki sayısının kapağında yer alan manzumenin devamıdır.

Daha önceki yıllarda iki kez kapağında Ayasofya'ya yer veren *Türk Edebiyatı* dergisi 2020'deki 562. sayısında da Ayasofya'nın fotoğrafına kapağında yer vermiş ve dosya yapmıştır. Dergide caminin tarihsel yönüyle ilgili yedi yazı bulunmaktadır.

Şubat 1990'da parmaklıkların ardındaki Ayasofya resmine kapağında yer veren *Altınoluk* dergisi 2020, Ağustos 414. sayısında geçmiş sayısına atıfta bulunarak "Zincirler Kırıldı Şükür / Şimdi İhya Zamanı" başlığıyla kapağında Ayasofya'nın fotoğrafına yer vermiştir. Derginin bu sayısı camiyle ilgili birçok yazı içermektedir.

Üsküdar dergisi Ağustos 2020'deki 10. Sayısı kapağında karanlıkta parlayan hilalin altında Ayasofya'nın görseline yer verir ve "Ayasofya'da İlk Cuma..." başlığıyla çıkar. Editörün "Bir ulu rüyayı görenler şehri Üsküdar, İstanbul'a komşu olmağının verdiği bahtiyarlığa bir yenisini daha ekledi." ifadesine yer verilen dergide Ayasofya'yla ilgili birçok yazı vardır.

Hece, Eylül 2020, 285. sayısının kapağında Osmanlı Dönemi Ayasofya'sının iç mekânı temsil eden iki resme yer verilmiştir. Dergide ayrıca Nabi'nin Ayasofya isimli gazeli vardır.

Gerçek Hayat dergisi 2020, 1030. sayısının kapağında "Ayasofya'yı Açtıran Rüya" başlığıyla Danıştay'a başvurarak Ayasofya'nın ibadete açılması için süreci başlatan kişi olarak bilinen Sürekli Vakıflar Tarihi Eserlere ve Çevreye Hizmet Derneği'nin kurucu başkanı İsmail Kandemir'in elinde Ayasofya posterli fotoğrafına yer verir. Dergi bu sayısında İsmail Kandemir'in Ayasofya'nın ibadete açılması için verdiği mücadeleyi anlatmıştır.

Sebilürreşad, Ağustos 2020 sayısının kapak sayfası "72 Yıl Sonra Gelen Ayasofya Cevabı!" başlığıyla *Sebilürreşad*'ın 1948'de ki 12. sayısında yayımlanan Emekli Albay Şükrü Gökmenoğlu'nun Süheyl Ünver'e ithafen yazdığı "Ayasofya eşya ambarı mı kalacak?" adlı yazısına atıfta bulunarak Ayasofya'nın resmine yer verir. Dergi bu yazıyı Ayasofya'nın ibadete açılma sürecine yönelik ilk teşebbüsü olarak görür.

Maddi imkânsızlıklar nedeniyle kapandıktan iki yıl sonra *Ayasofya* dergisi 24 Kasım 2020’de “Şükür Sayısı”nı çıkarır. Dergi “Önce Ayasofya, Sonra Kudüs” başlığıyla yayımlanır. Kapak sayfasında Ayasofya’nın minyatürüne yer verilir. İçeriği tamamen Ayasofya’ya ayrılan dergide yapıyı edebi, tarihi, sosyal birçok yönden ele alan yazılar, fotoğraflar, incelemeler vardır.

Muhit 10 Ekim 202’deki sayısının kapağında Ayasofya camisine yer vermiş ve camiyle ilgili bir dosya yapmıştır. Dosyada yapının edebi yönüyle ilgili birkaç yazının dışında tarihine ve ibadete açılma sürecinde yaşananlar dile getirilmiştir.

Yedi İklim Ağustos 2020, 365. sayısının kapağında Ayasofya’ya yer vermiş ve derginin sunuş metninde caminin ibadete açılması bayram olarak değerlendirilmiştir.

Mostar Ağustos 2020, 186. sayısında Ayasofya dosyası yapmış içeriğinde camiyle ilgili birçok yazıya ve “Ayasofya’nın Dirilişi” başlığıyla kapağında Ayasofya’nın resmine yer vermiştir. Ayrıca dergi bir de okurlarına “Ayasofya Afişi” hediye etmiştir.

Anadolu Gençlik, Ağustos 2020, 247. sayısının kapağında Ayasofya resmi ve “Ayasofya için vefa vakti” başlığı yer alır. İçeriğinde Ayasofya’nın dava haline getirilme süreciyle ilgili yazılar vardır.

Derin Tarih Ağustos 2020, 101. sayısında Haziran 2012’deki 3. sayısında Ayasofya’nın karanlıktaki bir resminin yanında “Ayasofya’yı Rehinden Kim Kurtaracak?” başlığına atıfta bulunarak “Ayasofya Rehinden Kurtuldu” başlığıyla caminin mavi fondaki resmiyle çıkar. Resmin altında Necip Fazıl Kısakürek’e ve onun Ayasofya hitabesinden bir kesite yer verilir. İçeriğinde caminin tarihsel yönüyle ilgili birçok yazı vardır.

Dilhane Ekim 2020 34. sayısının kapağında caminin önünde ilk namazı bekleyen kalabalığa ve Ayasofya’ya yer vermiştir. İçeriğinde camini ibadete açılmış sürecine dair yazılar vardır.

Türkiye Diyanet işleri başkanlığının çıkardığı *Diyanet* dergisi Ağustos 2020 356. sayısının kapağında Ayasofya’nın içini yansıtan bir fotoğrafa ve “Ayasofya Fethin Nişanesi Fatihin Emaneti” başlığıyla çıkarılmış ve bu sayısında Ayasofya’yla ilgili birçok yazıya yer verilmiştir.

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesinin çıkardığı “Ayasofya Özel Sayısı”nda kapakta caminin resmine yer verilmiş ve dergide Fatih Sultan Mehmet Han’ın Ayasofya Vakfiyesini ve Ayasofya’yı işlenmiştir.

Genç Diriliş Ekim 2020 12. sayısında Ayasofya’nın Osmanlı Dönemindeki bir resmine yer verilmiş ve dergi “Zincirler Kırıldı Ayasofya Açıldı” başlığıyla çıkmıştır. İçeriğinde Ayasofya’nın tarihi, açılma süreciyle ilgili birçok yazı vardır.

Kriter dergisi Temmuz-Ağustos 2020’de 48. Sayısında “Zincirler Kırıldı Ayasofya Cami Artık Özgür” başlığıyla yayımlanmış, kapağında Ayasofya’nın iç mekânını yansıtan bir fotoğrafa yer verilmiştir.

somuncubaba Ağustos 2020, 238. sayısında daha önce 187. Sayısında olduğu gibi Ayasofya'nın iç mekândan levhaları ve minberini gösteren bir fotoğrafa yer vermiştir. İçeriğinde de yapının cami olarak muhafazasıyla ilgili yazılara vardır. Yine aynı dergi 244. Sayfasını kapağında Ayasofya'ya yer verirken resimde caminin içindeki levhalar vurgulanır.

Lalegül dergisi Ağustos 2020'de yayımlanan 90. sayısında Ayasofya'nın 1890'lardaki bir namaz esnasındaki iç mekân fotoğrafına ve şimdiki görünümüne yer vermiş "Ayasofya Camii Kebirinin Açıldığını Bizlere Gösteren Rabbime Hamd Eder Emeği Geçen Devlet Büyüklerimize Teşekkür Ederiz" başlığıyla çıkmıştır Yine aynı dergi Nisan 2021'deki 98. sayısının kapağında Ayasofya camisine yer vermiştir.

yerli düşünce dergisinin Ekim 2020'deki 70. sayısı "Ayasofya-i Kebîr Câmî-i Şerîfî" konusunu farklı yönleriyle kapsamlı olarak dosya konusu yapmış ve bu özel sayısında "Zincirler Kırıldı Yeni Bir Çağ" başlığıyla kapakta Ayasofya'nın resmine yer vermiştir.

Alperen, Lalegül, yerli düşünce, somuncubaba, Kriter, Derin Tarih, Anadolu Gençlik, Yedi İklim, Hece, Türk Edebiyatı vb. birçok dergi Ayasofya'nın ibadete açılmasına kayıtsız kalmamış kapak sayfasında caminin görseline yer vererek ya da onunla ilgili özel sayı yaparak bu olayı gündemine almıştır.

2. Farklı Yaklaşımlar

Ayasofya muhafazakâr kesimin dışında çıkarılan birçok derginin de kapağında yer almıştır. Bu dergilerin yapıya bakış açılarında milliyetçi ve İslamcı kesimden farklı olduğu görülür. Örneğin 2014'ün Mayıs ayında Tarih Vakfı öncülüğünde oluşturulan platform bir imza kampanyası düzenleyerek Ayasofya'nın sadece Osmanlı-İslam'a ait değil dünya mirasına ve evrensel medeniyete ait bir eser olduğu düşüncesinden hareket ederek muhafazakâr kesimin yapını ibadete açılması taleplerine karşı tepki göstermişlerdir (Azak, 2014: 236). Bu tarz tepki gösteren kesimler tarafından çıkarılan ya da sanat, magazin dergilerinde yapı Türk-İslam bağlarından ayrıştırılarak ele alınır.

Sanat Dünyamız, 1982'deki 25. sayısında Ayasofya'ya kapağında yer vermiş ve içeriğinde "Ayasofya Mozaikleri" adlı yazıda mabedin kilise dönemindeki ikonlarının sanatsal yönü ele alınmıştır.

Cumhuriyet Dergi 21 Ocak 1990'daki 202. sayısı kapağında Ayasofya'nın görseli ve "Ayasofya Nasıl Kurtulur" başlığıyla yayımlanmıştır. İçeriğinde mabetle ilgili yazılara yer verilmiştir.

Magazin dergisi *Şamdan* Haziran 2007, 156. sayısının kapağında moda çekimleri yapan Esin Maraşlıoğlu'nun Ayasofya'nın iç mekânındaki fotoğraflarına yer verir. İçeriğinde de kendi kurduğu "Designloft" isimli tasarım atölyesinde üretilen kıyafetlerin çekimini bu mekânda yaptığı ve bu çekimlerin yapıyı ziyaret eden turistlerin yoğun ilgisiyle karşılandığından bahsedilir.

Habertürk Tarih 2010, 30. sayısında caminin içini gösteren bir resme yer vermiş ve “Ayasofya’daki Son Büyük Keşif: Kayıp Ebru Bulundu” başlığıyla çıkmıştır. İçerisinde caminin içindeki işlemlerin sanatsal yönüyle ilgili bir yazı vardır.

Toplumsal Tarih Şubat 2015, 254. sayısında Ayasofya’ya kapakta yer vermiş ve yapıyla ilgili tartışmaları ele almıştır. Dergide Hayrettin Yücesoy, Gülru Necipoğlu, Edhem Eldem, Zeynep Ahunbay’ın Ayasofya’nın dünya mirası olduğu, sembolik görünümü, Bizans sonrası tarihi vb. konularında yazıları vardır.

#*tarih* dergisi Temmuz 2016, 26. sayısında Ayasofya’ya minare inşa edilmesini gösteren bir resme yer verir ve “Ayasofya Camilerimizin Atası Bir Camiden Fazlası” başlığıyla yayımlanır. Dergide Ayasofya’nın tarihine yönelik bir yazı ve “sıvaları söküp mozaikleri tekrar ortaya çıkaran adam” olarak gördüğü Amerikalı arkeolog T. Whittemore’u anlatan bir yazı vardır. Aynı dergi 74. sayısında Ağustos 2020’de Ayasofya’nın iç mekânına kapağında yine yer vermiş ve “Ayasofya İkonlar ve Hat Levhaları Aynı Kubbenin Altında “ başlığıyla çıkmıştır.

Aktüel Arkeoloji Eylül-Ekim 2020’deki 76. sayısında Ayasofya’ya kapağında yer vermiş ve “Ayasofya Değişime Şahitlik Etmek” başlığıyla çıkmıştır. Dergide Ayasofya’nın iktidar mücadelesinden ayrı düşünülemeyeceği ve yapıyı bir güç göstergesinden ayırıştıran en güzel uygulamanın müze olduğu düşüncesi vurgulanmıştır.

Mizah dergisi *Leman*, 20 Temmuz 2020’deki 28. sayısının kapağında “açılan bir perdenin arkasında görünen Ayasofya” görseline yer vermiştir. Perdenin üzerinde “İşsizlik, enflasyon, kadın cinayetleri...” yazmaktadır. Dergi caminin açılışıyla güncel toplumsal sorunlar arasında bağ kurmuş ve süreci gündem değiştirme girişimi olarak değerlendirmiştir. 29 Temmuz 2020’deki sayısında ise yine kapağında Ayasofya’nın görseli yer alır. Cami önünde eli sopalı bir adam cami açılışına sadece davetlilerin alınacağını söyler.

Berfin Bahar dergisi Ağustos 2020’deki 270. sayısının kapağında kılıcın arkasında Ayasofya’nın açılışındaki iç mekânın görseline yer vermiş ve “Cumhuriyete Ve Cumhuriyet Kültürüne İhanet Ayasofya’da Kılıç” başlığıyla çıkmıştır. İçerisinde “Osmanlıcı bir hamle” olarak değerlendirilen caminin ibadete açılışı eleştirilmiş ve bu hamle “Cumhuriyete ve cumhuriyet kültürüne ihanet” olarak değerlendirilmiştir.

Atlas Tarih Eylül-Ekim 2020, 65. sayısında Osmanlı dönemine ait Ayasofya resmine yer vermiş ve “Ayasofya Ve Osmanlı Vakıfları” başlığıyla çıkmıştır. İçerisinde kapak konusu olan Ayasofya ve Osmanlı vakıflarıyla ilgili Prof. Dr. Oktay Özel, Prof. Dr. Murat Çizakça ve Doç. Dr. Ali Yaycıoğlu ile yapılan söyleşiye, vakıflarla ilgili yazılara ve Ayasofya’nın birçok resmine yer verilmiştir.

duvardibi Temmuz 2020, 53. sayısının kapağında Ayasofya’ya yer vermiş ve içeriğinde yapının tarihsel süreci ele alınmıştır. Dergide Ayasofya’nın tarih boyu kitle iletişim aracı olduğu,

muhafazakâr kesimin Kemalist Batılılaşmayla hesaplaşmanın son kalesi olduğu, yapının efsaneleri vb. konular yer alır.

İstanbul Life Ağustos 2020 sayısının kapağında Ayasofya'ya ve onun fotoğrafını çeken bir kadına yer vermiştir. İçerikte de Ayasofya'yla ilgili “Yeryüzünün Merkezi Ayasofya ve Ötesi” adlı yazı vardır.

Amerika’da yayımlanan *Archaeology* dergisi, Ağustos 2020 sayısının kapağında Ayasofya’nın resmine ve “Konstantinapolisin Muhteşem Katedralini” keşfetmek ifadesine yer verilir. İçeriğinde “Hagia Sophia's Hidden History” adlı bir yazı vardır. Bu yazıda İstanbul ve Ayasofya yerine kullanılan “Constantinople’s Great Cathedral” / “...the cathedral at the heart of the Byzantine Empire (Bizans İmparatorluğu'nun kalbindeki katedral...) ifadeleri Türk basınında tepkiyle karşılanır.

Ayasofya birçok dergide sanatsal ve mimari özellikleriyle ele alınmış. Yapıya karşı moda / magazin dergilerinde ve yabancı basında farklı bir yaklaşım sergilenmiştir.

SONUÇ

Ayasofya dergilerle okur arasında etkileşim sağlayan bir unsur olmuş, farklı yönleriyle ele alınmış ve yayınların yapıya yaklaşımlarını dergilerin okur kitlesi belirlemiştir. Bazı dergiler mekâna birtakım anlamlar yüklemiş, onu kutsallaştırmış, onunla okurları arasında bir bağ kurmuş ve bunu gelecek nesillere aktarmıştır. Bu yüzden dünya görüşlerine bağlı olarak dergilerin bu mekâna bakış açılarında ve bu yapının algılanması bakımından farklılıklar oluşmuştur.

Ayasofya Camii, muhafazakâr kesime ait dergiler tarafından kapak sayfalarında sürekli gündemde tutulup, bir ibadet mekânı olmasının ötesinde toplumun belleğindeki millî ve dinî hislere hitap eden bağı korunmaya çalışılarak Batı medeniyetine ve geleneği dışlayan zihniyete karşı verilen mücadelenin sembolü, bir davanın adı hâline getirilmiştir. Bu süreç Türkiye’nin çok partili hayat geçtiği 1940’lı yıllarda başlamış 1950’den sonra güçlenerek devam etmiş; cami ibadete açılıncaya kadar darbe dönemlerinde sekteye uğrasa da siyasi gelişmelerin oluşturduğu atmosferden de etkilenecek güçlenmiştir. Özellikle 2002’den sonra yayımların arttığı, ses tonlarının gittikçe yükseldiği ve özel sayı ve dosyalarla mabedin ibadete açılması noktasında baskı oluşturulmuştur.

Yapıya dergi kapaklarında, fethin ve İstanbul’un İslami kimliğinin sembolü olarak görüldüğü için, fetih yıldönümlerinde daha çok yer verilmiştir. Bu sayfalarda Fatih Sultan Mehmet’in resmiyle birlikte yer almış ve muhafazakâr kesimin ideali olarak gündemdeki yerini korurken mabet ibadete açıldıktan sonra da özel Ayasofya dosyalarıyla, şükür sayılarıyla gündemde tutulmaya devam edilmiştir.

Öte yandan Ayasofya muhafazakâr kesimin dışındaki dergilerde bir ideal ya da dava olmanın ötesinde sanatsal ve mimari özellikleriyle, moda çekimlerinin yapıldığı, Bizans'a ait bir katedral olarak görülmüş, 24 Temmuz 2020'de tekrar ibadete açılmasının altında göndermeler olduğu iddia edilmiş (Lozan Antlaşması'na, fetih kültürüne), ülkenin içinde bulunduğu sorunlarla bağlantı kurularak bu süreçle ilgili eleştirel yazılara yer verilmiştir.

Mabedin edebi yönü zayıf kaldığı için edebiyat dergilerinde de tarihi ve tartışmalarıyla işlenmiş, şiirler ve şiirlerdeki görünümü dışında edebi yazılar çıkmamıştır. Ancak bu yayınlardaki sloganlar, metaforlar, semboller, benzetmeler muhafazakâr dergilerin kapaklarındaki resimleri, yazıları belirlemiştir.

Şairlerin konuşmaları, şiirler ve manzumelerle edebileştirilen yapının imgelerle esir alındığı, rehin tutulduğu, hüznü olduğu, zincirlere vurulduğu izlenimi oluşturulmuş ve mahzun, mahkûm, özgürlüğüne kavuşturulması gereken bir tarihi yapı olarak dergi kapaklarına parmaklıkların ardında, kilitlenmiş, zincirlenmiş, karanlıkta kalmış, insanları hüznendiren bir görünümle yansıtılmıştır.

KAYNAKÇA

- Tevetoğlu, F. (1951). "Ayasofya Cami", *Sebilürreşad*. 5, (105), 5-6.
- Kısakürek, N. F. (1966). "Ayasofya", *Büyük Doğu*. 12, (16),1.
- Topçu, N. (1952). "Fatih Sultan Mehmet Hanın Hitabı", *Serdengeçti*, 6, (15-16), 3.
- Safa, P.(1959). "Ayasofya", *Büyük Doğu*, 10 (3), 8).
- Ogan, M.R. (1952): 4-5). "Ayasofya Meçhul Şehitler Abidesidir", *İslam Dünyası*, 1 (7), 4-5.
- Karakoç, S. (1966) "Ayasofya'nın Anlamı", *Diriliş*, 2 (1), 29)
- Asya, A.N. (2005). *Dualar ve Âminler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Eygi, M. Ş. (29 Mayıs 1970) "Ayasofya bizimdir!", *Bugün-Fetih Ayasofya*, 2.
- Serdengeçti, O. Y. (1952). "Ayasofya", *Serdengeçti*, 6, (17), 3.
- Yücel, M. S. (2006). *Türkiye'nin Siyasal Partileri*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Coşkun, K.F. (1964). "Ayasofya'm" *Fedai*, 1 (II) 2.
- Azak, U. (2014). "Muhafazakâr Milliyetçiliğin Bitmeyen Davası: Mahzun Mabet Ayasofya", *Toplum ve Bilim*, (131), 236-263.

TARANAN DERGİLER

(21 Mayıs 1948), *Selamet*, (53).

- (22 Aralık 1949), *İslam Yolu*, 1(64).
- (6 Ocak 1950), *Büyük Doğu* 5, (13).
- (25 Nisan 1952), *İslam Dünyası*, 1,(5).
- (Mayıs 1959), *Tohum*, 4, (39).
- (12 Haziran 1959), *Serdengeçti*, 11, (30).
- (Nisan 1959), *Hilal*, 1 (6).
- (10 Nisan 1959), *Büyük Doğu*, 10, (6).
- (Ekim 1962), *İslam*, 6, (61).
- (Mayıs 1964), *İslam*, 7, (80).
- (Ocak 1966), *Fedai*, 3 (27).
- (5 Ocak 1966), *Büyük Doğu*, 12, (16).
- (Mart 1966), *Diriliş*, 2 (1).
- (1968), *Tercüman'ın Özel İlavesi: Ayasofya- (Tercüman gazetesinin özel Ayasofya ilavesi)*
- (29 Mayıs 1970), *Fetih Ve Ayasofya (Bugün gazetesinin özel Ayasofya ilavesi)*
- (15 Mayıs 1976), *Vesika*,(12).
- (Haziran 1976), *Hilal*, 14(162).
- (1 Haziran 1976), *Sebil*,1 (23).
- (27 Mayıs1977), *Sebil*, 2 (74).
- (Mayıs 1978), *Milli Gençlik*, 2 (30).
- (Haziran 1987), *İslam*, (46).
- (Aralık-Ocak 1990), *Dava*, (5).
- (Şubat 1990), *İmza*,(12).
- (Şubat 1990), *Altınoluk*, (48).
- (15 Ocak-15 Şubat 1990), *Panel*, (13).
- (Ocak 1991), *Sur*, (178).
- (22-28 Mayıs 1992), *Cuma* 1 (97).
- (1 Ağustos 1993), *Yörünge*, (136).
- (Mayıs 1996), *Furkan*, (10).
- (Şubat 1998), *Tarih ve Medeniyet*, (47).

- (Nisan Mayıs Haziran 2002), *İslami Edebiyat*, 3 (37).
- (Şubat 2003), *Tarih ve Düşünce*, (36).
- (Ağustos 2006), *Türk Edebiyatı*, (394)
- (Mart 2008), *büyük doğu ocakları dergisi*, (3).
- (15 Ocak 2010), *Alperen*.
- (Aralık 2010), *Türk Edebiyatı*, (446).
- (Mayıs 2010), *anadolugençlik*, (124).
- (Ekim 2010), *anadolugençlik*, (129).
- (Mayıs 2012), *Genç*, (68).
- (24 Mayıs 2012), *Baran*, (280).
- (Haziran 2012), *Derin Tarih*, (3).
- (Aralık 2013), *Derin Tarih*, (21).
- (Mart 2013), *Hüküm*, (3).
- (Nisan 2013), *Yedikıta*, (56).
- (Eylül 2015), *Yedikıta*, (85).
- (Aralık 2015), *İntifada*, (3).
- (2016), *Genç Adam*, (9).
- (Mayıs 2016), *somuncubaba* 22 (187).
- (Haziran-Temmuz 2017), *Ayasofya*, 3 (18).
- (Şubat 2019), *Alperen*.
- (Haziran 2020), *Hüküm*, (90).
- (Ağustos 2020), *Altınoluk*, (414).
- (Ağustos 2020), *Türk Edebiyatı*, (562).
- (Eylül 2020), *Hece*, (285).
- (Eylül Ekim 2020), *Alperen*.
- (Eylül 2020), *Seriyye*, (18).
- (29 Ağustos – 5 Temmuz 2020), *Gerçek Hayat*, (1027).
- (20 Temmuz – 26 Temmuz 2020), *Gerçek Hayat*, (1030).
- (Ağustos 2020), *Sebilürreşad*, (1055).

- (24 Kasım 2020), *Ayasofya*, (Şükür Sayısı).
- (10 Ekim 2020), *Muhit*.
- (Ağustos 2020), *Üsküdar* (10).
- (Ağustos 2020), *Yedi İklim*, (365).
- (Ağustos 2020), *Mostar*, 16 (186).
- (Ağustos 2020), *Anadolu Gençlik*, (247).
- (Ağustos 2020), *Derin Tarih*, (101).
- (Ağustos 2020), *somuncubaba*, 27 (238).
- (Şubat 2020), *Akıncıfikir*, 1 (2).
- (Temmuz 2020), *Dil ve Edebiyat*, (139).
- (Ekim 2020), *Dilhane*, (34).
- (Ağustos 2020), *diyanet*, (356).
- (Ocak Mart 2014, *FSM Vakıf Üniversitesi Ayasofya Özel Sayısı*, (9).
- (Ekim 2020), *Genç Diriliş*, 6 (12).
- (Temmuz-Ağustos 2020), *Kriter*, 5 (48).
- (Şubat 2021), *somuncubaba*, 27 (244).
- (1982), *Sanat Dünyamız*, 9 (25).
- (21 Ocak 1990), *Cumhuriyet Dergi*, (202).
- (13 Haziran 2007), *Şamdan*, (156).
- (19 Aralık 2010), *Haber Türk Tarih*, (30).
- (Şubat 2015), *Toplumsal Tarih*, (254).
- (Temmuz 2016), *#tarih*, (26).
- (Eylül-Ekim 2020), *Aktüel Arkeoloji*, (76).
- (20 Temmuz 2020), *Leman*, (28).
- (29 Temmuz 2020), *Leman*, (29).
- (Ağustos 2020), *Berfin Bahar*, 25 (270).
- (Eylül -Ekim 2020), *Atlas Tarih*,10 (65).
- (Temmuz 2020), *duvardibi*, (53).
- (Ağustos 2020), *İstanbul Life*, (8).

(Ağustos 2020), *Archaeology*.

THE OUTPATIENT'S SATISFACTION WITH PROVISION AND PERFORMANCE OF FACILITIES MANAGEMENT SERVICES IN SPECIALIST HOSPITAL BAUCHI

Muhammad Umar BELLO

Abubakar Tafawa Balewa University Bauchi, Bauchi State Nigeria, Faculty of Environmental
Technology Department of Estate Management and Valuation

Kalu Joseph UFERE

Abubakar Tafawa Balewa University Bauchi, Bauchi State Nigeria, Faculty of Environmental
Technology Department of Estate Management and Valuation

Akaehomhen Okoeguale NATTY

Abubakar Tafawa Balewa University Bauchi, Bauchi State Nigeria, Faculty of Environmental
Technology Department of Estate Management and Valuation

Ojeniyi Suleiman ADEKUNLE

Abubakar Tafawa Balewa University Bauchi, Bauchi State Nigeria, Faculty of Environmental
Technology Department of Estate Management and Valuation

Abstract: Satisfaction “providing information about the patient’s values and expectations are met and at what level of authority and the principles of the patient is the basic measure of the quality of care” Patient satisfaction is a complex concept influenced by several factors and one of the most important indication of the quality of patient care. On the basis of the quality of the service to determine the satisfaction level of the patient and the patient’s application in this process, diagnosis, treatment and care outcomes of all the activity plays an important role. The satisfaction level of the patients in this context, to improve the quality of service and in accordance with the expectations of the patient is required to provide higher quality of service. The study aimed at evaluating the outpatient’s satisfaction with provision and performance of facilities management services in specialist hospital bauchi, with a view to examining the effect of FM service performance on out-patients satisfaction in the study area. The objectives are; To determine the level of Outpatients satisfaction with the FM services provision and performance in the study area. To examine the effect of FM service provision and performance on out patients satisfaction in the study area. the study used quantitative method where A Survey Research design was adopted for this study through the use of questionnaire instrument. A total of four hundred (400) Questionnaires were administered to Outpatients, out of which three hundred and seventy-eight (378) were retrieved. The simple Random sampling technique was adopted for the study; while Data obtained from the field were processed using Statistical Packages for Social Sciences (SPSS). From the result of the study it was found that Mean ranking of outpatient’s level of satisfaction with FM service provision shows that facility refurbishment with mean 4.44 and SD 0.618 was ranked 1st, a safe and comfortable environment with mean 4.40 and SD 0.832 was ranked 2nd, and reprographic service with mean 4.01 and SD 0.814 was ranked least as 22nd.

Regression analysis on the effect of FM service provision and performance on out patient's satisfaction revealed that facilities management service performance and facilities management service provision has positive and significant effect on outpatients 'satisfaction. Further findings revealed that the study has found out a strong positive effect of FM service provision and performance on the overall out-patients satisfaction indicating that FM service provision and performance influences out-patients satisfaction in the study area. The study concluded that out patients are quite satisfied with performance of general cleaning service, waste disposal service, vehicle parking, security services, and toilet maintenance. The study recommends that a periodic review of quality of FM services is vital for quality control. This is anchored on the need to ensure that the level of Out-patients satisfaction with FM services is regularly reviewed as a way of building trust and strengthening the hospital management.

Keywords: Facilities, Management, Provision, performance and satisfaction Services

1.0 INTRODUCTION

In attempting to change the focus of an organisation, Goyal (2007) suggests that performance measurement is a key agent of change. The four potential benefits that can arise as a result of having an appropriate performance measurement system are: satisfying customers, monitoring progress, bench marking processes and driving change (Chotpanich, 2014). Performance measures are used to ensure that an organisation is achieving its aims and objectives (Jensen, 2008). The measures are used to evaluate, control and improve production processes (Mathew & Michael, 2010). Mudrak, Wagenberg and Wubben (2014) discussed how performance measurement can be built and used as a motivational tool. Inappropriate performance measurement is a barrier to organisation development since measurement provides the link between strategies and actions according to Santos (2009).

Satisfaction "providing information about the patient's values and expectations are met and at what level of authority and the principles of the patient is the basic measure of the quality of care" (Celikkalp, Temel, Saraçoglu&Demir 2011). Patient satisfaction is a complex concept influenced by several factors and one of the most important indication of the quality of patient care. On the basis of the quality of the service to determine the satisfaction level of the patient and the patient's application in this process, diagnosis, treatment and care outcomes of all the activity plays an important role (Duggirala, Rajendran&Anantharaman, 2008). The satisfaction level of the patients in this context, to improve the quality of service and in accordance with the expectations of the patient is required to provide higher quality of service (Erin and Kenny, 2008).

Amin and Nasharuddin (2013) assumed an imperative part in molding persistent fulfillment; affirmation, therapeutic administration, comprehensive administration, release and social weight. Likewise, Peprah (2014) proposed other basic components influencing as; the states of mind of medical caretakers toward patients, adequacy in conveying administration and the capacity to impart what patients need to know and also the accessibility of avant grade innovation. The relation between patient satisfaction and service delivery. Many hospital organisations are transforming their culture as a means by which they may improve performance. FM has a

positive role to play in enabling the transformation either by supporting the hospital organisation as part of the holistic drive for change or by acting as a catalyst, leading the way for others to emulate (Becker, 1990). The hospitals in Nigeria have poor maintenance culture and are faced with many other challenges. However, the lack of proper performance FM system in public hospitals in Nigeria is caused by problems of various nature (Orubuloye, 2008; Abukhder and Munas, 2013). Other problems include exploitation largely around control of resources and lack of accountability for resources in the hospital creating crisis. Poor accountability and the control of financial resources flowing around various units of the hospital is always a cause of friction (Okoroh, 2012).

There is also the problem of incompetency due to poor recruitment practices. When appointment to management/ administrative positions are made based on entry level qualifications and specialty, regardless of experience and further training, the best candidate may not be favoured (Ahmed & Gidado, 2010). While entry qualification and specialty are basic, it must be appreciated that further training and experience are required in order to function effectively in a top management position (Adeyeye, Pasquire, Bouchlaghem & Chandler, 2010). There is a widespread culture of government sponsoring public officials abroad for treatment at the expense of investing and modernising the health care infrastructure delivery system in Nigeria (Okoroh, 2012). Even the leaders who ought to show their commitment by example are guilty of this practice demonstrating a lack of faith in the Nigeria health care system, which is why they support health tourism by flying themselves and their cronies to other countries with highly developed healthcare systems (Orubuloye, 2008). However studies concentrated on facilities management in hospital are scanty as many studies have been focusing on user's satisfaction and service quality. Therefore FM service performance is essential to enhance overall user satisfaction, most especially to enhance patient's satisfaction. It is against this background that this research wishes to investigate FM service provision and performance on out-patients satisfaction in Specialist Hospital, Bauchi.

However, existing literatures are devoid of studies evaluation of FM service provision and performance on out-patients satisfaction in Hospitals and health care settings but in spite this; some researchers have attempted to carry out studies in relation to FM service provision, FM service performance and patients satisfaction in public hospital for examples;

Ahedor (2018) carried out a study in health care governance and performance of Hospitals in Ghana. Data were obtained from the personnel in the management team and the board of directors of the hospital through an interview. The study found out that the quality of the governing boards of the hospitals influences the performance of the hospital since the board makes strategic decisions that serve as sense of direction for the thorough running of the hospital. Ikediashi, Ogunlana and Adesola (2015) researched on service quality and user satisfaction of outsourced facilities management (FM) services in Nigeria's public hospitals. Findings revealed that users are satisfied with the quality of FM services outsourced in the surveyed hospitals. Further findings revealed that the three top services frequently outsourced are cleaning, security, and landscape maintenance while the least rated service is the plant maintenance and their personnel.

Shaw and Haynes (2004) in a study of an evaluation of customer perception of FM service delivery. They identified a set of service attributes that applies to the FM. in their study on FM for manufacturing sites, they identified 26 attributes specifically for project management services in FM by holding five focus group sessions. They used factor analysis to analyze their data and their findings revealed six dimensions of service quality: professionalism, provision of competent staff, communications, understanding the customer, reliability and demonstration value.

Facilities management has not been fully researched in Specialist Hospital, Bauchi; this study is aimed at revealing the situation on ground, FM performance and outpatients satisfaction in the hospital, this being a relatively new concept without known prior research. This study intends to shed more light if facilities management services have an impact in the Specialist Hospital, Bauchi. Although staff satisfaction is one of the most extensive are as that most of the previous researchers laid more emphasis on, but the relationship between FM services performance and outpatient's satisfaction in Specialist hospital Bauchi is lacking.

2.0 Literature Review

Concept of Facilities Management

The practice of FM was alien to Nigeria until 1993 when FM was made the focal topic of discourses at the yearly meeting of the Nigerian Institution of Estate Surveyors and Valuers. The meeting excited cognizance in the brains of the real home professionals who had up to this point been alluded to as specialists in property management. This awareness anyway prodded fomentations among individuals with respect to whether FM was the select protect of the bequest Surveyors and Valuers who are prepared to oversee real property and its facilities. Explaining the issue among the men of the respectable profession, Umezuruike (1998) contended that FM is expansive and requires both specialized and management skills and is accordingly a multidisciplinary profession.

With scarcely any individuals, in any case, the Nigeria section of International Facilities Management Association (IFMA) was fused in 1997. The association has as of now developed into participation solidarity to 700 with individuals having diverse professional foundations.

The order of facilities management (FM) is as yet viewed as advancing (Mudrak, Wagenberg and Wubben, 2004; Goyal and Pitt, 2007). In this way, the practice of FM is as yet another idea to numerous African nations like Nigeria. A large number of these creating nations have not yet been profiting by the favorable circumstances logical from the practice of FM. A related action, which has heretofore been known and normally grasped, is the craft of property management. This demonstration includes the use of information to think about the building and its parts with the point of verifying the best comes back from it (Scarrett, 1995). The accentuation was the requirement for appropriate upkeep of the building segments with the goal that its greatest advantage/return can be delighted in.

Overtime anyway organisations have gotten aware of the need to focus on their center business exercises and the convenience of decreasing the increasing expense of involving buildings, giving administrations to help business tasks and improving working conditions in order to

continue efficiency in their exercises, which has prompted the improvement FM (Alexander, 2003). FM includes the improvement, coordination, and management of all the noncenter pro administrations of an association together with the building and their frameworks, plant, IT hardware, and fittings with the general point of helping any giving association in accomplishing its vital targets (Moore & Finch, 2004). It is about taking control, adding value, supporting the business and ensuring that the space and working environment enhance and not impede productivity of the staff and the core activity (Wiggins, 2010).

The significance of FM has as of late been perceived everywhere throughout the world (Mudrak, Wagenberg&Wubben, 2004). The outcome is that it is a typical practice in business associations in cutting edge nations like the UK and USA. The spread of FM is owing to the worldwide embracement of the practice of redistributing administrations in the public and private sectors (Mudrak, 2003). The practice was grasped in the UK during the 1970s when re-appropriating was accepted to be a principle cost-cutting activity (Nazali, Noor & Pitt, 2009). The practice depicted by Pitt and Hinks (2001) as the management of cost proficiency got well known among associations who want profitable utilization of building resources as work place (Varcoe, 2000). It is presently one of the quickest developing callings in the UK (Nazali, Noor& Pitt, 2009) and is even steadily being advanced in Nigeria and other African nations.

Emerging from this mindfulness, Kaya, Heywood, Arge, Brawn and Alexander (2004) supported that facilities ought to be deliberately arranged and adjusted to the business needs just as show commitment to accomplishing business goals. The arrangement of such different exercises requires contributions from different professional extending from design, building and business management. This affirms the multi-disciplinary nature of FM (Nutt, 1999). It is a calling requiring a wide scope of aptitudes and information. As a calling that spotlights on coordinated management of the working environment to improve the performance of the association (Tay &Ooni, 2009), it includes a wide scope of potential exercises (Alexander, 1993; Chotipanich, 2004). Nazali, Noor, and Pitt (2009) contended that effective FM envelops different exercises under different controls, joins assets and is imperative to the accomplishment of any association. While the ownership of sound professional preparing, as proof of the skill and abilities of facilities managers to deal with facilities management have been archived in the propelled nations like USA and UK by creators like Bell (1994), Barrett, Sexton, and Stanley (1995) and Alexander (1996), little is thought about this in African nations like Nigeria.

Hospital Facilities Management Services

FM in health facility can't be differentiated from FM in different enterprise (NHS, 2003). REES (1998) stated that a secure environment, smooth environment and the suitable diet or a hotel services (hotel services) are quintessential elements in the diagnosis, treatment and recuperation of those who are ill. While FM in other enterprise seeks to offer a support function, FM in medical institution allows inside the provision of a higher environment for workforce and patients. Ikediashi (2014)developed and tests a framework for outsourcing facilities management services using data from Nigeria's public hospitals. Data for this study were collected using a cross sectional 2-strand questionnaire survey and case study. During the first strand of questionnaire survey, a total of 85 responses were received from the six states comprising the

study area while 11 of them were discarded due to missing data resulting in 74 usable responses. Findings revealed that 25 of the 31 factors were significant in explaining the decision to outsource FM service in Nigeria's public hospitals; while 15 of them grouped into 5 broad categories were recommended for framework construction based on their factor loadings during analysis. Findings additionally revealed that service quality in relation to catering, plant maintenance, waste management, security, landscape maintenance, and cleaning services received very high satisfaction ratings from respondents. Findings also established 24 out of the 35 risk factors as critical, 4 factors as somehow critical, and 5 factors as not critical.

From the National Healthcare Services Trust (NHS) (2002) factor of view, the core business of any hospital is the delivery of patient care even as the FM in which the non-scientific affected person care (i.e. FM services) is supplied, is an essential a part of the patients journey. Therefore FM services need to don't have any defects to make sure the whole operation of the medical institution. In addition, 1st Earl Baldwin of Bewdley and Shaw (2005) stated that with regards to patients choice of hospitals, technical health related problems may additionally have an effect on the hospital reputation, however sufferers generally tend to base their preference on subjection assessments of FM services, inclusive of the sanatorium environment, ease of parking, facilities for visitors and perceived cleanliness. Healthcare facility management can be considered one of the key elements for the successful delivery of healthcare services (Lavy&Fernández-Solis 2010).

Categories of Facilities Management Services in Hospital

Micheal (2015), assessed quality of services provided by private health facilities in the Kinondoni district. Data were collected through interviews with Outpatients who had have received services. Questionnaire was also administered to 10 patients to test the questions wording and flow. Data were analysed using SPSS. Result shows that, Items such as records keeping and ability of staff to make patients confident and safe were ranked the highest. Waiting areas, number of staff and appearance of service delivery rooms scored fewer points. Patient's satisfaction was also relatively high. About 48% and 14% of the respondents reported being satisfied and very satisfies with the services respectively. In conclusion, service quality at Mwenga is high and patients satisfaction as well.

According to Barret and Baldry (2009) FM services in Hospital includes; pottering, medical electronics and maintenance, operational estates, printing services, safety, catering services, vehicle parking, patient services (hairdressing, chaplaincy), reprographic services and receipt and distribution. Okoroh, Gombera and Ilozor (2002) observed that soft FM services which might be normally provided in hospitals as proven in the below figure.

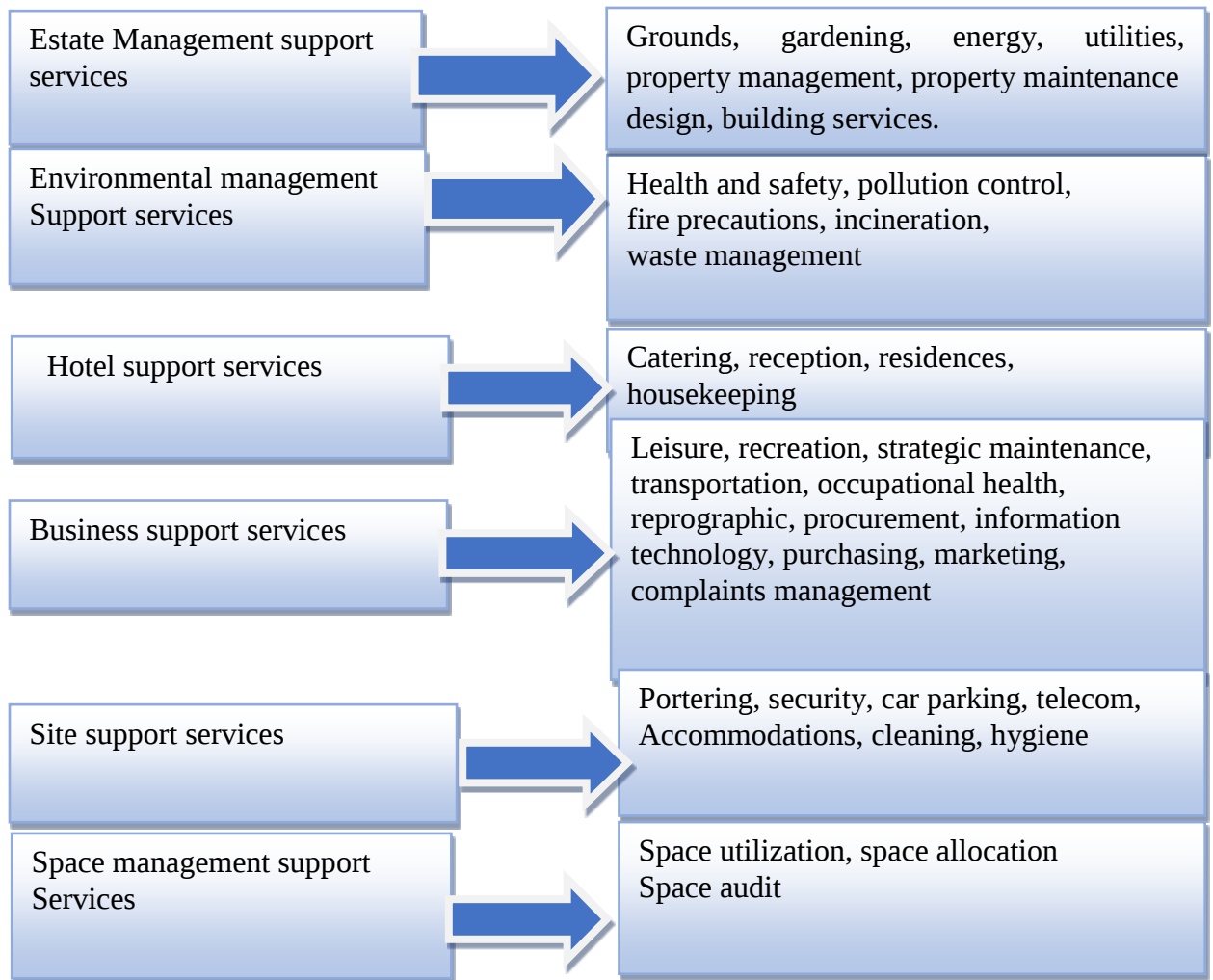

Figure 1: Categories of Hospital FM services

Source Okoroh, Gombera and Ilozor (2002)

Although Hospital FM services coverage is complex and varies from hospital to hospital, four common and vital services can be identified: catering, estate, domestic and portering (Sarshar, 2006). On the other hand, Cole (2004) identified FM services for hospitals to include; cleanliness, hospital food and a safe and comfortable environment. In the same vein, Miller & May (2006) suggested that the most vital FM factors to people were cleanliness, hospital food, comfortable environment and privacy and dignity.

Factors Affecting Choice of Hospital Services

Kashinath, Bharateesh, Agali, Mythri, Bennadi and Kumar (2010) in their article studied the attitudes of patients attending out patients department of Sree Siddhartha Dental College, Tumkur. A cross-sectional study was conducted among 300 hundred patients of two recognised dental schools of Udaipur, Rajasthan. Questionnaire was used to measure the criteria affecting patient's satisfaction according to Patient's knowledge, Patientdentist interaction, Technical competency (TC), Administrative efficiency (AE), dental school set-up environment (DS). Percentages, means and standard deviation were calculated for qualitative and quantitative data.

Chi-square test (X²) was performed to statistically analyse qualitative data. The study found that the patients were dissatisfied when their needs were not fulfilled. 66% of the respondents were dissatisfied regarding parking facility and 60% regarding the waiting periods in various treatments.

Singh and Shah (2011) in their study at Manipur find out customers priority in selection of private Hospitals for treatment. They found availability of specialist's doctors, surgeons and infrastructure consideration of the hospitals are the key reason for the choice of the hospitals by the patients. Santolino (2011) in his study in Spain identified dimensions like age, gender and type of victim, as well as the location and nature of injuries, were the factors that influence the likelihood of being admitted to hospital or the length of hospital stay required to recover from injuries sustained in a motor collision. Musunuru (2011) in his study on 93 respondents in Hyderabad examined Most of the patients tend to switch hospitals when they are not satisfied in terms of non-clinical aspects. Awoyemi, Obayelu and Opaluwa (2011) in their study in rural areas of Kogi state in Nigeria observed that there is unequal distribution of health facilities and low level of accessibility of patient to medical facilities. Kumar and Chowhan (2013) in their research paper studied different Hospitals of Jaipur, to get an insight into the working system of the various Out-Patient Department and indicated that most of the patients interviewed were satisfied with the services they received at OPD, attitude of front Office Staff including Health Care Providers was found to be Satisfactory.

Factors influencing healthcare service quality

Quality has become an increasingly predominant part of our lives. People are constantly looking for quality products and services. The existence of this desire for quality has caused firms and organisations throughout the world to consider it as an essential component of any service and production process. Quality is a strategic differentiator tool for sustaining competitive advantage. Improving quality through improving structures and processes leads to a reduction of waste, rework, and delays, lower costs, higher market share, and a positive company image (Lagrosen & Lagrosen, 2005). Alexander, Weiner and Griffith (2006) examine the association between the scope and intensity of Quality improvement (QI) implementation in hospitals and organizational performance. A sample of 1,784 community hospitals was used to assess relationships between QI implementation approach and two hospital-level performance indicators: cash flow and cost per case. Their results suggest that QI has a measurable impact on global measures of organizational performance and that both control and learning approaches to QI matter in these settings.

Mosadeghrad (2014) identified factors that influence healthcare quality in the Iranian context. Exploratory in-depth individual and focus group interviews were conducted with 222 healthcare stakeholders including healthcare providers, managers, policy-makers, and payers to identify factors affecting the quality of healthcare services provided in Iranian healthcare organisations. Results revealed that quality in healthcare is a production of cooperation between the patient and the healthcare provider in a supportive environment. Personal factors of the provider and the patient, and factors pertaining to the healthcare organisation, healthcare system, and the broader environment affect healthcare service quality. Healthcare quality can be improved by supportive

visionary leadership, proper planning, education and training, availability of resources, effective management of resources, employees and processes, and collaboration and cooperation among providers.

Therefore, it is very important to define, measure and improve quality of healthcare services. Quality, because of its subjective nature and intangible characteristics, is difficult to define. Definitions vary depending on whose perspective is taken and within which context it is considered. No single universally accepted definition exists. Quality, therefore, has been defined as value; excellence; conformance to specifications; conformance to requirements; fitness for use; 'meeting and/or exceeding customers' expectations, and consistently delighting the customer by providing products and services according to the latest functional specifications which meet and exceed the customer's explicit and implicit needs and satisfy producer/provider' (Mosadeghrad, 2013).

Patronage of Patients in Health Facility

A research on patients' evaluation of quality of care in general practice, and its cultural barriers among non-Western patients and Dutch-born patients revealed that the non-Western patients perceived that the quality of care was poor as they were not satisfied with the care rendered to them while the Dutch-born rated it as one of the best care (Harmsen, Bernsen, Meeuwesen, Pinto & Bruijnzeels, 2005). The researchers concluded that patients' cultural values should be considered when caring for them because the non-Western patients' cultural values were not taken into consideration when caring for them and they preferred to visit a different facility next time (Harmsen, Bernsen, Meeuwesen, Pinto & Bruijnzeels, 2005). A study revealed that providers were very arrogant professionals, especially nurses, midwives, and generally female health providers as having a poor attitude towards pregnant women. With regards to maltreatment during delivery, ownership of the health facility emerged as a major determinant (Essendi, Mills & Christophe (2011).

Patient Factors

This section analyses factors that enhance patients' satisfaction (in other words, quality of care) with their relationship with health care providers. It is suggested that providers should understand the patient's perspectives and should appreciate their relationship orientation (Palmatier, Dant & Grewal, 2007). Palmatier, Dant and Grewal (2007) explain that patients' needs and desire for relationship could help them to enjoy significant benefits from the services being rendered to them. For instance, if the patient/customer has a low need, any investments in long-term relationship will not only generate poor output, but can actually damage the exchange by increasing customer perception of exchange inefficiencies (Palmatier, Dant & Grewal, 2007). Some elements are used to explain how patients measure their satisfaction (in other words, quality of care) with the health care they receive based on their relationship with health providers. These include: reception of staff, staff attitude, waiting time, competence and expertise of staff, hospital's environment and overall hospital's services as explained below.

Reception of Staff

Adomah-Afari, ManteyamdAwuah-Werekoh (2019) determine the factors that influence patients' long-term relationship with healthcare providers in healthcare delivery at hospitals. Data were gathered using 170 patients in a cross-sectional survey with quantitative research methods at a public regional hospital. Results were obtained using descriptive analysis and regression analysis. Their studies revealed that the health-related factors (the reception of staff, providers' attitude, waiting time, competence and expertise and the hospital environment) that influence patients' long-term relationship with the healthcare providers/hospital were statistically significant ($p < 0.001$). Findings also showed that overall 90.0 per cent of the patients were very satisfied with the overall healthcare services at the hospital.

A cordial reception accorded patients when they visit the health facility helps to improve their relationship and satisfaction with the health care they receive: this could happen if there was effective communication and information sharing (Woods, Klein, Wingood, Rose, Wypij, Harris, & Diclemente, 2006). Nwabueze, Adogu, Llika and Asuzu (2010) found that 8.7% of the patients said that providers were non-discriminatory, friendly and helpful. Another study found that 35.1% of the respondents said that the nurses were always available at the OPD, while 50.2% also said the nurses were sometimes available (Aboagye, 2013). A report in health care disparities (NHCD, 2012) shows that providers are biased when it comes to the individuality of the patient and their expectation. Another study by Nguyen (2014) indicated that the providers actually listened to the patients' problems and effectively discussed a care plan for future follow-up visits and the providers were still passionate and dedicated in providing the best care possible which was greatly received by their patients. Some analysts propose that in any inter-cultural organizational environments like health care facilities, one of the most critical issues that require attention is communication among employees of different linguistic and cultural backgrounds (Cho, 2014).

Cho (2014) notes that in such intercultural contexts, information-seeking behaviours could be critically affected by the cultural backgrounds of both the information-seekers and providers. This researcher explains that this is mainly because such behaviours are influenced by the information-seekers' perceptions of the various characteristics like accessibility, expertise, affordability, among others, from the providers (Cho, 2014).

Staff Attitudes

It is anticipated that patients are aware of what to expect at any point in time. Therefore, a positive attitude from health providers would help influence the patient to create a long-term relationship with the health provider (Albers, Francke, Veer, Bilsen, & Onwuteaka-philipsen, 2014). Albers, Francke, Veer, De Bilsen and Onwuteaka-philipsen (2014) reveal that patients described their physicians' reactions as nearly uniformly positive when they asked about a prescription drug. In addition, the study found that over 90% of respondents indicated that their doctor welcomed their questions, and 83% noted that the doctor responded as if their questions were a normal part of the visit (Albers, Francke, Veer, De Bilsen & Onwuteaka-philipsen, 2014). It would be remembered that most often, it is the nurses who are closer to the patients. This is why the findings of a study conducted in Flanders, suggest that nurses have an important role to

play when it comes to the care of the patients (Albers, Francke, Veer, De Bilsen&Onwuteaka-philipsen, 2014). However, nurses' work setting seems to be related to their attitudes as most of them do not want to involve themselves when the patients have to make a decision during the last days of their life. On the other hand, it was found that Dutch nursing staff displayed a good attitude and relationship towards their patients during the last days irrespective of their socioeconomic background (Albers, Francke, Veer, De Bilsen&Onwuteaka-philipsen, 2014). However, a study at the University Hospital at Legon, Ghana, found that 18% of the patients expected the nurses to be polite to them in all their interaction, which was not so (Dzomeku, Atinga, Tulukuu&Mantey, 2013).

Waiting Time

A study conducted in Nigeria, revealed that waiting time in the developing countries, has been demonstrated to be long and constitutes a major dissatisfaction with medical care delivery and a barrier to further use of health care facility by affected patients (Ajayi, 2002). Ajayi (2002) notes that long wait was prevalent in health care system where patients were not given a specific time. This researcher mentions some of the contributing factors to such long waiting time as: heavy workload in the hospital sectors, where a doctor has to see about 40-60 patients a day as compared to 16 patients a day by a doctor in developed countries. A related study carried out at a Saudi Arabian hospital's outpatient department revealed that patients preferred the provision of health education programmes during the waiting period (Ajayi, 2002). It was revealed however, that individual uniqueness had to come into play as some of the patients preferred other things due to their cultural values, socioeconomic status, literacy levels and religious background: these may differ from country to country (Ajayi, 2002).

Atinga, Abeka-Nkrumah and Domfeh (2011) identified in their study that waiting time could be as a result of medical and administrative procedures and this could predict patients' satisfaction with quality of healthcare delivery. This means that service delivery with no or little waiting time is what most of the patients want, but when they do not get it that way, they tend to complain about their satisfaction. These call for the need for the hospital to consider and re-engineer its operations to ensure that these factors were managed so as to meet the satisfaction of patients. When the number of staff is reduced, the workloads of those remaining become higher, and less likely to be accomplished successfully (Atinga, Abeka-Nkrumah &Domfeh, 2011).

Competence and Expertise of Staff

Although it is difficult for patients to effectively rate the competencies and expertise of health providers due to lack of technical knowhow, their satisfaction with the relationship and services accessed could still be measured based on perception of the professional competence and expertise of the providers (American Nurses Association, 1995). A study by Nwabueze, Adogu, Llika and Asuzu (2010) revealed that only 12.7% of patients received effective treatments. Researchers Aari, Tarja and Helena (2008) explain that clinical and professional competence in intensive and critical care nursing can be defined as a specific knowledge base, skill base, attitude and value base and experience base of intensive and critical care nursing. Clinical competence can be divided into three and professional competence into four constituent domains. In clinical competence, these are the principles of nursing care; clinical guidelines; and

nursing interventions. In professional competence, the domains are ethical activity; decision-making; development work; and collaboration (Aari, Tarja, & Helena, 2008).

Cescutti-Butler and Galvin (2003) studied parents' perceptions of staff competency in a neonatal intensive care unit and identified four key themes, which conceptualize competency as caring: parents are facilitated to integrate into the unit and do not feel a burden; parents feel in control whilst in the unit; parents have a choice to opt out from observing tasks and procedures on their baby; parents and the inter-professional team communicate well and provide appropriate information. These researchers conclude that parents' perceptions of competence in a professional are not based solely on skills and tasks but on many caring behaviours (Cescutti-Butler & Galvin, 2003).

Hospital's Environment

The environment within which health care is delivered must seek to contribute to patients' satisfaction since patients use the health care environment to assess quality of care (Hughes, 2014). For example, the work environment in which nurses provide care to patients can determine the quality and safety of patient care (Hughes, 2014). Bogaert, Timmermans, Mace, Heusden, Wouters, and Franck (2014) suggest that for providers to achieve superior quality of care, the environmental factors like workload, burnout, respect of individual opinion and social factors, should be considered during the care of patients because they could affect the quality of care. The study by Nwabueze, Adogu, Llika and Asuzu (2010) at Onitsha (Nigeria) found that 18.7% of respondents mentioned neatness of hospital, which increased their satisfaction level. Ofosu-Kwarteng (2012) reports that whilst 67% of the participants described the environment as clean and very clean, 64.6% described the washroom as dirty and very dirty, but 61% was willing to repeat visit to the same facility when they are sick.

Other researchers also look at it from the perspective of safety and note that the necessity for quality and safety improvement initiatives permeates health care (Hughes, 2014). Hughes (2014) explains that the importance of having strong leadership commitment and support cannot be overstated. This researcher notes that leadership needs to empower staff, be actively involved and continuously drive quality improvement. The idea is that without the commitment and support of senior-level leadership, even the best intended projects are at great risk of not being successful. The researcher recommends that champions of the quality initiative and quality improvement need to be throughout the organization, but especially in leadership positions and on the team (Hughes, 2014).

Healthcare quality and satisfaction

Patient determined quality literature inconclusively predicts the direction of satisfaction and quality from the patient's perspective (Tucker & Adams, 2001). Quality is positively correlated with satisfaction; however, the direction and strength of the predictive relationship between quality and satisfaction remains unclear. Some authors believe that complex healthcare services and the patient's lack of technical knowledge to assess them should incorporate broader healthcare quality measures, including financial performance, logistics, professional and technical competence (Eiriz & Figueiredo, 2005). Quality is a judgmental concept (Chen, Li,

Wang, Xue, Ding, Nong& Zhang, 2016) and operational quality definitions, as we have seen, are based on values, perceptions and attitudes (Taylor & Cronin, 1994). The implication thus is to develop quality measures based on expert judgement, specifically insightful customers and respected practitioners (Chen, Li, Wang, Xue, Ding, Nong& Zhang, 2016).

3.0 Methodology

This study adopted the use of quantitative research method where used questionnaire survey to collect the data from the respondents in the study area, in the process of determining the sample size for this research, Krejcie & Morgan (1970)table of determining sample size was used. The table indicates that for population size of twenty-seven thousand two hundred and seventy-eighty (27,278), sample size of three hundred and seventy-seven (377) can be used. Study adopted the simple random sampling technique in selecting sample, So that each element or member of the population will has equal chance or probability of being selected. SPSS was use as tool for data analysis

4.0 Result and Discussion

4.1 Analysis of Demographic Characteristics of the Respondents

Table 4.1: Demographic data of Respondents

Item	Classification	Frequency	Percentage
Age	Less than 30 Years	157	42.0
	31 to 40 Years	143	38.2
	41 Years and above	74	19.8
Gender	Male	142	38.0
	Female	232	62.0
Qualification	No formal Education	31	8.3
	Primary/Islamic Studies	133	35.6
	Secondary	46	12.3
	NCE/Diploma	69	18.4
	HND	34	9.1
	Degree	43	11.5
	Master's Degree	15	4.0
	PhD	3	0.8
Marital Status	Single	77	20.6
	Married	284	75.9
	Divorced	10	2.7
	Widowed	3	0.8

Occupation	Student	71	19.0
	Farmer	45	12.0
	Business	127	34.0
	Civil Servant	80	21.4
	Retires	10	2.7
	Others	41	11.0
How Long have you been Coming to the Hospital?	Less than 1 year	327	87.4
	2-3 years	28	7.5
	Above 4 years	19	5.1

Source: Field Survey, 2019

Table 4.1 shows that 157(42.0%) of the respondents were less than 30 years, 143(38.2%) of the respondents were between the age bracket of 31 to 40 years and 74(19.8%) of the respondents were 41 years and above. The analysis based on gender revealed that 142(38.0%) of the respondents are male and 232(62.0%) of the respondents are female. Table 4.1 also indicates that 31(8.3%) of the respondents had no formal education, 133(35.6%) of the respondents had primary/Islamic education, 46(12.3%) of the respondents had secondary school certificates, 69(18.4%) of the respondents had NCE/Diploma, 34(9.1%) of the respondents had HND, 43(11.5%) of the respondents had degree, 15(4.0%) of the respondents had master's degree and 3(0.8%) of the respondents had PhD. This suggest that majority of the respondents had primary/Islamic studies. The analysis based on marital status indicates that 77(20.6%) of the respondents were single, 284(75.9%) of the respondents were married, 10(2.7%) of the respondents were divorced and 3(0.8%) of the respondents were widowed. The analysis of the respondents' occupation indicates that 71(19.0%) were student, 45(12.0%) were farmer, 127(34.0%) of the respondents were into business, 80(21.4%) of the respondents were civil servant, 10(2.7%) of the respondents were retires and 41(11.0%) were into other categories. It was also found out that 327(87.4%) of the respondents had been coming to the hospital for less than 1 year, 28(7.5%) of the respondents had been coming to the hospital for 2-3 years and 19(5.1%) of the respondents had been coming to the hospital for above 3 years.

4.2 Reliability test of constructs

The reliability of a scale indicates how free it is from random error (Pallant, 2011). The reliability of a scale is measured by its internal consistency. This is the degree to which constructs (items) that make up the scale are all measuring the same underlying construct. The most commonly used statistical tool for measuring internal consistency is the Cronbach's Alpha co-efficient (Pallant, 2011). It provides an indication of the average correlation among all of the items that make up a scale. Values range from 0 to 1, with the higher values indicating greater reliability. According to Devellis (2003), Cronbach's Alpha coefficient of 0.7 and above is acceptable. Reliability test was conducted on the major constructs of the study which include facilities management service provision, facilities management service performance and out-

patients satisfaction. This was to ascertain their internal consistency. The result of the reliability test is as presented in table 4.2 below.

Table 4.2: Result of reliability test of constructs

Construct	Cronbach's Alpha	No. of Items
Facilities management service provision (FMSP)	0.907	16
Facilities management service performance (FMSPerf)	0.927	16
Out-patients satisfaction (OPS)	0.942	22

Source: Field Survey, 2018

Table 4.2 above shows the Cronbach's Alpha of the main constructs of the study. Facilities management service provision has a Cronbach's Alpha of .907 which is good according to George and Mallery (2003). This implies that there is correlation among the items under the construct. Facilities management service performance is with a Cronbach's Alpha of .927 which according to the above mentioned authors is acceptable. Out-patients satisfaction have an acceptable Cronbach's Alpha of .942. Hence, the result of the reliability test revealed that the research instrument is reliable.

Descriptive statistical analysis using mean ranking was carried to explore the level of outpatient's satisfaction with the FM services provision and performance in the study area?

Table 4.3: Mean Ranking of Outpatients Level of Satisfaction with FM management services provision in Bauchi Specialist hospital

S/N	FM management services	Mean	Std. Dev.	Ranking
1	Facility Refurbishment	4.44	0.618	1 st
2	A safe and comfortable environment	4.40	0.832	2 nd
3	Structure and fabric	4.38	0.78	3 rd
4	Receipt and distribution	4.37	0.827	4 th
5	Storage of medical supplies	4.36	0.729	5 th
6	Parking Space	4.35	0.616	6.5 th
7	Office furniture	4.35	0.7	6.5 th
8	General cleaning services	4.32	0.778	8.5 th
9	Availability of prescribed drugs	4.32	0.808	8.5 th
10	Health service quality and effectiveness	4.3	0.832	10 th
11	Accessibility of services	4.28	0.79	11 th
12	Security service	4.25	0.683	12 th
13	Toilet maintenance	4.24	0.847	13 th
14	Lightening	4.23	0.739	14 th
15	Air conditioning	4.22	0.8	15 th
16	Landscaping	4.2	0.633	16 th
17	Catering service	4.17	0.792	17 th
18	Waste disposal service	4.16	0.734	18 th
19	Plant Maintenance and Repairs	4.11	0.8	19 th
20	Medical electronics and maintenance	4.07	0.74	20 th
21	Telecommunication	4.06	0.776	21 th

22	Reprographic services	4.01	0.814	22 nd
	Grand Mean	4.25		

Source: Field survey, 2020

Table 4.3 present the result of the analysis of outpatient's level of satisfaction with FM service provision in specialist hospital, Bauchi Mean and standard deviation were used to rank the outpatients level of satisfaction with FM management service provision in Specialist Hospital, Bauchi. The facility refurbishment with mean 4.44 and SD 0.618 was ranked 1st, a safe and comfortable environment with mean 4.40 and SD 0.832 was ranked 2nd, structure and fabric with mean 4.38 and SD was ranked 3rd. Also, receipt and distribution with mean 4.37 and SD 0.827, storage of medical supplies with mean 4.36 and SD 0.729, parking space with mean 4.35 and SD 0.616, office furniture with mean 4.35 and SD 0.7 were ranked 4th, 5th and 6.5th respectively. General cleaning services and availability of prescribed drugs were ranked 8.5th. health service quality and effectiveness with mean 4.3 and SD 0.832, accessibility of services with mean 4.28 and SD 0.79, security service with mean 4.25 and SD 0.683, toilet maintenance with mean 4.24 and SD 0.847, lightening with mean 4.23 and SD0.739 were ranked 10th, 11th, 12th, 13th and 14th respectively. Table 4.3 also indicate that air conditioning with mean 4.22 and SD 0.8, landscaping with mean 4.2 and SD 0.633, catering service with mean 4.17 and SD 0.792, waste disposal service with mean 4.16 and SD 0.734, plant maintenance and repairs with mean 4.11 and SD 0.8, medical electronic and maintenance with mean 4.07 and SD 0.74, telecommunication with mean 4.06 and SD 0.776 and reprographic service with mean 4.01 and SD 0.814 were ranked 15th, 16th, 17th, 18, 19th, 20th, 21st and 22nd respectively.

Regression statistical analysis was carried out to depict the effect of FM service provision and performance on outpatient's satisfaction in the study area?

Table 4.4: Multiple Regression Result

Statistics	F	Sig.	R	R ²	Adj R ²
ANOVA ^b & Model Summary	41.373	0.000	0.832	0.692	0.691
Predictors	FM Provision	service	FM Service Performance		
Collinearity Statistics (Tolerance)	.468		.468		
Beta Sig.	.000		.000		
Standardized beta coefficients	.391		.503		

The dataset was examined to know whether or not multicollinearity is prevalent in it using the tolerance value. An examination of the tolerance values FM service provision (.468) and FM service performance (.468) indicate the value exceeds the 0.1 minimum (Hair, Black, Babin, Anderson, & Tatham, 2006) or the stringent acceptable tolerance value 0.2 (Coakes, 2005). Hence, it indicates absent of multicollinearity. From the model in table 4.7, the two independent variables explain 69.2% of the variations in the dependent variable. Thus, FM service provision and FM service performance explains 69.2% of the variance in outpatient's satisfaction which is highly significant (Sig. = .000) as indicated by the F-value of 41.373. Furthermore, standardized Beta coefficients indicate FM service performance has the largest beta coefficient of .503 thus

making the strongest effect on outpatient's satisfaction. The FM service provision has the better coefficient of 0.392 which makes the second largest effect on outpatients' satisfaction. Based on the beta sig level, it can be seen that FM service provision and FM service performance have a positive effect on outpatients' satisfaction in specialist hospital, Bauchi.

The effect of FM service provision and performance was accessed in the surveyed hospital. And the result indicates that FM service provision and performance has a positive effect on outpatient's satisfaction in the study area. However, in order to examine these effects, multiple regression was used. Findings confirm the existence of positive effect between FM service provision and performance on overall outpatient's satisfaction. This is consistent with findings from previous studies such as Vinagree and Neves (2008); Badriet *al.* (2009); and Hui and Zheng (2010). This finding however makes important contribution to Hospital FM literature which is unique from previous studies. For instance, while previous studies such as Vinagree and Neves (2008) and Badriet *al.*(2009) focused on impact of FM service provisions on the perception and general interest of stakeholders in the hospital such as staff and visitors, this study capture the effect of the FM service provision and performance on outpatients' satisfaction. This

Besides, while the importance of medical and diagnostic services offered in hospitals cannot be questioned, it is equally more important to stress the role FM services play in making resource management sustainable in hospitals. In that regards, this is the only study that investigated the effect of FM service provision and performance on overall outpatient's satisfaction using multiple regression analysis thereby contributing to Hospital FM service provision literature.

There is no gain saying that hospitals are centres where Out-patients and in-patients diagnostic services are provided for a variety of medical conditions for both surgical and non-surgical operations (WHO, 2007). It is however important to state that there are equally FM services described as non-core support services that compliment smooth operation of the core medical services in hospitals hence this study was devoted to how FM service provision and performance have impacted out-patients satisfaction.

The result indicated that out-patients are satisfied with the FM service in the study area which includes; structure and fabric, competence and expertise, office furniture and stationery, staff attitude, accessibility of medical services, air conditioning, general cleaning service, telecommunication management, waste disposal service, vehicle parking, security services, pottering,, toilet maintenance, landscaping and catering service. This validates the findings of Vinagre and Neves (2008) who developed and tested a SEM model to examine the influence of FM service quality antecedents on patients' satisfaction Using 317 patients from 6 Portuguese public health centres, and has found out that all service quality predictors have significant effect on satisfaction. Also away from hospitals, this is in line with the findings of, Jugaet *al.* (2010) and Hui and Zheng (2010) who measured the degree of relationship between customer satisfaction and service quality of FM services in a housing estate in Hong Kong and found out that both service quality and management quality have significant effect on customer satisfaction.

5.0 Conclusion

With what is obtained in the result of this study going with aim of evaluating the outpatient's satisfaction with provision and performance of facilities management services in specialist hospital bauchi, conclusion is drawn that the facilities management services provision in the study area have strong effect size on the outpatient's satisfaction in the study area therefore services provisions should also be based on the requirement of the outpatient's satisfaction in the study area in order to maximize the services that create satisfaction for the outpatient's in the study area and it will recommending also based on the findings that The FM department in the Hospital needs to establish effective information gathering and management practices to achieve high level of performance with the services rendered, such as the provision of a more comprehensive feedback form and a guideline to Outpatients. A periodic review of quality of FM services is vital for quality control. This is anchored on the need to ensure that the level of Outpatients satisfaction with FM services is regularly review as a way of building trust and strengthening the hospital management.

6.0 References

- Aari, R. L., Tarja, S., & Helena, L. K. (2008). Competence in intensive and critical care nursing: A literature review. *Intensive and Critical Care Nursing*, 24 (2), 78-89.
- Abel, MH (2014) Competencies management and learning organizational memory. *Journal of facilities management*, 25(1/2), 68-80
- Aboagye, A., G. (2013). Nurse - patient relationship in healthcare delivery in Koforidua Regional Hospital. *Journal of Biology, Agriculture and Healthcare*, 3(3),

**RESSAM AVNİ LİFİJ'İN 22 ARALIK 1926 TARİHİNDE VAKİT GAZETESİNDE
YAZDIĞI “AYASOFYA’NIN TAMİRİ (SANAYİ-İ NEFİSE ENCÜMENİNİN NAZAR-I
DİKKATİNE)” BAŞLIKLİ YAZISI**

Dr. Ebubekir ERASLAN
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Özet: İstanbul’un fethedilmesinden önce üç kez inşa edilen Ayasofya, 1453 yılında fethin sembolü olarak camiye çevrilmiştir. Ayasofya ve çevresine inşa edilen yapılarla birlikte Ayasofya Cami’si klasik bir Türk külliyesi hâline getirilmiştir.

Osmanlı’nın Balkan ve dünya savaşlarındaki ağır yenilgileri Batı’da ve gayrimüslim tebaa arasında Ayasofya’nın yeniden eski şekline döndürülmesi gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. Dönemin hükümeti ve asker kanadı bireysel ve kurumsal olarak tebdirler almışlardır.

Ayasofya’nın Sultan Abdülmecit döneminden sonra ciddi bir tadilat geçirmemesi, savaşlar gibi sebeplerle 1925 yılına gelindiğinde Ayasofya’da tamiri meselesi ortaya çıkmıştır. Bakanlar Kurulu’nun 1926 yılında aldığı kararla Ayasofya tadilat geçirmiştir. Bu tadilat hem Türk hem de Dünya kamuoyunda yakından takip edilmiştir.

Türk resminin 1914 ekolünün üyelerinden Ressam Hüseyin Avni Lifij de 1906 yılından itibaren Ayasofya’ya özel ilgi göstermiştir. Bu ilginin kişisel, ulusal ve evrensel nedenleri bulunmaktadır.

Yazar; 1926 yılında yazdığı makalede “Ayasofya’nın yıkılma tehlikesinde olduğunu, bu tehlikenin ortadan kaldırılması gerektiğini, Amerikan Mimarlar Cemiyeti’nin Ayasofya’nın tamirini ücretsiz bir şekilde gerçekleştirme teklifinin olduğunu, fakat bizimkilerin milli gurur sebebiyle bu teklifi reddetmeye hazırlandıklarını duyduğunu, bu teklifi kabul etmemenin son derece yanlış olduğunu, bunun milli gururumuzu zedeleyecek bir özellik arz etmediğini” dile getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya, Ressam Avni Lifij, Henri Prost.

**“AYASOFYA’NIN TAMİRİ (SANAYİ-İ NEFİSE ENCÜMENİNİN NAZAR-I
DİKKATİNE)” WRITTEN BY PAINTER AVNİ LİFİJ ON 22 DECEMBER 1926 IN VAKIT
NEWSPAPER**

Abstract: Built three times before the conquest of Istanbul, Hagia Sophia was converted into a mosque in 1453 as a symbol of the conquest. Together with the Hagia Sophia and the buildings built, the Hagia Sophia Mosque has been transformed into a classical Turkish complex.

After the Ottoman’s severe defeats in the Balkan and world wars, the idea that Hagia Sophia should be restored to its old form arose among the West and among non-Muslim subjects. The government and the military wing of the period took individual and institutional measures.

After the reign of Sultan Abdülmecit, the Hagia Sophia did not undergo a serious renovation, and the issue of repair arose in 1925, due to reasons such as wars. Hagia Sophia was renovated with the decision of the Council of Ministers in 1926. This renovation has been closely followed by both Turkish and world public opinion.

Painter Hüseyin Avni Lifij, one of the members of the 1914 school of Turkish painting, also paid special attention to Hagia Sophia since 1906. There are personal, national and universal reasons for this interest.

Writer; In the article he wrote in 1926, “Hagia Sophia is in danger of collapse, that this danger must be eliminated, that the American Society of Architects has an offer to carry out the repair of Hagia Sophia free of charge, but ours has heard that they are preparing to reject this offer due to national pride, and the end of refusing to accept this offer degree is wrong, it does not have a feature that will damage our national pride”.

Keywords: Hagia Sophia, Painter Avni Lifij, Henri Prost.

GİRİŞ

Ressam Hüseyin Avni Lifij, Türk resim sanatında 1914 ekolü üyelerindendir. Şehzade Abdülmecit Efendi’nin desteğiyle Fransa’da resim dersi almış ve sanatını zenginleştirmiştir. O tek başına bir ressam olarak da nitelendirilemez. Çünkü karakalem çalışmaları, fotoğrafları ve bunlardan biraz daha farklı olarak sanat alanında yazdığı makaleler de bulunmaktadır. Bu makalelerden “Ayasofya’nın Tamiri (Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-ı Dikkatine)” yazar için hem kişisel hem ulusal hem de evrensel öneme sahiptir.

Ayasofya Doğu Roma döneminde üç kez yeniden yapılarak, üçüncü kez yapımıyla 1453’e gelmiştir. Türklerin İstanbul’u alıp Ayasofya’yı kiliseden camiye çevirmesiyle Türkler için bir kızılma hedefine daha ulaşmıştır.

Osmanlı döneminde Ayasofya Cami’sinin içine ve çevresine eklenen yapılarla Ayasofya bir Osmanlı külliyesi hâline gelmiş ve Ayasofya şehrin ulu camisi hüviyetine erişmiştir. Ayasofya Cami’si farklı dönemlerde farklı tadilatlardan da geçerek günümüze kadar gelmiştir.

Osmanlı Devleti’nin Balkan harbi ve dünya savaşından yenik ayrılmasıyla birlikte patrikhanenin, Batı kamuoyunun ve Rumların Ayasofya’yı yeniden kilise yapma istekleri gündeme gelmiştir. Zamanın İstanbul hükümeti ve askeri gerek bireysel gerekse de kurumsal olarak aldıkları önlemlerle bu taleplerin önüne geçmiştir.

Ressam Avni Lifij’in 1926 yılında yazdığı ve yazımızın da konusunu oluşturan yazısı Ayasofya’yla ilgili hemen hemen her yayımda değinilmektedir. Fakat bu değinmeler metnin orijinaline bakmadan hep birbirinden nakil yapılmak suretiyle gerçekleştirildiği için yanlış/eksik/tafı ve bilimsellikten tamamen yoksun yorumların yapıldığı gözlenmektedir. Üstelik maalesef burada Ressam Avni Lifij dediklerinin dışına çıkılmakta, söyledikleri saptırılmakta, bilimsellikten ve daha da önemlisi doğruluktan çıkılmaktadır. (bkz. Kandemir, 2004: 19-54-55) Bunlara ek olarak; Lifij’in yazısından hemen sonra H.A.L. rumuzlu bir kişinin yazdığı bir paragraflık yazı, yazara ithaf edilmektedir. Hâlbuki buradaki bir paragraflık yazı Ressam Avni Lifij’e ait değildir. Yazarın isimleri açık veya rumuzla burada belirtilmiş olmasına rağmen Ressam Avni Lifij’in söylemediği ya da iddia etmediği cümleler ona mâl edilmektedir. (Akan, 2020: 18)

Biz bu yazımızda metnin tamamını hem orijinaliyle hem de günümüz alfabesiyle aktararak en azından bu alanda görülen yanlış aktarımların önüne geçmeyi hedefliyoruz. Ayrıca bildirimimizin sonunda Lifij’in yazısında kullandığı fakat bugün dilden düşmüş olan sözcüklerin bir sözlükçesine de yer verilmiştir.

95 sene sonra Ressam Avni Lifij'in "Ayasofya'nın Tamiri (Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-ı Dikkatine)" başlıklı yazısı tam ve tarafsız bir şekilde yeniden Türk okurunun nazar-ı dikkatine sunulmaktadır.

1. Ressam Avni Lifij

1.1. Ressam Avni Lifij'nin Hayatı ve Eserleri

Asıl adı Hüseyin Avni olan yazar; Samsun'un Ladik ilçesi Karaaptalsultan köyünde Kafkas göçmeni bir ailenin evladı olarak doğmuştur. Ailesinin göçmenliğinin hatırasını Lifij adıyla ölene kadar sürdürmüştür. Küçük yaşta ailesiyle İstanbul'a göç etmiştir. İlk ve ortaöğrenimini Fatih'te tamamlamıştır. Sağlık sorunları sebebiyle 1898-1900 yılları arasında okula gidememiştir. Sağlığı düzelince ve ailesine de bakmak zorunda olduğu için işe girmiş ve İskender Ferit Bey'den Fransızca özel dersi almaya başlamıştır. Anatomi öğrenmek için "Mülkiye Tıbbiyesi"ne, boya tekniği öğrenmek için de "Eczacı Mektebi"nin fizik ve kimya derslerine dinleyici öğrenci olarak katılmıştır.

Henri Prost, 1904 yılında İstanbul'a gelmiş ve Ayasofya'da incelemelerde bulunmuştur. Ressam Avni Lifij de onunla Fransızca hocası İskender Ferit Bey aracılığıyla tanışmıştır. Henri Prost; onu Osman Hamdi Bey'e yönlendirmiş, şehzade Abdülmecit Efendi'ye ressamın portre tablosunu göstermiştir. Böylece Ressam Avni Lifij'e hem Paris kapısı hem de tanınma ve bilinme kapısı Henri Prost aracılığıyla açılmıştır.

Ressam Avni Lifij'in "II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kendi imkanlarıyla Paris'e gittiği" (Ürekli, 2021: 95) söylene de bu iddia doğru değildir. Zira ressamın hayatı ekonomik sıkıntılarla geçmiş ve bu hemen hemen tüm kaynaklarda ittifak edilen bir bilgidir. Kendisi de ressam olan Şehzade Abdülmecit, meslektaşı olan bu genç ismin Paris'e gidişinde bizzat sponsor olmuştur.

Lifij, 1909 yılından Balkan savaşlarına kadar Paris'te resim sanatı başta olmak üzere çeşitli görsel ve plastik sanatlarla ilgili eğitimler almış ve burada resim atölyelerine katılmıştır. Derin bir entelektüel birikimle döndüğü İstanbul'da resim ve Fransızca öğretmenlikleri yapmıştır. 1922'e kadar ulusal ve uluslararası resim sergilerine poşad, eskiz ve tablolarıyla katılmış ve buralardan ödülleri almıştır.

1922 yılının ekim ayında Atatürk'ü Bursa'da karşılayan heyet içerisinde yer almış, Paşa'nın daveti üzerine dört ay süreyle Ankara'da bulunmuş ve kendisine verilen siparişleri portreleştirmiştir.

1923 yılında atandığı Sanayi-i Nefise Mektebi Alisi Tezyini Sanatlar öğretmenliği görevini 2 Haziran 1927 tarihinde ölene kadar sürdürmüştür.

Ressam Hüseyin Avni Lifij'in 1914 kuşağı ressamları olarak tanımlanan gruptan ayrılan önemli bir özelliği onun "münevver bir ressam" oluşudur. (Arseven, ty.: 202) Nitekim yazarın ağırlıklı olarak Türk Yurdu ve Milli Mecmua olmak üzere; Hakimiyet-i Milliye, Tanin, İkdam, Vakit, Vatan gazetelerinde sanat tarihi, Batı sanatı, sanat akımları, sanat felsefesi, plastik sanatlar, resim konularıyla ilgili makaleleri yayımlanmıştır. (Toprak, 2020: 19, 24) Yazarın buradaki sanat yazıları da kitap hâline getirilip yayımlanmıştır. (Avni Lifij, 2019)

1927 yılının haziran ayında bu dünyadan göçmesi üzerine temmuz ayında sıcağı sıcağına yakın dostu ve meslektaşı Baha Sait, Resimli Ay'da Avni Lifij'le ilgili şunları söylemektedir:

Türkiye gençliğinin mümtaz ve güzide bir münevveri bedii sanatımızın en kuvvetli ve en feyizkar bir mübdii olan bu ince görgülü... Derin düşünen ciddi ve hakiki sanatkâr Hüseyin Avni 39 yaşında iken ölüverdi.

...

Hüseyin Avni zaten garip doğmuş, garip büyümüş, yoksulluk içinde feleğin kahrına bile boyun eğmemiş, dik başlı, dürüst, açık gönüllü, özü sözü düz, riya ve tabasbustan müstağni...

Sanatçının pek çok fotoğrafı, yağlıboya resimleri, desenleri, eskizleri, poşadları ve makaleleri bulunmaktadır. (bkz. Avni Lifij, 2020; Gören, 2001; <http://www.avnilifij.com/index.html>)

2. Ayasofya

Ayasofya; Doğu Roman İmparatorluğu'nun en büyük ve önemli kilisesi iken İstanbul'un Türkler tarafından fethiyle camiye döndürülen ve ulu cami hüviyetiyle çevresinde hamam, imaret, kütüphane, medrese, muvakkithane, sebil, sıbyan mektebi, şadırvan gibi mimari eserlerle çevresinde klasik Osmanlı külliyesi oluşan, padişah mezarlarının da bulunduğu büyük bir mabettir.

2.1. 1453'ten Önce

1453'e kadar Ayasofya çeşitli sebeplerle üç kez yeniden yapılmıştır. Ayasofya'nın kilise olarak ilk yapımı IV. yüzyıla dayanmaktadır. Bu ilk kilise, II. Konstantios zamanında bitirilmiş ve 15 Şubat 360'da açılmıştır. Fakat 20 Haziran 404'de çıkan bir ayaklanma sebebiyle çıkan yangında Ayasofya tahribata uğramıştır. Bunun üzerine imparator II. Theodosius binayı yenidep yaptırmış ve 10 Ekim 415'te tekrar Ayasofya kilise olarak açılmıştır. Fakat yine bir ayaklanma nedeniyle 13-14 Ocak 532 yılında kilise yeniden yanmıştır.

I. Iustinianos son olarak bugüne ulaşan Ayasofya'yı yeniden inşa ettirmek istemiştir. 537 yılına kadar devam eden bu inşaat faaliyetiyle Ayasofya 27 Aralık 537 tarihinde görkemli bir törenle ibadete açılmıştır. (bkz. İyice, 1991: 206-210) Cami'ye de bu üçüncü Ayasofya çevrilmiştir.

Ayasofya, 557 ve 869 yıllarında depremden hasarları nedeniyle tamirat görmüş, 1204 yılındaki Haçlı işgaliyle çok büyük hasara uğramıştır.

2.2. 1453'ten Sonra

İstanbul'un 29 Mayıs 1453 Salı günü fethedilmesiyle birlikte, kılıç hakkı olarak Ayasofya camiye dönüştürülmüş ve Fatih Sultan Mehmet'in de katıldığı ilk cuma namazı Ayasofya'da kılınmıştır.

Ayasofya Cami'si Fatih Sultan Mehmet'ten başlayarak; II. Beyazıt, II. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde irili ufaklı tadilat görmüştür. Yine Fatih, II. Beyazıt, III. Murat, III. Ahmet, I. Mahmut zamanında yeni eklemeler yapılarak Ayasofya ve çevresinde klasik Osmanlı külliyesi oluşturulmuştur. (bkz. İyice, 1991: 206-210)

2.3. Mütareke Dönemi

Mütareke dönemine gelindiği İmparatorluğun eski gücünü tamamıyla yitirmesiyle Hristiyan Batı'nın, Patrikhane'nin ve özellikle de Rumların Ayasofya'yı tekrar kiliseye çevirmek istemeleri gündeme gelmiştir. Çeşitli propagandalar, mitingler, Ayasofya civarından arsa satın almalar, Paris Barış Konferansı'nda Ayasofya'yla ilgili madde konulması için heyet göndermeler gibi yürütülen

faaliyetlere karşı bir takım kararlar alınmış, kurumsal ve de özellikle bireysel adımlar atılmıştır. (bkz. Akan, 2020: 315-317; Ekinci, 2014: 93-95)

2.4. Cumhuriyet Dönemi

Türkiye Cumhuriyet'inin kurulmasıyla birlikte Ayasofya'nın onarımı meselesi gündeme gelmiş hem Türk hem de dünya kamuoyunda bu konu konuşulur olmuştur.

1925 yılında Ayasofya Camisi'nin merkez kubbesinin dayandığı payandalardan birinin oturması nedeniyle konu önce dönemin Vakıflar Genel Müdürlüğü Fen Heyeti'ne ardından Bakanlar Kurulu'na intikal etmiştir. Bakanlar kurulu 1 Ağustos 1926 tarihinde aldığı kararlı gerekli tamirin yapılmasını uygun bulmuş ve bunun için ödenek ayırmıştır. (akt. Akan, 2020: 318)

Mabetteki bu tamirâtı Avrupa kamuoyu da yakından takip etmiş; 26 Kasım 1926 tarihli L'illustration dergisinde Ayasofya Cami'sinin tamirat öncesi durumu ve tamiratın nasıl yapıldığı anlatılmıştır. (Sertoğlu, 1983: 8)

7 Haziran 1931 tarihinde Aysofya'daki mozaiklerle ilgili inceleme hakkı Amerikan Bizans Enstitüsü Müdür Thomas Whittemore'a, bir uzmanın gözetiminde çalışması koşuluyla verilmiştir. (akt. Akan, 2020: 319)

Ayasofya Camisi'nin müzeye çevrilmesini, Atatürk'e öneren kişi dönemin eğitim bakanı Abidin Özmen olmuştur. (Akan, 2020: 320) Özmen'in bu önerisiyle Ayasofya'nın müzeye çevrilmesi süreci başlamıştır. Maarif vekaleti bünyesinde konuyla ilgili bir komisyon oluşturulmuş ve en nihayetinde 24 Kasım 1934 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu toplantısında alınan karara göre Ayasofya Camisi, müzeye dönüştürülmüş ve 1 Şubat 1935 tarihinde de Ayasofya müze olarak açılmıştır.

2016 yılında Danıştay 10. Dairesi'ne Bakanlar Kurulu'nun 24 Kasım 1934 tarihli kararının bozulmasıyla ilgili dava açılmıştır. Danıştay bu kararı 2 Temmuz 2020'de iptal etmiş ve 10 Temmuz 2020 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararı ile Ayasofya DİB'e devredilmiş ve Ayasofya tekrar ibadete açılmıştır.

3. Ressam Avni Lifij'nin 22 Aralık 1926 Tarihinde Vakit Gazetesinde Yazdığı “Ayasofya'nın Tamiri (Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-ı Dikkatine) Başlıklı Yazısı

3.1. Ressam Avni Lifij'in “Ayasofya'nın Tamiri (Sanayi-i Nefise Encümeninin Dikkatine)” Adlı Yazısının Orijinali

3.2. Ressam Avni Lifij'in "Ayasofya'nın Tamiri (Sanayi-i Nefise Encümeninin Dikkatine)" Adlı Yazısının Latin Harflerine Aktarılması

Ayasofya'nın Tamiri - Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-ı Dikkatine -

Ayasofya'nın esaslı bir tamirle takviye edilmezse, bir gün birden bire yıkılıvermesi ihtimali kaç senedir değil yalnız Türkiye'de hatta bütün cihan sanat âleminde efkarı endişe ile doldurmaktadır. Mimaride, dekoratif hünerlerde pek çok nefis eserler bıraktıktan sonra ölmüş bir medeniyetin, Bizans inceliğinin şaheseri göz göre göre çöküp giderken sanat duygusuyla mütehasıs insanlar, bayrakları ne renkte olursa olsun, bu acıya lakayd kalamazlar; onların öyle kalamayacakları gibi Türk nesli de sathi ihtiyatlar ve oyalayıcı tebdirlerle vakit geçirilmesine müsaade etmemelidir. Bu hususta tesirli faaliyetler göstermek ise sanayi-i nefise encümeninin ikdam vazifelerindendir.

Unutmamalıdır ki bu caminin tamirine layık olduğu ehemmiyeti vermez de bir felakete sebep olursak cihan efkâr-ı umumiyesi karşısında uğrayacağımız pek büyük mahcubiyetten maada gelecek nesillerimizin de telinlerine maruz kalmamız muhakkaktır. Nasıl ki biz bugün büyük babalarımızın ilmî, siyasî, içtimâî hatalarının sıkleti altında inledikçe onlara rahmet okumuyoruz.

İyi bilelim ki sanat âleminde hakikî bir felaket olarak telakki edilecek öyle bir inhidamdan bahs edecek müstakbel yabancı müverrihler münhedim Ayasofya'nın arsası üzerine serilmiş taşlarını birer birer torunlarımızın başlarına yağdıracaklardır: Bu pek güzel eser Türk ilinde ve Türk elinde bakımsızlıktan mahv oldu, bu hâle geldi, yirminci asrın ilk rubunda yaşayan, büyük ve derin inkılaplar yapmayı bilen, medeniyetin hiçbir inceliğine bigane bulunmayan, her türlü icabatıyla meluf olan, darülfünun sanayi-i nefise mektebi, hatta encümeni gibi ilim ve sanat teşkilatına sahip bulunan dedeler bad-ı hava tamir teklifini bile niçin reddettiler? Milliyeti ve kimseye düşmanlığı olmayan şiire ve sanatına adavetleri neden idi? Onların ahfadı bulunmakla iftihar edebiliyor musunuz? Ve torunlarımızın, bu mahk-ı itablar karşısında başlarını eğerken, içlerinden neler geçmeyecek! Masnuat-ı nefiseyi korumayı bilmeyen bir millet hakkında bu günün müverrihlerinin söylediği şu sözlere mümasil-i mülâhazalara kendi cedlerinin de maruz kalışından, tasavvur edilmesin, ne derece müteessir, dilhun olacaklardır : "Müstevlilerin ruhi kabalıkları, bediiyatına olan yabancılıkları o diyarın asar-ı nefisesinden çoğunun bakımsızlığından harap olmasını, bir kısmının da malzemesinden istifade emeliyle yıkılmasını intaç etmiştir"¹

Müstevli bir millet için bu söylenirse bizim gibi mal sahibi bulunanlar için kim bilir daha ne şiddetli tabirler kullanılmaz! Hâl-i hazırın çok uyanık Türkü bila-ahire tarih medeniyetinin iltimas kabul etmez mahkemesi huzurunda bu tarz hükümler kemik zeminleri ihzar etmemelidir? Bunun için de Ayasofya'nın ciddi ve derin tetkiklerden sonra tamiri tekliflerini ceffelkalem kesip atmalıdır.

Rivayete nazaran Amerikan Mimarlar Cemiyeti² bu masnu-i nefisin tamirini, hatta masrafını da kendileri tesviye etmek şartıyla, uhdelerine almaya karar vermişler. Biz ise yabancıların, bahusus parasını da kendileri vererek, bu işe karışmaları gurur-ı millimizi yaralar mülâhazası ve bu işi başaracak adamlarımızın da bulunduğu mütalaasıyla bu yolda bir teklifi redde hazırlanıyor imişiz.

Bu iddia doğru değildir. Sanayi-i nefise mektebimizin mimari programını tanzim, gümrükleri ıslah,

¹ Andre Höller, Musavver Tarih-i Umumi, sayfa 556.

² Yazarın bahsettiği bu cemiyet söz konusu izni 1926 yılında alamadıysa 1930 yılında kurulan 'Boston Bizans Araştırmaları Enstitüsü', 1931 yılında hem Ayasofya'nın onarımı için mali kaynağı sağlamış, hem de Ayasofya'nın restorasyon işine başlamıştır.

ilk tedrisat programını ihzar, hatta kanalizasyon yapmak gibi umur için para verip mütehassıslar celbi mevzu-bahs olunurken millî gururumuzu hatırlamıyoruz da bütün cihanın sevdiği, istiğrakla temaşa ettiği bir binanın, nazirinin bir daha yapılması mümkün olmayan tarihi ve muazzam bir şahaserin harabeye yüz tutmuş hâlini görüp de müteessir olmuyoruz ve bunu tamir uğrunda en ciddi mütehassısların maddî ve manevî fedakârlık teklifleri gibi hissiyetlere karşı, gurur-ı millimizi hatırlıyor, abus çehreler hazırlıyoruz.

İrfan işlerinde hariçten istianenin, hatta para hususunda bile millî haysiyeti kıracak bir hareket olmadığına bir misal zikr edeyim: Paris'te intişar eden La Renaissance de l'art Français isminde aylık bir sanayi-i nefise mecmuası vardır. Müessisi Petit Palais müzesi sabık müdürü Mösyö Henry Lapauze'dir ki böyle bir mecmuanın başında öyle bir adamın bulunması işin ne derece esaslı olduğunu gösterir. Bu zatın geçen sene vefatı üzerine idareyi zevcesi (Madame H. Lapauze³ deruhde etmiştir. Bu da, sanayi-i nefise umuruna kocası kadar vakıf, pek zeki, pek faal bir kadındır. Heyet-i tahririyesi en muktedir ve en mütehassıs eşhas arasından müntehap olan bu gazete, unvanından da anlaşılacağı üzere Fransızlık gayeleri takip eder ve Fransa gurur-ı millîsi mevzu-bahs olduğu zaman son derece titizlenir. İşte bu gazetenin haziran nüshasında (Arsen Alexander) (Lüksemburg) müzesinin darülfünundan şikâyetle yazdığı makalede bakınız ne diyor:

« Hükümetin bütçesi yeniden bir müze inşasına müsait değildir. O hâlde ümidimiz zengin bir Fransızın, bu da mümkün olduğu takdirde bir ecnebi milyarderin mürüvvetine bağlıdır. Biri arsasını hediye, öteki de üzerine sarayını inşa edinceye kadar dişimizi sıkmalıyız... »

Haysiyet-i milliyeleri uğrunda bizim kadar hassas olan Fransızlar ilim ve irfan umurunda böyle düşünüyorlar. Paris'te yeniden bir müze inşasından pek mühim olan Ayasofya'nın tamiri meselesinde biz niçin başka türlü düşünelim. Şu beş on sene zarfında Fransa'da yeniden bir müze daha inşa olunmazsa ne hâl-i hazırda, ne de istikbalde kimse Fransızları ayıplamaz. Öyle olduğu hâlde onlar haricin yardımını kabule amade bulunuyor, hatta istiyorlar. Lakin burada bir kaza vaki olursa herkes: Türkler, memleketlerindeki hazır yapılmış bir eser-i nefisin muhafazasını bile beceremediler... Der ve haklı çıkar. Binaenaleyh biz böyle teklifleri, yardımları, değil red hatta talep etmeliyiz.

Ressam Avni Lifij

Hamis

Meşrutiyetten evvel, iki sene İstanbul'da ikamet eden ikamet ve bu müddeti yalnız Ayasofya'nın artistik ve teknik nokta-i nazarından tetkikine hasr eden Mösyö Henri Prost isminde pek muktedir bir Fransız mimar vardır ki elyevm Paris'te (mebani-i resmiye mimarları heyet-i reisi) dir. Ona da müracaat olunursa ümit ederim ki Amerikalı meslektaşlarıyla tevhid-i mesaiyi reddetmez. Müracaat olunması pek muvafıktır, zir-i caminin bünyesini evvelce pek derinden derine tetkik ve muayene etmiş olduğu için hastalığın teşhisi hususunda herkesten ziyade hizmet eder.

H.A.L.

³ Sözcükte Lapauze şeklinde yazılmıştır.

3.3. Sanayi-i Nefesi Encümeni

Ressam Avni Lifij'in Ayasofya'nın Tamiri başlıklı yazısını "Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-ı Dikkatine" başlığıyla vermiştir. O zaman bu encümenin nerede ve kimler tarafından teşekkül ettiğini yani yazının esas muhatabını bulmak gerekmektedir.

1926 yılındın mart ayında Maarif vekâletine bağlı olarak Sanayi-i Nefise Müdürlüğü birimi ve Sanayi-i Nefise Encümeni Kurulu oluşturulmuştur. Bu encümenin girişimiyle "Sanayi-i Nefise Encümeninin Teşkilat ve Vezaifi Hakkında Kararname", "Maarif Eminlerinin Sanayi-i Nefise Encümeni Faaliyetine Ait Vazifeleri Hakkında Talimatname" ve "İlm-i Tiyatro Mektebi Talimatnamesi" çıkarılmıştır. (Konur, 1985: 319) Bu kararnamelerden "Sanayi-i Nefise Encümeninin Teşkilat ve Vezaifi Hakkında Kararname"nin birinci maddesi olan "Sanayi-i Nefise Encümeni, sanayi-i nefiseye taalluk eden umumi mesail ile uğraşır ve bu gibi mecliste Maarif vekâletinin de müşavir heyetidir." hükmü mucibince bir danışma kurulu hüviyetindedir.

30.10.1933 tarihli Vakit gazetesi'nde "Cumhuriyet Döneminde Tiyatro" başlıklı yazısında Refik Ahmet [Sevengil] Sanayi-i Nefise Encümeni ile ilgili şöyle demektedir:

"1926 Martında Mustafa Necati [Sepetçioğlu] Bey'in vekilliği zamanında Maarif vekâletinde ihdas edilen ve maalesef sonraları kaldırılan 'sanayi-i nefise müdürlüğü ve sanayi-i nefise encümeni' hükümetin güzel sanatlara karşı alakasını gösteren bir güzel teşebbüstü. Maarif vekâletinde bu şube, güzel sanatlar müesseselerinin teşkilatını, kadrolarını, bütçe ve tedrisat işlerini devlet murakabesi altına almak için kurulmuştu."

20.12.1936 tarihli Kurun gazetesindeki "Tiyatro" başlığında Refik Ahmet Sevengil bu sefer şöyle demektedir:

"1926 da Maarif vekâletinde ihdas edilen Sanayi-i Nefise Müdürlüğü kültür çalışmalarını tanzim yolunda atılmış bir güzel adımdı. O zamanki Maarif vekili Mustafa Necati'nin ve kenarında Maarif vekaleti 'Sanayi-i Nefise şubesi müdürü Namık İsmail'in imzalarını taşıyan 28 Mart 1926 tarihli resmî bir tezkerede şu sözler kullanılıyor:
"Terbiye-i umumiye üzerinde tesir icra edebilecek bütün harsi teşkilat ve tezahüratla alakadar olmak Maarif vekâletinin vezaifi cümlesinden bulunduğundan vekâletimiz bu maksadın temini için yeniden⁴ bir Sanayi-i Nefise Müdüriyeti ihdas ve musiki, tiyatro, opera da dâhil olmak üzere sanayi-i nefisenin her şubelerini temsil eden mütehassıslardan mürekkep bir de Sanayi-i Nefise Encümeni teşkil eylemiştir.

Ressam Avni Lifij'in dönemin eğitim bakanlığı bünyesinde danışma kurulu olarak yeni yeni faaliyet göstermeye başlayan, meslektaşlarının da komisyon üyesi olduğu encümene seslendiği ilk başta düşünülse de; MEB bünyesindeki heyetin danışmanlık dışında herhangi bir faaliyetinin olmaması, Ayasofya'nın MEB'le idari ve hukuki olarak o dönemde bir bağlantısının olmadığı açıktır. O zamana acaba yazarın da birkaç makalesinin de yayımlandığı derginin de naşirleri eski adı Osmanlı Ressamları Cemiyeti olan, 1921 adı Türk Ressamları Cemiyeti, 1926'da Türk Sanayi-i Nefise Derneği, 1927 yılında Türk Sanayi-i Nefise Birliği, 1929 yılında da Güzel Sanatlar Birliği'ni (Toprak, 2020: 18) kastettiği düşünülebilir. Fakat bu bilginin de doğru olduğu net değildir. Çünkü de yazarın Sanayi-i Nefise Encümeni olarak bir nevi dikkatlerine arz ettiği yer; 1924 yılında kurulan, 7 Aralık 1924 yılında Ankara'da sergi açan, kendisinin de bu cemiyetin 1927 yılında ilk

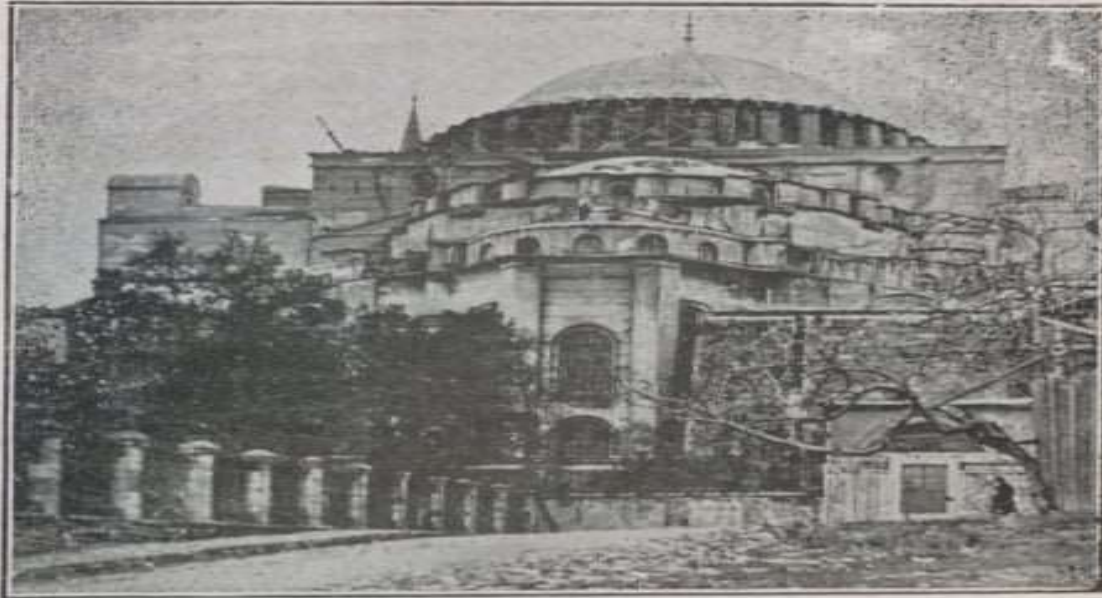
⁴ 1917 yılında ilk olarak İstanbul hükümetinin kurduğu ve başkanlığını Hüseyin Zekai Paşa'nın yaptığı 'Sanayi-i Nefesi Encümeni' kastedilmektedir. (bkz. Erten, 2018)

genel sekreteri (katib-i umumi) olduğu “Milli Sanayi-i Nefise Cemiyeti” (Özyiğit, 2017: 175-187; Toprak, 2020: 28)nin olma ihtimali yüksek gibi görülse de burda da tam olarak netlik yoktur. Bu sebeple biz, daha sağlam bilgi ve belgeler ortaya çıkana kadar bu encümenin yukarıda bahsedilen üç birimin de olabileceğini düşünüyoruz.

3.4. Avni Lifij ve Ayasofya

« آياصوفيه » نك اسكى چيرسى

فولوة ح. عونى ليفيج

« آياصوفيه » نك بو كرئى چيرسى

Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği
Taha Toros Arşivi

Yukarıdaki belgede “Ressam Avni Lifij’in ‘Ayasofya’nın Eski Çehresi’ ve ‘Ayasofya’nın Bugünkü Çehresi’ başlıklı iki görseli yer almaktadır. Bu iki görsel yazarın Türk Yurdu’nda 1927 yılının Ocak ayında çıkan “Sanat Âleminde Beynelmilel ve Mühim Bir Mesele” başlıklı yazısında yayımlanmıştır. Yazarın ölmeden önceki son yazılarından olan bu makalesinde yer verdiği üstteki çizim Ayasofya’daki 1926 yılından önceki ve kendisinin de uyarıda bulunduğu hâline ait olmalıdır. Altındaki camdaki negatif görsel de 1926 yılında yapılan tadilatın hemen sonrasına ait olması gerekmektedir. Demek ki yazarın hem bu çizim ve fotoğrafla hem de “Ayasofya’nın Tamiri (Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-ı Dikkatine)” ve “Sanat Âleminde Beynelmilel ve Mühim Bir Mesele” adlı yazılarıyla Ayasofya’ya ömrünün son demlerine ilgisi ayrıca artmıştır. Çünkü Ressam Avni Lijij’in keşfedilmesi ve Osman Hamdi Bey’le tanışmasına vesile olan mimar Henri Prost’la 1906 yılında Ayasofya sebebiyle karşılaşmıştır. (Eda, 2011: 14) Yine II. Meşrutiyet’ten hemen sonra ressamın Paris’e eğitime gönderilmesinde sponsor olan Şehzade Abdülmecit için de Avni Lifij, Abdülmecit Efendi’yi kadir gecesi alayında Ayasofya’dan çıkarken gösteren tuval üzerine yağlı boyasını resmini 1923 yılında yapmıştır. (Eda, 2011: 19) Dolayısıyla üstteki çizimin bu yılların bir bakiyesi olarak 1923-1927 Aralığında tamamlanmış olması muhtemeldir. Görüldüğü üzere Ressam Hüseyin Avni Lifij için Ayasofya kişisel tarihi için de önemli bir yere sahiptir. Yazarın tek amacı ardı ardına yayımladığı yazılarla, fotoğrafını çekip, kalemle çizdiği Ayasofya’nın gelecek nesillere sapasağlam olarak kalabilmesidir.

3.5. Ressam Avni Lifij’in “Ayasofya’nın Tamiri (Sanayi-i Nefise Encümeninin Dikkatine)” Adlı Yazısının Değerlendirilmesi

Yazar makalesinde “Ayasofya’nın esaslı bir tamirle takviye” edilmesini, aksi hâlde “bir gün birden bire yıkılıvermesi ihtimali”nin olduğunu, bunun “bütün cihan aleminde” herkesi endişeye sevk ettiğini bildirmektedir. Yine “mimaride, dekoratif hünerlerde pek çok nefis eserler bıraktıktan sonra ölmüş bir medeniyetin, Bizans inceliğinin şaheseri göz göre göre çöküp” gitmemesi gerektiğini, dünya sanat camiasının “bu acıya lakayd” kalamayacağını yazmakta ve sanayi-i nefise encümeninin gereğini yapmasının en önde gelen vazifelerinden olduğunu söylemektedir.

Ressam Avni Lifij, ‘Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-ı Dikkatine’ diyerek arz ettiğini yazının dönemin sadece MEB bünyesinde kurulmuş encümenini kastetmediğini, bizzat kendisinin de kurucusu ve sonrasında da ilk genel sekreteri olduğu Milli Sanayi-i Nefise Cemiyeti’ni ve üyesi de olduğu Türk Sanayi-i Nefise Derneği’ni kastettiğini düşündüğümüzü zaten belirtmiştik.

Yine yazar “bu caminin tamirine layık olduğu” önemi vermez de “bir felakete sebep olursak” dünya kamuoyu nezdinde “pek büyük mahcubiyet” duyacağımızı, bundan “gelecek nesillerimizin de” etkileneceğini söylemektedir.

Ayasofya’nın çökmesi “sanat âleminde hakiki bir felaket olarak” düşünüleceği için gelecekteki tarihçiler “Ayasofya’nın arsası üzerine serilmiş taşlarını birer birer torunlarımızın başlarına yağdıracaklar ve ‘bu güzel eser Türk ilinde ve elinde bakımsızlıktan mahv oldu, bu hâle geldi” diyeceklerdir. Hâlbuki XX. yüzyılda “büyük ve derin inkılaplar yapmayı bilen, medeniyetin hiçbir inceliğe” yabancı bulunmayan “darülfünun, sanayi-i nefise mektebi, hatta encümeni gibi

ilim ve sanat teşkilatına sahip bulunan” bir ülkede karşı tarafın karşılayacağı “tamir teklifini bile niçin” reddildiğini yazar merak etmektedir.

Lifij; burada Andre Höller’in Musavver Tarihi Umumi’den naklettiği işgalcilerin “ruhu kabalıkları” güzel sanatlara olan “yabancılıkları o diyarın” güzel sanatlarının “çoğunun bakımsızlıklardan harap” olmasına, “bir kısmının da malzemesinin istifade emeliyle yıkılmasına” neden olmaktadır sözünün gerçekleşeceğine dikkat çekmektedir. Yine ressam, işgalci “bir millet için bu söylenirse bizim gibi mal sahibi bulunanlar için kim bilir daha ne şiddetli tabirler”in kullanılacağını, bu yüzden “Ayasofya’nın ciddi ve derin tetkilerden sonra tamiri tekliflerini”n kesip atılmaması gerektiğini yazmaktadır.

Yazar; “Amerikan Mimarlar Cemiyeti”, Ayasofya’nın “tamirini, hatta masrafını da kendileri” karşılamak suretiyle gerçekleştirmek istediklerini, bizimkilerinse söz konusu bu durumun milli gururumuz zedeleyeceğini, bu işi başarabilecek uzmanlarımızın da olmasından hareket ederek bu teklifi redde hazırlandıklarını duyduğunu bildirmektedir.

Ayasofya’nın 1926 yılında Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu’nun aldığı kararla ödenek yokluğu olmasına rağmen tamire girdiği bilinmektedir. Fakat bu tamir anlaşıldığı kadarıyla kısa sürmüş veya Amerikan Mimarlar Cemiyeti devreye girererek Ayasofya’nın tamiri için tüm masrafları da karşılamak şartıyla tamir işini gerçekleştirmek istediği kamuoyuna yansımıştır. Dönemin Türk hükümetinin milli gurur gerekçesiyle bunu reddetmeye hazırlandığı Türk kamuoyunun gündemine de gelmiştir. Anlaşıldığına göre bu yetki Amerikan Mimarlar Cemiyeti’ne değil de Boston’da kurulan Amerikan Bizans Enstitüsü’ne 1931 yılında verilecektir.

Yazara göre söz konusu bu iddianın doğru olmaması gerekmektedir. Çünkü “sanayi-i nefise mektebimizin mimari programını”, “gümrüklerin ıslahını”, “kanalizasyon” işlerini para verilerek dışarıdan uzman getirilirken “milli gururumuzu hatırlamıyoruz da bütün cihanın sevdiği” hayranlıkla seyrettiği, bir daha benzerinin “yapılması mümkün olmayan tarihî ve muazzam bir şahaserin harabeye yüz tutmuş hâlini görüp de” üzülüyor ve “bunu tamir uğrunda en ciddi” uzmanların “maddi ve manevi fedakârlık teklifleri”ne sıra gelince milli gururumuzu hatırlamamızın çeliştiğini ifade etmektedir.

Lifij; kültür işlerinde dışardan maddi yardım tekliflerinin milli gururu “kıracak bir hareket olmadığına” dair bir örnek vermek istemektedir: “Paris’te” aylık çıkan bir güzel sanatlar dergisi vardır. Bu dergi “Fransız gayelerini takip eder ve Fransa” milli gururu söz konusu olduğunda “son derece titiz” hareket etmektedir. Bu derginin haziran nüshasında gayelerine aykırı olmayan şöyle bir yazı kaleme alınmıştır: Hükümetin bütçesi yeni bir müze inşasına müsait olmadığından, bunu ya varlıklı Fransızlardan ya da yabancı milyarderler aracılığıyla çözmemiz gerekmektedir.

Ressam Avni Lifij; makalesinin sonuna geldiğinde milli haysiyetleri “uğrunda bizim kadar hassas olan Fransızların ilim ve irfan” işlerinde böyle düşündüklerini, “Paris’te yeniden bir müze inşasından pek mühim olan Ayasofya’nın tamiri meselesinde” bizim neden farklı düşündüğümüzü düşünmemiz gerektiğini söylemektedir. Fakat “burada bir kaza” olursa Batı’nın “Türkler, memleketlerindeki hazır yapılmış” nefis eserleri bile koruyamıyorlar sözünde haklı çıkacaklarını, bu yüzden “biz böyle teklifleri, yardımları, değil red hatta talep etmeliyiz” diyerek yazısını bitirmektedir.

Makalenin bitimine müteakiben H.A.L. imzalı “hamiş” başlıklı bir okur notuna geçilmektedir. Bu zamana kadar ki yapılan çalışmalarda maalesef bu okur mektubu da yazara isnat edilmektedir. Fakat bu kısa mektup Ressam Avni Lifij’e değil, H.A.L. adıyla başka bir kimseye aittir. Bu “hamiş” başlıklı yazıdaysa şunlar söylenmektedir:

“Meşrutiyet’ten evvel, iki sene İstanbul’da ikamet eden ve bu müddeti yalnız Ayasofya’nın tetkikine ayıran “Mösyö Henri Prost isminde pek” kabiliyetli “bir Fransız mimar” olduğunu, bu zatın hâlâ Paris’te resmi binalar mimarları başkanı olduğunu, “ona da müracaat olunursa” “Amerikalı meslektaşlarıyla” birlikte çalışmayı reddetmeyeceğini, kendisine müracaat edilmesinin pek uygun olduğunu, “zira caminin bünyesinde evvelce pek derinden derine tetkik ve muayene etmiş olduğu için hastalığın teşhisi hususunda herkesten ziyade hizmet” etmeyi isteyeceğini kaydetmektedir.

H.A.L.’nin yazısında dikkat edilmesi gereken iki husus vardır. Bunlardan birincisi Henri Prost İstanbul’a 1904 yılında gelmiştir. II. Meşrutiyet’ten sonra İstanbul’da değildir. Mimar, Ressam Avni Lifij’le 1906 yılında Ayasofya münasebetiyle tanışmıştır. Dolayısıyla yukarıdaki yazıda bir tarih hatası vardır ve bu durum H.A.L.’nin Hüseyin Avni Lifij’in olma ihtimalini de ortadan kaldırmaktadır. Çünkü açık açık Ayasofya’nın Amerikalıların sponsorluğunda ve marifetiyle tamir edilmesine karşı çıkanları açıkça eleştirebilen bir ismin, kendisinin keşfedilmesine olanak sağlayan vefa borcu olduğu Henri Prost’un adını açıkça zikretmemesinden kaçınabileceği asla düşünülemez. Üstelik ressamla mimar 1912 sonrasında da pek çok kez mektuplaşmış ve bu mektuplardan bir tanesini Avni Lifij 1927 yılında Türkçeye çevirip çizim ve yorumlarını da ekleyerek yayımlamıştır. (bkz. “Sanat Aleminde Beynelmilel ve Mühim Bir Mesele”) Yani kesinlikle H.A.L., Ressam Avni Lifij değildir.

İkinci mesele de H.A.L. Henri Prost’la Ressam Avni Lifij’in arasındaki bağlantıyı bilmeden işin ehline verilmesi hususunda tavsiyede bulunabilecek kadar Ayasofya tarihiyle ilgilenen bir kimse olmasıdır. Muhtemelen H.A.L. dönemin Vakıf gazetesinin yazı kadrosunda yer alan veyahut bu çevrenin tanındıklarından bir isimdir.

Son olarak özellikle şunu da eklemek gerekmektedir. Henri Prost 1930’lu yıllarda Türkiye’ye İstanbul özelinde tekrar davet edilecektir. (bkz. Akpınar, 2010)

SONUÇ VE TARTIŞMA

Samsun’da başlayan ömrü küçükken ailesiyle taşındıkları İstanbul’da başkalaşan Hüseyin Avni Lifij’in hayatındaki dönüm noktası Fransızca öğretmeni aracılığıyla Ayasofya’da incelemelerde ve araştırmalarda bulunan Henri Prost’la 1906 yılında tanışmasıyla olmuştur. Mimar Henri Prost, tanıştığı bu gencin Fransızcasına ve resimlerine hayran kalmış, kendisini dönemin önemli entelektüeli Osman Hamdi Bey’le tanıştırmıştır.

Osman Hamdi Bey, özellikle ressamın kendisini 40’lı yaşlarında bohem hayatta gösteren hayali portre tablosunu çok beğenmiştir. II. Meşrutiyet’le birlikte Şehzade Abdülmecit’in yurt dışına eğitim için öğrenci göndermek istediğinde de bizzat Ressam Hüseyin Avni Lifij’i şehzadeye o tavsiye etmiştir.

1912'ye kadar Paris'te resim üzerine eğitim alan Lifij, kendisini sadece resim alanında değil; sanat, sanat felsefesi, plastik sanatlar gibi alanlarda da geliştirmiştir. Altı sene önce Ayasofya sebebiyle tanıştığı ve kendisinin keşfedilmesini sağlayan Henri Prost'la Paris'te hukukunu devam etmiştir.

Lifij; Türkiye'ye döndükten sonra hem mütareke döneminde hem de erken Cumhuriyet döneminde çeşitli okullarda öğretmenlik yapmıştır. İlk hamisi Şehzade Abdülmecit için yağlı boya resimleri tamamlamış, Kurtuluş Savaşı döneminde de Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesine sanatıyla destek olmuştur.

Yazar; döneminde sivil toplum teşkilatlarına yakından ilgi göstermiş, bazılarının müstakil üyesi (Osmanlı Ressamları Cemiyeti) bazılarının da yönetim kurulu üyesi (Milli Sanayi-i Nefise Cemiyeti) olmuştur. Böylece Türkiye'de güzel sanatlar konusunda farkındalığın artması ve güzel sanatların kurumsallaşmasına bireysel ve kolektif olarak desteklemiştir.

Ressam Avni Lifij'in çektiği fotoğrafları; yaptığı yağlıboya resimleri, eskizleri, poşadları ve desenlerinin dışında ömrünün son yıllarına doğru çeşitli gazetelerde güzel sanatların pek çok dalıyla ilgili yazdığı yazıları da mevcuttur. Avni Lifij'in yazdığı bu makalelerden ikisi de Ayasofya'yla ilgilidir.

Ayasofya, Türkler tarafından fethedilene kadar üç kez yanmış, yeniden yapılmış ve üçüncüsü günümüze kadar ulaşmıştır. 1453'ten sonra pek çok Türk padişahı, Ayasofya'nın içerisine ve dışarısına eklemeler yaparak Ayasofya'yı bir klasik Türk külliyesi hâline getirmiştir. Dönem dönemde de Ayasofya ufaklı tefekli tadilatlardan geçmiştir.

Osmanlı devletinin 1912 ve 1914 yıllarıyla çöküşe doğru hızla ilerlemesiyle Hristiyan tebaada ve Avrupa kamuoyunda Ayasofya'nın camiden önceki hâline dönüştürülmesi propagandası ve eylemleri yapılmıştır. Dönemin hükümeti ve asker kanadı birbirlerinden bağımlı ve bağımsız aldıkları kararlarla bunları bertaraf etmiştir.

Avni Lifij'in 1926 yılının aralık ayında yazdığı ve bizim de çalışmamızın konusunu oluşturan makalesi "Ayasofya'nın Tamiri (Sanayi-i Nefise Enümeninin Nazar-ı Dikkatine)"dir. İkincisi de hemen bir ay sonra 1927 yılının ocak ayında yayımladığı ve bizim ileride çalışacağımız "Sanat Âleminde Beynelmilel ve Mühim Bir Mesele" başlıklı yazısıdır.

Yazar "Ayasofya'nın Tamiri (Sanayi-i Nefise Enümeninin Nazar-ı Dikkatine)" başlıklı yazısını sorumlu aydın ve sanatkâr kimliğiyle kamele almıştır. Lifij, makalesini özellikle okuyup değerlendirmesini istediği dönemin eğitim bakanlığındaki ilgili kurula, yine o dönemin güzel sanatlar derneklerine ve yönetim kurulunda da yer aldığı milli sanayi-i nefise cemiyetinin dikkatine sunmakta ve bu kurulları sorumluluk almaya davet etmektedir.

Ressam Avni Lifij, makalesinde Ayasofya'nın esaslı bir tamirden geçmesi gerektiğini; yoksa birden bire yıkılıvereceğini; Ayasofya'nın yıkılması gibi bir olumsuz durumda torunlarımızı dahi zan altında kalacağını; eğer Ayasofya yıkılırsa dünya kamuoyunun Türklerin geçmişten kalan eserlere dahi doğru düzgün sahip çıkamadığını söyleyeceklerini; Amerikan Mimarlar Cemiyeti'nin tüm masrafları karşılayarak böyle bir tamiri gerçekleştirmek istediğini fakat bizimkilerin bunu milli gurur sebebiyle kabul etmek istemediklerini işittiğini; hâlbuki böyle bir yardımı kabul etmemizin milli gururumuzla ilgisi olmadığını; yeri geldiğinde eğitim programları hazırlanırken, gümrük reformu yapılırken, hatta kanalizasyon işleri dahi yapılmak istendiğinde para verilip dışardan uzmanlar getirildiğini ve bunları yaparken milli gururun düşünülmediğini ama Ayasofya söz konusu olunca milli hassasiyetlerimizin gündeme geldiğini; hâlbuki Fransızların bile benzer durumlarda dış

yardımlara müracaat ettiğini, bizim de vakit kaybetmeden bu ve buna benzer yardımları kabul etmemizin lüzumlu olduğunu ifade etmektedir.

Makalenin hemen altında H.A.L. rumuzlu bir okurun kısa bir yazısı yer almaktadır. Özellikle belirtmek gerekir ki bu bölüm Ressam Avni Lifij'e ait değildir. Fakat hemen hemen tüm kaynaklarda bu bölüm yazarınmış gibi düşünülmekte ve bu şekilde yorumlanmaktadır.

H.A.L. kendi bölümünde, Meşrutiyet'ten önce Ayasofya'da incelemelerde bulunan ve Ressam Avni Lifij'in de keşfedilmesini sağlayan Henri Prost'un Türkiye'ye davet edilmesini, onun Ayasofya'nın tamiri konusunda biçilmiş kaftan olduğunu, Amerikalılarla birlikte rahatlıkla çalışabileceğini, böylece adı geçen mimarın Ayasofya'nın içinde bulunduğu hastalığı daha evvel de tetkik ve muayene ettiği için teşhisi ve tedaviyi daha doğru yapabileceğini belirtmektedir.

Ressam Avni Lifij'in Ayasofya'yla ilgisinin nedeni hem kişisel hem ulusal hem de evrenseldir. Kişiseldir. Çünkü Ressam Avni Lifij'i, Lifij yapan Ayasofya sayesinde tanıştığı Henri Prost'tur. Bu mimar sayesinde keşfedilmiştir. Dolayısıyla her şeyden önce Lifij'in Ayasofya'ya bir vefa borcu bulunmaktadır

Ulusaldır. Çünkü yazarın kendisi Türk'tür. 1453'ten beri Türklerin elinde olan bu ulu mabedin harap olmasını, yok olup gitmesini bir Türk ve Müslüman olarak istememektedir. Bu sebeple yazar, Türkiye'de kendi ölçüsünde bir kamuoyu oluşturmaya çalışmaktadır.

Evrenseldir. Çünkü ressam, entelektüel bir Türk aydınıdır, sanatkârdır, dünya vatandaşıdır. Ayasofya gibi tüm dünyanın ortak kültürel varlığına evrensel değerler ve sanat düşüncesiyle yaklaşmakta, ayakta kalması için uluslararası ölçekteki her türlü yardımın yapılmasını istemekte ve bunlarında kabul edilmesi gerektiğine inanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akan, E. (2020). Ayasofya Camisi'nin Müzeye Çevrilmesi Üzerine Bir Araştırma. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 125(247), 313-328.
- Akpınar, İ. Y. (2010). "İstanbul'u (Yeniden) İnşa Etmek: 1937 Henri Prost Planı," 2000'den Kesitler II: Cumhuriyet'in Mekanları/Zamanları/İnsanları, Doktora Araştırmaları Sempozyumu Kitabı, ed. Ergut, E.; İmamoğlu, B., Ankara: ODTU Yayınevi.
- Arseven, C. E. (t.y.) *Türk Sanatı Tarihi-Menşeiinden Bugüne Kadar Heykel, Oyma ve Resim*, III/III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Avni Lifij (2020). *Çağının Yenisi*. İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları.
- Avni Lifij (2021). <http://www.avnilifij.com/>, (02.05.2021).
- Baha Said (1927). "Ressam Hüseyin Avni Lifij'in Hayatından Birkaç Parça", Resimli Ay.
- Ekinci, A. (2014) "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayasofya", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, Erzurum.
- Erten, Ö. İ. (2018). "Çok Yönlü Bir Kişilik: Ressam Hüseyin Zekâî Paşa", Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gören, A. K. (2001). *Avni Lifij*, İstanbul: YKY.
- H[üseyin] Avni Lifij (1927). Sanat Âleminde Beynelmilel ve Mühim Bir Mesele. *Türk Yurdu*, V(25) (Ocak 1927), 51-60.
- İyice, S. (1991) "Ayasofya", İslam Ansiklopedisi, (4). 206-210, İstanbul.
- Kandemir, İ. (2004). *Ulu Mabet Ayasofya*. İstanbul: Ekip Matbaası.
- Konur, T. (1985). Cumhuriyet Döneminde Devlet-Tiyatro İlişkisi, cilt 31, sayı 1-2.

- Ocak, E. (2011), “Hüseyin Avni Lifij’in Yapıtlarında Paris Ve İstanbul Sanat Çevrelerinin Etkisi”, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Batı Sanatı Ve Çağdaş Sanat Programı, İstanbul.
- Özyiğit, H. (2017). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Basında Resim Eleştirisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 174-96.
- [Sevengil], R. A. (1933). “Cumhuriyet Döneminde Tiyatro”, Vakıf.
- Sevengil, R. A. (1936). “Tiyatro”, Kurun.
- Ressam Avni Lifij (1926). “Ayasofya’nın Tamiri (Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-ı Dikkatine)”, Vakıf.
- Sanayi-i Nefise Encümeni Teşkilat ve Vezaifi Hakkında Kararname, no: 3431, Üçüncü Tertip Düstur, cilt: 7, 1135.
- Sertoğlu, M. (1983). Ayasofya’yı Asla Havaya Uçurmayı Düşünmedik. *Yıllar Boyu Tarih*, sayı 1, İstanbul.
- Toprak, Z. (2020). Avni Lifij’in Yazı Dünyası ve Entelektüel Kimliği. Avni Lifij Çağının Yenisi, İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, 18-29
- Ürekli, F. (2021). “Sanâyi-i Nefise Mektebi”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, (36), 93-97, İstanbul.

Ek :

“Ayasofya’nın Tamiri - Sanayi-i Nefise Encümeninin Nazar-ı Dikkatine –“ Başlıklı Yazıdaki Anlamı Bilinmeyen Sözcükler	
Abus : Somurtkan.	İtab : Azarlama.
Adavet : Düşmanlık.	Maada : Den başka.
Ahfad : Torunlar.	Mahk : Teslim olmak.
Bad-ı Hava : Karşılıksız, ücretsiz.	Masnu : Sanatlı.
Bahusus : Özellikle.	Masnuat : Sanat ürünü olan şeyler.
Bediiyat : Estetik.	Mebani : Binalar.
Bigane : Yabancı.	Meluf : Alışmık, alışık.
Bi’l-ahir : Sonra.	Mümasil : Benzeyen.
Ceffe’l-kalem : Gelişgüzel.	Münhedim : Yıkılmış.
Dilhun : İçi kan ağlayan.	Muvafık : Uygun.
Ecnebi : Yabancı.	Müessis : Kurucu.
Efkar-ı umumiye : Genel fikir.	Müntahap : Seçkin.
Hamiş : Bir mektubun altına eklenen not.	Mütehassıs : Uzman.
Hasabiyet : Akrabalık.	Mürüvvet : Cömertlik.
Hasr et- : Ayırmak.	Müstevli : İşgalci.
İhzar : Hazır etme.	Nazir : Benzer.
İkdam : Sürekli çaba gösterme.	Rub : Çeyrek.
İltimas : Kayırma.	Sanayi-i Nefise : Güzel sanatlar.
İnhidam : Çökme, yıkılma.	Telin : Lanet.
İntişar : Yayılma.	Tesviye : Ödeme.
İstiane : Yardım isteme.	Uhde : Üzerine alma.
İstiğrak : İçine dalma, gark olma.	Umur : İşler.

AYASOFYA TYMPANUMUNDA YER ALAN İKİ TASVİR: IGNATIOS VE KHRİSOSTOMOS

Dr. Öğr. Gör. Hatice DEMİR
Kastamonu Üniversitesi

Özet: Bu çalışmada; Bizans dönemi başkent patrikliği ve başpiskoposluğu yapmış iki isim; Ignatios ve Khrisostomos' un İstanbul Aya Sofya tympanumunda yer alan tasvirleri ele alınmıştır. 9. ya da 10. yüzyıla tarihlendirilen Aya Sofya kuzey kanadı tympanumu kemerli nişler yüzeyine tasvir edilmiş mozaik panolardan sadece üç tanesi günümüze gelebilmiştir. Kilise babalarının yer aldığı tasvirlerdeki isimlerden birinci nişte yer alan Genç Ignatios ve dördüncü nişte yer alan Khrisostomos başkent patrikliği ve başpiskoposluğu yapmıştır. Altıncı nişte yer alan Ignatios Theophoros'un ise başka bir önemli dinî merkez olan Antakya patrikliği yaptığı bilinmektedir.

Bizans kilise resim programı bir hiyerarşi dahilinde yapı içerisinde yerini almıştır. Bu bağlamda, kilise görevlileri tasvirlerinin genelde kubbe altı eteklerinde ya da yan kanatlarda bir mimari eleman yüzeyinde yer aldığı gözlemlenir.

Tasvirlerden ilkinin oluşturan ve Bizans hanedan soyundan gelen Genç Ignatios, 847-877 tarihleri arasında Konstantinopolis patrikliği yapmıştır. Tasvir yasağı döneminde güçlü bir İkonoklazma karşıtı olarak da bilinir. Özellikle İkonoklazma yasağının sona ermesini sağlayan İmparatoriçe Theodora ile birlikte bu bağlamda çok çabası olmuştur.

Çalışma kapsamında ele alınacak bir diğer isim 5. yüzyılda yaşamış Khrisostomos' tur. Başkent Konstantinopolis baş piskoposluğu yapmış olan ve aziz kabul edilen Khrisostomos (398-404) vaazları ile ünlü bir kilise babasıdır.

Bu çalışmada, Bizans Devleti tarihi için önemli yere sahip olan iki din adamının diğer tasvirleri ile Aya Sofya tasvirleri karşılaştırılarak, bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aya Sofya, Ignatios, Khrisostomos

TWO DEPICTIONS ON THE TYMPANUM OF HAGIA SOPHIA: IGNATIOS AND CHRYSTOSTOM

Abstract: In this study; the depictions of Ignatios and Chrysostom who served as patriarch and archbishop of Byzantine period, in Istanbul Hagia Sophia's tympanum were discussed. Only three of the mosaic panels can survived which are on the surface of arched niches of northern bay of Hagia Sophia, which are dated to 9th or 10th century. Among the names who were depicted on mosaic panels, Ignatios the Younger's depiction is on the first niche whereas the depiction of Chrysostom is on the fourth one. There is also another depiction of Ignatios Theophoros in the sixth niche who was the patriarch of Antioch which was another important religious city of Byzantium.

Byzantine church painting program was made according to a hierarchical structure. In this context, it is observed that the depictions of clergy were generally located on the lower zones of dome or on some secondary architectural elements' surfaces of side bays.

The first name of this study is Ignatios the Younger who descended from the Byzantine dynasty, was the Patriarch of Constantinople between 847 and 877. He was also known as an opponent of Iconoclasm. He made many attempts against the Iconoclasm supporters with the help of Empress Theodora, who was known for being a supporter of Iconodules.

The second name of the study was Chrysostom (398-404), who lived in the 5th century. He served as an archbishop of the capital and accepted as a saint and he was famous for his sermons.

In this study, an evaluation will be made by comparing the other depictions of the two clergymen who have important places in the history of Byzantine Empire with the ones in Hagia Sophia.

Keywords: Hagia Sophia, Ignatios, Chrysostom

GİRİŞ

Çağlar boyunca uzun bir hikâyeye sahip olan Aya Sofya'nın ilk yapımı, I. Konstantios (324-337) ile başlamış, II. Konstantios (337-361) zamanında Arian piskopos Eudoksios'un kutsamasıyla açılmıştır. 361 tarihindeki depremde zarar gören yapı, ayrıca 381 yılında bir konsil esnasında Arianizm taraftarlarının kundaklaması ile zarar görmüştür. 404 yılında, Ioannes Khrisostomos'tan (398-404) kaynaklanan bir kargaşayı takiben, kilise ile bitişiğindeki patrikhane ve senato binası keşişler tarafından ele geçirilmiş ve bir diğer yangın sonrası harap olmuştur. Daha sonra muhtemelen Arkadios tarafından tekrar inşasına başlanan yapı, 415'te II. Theodosios (408-450) zamanında tamamlanmış ve Patrik Attikus (406-425) tarafından kutsanmıştır. Bu dönemde yapının planı; sütunlu bir avlusu ile birlikte beş nefli bir bazilikadan ibarettir. Nika İsyanı'nda yıkılan bu bazilikanın yerine, 532 tarihinde İmparator I. Iustinianos (527-565) zamanında Tralles'li mimar Anthemios ve Milet'li İsidoros'un tasarladıkları plan doğrultusunda, eski yapıdan ayakta kalan yerler, yeni yapıya dahil edilerek, kilisenin inşasına yeniden başlanmıştır. Yeni kilisenin planı, boyut olarak II. Theodosios (408-450) dönemine ait kilisenin biraz daha büyük ölçekli bir örneği olarak, bazilikal ve merkezi planın bir birleşiminden oluşmuştur. Kilise planında; dört büyük payenin taşıdığı kubbeyi, kuzeybatı ve güneydoğudan yarım kubbeler desteklemektedir. Üzerinde galeri katının yer aldığı yan nefler, iç ve dış nartheksler, köşelerde yer alan rampalar ile yapı, üç yandan kuşatılmış bir plana sahiptir. 557 yılındaki depremde kubbesi çöken kilisenin inşasına, İsidoros'un yönetiminde tekrar başlanmış ve 563 tarihinde bir kez daha kutsanarak ibadete açılmıştır. 7. yüzyıla gelindiğinde, Patrik I. Thomas (607-610) zamanında yapının güneydoğusuna, Triklinos Thomaites eklenmiştir (Krautheimer, 1986, s. 205-2014; Mango, 2006, s. 90-98; Müller-Wiener, 1998, s. 84-88) (Şekil 1). İkonoklazma dönemine denk gelen 768 yılında, Patrik Niketas'ın (766-780) emri ile kilise bünyesindeki birçok mozaik ve ikona ya kaldırılmış ya da üzeri sıvanarak haçlar ile bezenmiştir. İmparator III. Mikhail (842-867) dönemi 843 yılında, tasvir yasağı sonrası dönemde yapı içerisindeki mozaiklerin yapımına yeniden başlanmıştır. Mozaiklerin yapımına daha

sonra İmparator VI. Leon (886-912), Aleksandros (912-913), III. Romanos (1028-1034) zamanında devam edilmiş ve Patrik İoannes Ksiphilinos (1064-1075) zamanında tamamlanmıştır. Kilise; 989 yılındaki depremde batıdaki kubbenin zarar görmesi nedeniyle bir restorasyon geçirmiştir. 1203 tarihine gelindiğinde yapı, büyük bir yangın daha geçirmiş ve hemen akabinde 1204 yılında Latin istilası esnasında büyük bir yağmaya sahne olmuştur. 1205 tarihinden itibaren Latin patrikliğinin merkezi haline gelen kilise, 1261 tarihinde, şehrin tekrar Bizanslı asilzadeler tarafından alınmasından sonra Ortodoks geleneğine göre tekrar düzenlenmiştir. 1453 tarihinde şehrin Türkler tarafından fethi sonrasında, camiye çevrilen yapıya, ilki 1481 tarihinde, diğeri II. Beyazıd zamanında olmak üzere ikinci bir minare eklenmiştir. Sultan II. Selim (1566-1574) ve Sultan III. Murad (1574-1595) zamanında Mimar Sinan tarafından çeşitli onarımlar ve eklemeler (Aya Sofya ve Patriklik binası arasındaki evlerin yıkımı, eski minarelerin yenilenmesi, mermer mahfil, II. Selim türbesi) ile caminin düzenlemelerine devam edilmiştir. Sultan III. Ahmed (1703-1730) zamanında camiye Mahfil-i Hümayûn eklenmiş ve Sultan I. Mahmud (1730-1754) zamanında yapının içerisinde ve dışında büyük çaplı çalışmalar yapılmıştır. Sultan Abdülmecid (1839-1861) zamanında Fossati Kardeşler tarafından özellikle yapının içerisinde büyük çaplı bir restorasyon gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise, 1931 yılında Bizans Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen diğeri büyük çaplı bir restorasyon sonrası yapı, müzeye çevrilmiştir (Mango, 2006, s. 90-98; Müller-Wiener, 1998, s. 84-94) (Şekil 2). En son 10 Temmuz 2020 tarihinde alınan kararla yapı tekrar camiye dönüştürülmüştür.

Aya Sofya Mozaiklerinin Onarım Süreci

Çalışma konusunu oluşturan mozaiklerin kesin yapılış tarihleri bilinmemekle birlikte, 9. ya da 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Hawkins & Mango, 1972, s. 37). Konstantinopolis'in 1453'de Türkler tarafından fethi sonrasında, Aya Sofya ismi ile camiye dönüştürülen kilisenin, mozaikleri de badana ile kapatılmıştır. Yaklaşık 400 yıl sonra, 1847 yılında Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) isteği ile İstanbul'a davet edilen İsviçreli mimar Fossati Kardeşler, Aya Sofya'nın restorasyonu ve temizlik işleri için görevlendirilmişlerdir. 1849'da tamamlanan restorasyon süreci esnasında, 1848 yılında mozaiklerin bir kısmı tesadüfen temizleme çalışmaları yapılırken bulunmuş ve 1847-48 yılları arasında İstanbul'a gelen Avusturyalı mimar Salzenberg tarafından suluboya resimleri yapılarak 1855 yılında yayımlamıştır¹ (Doğan, 2009, s. 21-23; Doğan, 2011, Salzenberg, 1854, s. 16, 45-113; Teteriatnikov, 1998, s. 8, 18). Fossati kardeşlerin onarımları esnasında, ortaya çıkarılan mozaikler, berkitme işlemleri yapıldıktan sonra tekrar kapatılmıştır (Nelson 2004, s. 30; Teteriatnikov, 1998, s. 8). Aya Sofya mozaiklerinin geçirmiş olduğu bir diğeri büyük çaplı onarım ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün izni ile 1931-1949 tarihleri arasında, Thomas Whittemore'un başkanlığını yürüttüğü proje kapsamında Bizans

¹ Aya Sofya mozaikleri ile ilgili bilgi veren diğeri önemli kaynaklar şu şekildedir; 1852 yılında Fransız Théophile Gautier; mozaikler ile ilgili tasvir yapan önemli isimlerden biridir (Gautier 1912, s. 208-209; Gautier 2008, s. 316). Morlier (2015, s. 81-100); Aya Sofya'nın Fossatiler sonrası mozaiklerini seyahatnamelerde aktaran bir makale yazmıştır. Fransız dergisi L'illustration ve daha sonra Adolphe Joanne (Joanne s.d.: fg. 226) yapının dışı ile ilgili bir yayın yapmış ancak iç mekân ile ilgili bilgi vermemiştir.

Enstitüsü tarafından yapılmıştır (Şekil 2). Mozaiklerin temizlenme süreci sonrası yapı, müze statüsü kazanmıştır (Teteriatnikov, 1998, s. 6, 31-32). Yapı en son olarak, 10 Temmuz 2020 tarihli ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un 35. maddesi gereğince Diyanet İşleri Başkanlığına devredilerek, Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi ismi ile tekrar camiye dönüştürülerek ibadete açılmıştır. Bu süreçte mozaikler tamamen değil, perdeleme yöntemi ile sadece ibadet saatlerinde kapatılmaktadır.

Şekil 1. Aya Sofya Naos, Solda, Genel Görünüm Sağda (Fossati, 1852)

Şekil 2. Bizans Enstitüsü Onarım Çalışmalarına Ait Bir Görsel, <https://www.pallasweb.com/deesis/john-chrysostom-hagia-sophia.html>

1890'da Milano'da yayınlanan Fossati Kardeşlere ait bir katalogda yer alan listelerden birinde, mozaiklere yer verilmiştir. Bahsi geçen mozaikler aşağıdaki gibidir;

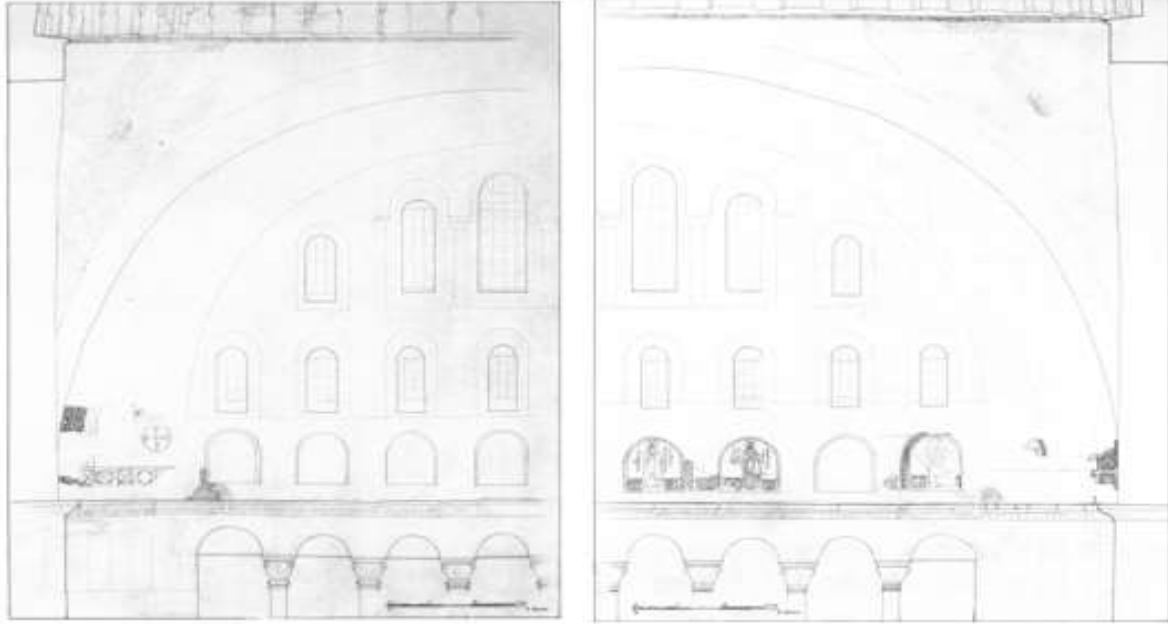
1. Meryem'e Konstantinopolis ve Ayasofya'nın maketlerini armağan eden İmparator Konstantinos ve Iustinianos,

2. 7. yüzyıla ait İsa, Meryem ve Yahya,
3. Piskopos, peygamber ve hekim azizlerden oluşan on üçer figürlü iki grup,
4. Başmelek Gabriel ile Meryem'in yanında İsa'ya diz çöküp dua eden IV. Konstantinos,
5. İmparator Ioannes Komnenos Porphyrogenetos ve İmparatoriçe Eirene Meryem'in önünde (10.-11. yüzyıl),
6. İsa, İmparator XI. Konstantinos Monomakhos, İmparatoriçe Zoe (10.-11. yüzyıl),
7. Tahtta İsa Pantokrator,
8. Aleksios Komnenos (10.-11. yüzyıl),
9. Ioannes Palaeologos (13.-14. yüzyıl),
10. Leo'nun kardeşi Aleksandros,
11. Meryem'in betimlendiği üç resim,
12. Yahya, dört havariyle birlikte, çevresinde Kerubim ve Seraphim'lerin dairesel kompozisyonda betimlendiği resim,
13. Üç büyük, iki küçük peygamber büstleri,
14. Anıtsal bir Pantokrator madalyonu,
15. Üzerinde ya da çevresinde Yunanca ile Latince açıklamaların yer aldığı çeşitli amblemler, 16. İmparator Iustinianos ile Konstantinos'un tahtta oturan Meryem'e Ayasofya ile Konstantinopolis'i sunmaları (8. yüzyıl),
17. İsa, Meryem ve Yahya (6. yüzyıl),
18. Hekim azizler, peygamberler ve piskoposlardan oluşan altı figür: Anthemios, Basileos, Gregorios Theologos, Dionysos Areopagil, Nikolaos, Gregorios Armeniakos,
19. Öteki hekim azizler, peygamberler ile piskoposlar: Ignatios Oneos, Metodios, Ignatios ya da Theophoros, Gregorios ya da Taimaturgos, Ioannes ya da Khrisostomos,
20. Aziz Ignatios,
21. Meryem ile başmelek Gabriel arasında tahtta oturan İsa'nın önünde diz çöküp dua eden IV. Konstantinos Pogonatos (10.-11. yüzyıl),
22. İmparator Ioannes Komnenos Porphyrogenetos ve İmparatoriçe Eirene, aralarında Meryem (10.-11. yüzyıl), IX. Konstantinos Monomakhos, İmparatoriçe Zoe, ortada İsa (10.-11. yüzyıl). İki konu tek bir resimde betimlenmiştir,
23. İki resim içeriyor: Ioannes Palaeologos, iki Meryem, peygamber ve azizlerin başları (13.-14. yüzyıl),
24. Leo'nun kardeşi Aleksandros,
25. Başmelek Gabriel,
26. Bir resimde atriumun (avlu) kapısı, kerubimler, çeşitli ayrıntılar,
27. Pantokratorlu büyük madalyon,
28. Yedi resimde betimlenen çeşitli mimari süsleme çizimleri, sütun başlıkları ve kaidelerini içeren yaklaşık 100 çizim vardır (Doğan, 2009, s. 21-23; Fossati 1890: 106-107).

Bizans Kilise Resim Programı ve Aya Sofya Kilise Resim Programı Kapsamında Din Görevlilerinin Yeri

Yapının kuzey yönündeki tympanum duvarlarında yarım kemerli nişler içerisinde mozaikten yapılmış patrik figürlerinden günümüze yalnızca üçü iyi durumda gelebilmiştir (Şekil 3). Birinci

nişte, İstanbul Patriği Genç Ignatios, dördüncü nişte İstanbul Patriği Aziz Ioannes Khrisostomos ve altıncı nişte Antakya Patriği Aziz Ignatios Theophoros yer almaktadır. Yedinci nişte görülen mozaik parçalarının ise, Athanasios'a ait olduğu düşünülmektedir².

Şekil 3. Aya Sofya, Kuzey Tympanum, Çizim (Hawkins & Mango, 1972)

Kilise resim programı içerisinde, kuzey tympanumda yer alan iki kilise babasına ait tasvirlerin burada yer alması elbette bir tesadüfe bağlı değildir. Erken Hıristiyanlık döneminden başlayarak, kilise resim programında naratif / öykücü bir anlatım öncelenmiş ve kilise içerisindeki her bir köşe belirli bir norm ve hiyerarşi dahilinde resmedilmiştir.

Kilise resim programının belirlenmesinde birçok etken söz konusudur. Bu bağlamda kilisenin plan tipi, resim programını belirleyen en önemli etken olarak karşımıza çıkar. Erken dönem bazilikal planlı kiliselerde, nartheksdan apside doğru yönelen bir naratif anlatım içeren yolculuk söz konusudur. Orta Bizans döneminde kapalı Yunan Haçı planının ortaya çıkması ile birlikte kubbe, yapının odak noktası olmuş ve böylece kilise resim programı en olgunlaşmış hiyerarşisine de kavuşmuştur (Demus, 1964, s. 15-16). Bu bağlamda; kilise resim programında, *Üçleme*, kilisenin en üst noktasında tasvir edilir. Bu hiyerarşide, *Üçleme*'den hemen sonra Meryem gelir. Azizler ve şehitler şeklinde devam eden halkada, alta doğru kutsal isimler ve ruhani diğer isimler yer almaktadır (Brubaker, 2012, s. 10).

Robin Cormack (1977, s. 149-150) İkonoklazma sonrası Aya Sofya'daki kilise resim programının Patrik Photios / Fotios'un 869-70 Konsili kanonları uyarınca bir hiyerarşi halinde tasvir edildiğini

² Aya Sofya'da tympanumlarda toplamda 14 kilise babasının tasviri olduğu bilinmektedir. Ancak günümüze sadece 3 tanesi gelebilmiştir. 1840'larda Fossati kardeşlerin restorasyonları sırasında, hepsi onarılmış ve daha sonra badana ile kapatılmıştır. Geniş bilgi için bk. Doğan, 2011.

savunur. Bu hiyerarşide; Tanrı'nın görüldüğü azizler ve İkonoklazma'nın sonunu destekleyen dört patrik tasviri de yer alır.

Kuzey ve güney nef tympanumlarında yer alan kilise baba / piskoposlarının burada yer almaları noktasında görüşlerden bir diğeri Hawkins ve Mango'ya (1972, s. 23-26) aittir. Bu görüşe göre; kilise babalarının kuzey nef typanumunda yer alması iki nedene bağlı olabilir. Bu nedenlerden ilki, kilisenin planına bağlı olarak, kilise görevlilerin ancak burada tasvirine yer ayrılabilmesi ile ilgili olabilir³. Diğer bir sava göre ise, 9. yüzyılda henüz kilise babalarına ait tasvirlerin, kilise resim programı içerisinde nerede yer alacakları konusu, bir norm ya da standarda bağlanamadığı sorunsalı ile ilgilidir (Hawkins & Mango, 1972, s. 26).

Ignatios'un Aya Sofya Tasviri ve Diğer Tasvirleri ile Karşılaştırılması

Asıl adı Nikitas olan ve 797 Konstantinopolis doğumlu Ignatios; Konstantinopolis patrikliğinin yanı sıra aziz olarak da kabul edilir. 1. yüzyılda yaşamış kilise babası Ignatios Theophoros'tan ayırt edilebilmek için, Genç Ignatios olarak da anılagelmıştır. Bizans hanedan soyundan gelen Ignatios'un babası, İmparator I. Mikhail Rangabe (811-813) tahttan indirilince, 813 tarihinde kardeşleri (Theofilaktos, Stavrakios, Yorgo)⁴ ile birlikte hadım edilmiş ve Prens Adaları / Adalar'da kuruculuğunu da üstlendiği manastırda hegoumenos olarak görev yapmıştır (Ostrogorsky, 2011, s. 206). İkonoklazma döneminde, imparatoriçe Theodora⁵, I. Methodios'un ölümünden sonra başarı kazanması için kendisini patrik olarak atamıştır⁶ (Kazhdan, 1991, s. 983-984; Ostrogorsky, 2011, s. 206). Patrikliğe seçiminde; İkonoklazma taraftarları ile İkonodül taraftarları arasındaki anlaşmazlıkta, ılımlılık eğilimi göstermesi en önemli etkidir. Ancak ikonodül taraftarlarına mesafeli yaklaştığına dair iddialar mevcuttur (Hayter, 1977, s. 142). Caesar Bardas güç kazanıp, İmparatoriçe Theodora'yı (815-867) sürgüne gönderdiğinde, Ignatios da azledilmiş ve yerine Photios / Fotios (858-867/877-886) tayin edilmiştir. 867 tarihinde, I. Basileios (867-886) Batı ile ittifak kurmak istediğinde, Ignatios tekrar patrik olmuştur (Kazhdan, 1991, s. 983-984).

³Aya Sofya'da apsis üst seviye kornişe kadar mermer kaplama olduğu için, kilise babalarına ait tasvirlerin burada yer almasına elverişli bir zemin sağlanamadığı görüşü hakındır. Kilise resim programı içerisinde, kilise babalarının tasvirlerinin nerede yer aldığı bir sorunsaldır ve kilise içerisinde apsisin, narthekse kadar her yerde tasvirlerini görmek mümkündür. Ravenna Sant' Apollinare Nuovo Bazilika'sı apsisinde yer alan Başkalaşım sahnesinin merkez düzleminde aziz ve din görevlisi olan Apollianere yer alırken, apsisin aşağı düzeydeki düzleminde diğer Ravenna azizlerini de görmek mümkündür. Hosios Loukas'da, Athanasios ve Naziansoslu Gregorios apsis de yer alırken, Khrisostomos'un nefte yer alır. Anargyroi Kastoria'da ise Basileios ve Nikholaos narthekse tasvir edilmiştir. 11. yüzyıl ile birlikte, kilise resim programında, kilise babalarının genelde apsisin aşağı seviyesinde yer alan dizilerden birinde tasvir edildikleri gözlemlenir (Hawkins & Mango, 1972, s. 26).

⁴ Ayrıca Teofano isminde, sürgüne gönderilip rahibe olan bir de kız kardeşi vardır.

https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Mihail

⁵ İmparatoriçe Theodora'nın (815-867), Ignatios'u aslında bir ılımlı olması nedeniyle isteksiz / gönülsüz bir şekilde patrikliğe atadığı da iddia edilir. Geniş bilgi için bk. (Dvornik, 1950, s. 43-44, 45-48; Hayter, 1977, s. 141).

⁶ Ignatios, zelot akımına yakınlığı ile bilinen mutaassıp bir keşiş olarak da kabul edilmektedir. Diğer taraftan, Photios / Fotios'un (858-867/877-886) düşmanı olarak bilinmesi nedeniyle, tartışmanın odağında yer alan bir isim olmuştur. Geniş bilgi için bk. (Ostrogorsky, 2011, s. 206).

Şekil 4. Aya Sofya Kuzey Tympanumda Yer Alan Tam Boy Ignatios Tasviri, Mozaik Pano, 9. ya da 10. Yüzyıl <https://www.pallasweb.com/deesis/john-chrysostom-hagia-sophia.html>

Aya Sofya örneğinde, Ignatios'un tasviri cepheden yapılmıştır. Günümüze gelebilen mozaiklerdeki üç kilise babasının tasvirlerindeki duruş aynıdır. Sağ elleriyle göğüs hizasında takdis işareti yaparken ve sol elleriyle bezeli ve kapalı İncil'i tutarken betimlenmişlerdir. (Hawkins & Mango, 1972, s. 23-25; Teteriatnikov, 1998, s. 30). Ignatios'un üzerinde bir stikharion / tunik ve haç bezeli omophorion vardır. Genç yaşta tasvir edildiği gözlemlenen Ignatios, sakalsızdır ve perçemleri alnındadır. Koyu renk kontur ile belirginleştirilen altın renk halesi parlaktır. Arkadaki yıldız fon üzerine, koyu mavi ve mora çalan renklerdeki tesseralardan oluşan kitabede; "ΙΓΝΑΤΙΟΣ Ο ΝΕΟΣ Ignatios-Neos" yazmaktadır (Hawkins & Mango, 1972, s. 9) (Şekil 4).

Ignatios'un, sakalsız hatta biraz da genç yaştaki tasvirlerine verilebilecek diğer örnekler arasında, günümüzde Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nde muhafaza edilen ve 11. yüzyılın başına tarihlenen II. Basileios'un Menologion'u / Ms. gr. 1613'e ait kitap resmi yer alır. Kitap resminde, Ignatios'un ölümü betimlenmiştir. Ölüm döşegindeki Ignatios'un sakalsız olması ve alnına dökülen perçemleri, Aya Sofya örneği ile benzerdir (Şekil 5).

Şekil 5. Aziz Ignatios'un Ölümü, II. Basileios'un Menologion'u / Ms. gr. 1613, p. 134, Biblioteca Apostolica Vaticana / Vatikan Apostolik Kütüphanesi (©digi.vatlib.it), 11. Yüzyıl (Parani, 2019, Fig. 8), <https://www.doaks.org/resources/textiles/essays/parani>

Ignatios'un aynı grup altında değerlendirilebilecek bir diğer tasviri yine 11. yüzyıl başına tarihlenen bir Patrik Kalisi'nde yer alır⁷. Günümüzde Venedik San Marco Katedrali Hazine Odası'nda muhafaza edilen örnekte, Ignatios'un alnına dökülen perçemi ve sakalsız tasviri, Aya Sofya ve Ms. gr. 1613 örneği ile çok benzer ayrıntılar içerir (Şekil 6).

Şekil 6. Aziz Ignatios Büst Portre Tasviri, Madenî Patrik Kalisi⁸, Venedik San Marco Hazinesi, Konstantinopolis Üretimi, 10. ya da Erken 11. Yüzyıl (Treasury of San Marco Venice Catalogue, 1984, s. 162)

⁷ 10. yüzyıl sonu ya da 11. yüzyıl başına tarihlenen San Marco Katedrali Hazinesi'nde yer alan Konstantinopolis üretimi maden kaliste üç Konstantinopolis patriği (Nazionsoslu Gregorios, Ioannes Khristostomos ve Ignatios) yer alır. Her üç patrik de tasvir taraftarı yanları ile bilinir (Grabar, 1964-5, s. 45-51).

⁸ San Marco Katedrali Hazinesi'nde yer alan Patrik Kalis'i'nde yer alan patrikler geniş bilgi için bk. (Grabar, 1964-5, s.

12. yüzyıla tarihlenen önemli bir Bizans kroniği olan Ioannes Skylitzes / Skilicis Kroniği fol. 78v.'deki tasvirinde Ignatios, başındaki keşiş şapkası ile yine sakalsız olarak tasvir edilmiştir (Şekil 7).

Şekil 7. Gryllos ve Mahiyetinin Ignatios ile Dalga Geçmesi, fol. 78v., Ioannes Skylitzes / Skilicis Kroniği, İspanya Ulusal Kütüphanesi, (©Biblioteca Nacional de Espana), 12. Yüzyıl, (Tsamakda, 2002, Fig. 192)

Ignatios'un diğer bir grup tasvirinde, saçları ağarmış ve sakallı tasvirleri yer alır. Bu gruba verilebilecek ilk örnek, 11. yüzyıla ait resimli bir el yazması olan II. Basileios'un Menologion'u / Ms. gr. 1613'e ait bir kitap resmidir. Tasvirde; Ignatios ve İmparator III. Mikhail'in, Vaftizci Yahya'nın kesik başını buluşları tasvir edilmiştir. Beyaz saçlı ve sakallı tasvir edilen Ignatios'un üzerinde, patriklerin giydiği omophorion ya da sakkos tarzı bir giysi olması dikkat çeker (Şekil 8).

Şekil 8. Ignatios ve İmparator III. Mikhail Vaftizci Yahya'nın Kesik Başını Bulurken Sahnesi, II. Basileios'un Menologion'u / Ms. gr. 1613, p. 420, Biblioteca Apostolica Vaticana / Vatikan Apostolik Kütüphanesi (©digi.vatlib.it), 11. Yüzyıl, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613

Ignatios'un beyaz saç ve sakallı olarak tasvir edildiği bir diğer örnek yine Ioannes Skylitzes / Skilicis Kroniği fol. 76v. de yer alır. Ignatios'un tutsaklığının tasvir edildiği örnekte, bir patriklik kıyafeti olan omophorionsuz tasvir edildiği dikkate değerdir. Ignatios bu tasvirinde üzerinde himation ve khiton ile tasvir edilmiştir (Şekil 9).

Şekil 9. Patrik Ignatios'un, Kpronymos Mezarında Tutsaklığı, fol. 76v., Ioannes Skylitzes / Skilicis Kroniği, İspanya Ulusal Kütüphanesi, (©Biblioteca Nacional de Espana), 12. Yüzyıl, (Tsamakda, 2002, Fig. 186)

Ignatios'un patrik kıyafetleri olan omophorion ve sakkos içerisinde tasvir edildiği bir diğer örnek, 14. yüzyıla tarihlenen Kosova / Gracanitsa/ Gračanica / Graçaniça Manastırı duvar resminde görülür. Bu örnekte, beyaz sakallarının, daha uzun olmasının dışında tasvirde çok da farklı bir ayrıntının olmaması dikkate değerdir (Şekil 10).

Şekil 10. Ignatios'un Tam Boy Tasviri, Duvar Resmi, Kosova / Gracanitsa / Gračanica / Graçaniça Manastırı, Güney Duvar, 14. Yüzyıl.

https://www.ruicon.ru/arts-new/fresco/1x1-dtl.php?page_19=1927&p_f_12_temp_id=1&p_f_12_63=1

Khrisostomos'un Aya Sofya Tasviri ve Diğer Tasvirleri ile Karşılaştırılması

Vaazları nedeniyle; Yunanca *Χρυσός στόμα* kelimelerinden türeyen ve “Altın Ağız” anlamına gelen *Χρυσόστομος* / Khrisostomos adını alan Ioannes, 347 tarihinde Antioch / Antakya’da doğmuştur. Zengin ve nüfuz sahibi bir aileden gelir (Kelly, 1995, s. 1; Stapleton, 1838, s. 1).

Tüm kiliseler tarafından aziz olarak kabul edilen Khrisostomos, ayrıca Katolik Kilisesi tarafından da Kilise Babası olarak kabul görmüştür.

Antioch / Antakya piskoposu Meletius’dan çok etkilenen ve kendisi tarafından himaye edilen Khrisostomos, 381 tarihinde Meletius tarafından diyakoz olarak görevlendirilmiştir (Kelly, 1995, s. 38; Stapleton, 1838, s. 7-8).

397 tarihinde Konstantinopolis piskoposluğuna getirilen Khrisostomos, İskenderiye Patriği Teheophilus (384-412) (Kelly, 1995, s. 195-202) ve imparatoriçe Eodoksia⁹ (395-404) ile anlaşmazlıklar yaşamıştır. 403 Oak / Meşelik¹⁰ Konsili ile cezalandırılmış (Kelly, 1995, s. 195-202), önce Cucusos / Göksun daha sonra Pitiunt / Pityus’a (Gürcistan) sürgüne gönderilmiştir. Sürgün yıllarına denk gelen 407 tarihinde Komana Pontika yakınlarında ölmüştür (Kelly, 1995, s. 228-271).

Aya Sofya tasvirindeki Khrisostomos’un kıyafetleri ve duruşu, Ignatios tasviri ile aynıdır. Diğer tasvir örnekleri ile kıyaslandığında biraz daha gür saçlı tasvir edilen Khrisisotomos’un arkasındaki fonda koyu renk tessaralar ile yazılan kitabede; “ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ / Ioannes o Chrysostomos” yazıtı yer almaktadır. Altın ve kırmızı renk haç ile bezenmiş omophorionu, Ignatios’un tasvirindeki ile tıpa tıp aynıdır (Şekil 11).

⁹ Khrisostomos ve imparatoriçenin arasını açan düşüncenin temelinde ise, Khrisostomos’un kadınlar ile ilgili olumsuz görüşleri yatmaktadır. Khrisostomos’a göre kadınlar; Havva soyundan gelen olumsuz izler olan, itaatsiz ve marazi yanlar taşımaktadır. Bu nedenle ancak ev işleri ve çocuk doğurma işleri ile ilgilenmeleri gerekmektedir (Holum, 1981, s. 70-71; Topping, 1987, s. 9-10).

¹⁰ Khalkedon kırsalında “Meşelik” olarak adlandırılan bir yerdir. Geniş bilgi için bk.

<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198614425.001.0001/acref-9780198614425-e-4126>

Şekil 11. Aya Sofya Kuzey Tympanumda Yer Alan Tam Boy Khrisostomos Tasviri, Mozaik Pano, 9. ya da 10. Yüzyıl <https://www.pallasweb.com/deesis/john-chrysostom-hagia-sophia.html>

Khrisostomos'a ait en erken tarihli tasvirlerden bir diğeri, Aya Sofya örneği ile aynı yüzyıla tarihlenen ve Pliska Saray Manastırı üretimi bir seramik ikonadır. İkonada; İskenderiyeli Aziz Petrus ve Khrisostomos'un tam boy tasviri yer alır. Haleli ve bir patriklik kıyafeti ile tasvir edilen Khrisostomos'un, yüz tasviri Aya Sofya örneği ile aynıdır (Totev, 2009, s. 33) (Şekil 12).

Şekil 12. İskenderiyeli Aziz Petrus ve Khrisostomos'un Tam Boy Tasviri, İkona, Seramik Malzeme, Çizim, Saray Manastırı / Pliska Bazilikası / Голяма базилика в Плиска / Golyama bazilika v Pliska, 9. Yüzyıl (Totev, 1999, pl. XLVI, s. 65).

Khrisostomos'un bazı tasvirleri, onun hayatından kesitler içerir. Sürgün yolculuğunun anlatıldığı II. Basileios'un Menologion'u / Ms. gr. 1613 kitap resminde Khrisostomos bir at üzerinde ve ona refakat eden bir görevli ile tasvir edilmiştir. Khrisostomos'un arkasındaki figür, muhtemelen onun sürgün edilişine üzülen bir taraftarı olmalıdır. Kitap resmi örneğinde Khrisostomos'un en bilindik

yüz tasviri yapılmıştır. Yanakları biraz çökmüş, saçları şakaklarından iyice açılmış ve uzun ince çenesi ile bu örnek, tipik bir Khrisostomos tasviridir (Şekil 13).

Şekil 13. Khrisostomos'un Sürgün Edilişi, II. Basileios'un Menologion'u / Ms. gr. 1613, p. 178, Biblioteca Apostolica Vaticana / Vatikan Apostolik Kütüphanesi (©digi.vatlib.it), 11. Yüzyıl, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613

Jean Chrysostome, Homélie 1078 -1081/BNF Coislin 79, fol. 2v. örneğinde; Baş melek Mihail tasviri ve Aziz Khrisostomos arasında duran İmparator III. Nikephorus'un (1078-1081) tam boy tasviri yer alır. Khrisostomos'a ait olan homiliye kitabını, kendisi tarafından imparatora takdim ederken tasvir edilmiştir. Bir patrik kıyafeti olan omophorion üzerine yine bir liturjik kıyafet olan phelonion ile tasvir edilen Khrisostomos; esmer tenli, koyu ama seyrek saçlı olarak betimlenmiştir (Şekil 14).

**Şekil 14. Khrisostomos ve İmparator III. Nikephorus'un Tam Boy Tasviri, Jean Chrysostome, Homélie 1078 -1081/BNF Coislin 79, fol. 2v., Fransa Millî Kütüphanesi (©Gallica.bnf.fr), 11. Yüzyıl
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8470047d/f10.item.zoom>**

Kiev Psalter 1397 / Spiridon Psalter kitap resminde, İsa ile karşılıklı konuşur vaziyette tasvir edilen Khrisostomos'un haleli, seyrek ve koyu renk saçlı ve Coislin 79 örneğinde olduğu gibi aynı kıyafetler içerisinde tasvir edildiği gözlemlenir (Şekil 15).

Şekil 15. Khrisostomos, Tanrı'ya Dua Ederken, Psalm 70:17¹¹, Kiev Psalter 1397 / Spiridon Psalter, p. 196, 14. Yüzyıl (©Rusya Boris Yeltsin Başkanlık Kütüphanesi), <https://www.prilib.ru/en/node/465928>

13. ve 14. yüzyıllara tarihlenen iki duvar resmi örneğinde, Khrisostomos elinde bir rulo tutarken, tam boy tasvir edilmiştir (Şekil 16-17). Koyu renk haç ile bezeli omophorionu içerisinde, Khrisostomos'un daha yaşlı bir tasviri yapılmıştır.

Şekil 16. Khrisostomos, Tam Boy Tasvir, Duvar Resmi, Kosova / Gracanitsa / Gračanica / Graçaniça Manastırı, Nef, 14. Yüzyıl (solda)

https://www.ruicon.ru/arts-new/fresco/1x1-dtl.php?page_19=1597&p_f_12_temp_id=1&p_f_12_63=1

¹¹ Psalm 70:17: "Tanrım! Bana gençliğimden öğrettin ve şimdiye kadar senin harikalarını ilan ediyorum."

Şekil 17. Khrisostomos, Tam Boy Tasvir, Duvar Resmi, Kosova / Pecs / Peć Patrikhanesi Manastırı / Manastir Pećka Patrijaršija, Apsis, 13. Yüzyıl (Sağda)

<https://ruicon.ru/images/iconografy/fresco/Serbia-Pech%20Patriarshia/251-5.jpg>

Khrisostomos tasvirleri için verilen son örnek, günümüzde Walters Sanat Müzesi'nde muhafaza edilen Walters Ms. W. 733 Psalter kitap resmi. Psalm 98:5'te "Lordumuza arp ile şarkı söyleyin, arp ile ve psalmin sesi ile" ve Psalm 99:2'de "Lordumuz, Sion'da en büyüktür. Tüm milletler üzerinde yüceltilmiştir." geçtiği üzere, haçın yüceltilmesini konu alan kitap resminde, Khrisostomos diğer din adamları ile birlikte elinde haçı tutarken tasvir edilmiştir. Koyu ve seyrek saçlı ve üzerindeki omophorion ile tipik bir Khrisostomos tasviridir (Şekil 18).

Şekil 18. Haçın Yüceltilmesi, Khrisostomos Haçı Taşırken, Walters Ms. W. 733 Psalter, fol. 66v., Psalm 98: 5¹², (©WAM/Walters Sanat Müzesi), 14. Yüzyıl

https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/W733/data/W.733/sap/W733_000136_sap.jpg

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışmada, 9. yüzyıl sonu ya da 10. yüzyıl başına tarihlendirilen ve günümüze sadece üç tanesi gelebilmiş Aya Sofya kuzey tympanumu mozaik pano tasvirinde yer alan iki patrik (Khrisostomos ve Ignatios) ele alınmıştır.

Patrik Ignatios'un Bizans tasvir sanatında çok fazla yer almadığını gözlemleriz. Bunun aksine, Khrisosostomos'un tasvirlerinde nicel bir çokluk gözlemlenir.

Çalışma kapsamında ele alınan iki patrik tasvirinin en erken tarihli örnekleri olmaları adına da Aya Sofya örnekleri önemli bir yere sahiptir. 9. yüzyıla tarihlenen bir diğer örnek, Khrisostomos'un

¹² Psalm 98: 5; "Tanrımız Rab'bi yüceltin ve ayak tabanına tapının, kutsaldır!".

tasvir edildiği Pliska Saray Manastırı üretimi bir seramik ikonadır. Her iki patriğe ait tasvirlerin sayılarındaki çoğalma 11. yüzyıl ile başlar ve sonrasındaki yüzyıllarda devam eder.

Bizans tasvir sanatı kapsamında ele alındığında, her iki patriğe ait örneklerin nicel olarak daha çok resimli el yazmaları örneklerinde görmek mümkündür. Kitap resmi örneklerini, kilise resim programı bünyesinde yer alan mozaik pano ve duvar resmi örnekleri takip eder. Bu bağlamda resimli el yazmaları örneklerinde, iki patriğin hayatından kesitler içeren sahneler ile karşılaşmak da mümkündür. Ignatios'un hadım edildikten sonraki manastır hayatı, tutsaklığı, patrik seçilmesi, ölümü ve bunlara ilaveten Khrisostomos'un sürgün edilişi, vaazları ile ünlü olması nedeniyle daha çok vaaz ile bağlantılı sahnelerde, imparatorlara eşlik ederken, haç ile ilgili liturjik olaylarda ve psalm kitaplarında İsa ve çeşitli psalmı destekleyici marjinal resim olarak yer aldığı dikkat çeker.

KAYNAKÇA

Brubaker, Leslie (2012). *Inventing Byzantine Iconoclasm*. Bristol: Bristol Classical Press.

Cormack, Robin (1977). "Painting After Iconoclasm", *Iconoclasm, Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, (eds.). Bryer Anthony, Herrin, Judith, University of Birmingham March 1975, Birmingham: John Goodman & Sons Publication, 147-163.

Demus, Otto (1964). *Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium*. Boston: Boston & Art Shop.

Doğan, Sema (2009). "Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul-Ayasofya Camii'ndeki Onarımlar ve Çalışmaları Aktaran Belgeler", *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 49, 1-34.

Doğan, Sema (2011). *Aya Sofya ve Fossati Kardeşler (1847-1858)*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Dvornik, François (1950). *Le schisme de Photius. Histoire et légende*, Paris : Revue des Études Grecques.

Fossati, Gaspard (1852). *Hagia Sophia, Constantinople, as recently restored by order of H. M. the Sultan Abdul Medjid from the original drawings by Chevalier Gaspard Fossati*, lithographed by Louis Haghe – Adalbert de Beaumont (eds.), London, R. and D. Colnaghi.

Gautier, Théophile (1912). *The Travels of Théophile Gautier*, traduit par Frederick Caesar John Martin Samuel Roussy de Sumichrast, Boston, Little Brown. (<http://archive.org/details/travelsofthoph03gautuoft>).

Gautier, Théophile (2008). *Constantinople*, (ed.) Stephane Guegan, Paris, Bartillat.

Grabar, André (1964-5). "Un Calice Byzantin aux Images des Patriarches de Constantinople (pl. 15-17)", *Δελτίον ΧΑΕ* 4, Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965), Σελ. 45-51.

Hawkins, Ernest J. W. & Mango, Cyril (1972). "The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. The Church Fathers in the North Tympanum", *Dumbarton Oaks Papers*, 26, 1-41.

Hayter, Patricia Karlin (1977). "Gregory of Syracuse, Ignatios and Photios", *Iconoclasm, Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies*, (eds.). Bryer Anthony, Herrin, Judith, University of Birmingham March 1975, Birmingham: John Goodman & Sons Publication, 141-145.

Holum, G. K. (1981). *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*. Berkeley-Los Angeles : University of California Press.

Joanne, Adolphe. *Voyage illustré dans les cinq parties du monde en 1846, 1847, 1848, 1849, Paris, aux bureaux de "l'Illustration"*.

Kazhdan, Alexander, Petrovich (1991). "Ignatios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2, Oxford University Press, New-York/Oxford, 983-984.

Kelly, John, Norman, Davidson (1995). *Golden Mouth, The Story of John Chrysostom, Ascetic, Preacher, Bishop*, Ithaca / New-York: Cornell University Press.

Krautheimer, Richard (1986). *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven-London: Yale University Press.

Mango, Cyrill (2006). *Bizans Mimarisi*. (Ed.) İşler, Bülent, Ankara: Rekmay Ltd. Şti.

Morlier, Helene (2015). "Before the Corpus: Byzantine Mosaics in Istanbul in Nineteenth-Century French Guide-Books", *JMR*, 8, 81-100.

Müller-Wiener, Wolfgang (1998). *İstanbul'un Tarihsel Topografyası, 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, (Çev.) Sayın, Ülker, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları/YKY.

Nelson, Robert S. (2004). *Hagia Sophia, 1850-1950: Holy Wisdom Modern Monument*, Chicago: University of Chicago Press.

Ostrogorsky, Georg (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev.) Işıltan, Fikret, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Parani, Maria, G. (2019). "Curtains in the Middle and Late Byzantine House," in *Catalogue of the Textiles in the Dumbarton Oaks Byzantine Collection*, ed. Gudrun Bühl and Elizabeth Dospěl Williams, Washington, DC: Dumbarton Oaks Collection.

<https://www.doaks.org/resources/textiles/essays/parani>.

Peschlow, Urs (1980). *G. Fossati, Die Hagia Sophia: Nach dem Tafelwerk von 1852*, Dortmund: Harenberg.

Salzenberg, Wilhelm (1854). *Alt-Christliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert*, Verlag: Verlag von Ernst & Korn Berlin.

Stapleton, J. C. (1838). *The Life of St. Chrysostom*, London: R. B. Seeley and W. Burnside.

Teteriatnikov, Natalia, B. (1998). *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul: The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Topping, E., C. (1987). *Holy Mothers of Orthodoxy. Women and Church*. Minneapolis: Light and Life Publishing Company.

Totev, Totyu (1999). *The Ceramic Icon in Medieval Bulgaria*, Sofia: St. Kliment Ohridski University Press.

Treasury of San Marco Venice Catalogue (1984). Metropolitan Museum of Art, Milan: Olivetti.

Tsamakda, Vasiliki (2002). *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden: Alexandros Press.

ÇEVİRİMİÇİ KAYNAKÇA

<https://www.pallasweb.com/deesis/john-chrysostom-hagia-sophia.html>

<https://www.jstor.org/stable/pdf/1291315.pdf>

<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780198614425.001.0001/acref-9780198614425-e-4126>

https://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/W733/data/W.733/sap/W733_000136_sap.jpg

https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Mihail

<https://www.prlib.ru/en/node/465928>

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8470047d/f10.item.zoom>

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613

https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Mihai

REFLECTING ON THE PROBLEM OF NATIONAL IDENTITY CRISIS IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL INTERACTION

Samira N. DADASHOVA

Institute of Philosophy and Sociology of the Azerbaijan National Academy of Sciences

Abstract: The article is dedicated to understanding the problems of national identity in the context of intercultural interaction. According to it, an identity crisis occurs when members of a particular society become divided over what constitutes their core values. A multicultural identity as well as the national identity is formed as a product of one's own and other cultures interacting in a modern globalized world. The multiculturalism politics pursued in Azerbaijan is built on an idea of cooperation and coexistence, which can create conditions for cultural diversity and the realization of their creative and moral potential. Current geopolitical configuration shows the advisability of a dialogue of civilizations on the basis of generally accepted moral norms. Moreover, the values of global ethics can become the basis of consensus between individuals, peoples, religions in all spheres of life. The author comes to conclusion that in spite of the possible damage to national identity the intercultural interaction contributes to sustainable development as a way to solve global problems from environmental or biotechnological to political ones.

Keywords: Azerbaijan, national identity, multiculturalism, dialogue of cultures

Introduction

The current stage of development of society is characterized by the presence of many problems and contradictions, one of the reasons for which is globalization. In turn, some states try to preserve their identity, based on the principles of cultural and national uniqueness. The relevance of the socio-philosophical understanding of cultural or national identity as a strategy of state activity is determined not only by the need of each particular society for self-identification, but also, above all, in the contradictory trends of social development – globalization, and in the desire to resolve existing contradictions through dialogue between cultures.

Globalization causes significant damage to sustainable forms of cultural differentiation: the borders between national cultures, ethnic groups are blurred, identity and specificity are lost, so purity is excluded from the cultural heritage. In such complex reality, the processes of intercultural interaction acquire an intensive nature, and therefore the urgency of the problem of cultural identity has been growing.

First of all, it is necessary to give a definition of the concept of “identity”. Identity implies that a person/nation/culture is aware of its specificity within a specific cultural space, distinguishing itself from the outside world and defining clear boundaries between “we” and “others”. Accordingly, the weakening of self-awareness, caused primarily by such socio-economic processes as the development of transport, the communication technology, the global economy, migration, the spread of universal values, can lead to an identity crisis.

How we understand intercultural interaction?

In our work we focused on the Azerbaijan cultural politics, because we believe that it is the most productive and viable policy in the face of modern threats and conflicts. Located at the crossroads of Asia and Europe and being a unique collaboration of two civilizations, Azerbaijan has incorporated both the moral values and traditions of Eastern and Western cultures. Representatives of various nationalities and religions have been living here together for thousand years therefore special importance in our government policy is given to dialogue between cultures and civilizations. One of the most famous modern Azerbaijan philosophers Ilham Mammadzadeh has made a huge contribution to understanding the philosophy of dialogue and multiculturalism. According to him, the opportunity to engage in dialogue and cooperation begins with sovereignty, as well as the desire to find a common language in conditions when globalization eliminates the uniqueness of cultures, and, of course, the desire to see a common tomorrow. It must be emphasized that the philosopher pays quite justified attention to the moral issues of dialogue: in conditions of low social development and/or ongoing conflicts, the number of migration has being increased day by day, the role of differences between cultures are increasing, which can lead to interethnic and interreligious conflicts, and therefore, the ideas of multiculturalism and dialogue are more relevant than ever [Mammadzadeh, 2016].

When we talk about the dialogue of cultures (first of all, this is a dialogue between the West and the East), we think about the differences in worldviews, a lack of unity of views on the historical course of development, and an increased interest in national history and culture. However, it becomes possible to compare achievements and the likelihood of borrowing in the process of the interaction of several cultures.

What is the manifestation of national identity crisis?

National identity is not an inborn trait and it is essentially socially constructed. A person's national identity results directly from the presence of elements from the "common points" in people's daily lives: national symbols, language, colors, nation's history, blood ties, culture, music, cuisine, radio, television, and so on. Under various social influences, people incorporate national identity into their personal identities by adopting beliefs, values, assumptions and expectations which align with one's national identity. People with identification of their nation view national beliefs and values as personally meaningful, and translate these beliefs and values into daily practices. An identity crisis occurs when members of a particular community become divided over what constitutes their core values.

Although the interaction of cultures can be dangerous for national identity, the development of any culture is impossible without it. Intercultural communication combines various cultural values, leads to harmonization in relationships and can create jointly constructed meanings. Moreover, the intercultural form of communication generates adaptation, which opens up other possibilities for action and cultural expression. Thus, dialogue implies the simultaneous preservation of cultural differences and the production of a new culture and a new type of man – a multicultural man. A “multicultural” man stands on the principle of the coexistence of a “diverse” humanity. It is motivated by the ideals of national unity in diversity, as well as an understanding of global competitiveness and the need for strategic adaptation of the individual to a rapidly changing reality.

Multiculturalism is often associated with a policy of acculturation when one culture is integrated or assimilated into the dominant culture, which in the end reduces the differences between “we” and others”. However, we believe that clear distinctions and the desire to understand and accept them can protect our national culture from assimilation. So in multicultural societies diversity is a fact of life. So the Azerbaijani model of a multicultural man is based on identity not only self-consciousness, which is able to discuss new forms of reality, but also belonging to own culture. In this sense, a multicultural man is not a radical departure from all types of identity that exist in traditional societies: he is both a part of his own and of other cultures interacting with him.

Our political morality and our conceptions of the good are connected in this way: we need resources, liberties, and opportunities to pursue our conceptions of the good. We also need to sustain and develop our capacities for recognizing, choosing, and living in accordance with correct values, and our political morality has a major contribution to make in helping or hindering us in the development of these capacities. So our political morality must include a theory of justice that dictates how social resources are to be distributed. Each person is to have a fair share of resources. Our political morality must also embody just decision-procedures for determining the policies, and shaping the institutions, that are to regulate our economic and social life. So, in broad terms, we know the scope of part of our political morality. The substance of our political morality is a matter of the most fundamental dispute in political philosophy. I wish to enter that debate in only one area, centring on the extent to which we should tolerate different ways of life, and the extent to which a society has to be built on shared ends or goals [Multicultural citizens, 1993, p. 7].

The professor I. Mammadzadeh thinks that the essence of our national cultural policy is the principle of tolerance. The future of cultures and civilizations, he says, “will largely depend on how tolerant culture is” [Mammadzadeh, 2019, p. 127]. It seems appropriate to us to dwell on the concept of “tolerance”. Today, it causes a lot of controversy. For some tolerance is a ban on taboos or a threat to one's own and national identity, for others – the peaceful coexistence of different cultures, maintaining stability and balance in society. For us, it is obvious that if there are absolutely opposite points of view on the same concept, the truth should be found in the middle. In spite of all the positive aspects of the concept of tolerance, it should not go to indifference, should not require to remain silent about existing problems or tolerate what is considered unacceptable within a given society. Because as an extreme form of tolerance indifference to deviations of any society leads to the general recognition of unacceptable “values”, and, consequently, to the degradation of future generations.

Conclusion

It is becoming increasingly clear that the intercultural interaction contributes to sustainable development as a way to solve global problems from environmental or biotechnological to political ones. Sustainable development also involves the desire to learn to live together, implement joint projects and respect the others' values. First of all, it is overcoming the fear of “otherness” in the name of creating conditions for cooperation in political and social areas, while not losing touch with the national idea.

In conclusion, I would like to note that the preservation of national identity involves primarily the promotion of own culture, national language, spiritual values and traditions. It is no coincidence

that the Azerbaijan government sees the successful development of the state in maintaining the balance between the preservation our national identity as well as integrating other cultures.

References

- Mammadzadeh I. Understanding of the culture and the future (In Russian) // Collection of materials of the XII International Scientific and Practical Interdisciplinary Symposium “Reflective Processes and Management”, October 17-18, 2019. Moscow: Kogito-Center. P. 125-128.
- Mammadzadeh I. On philosophy of multiculturalism (In Russian) // Voprosy Filosofii, № 10. Moscow: RAS, 2016.
- Multicultural citizens, 1993 – Multicultural citizens: the philosophy and politics of identity, Australia, 1993. 205 p.

AYASOFYA’NIN İŞLEV DEĞİŞİKLİĞİNİN İNANÇ TURİZMİNE ETKİLERİ

Öğr. Gör. Kübra GÜLLÜ
Hasan Kalyoncu Üniversitesi

Özet: Ayasofya inşa edildiği günden bugüne tüm dünya için büyük önem taşıyan ve kutsal kabul edilen yapılardan biridir. Günümüzde İstanbul sınırları içinde bulunan yapı, yerli ve yabancı turistler için oldukça ilgi çekici olmuştur. Hristiyanlar için dini bir öneme sahip olan Ayasofya, İstanbul’un inanç turizm gelirin büyük katkılar sağlamıştır. Ayasofya var olduğu günden bugüne yangın, deprem, yıkılma gibi birçok tahribata maruz kalmış, üç kez inşa edilmiş ve kilise, müze, cami gibi birçok kez işlev değişikliğine uğramıştır. 10 Temmuz 2020 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan Cumhurbaşkanlığı kararı ile statüsü değiştirilerek müzeden camiye çevrilmiş ve ibadete açılmıştır. Tüm dünya için sembolik bir öneme sahip olan Ayasofya’nın camiye çevrilmesi dünyada geniş yankı uyandırmış ve tepkilere sebep olmuştur. Müze işleviyle kullanıldığı dönemde T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletme Merkezi Müdürlüğü tarafından yayınlanan istatiki verilere göre kentin turizm gelirin büyük katkılar sağladığı görülmüştür. Bu çalışmada tarihi kültürel miras yapısı olan Ayasofya’nın doğru işlev verilerek kamuya açılmasının inanç turizm açısından etkilerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu kapsamda farklı dönemlerde farklı işlevler ile kente dâhil edilen Ayasofya’nın tarihsel süreç içerisindeki değişimi incelenmiştir. Sonuç olarak Ayasofya’nın müze işleviyle faaliyetlerine devam etmesinin hem ülkeler arası ilişkilerin korunması, hem farklı kültür ve inanç yapısına sahip toplulukların kaynaşması, hem de inanç turizmi ile ülke kalkınmasına ciddi katkılar sağlaması nedeniyle daha doğru bir yaklaşım olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya, Kültür, Din, İnanç Turizmi, İstanbul

THE EFFECTS OF THE FUNCTIONAL CHANGE OF HAGIA SOPHIA ON FAITH TOURISM

Abstract: Hagia Sophia is one of the structures that has great importance for the whole world and is considered sacred since the day it was built. Today, the building, which is located within the borders of Istanbul, has been very interesting for local and foreign tourists. Hagia Sophia, which has a religious importance for Christians, has made great contributions to Istanbul's faith tourism income. Hagia Sophia has been subjected to many damages such as fire, earthquake and collapse since its existence, it was built three times and has undergone many changes in function such as churches, museums and mosques. With the Presidential Decree published in the Official Gazette on 10 July 2020, its status was changed from a museum to a mosque and opened for worship. The transformation of Hagia Sophia, which has a symbolic significance for the whole world, into a mosque caused a wide reaction in the world and caused reactions. During the period when it was used as a museum function, T.C. According to the statistics published by the Ministry of Culture and Tourism Revolving Fund Operation Center, it has been seen that the city has made a great contribution to the tourism income. In this study, it is aimed to reveal the effects of opening Hagia Sophia, which is a historical cultural heritage structure, to the public with the correct function in

terms of faith tourism. In this context, the change in the historical process of Hagia Sophia, which was included in the city with different functions in different periods, has been examined. As a result, it has been revealed that the continuation of Hagia Sophia's activities as a museum is a more correct approach because of the protection of inter-country relations, the fusion of communities with different cultures and beliefs, and serious contributions to the development of the country with religious tourism.

Keywords: Hagia Sophia, Culture, Religion, Faith Tourism, Istanbul

1.GİRİŞ

Bir ülkenin sosyo-kültürel yapısını ortaya koymada ciddi ipuçları veren tarihi yapılar kendi içerisinde dini yapılar, geleneksel yapılar, kamu yapıları, endüstri yapıları gibi farklı dallara ayrılrsa da kültürel sürekliliğin sağlanması ve bu değerlerin gelecek kuşaklara aktarılması adına büyük önem arz etmektedir. Sosyo-kültürel yapının oluşmasında en önemli etkenlerden biri olan toplumsal inanç sistemi ve din olgusu ise toplumların davranış şeklini ve yönünü tayin etmede bir denge unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır (Çakır Kıasf, 2018).

Dünyada bazı bölgelerin dini misyonları bulunmakta ve bu bölgeler bulundukları coğrafyanın turizm gelirlerine büyük katkılar sağlamaktadır. Dünya İnanç Turizmi Örgütü (World Religious Travel Association-WRTA) yalnızca Hristiyanların katıldığı inanç turizminin üç yüz milyon turisti kapsayan bir pazar olduğunu bildirmektedir. (Şaman, 2009). Yapılan araştırmalar her dört kişiden birinin inanç turizmine ilgi duyduğunu ortaya koymaktadır. Ayasofya müze işleviyle kullanıldığı zamanlarda özellikle yabancı turistlerin yoğun ilgi gösterdiği İstanbul'a gelen yaklaşık her iki turistten birinin ziyaret ettiği ve ülke turizm ekonomisine büyük katkılar sağladığı bilinmektedir. (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü 2016-2017-2018-2019 Yılı Müze ve Ören Yeri Ziyaretçi Sayıları)

Bu çalışmanın amacı tüm dünya için kutsal sayılan Ayasofya'nın doğru işlevlendirilerek kamuya açılmasının inanç turizmi açısından etkilerini ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında tarihi süreçte farklı işlevlerle kullanılan Ayasofya'nın değişimi incelenmiştir. Sonuç olarak Ayasofya'nın yeniden müze işlevi ile kullanılmasının hem ülkeler arası daha sağlıklı ilişkiler kurulması açısından, hem de inanç turizmine sağladığı önemli katkılar nedeniyle daha doğru bir yaklaşım olduğu ortaya konmuştur.

2.İNANÇ TURİZMİ

Toplumsal inanç ve düşünce yapısıyla şekillenen dini yapılar, yapıldığı döneme ait önemli referanslara sahiptir. Antik Mısır, Sümer-Mezopotamya, Antik Yunan, Antik Roma, Bizans, Romanesk, Gotik, Rönesans, Barok, Rokoko ve Neoklasik dönemde farklı inanç ve dinlerin etkisiyle farklı mimari tarzlar ortaya çıkmış ve ilgi çekmiştir (Çakır Kıasf, 2021). Vatikan, Kudüs, Mekke-Medine, Lhasa, Puskhar, Varanasi, Beytullahim, İstanbul, Santiago de Costela gibi yerleşimler dini yapılarıyla ve inanç turizmiyle bölgeye ciddi oranda yerli-yabancı turist çekmeyi başarmışlardır. Türkiye'de inanç turizmi adı altında çalışmalar 1995 yılında başlamıştır (Sargın,2006). Konu ile ilgili uzmanlar, tur operatörleri, inanç turizmi turları düzenlemekte ve bu turlar bulundukları kentlerin kalkınmasına, dünyada tanınmasına ve kent ekonomilerine önemli gelir kaynağı sağlamaktadır.

Resim 1: Türkiye İnanç Merkezleri Haritası

Kaynak: URL-1

Turizm Bakanlığı tarafından, 43 il “İnanç Turizmi Açısından Önemi Olan İller” kapsamına alınmıştır. Türkiye toprakları İslamiyet’e inanlar için dünyada çok önemli bir yere sahiptir. İnanç turizmi potansiyeli yüksek ülkemizde her iki şehirden birinde türbeler, camiler, yatırırlar gibi kutsal mekanlar bulunmaktadır (Akın,2016). Türkiye sınırları içinde sadece İslam dinine inanlar için kutsal mekanlar barındırmamakta, aynı zamanda diğer dinlere mensup bireyler içinde çok önemli kültürel miras yapılarına ev sahipliği yapmaktadır.

Dünyanın ilk kilisesi olan St.Pierre Antakya, Süryani merkezi kabul edilen Mardin, Trabzon Sümela Manastırı, UNESCO tarafından koruma altına alınan Efes Antik Kenti Meryem Ana Kilisesi, Mevlana Türbesi Konya, Hz İbrahim’e ev sahipliği yapan Balıklıgöl Şanlıurfa, Türkiye’nin öne çıkan inanç turizmi mekanlarıdır ve bulundukları şehirlerin turizm gelirlerine önemli katkılar sağlamaktadırlar. Hristiyanlar için sembolik önem taşıyan Ayasofya da İstanbul inanç turizminin en önemli gelir kaynaklarından biridir.

3.AYASOFYA

3.1.AYASOFYA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Ayasofya yapımına başlandığı dönemde Doğu Roma İmparatorluğunun sınırları içinde yer almaktaydı. I.Konstantin tarafından yapımına başlanan o zaman ki adıyla “Megale Ekklesia” (Büyük Kilise) olarak anılan yapı M.S. 360 yılında II. Konstantin döneminde Hristiyanlar için ibadete açılmış, kilise olarak kullanıldığı süreçte (M.S. 360-1453) Hristiyan dünyası için önemli ayinlere ev sahipliği yapan kutsal ve sembolik bir yapı olmuştur. (İstanbul Ayasofya Müze Müdürlüğü, 2020, T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Ayasofya Camii, 2020). Ayasofya tarihi boyunca yangın, deprem, yıkılma gibi birçok tahribe maruz kalmış, üç kez yeniden inşa edilmiştir (Acar,2020). 1453 tarihinde İstanbul’un fethinden sonra Osmanlı topraklarına geçen yapı, günümüzde hala İstanbul sınırları içinde ‘Tarihi Yarımada’ olarak adlandırılan bölgede yer almakta, yerli ve yabancı turistler için oldukça ilgi çekici olan bu bölge her yıl milyonlarca ziyaretçi

ağırlamaktadır. Ayasofya İstanbul topraklarına dâhil olduktan sonra önce cami işlevi ile daha sonra müze işlevi ile kullanılmış, günümüzde tekrardan cami işlevi ile ibadete açılmıştır.

3.2.AYASOFYA’NIN TARİHİ SÜREÇTE İŞLEV DEĞİŞİKLİKLERİ

İnşa edildiği dönemde en büyük tapınak olma özelliğini taşıyan Ayasofya, Doğu Roma İmparatorluğunun başkentinde imparatorluk hüküm sürdüğü yıllar boyunca üç kez inşa edilmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Ayasofya Camii, 2020). ‘Büyük Kilise’ adıyla anılan yapının ilk inşasına I.Kostantin döneminde başlanmış, II. Konstantin tarafından M.S 360 yılında ibadete açılmıştır. İlk yapıldığı dönemde ahşap örtülü üç veya beş nefli, yan neflerinin üzerinde galeri katı olan yapının vaftizhanesi ve psikoposluk sarayı da olduğu bilinmektedir (Doğan,2009).M.S. 404 yılında başkentte çıkan isyan sonucu yakılarak büyük zarara uğramış ve harap hale gelmiştir (Öztürk,2017). M.S. 415 yılında II. Theodosios döneminde ‘İkinci Ayasofya’ adıyla tekrar ibadete açılmıştır. .M.S. 532 yılında başkentte meydana gelen ‘Nika Ayaklanması’ nda yakılarak yıkılmıştır (Angı,2015). Günümüze ulaşan ‘Üçüncü Ayasofya’ olarak bilinen yapı eski yapının yıkıntıları üzerine I. Jüstinyen tarafından M.S. 532-537 yıllarında tamamlanmış ve dünyanın en ihtişamlı tapınağı olarak adlandırılan Ayasofya tekrar ibadete açılmıştır. M.S. 1204 yılında IV. Haçlı seferleri sırasında Latin orduları tarafından Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti işgal edilmiş Ayasofya “Sancta Sophia” adıyla Katolik kilisesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1261 yılında tekrar Ayasofya Rum-Ortodoks ve imparatorluk kilisesi olarak kullanılmaya devam etmiştir (Öztürk, 2017).

29 Mayıs 1453 tarihinde Fatih Sultan Mehmet Han komutasında ki Osmanlı orduları tarafından Ayasofya fetih sembolü olarak camiye dönüştürülmüş ve fetih sonrası ilk Cuma namazı burada kılınmıştır (Acar, 2020). Ayasofya’nın cami işlevine çevrilmesiyle birlikte yapıya minber ve mihrap, yapının güneybatı köşesine ilk ahşap minare eklenmiş, kuzeybatısına da kentin ilk medresesi inşa edilmiştir. Yapıda ki mozaiklerin üzeri sıva ile örtülmüş galerisi açıkta bırakılmıştır. Apsis yarım kubbesinde Meryem ve Çocuk İsa imgesi örülmemiş bu durum Hz. Muhammed’in Meryem’e duyduğu saygı ile açıklanmıştır. Pandantiflerde ki melek figürlerinin yüzleri silinmiş kanatları açıkta bırakılmıştır. Ayasofya’ya her padişah döneminde yeni bezemeler ve eklemeler yapılmış, minare sayısı dörde çıkarılmış, savaşta elde edilen ganimetler yapıya yerleştirilmiş, kilise olarak kullandığı dönemde patrikhane ve vaftizhane olan bölümler türbeye çevrilmiş ve Osmanlı soyundan birçok kişi bu türbelere gömülmüştür. Yapının iç mekânına da kalem işi bezemeler ile Kur’an sureleri ve ilk halifelerin isimleri yazdırılmıştır. 1717 yılında hala açıkta olan mozaiklerin üzeri tamamen sıvanmıştır.(Doğan,2009)

481 yıl boyunca cami olarak kullanılan Ayasofya 1934 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile müzeye çevrilmiş (T.C. Resmî Gazete,2020). Müzeler Genel Müdürlüğüne bağlanmıştır. Yerli ve yabancı basın bu olayı ilgi ile takip etmiş, Sadri Ethem, Ayasofya’yı “*Nasıl Mevlâna Şeyhten evvel sanatkâr, Dante Hristiyan’dan evvel şairse Ayasofya’da her şeyden her vasıftan önce güzeldir. Beşeri bir güzellik, beşeri kültürün*” ifadesi olarak tanımladıktan sonra Ayasofya Camisi’nin müzeye çevrilmesinin dünya sanatına bir hediye olduğunu söylemiştir (Akan,2020). İşlev değişikliğinin ardından camiye ait olan eşyalar ve levhalar kaldırılmış daha sonra levhalar tekrardan mekâna eklenmiştir. Müze işlevine dönüştürülen yapının kuzeybatısında ki medresesi yıkılmıştır. 1931’de Amerikan Bizans Enstitüsü adına Ayasofya mozaiklerini meydana çıkarma izni alan Thomas Whittemore, 1932’den itibaren işe başlamış 1970’e kadar mozaik temizleme çalışmalarını

sürdürmüştür. Birçoğu yeniden açığa çıkan mozaiklerin bazılarına hala ulaşamadığı düşünülmektedir. Ayasofya müze haline geldikten sonra 8 Ağustos 1980’de hünkar mahfili ilk kez ibadete açılmış restorasyon çalışmaları sebebiyle 14 Eylül 1980’de tekrardan kapatılmış, 10 Şubat 1991 tarihinde hünkar mahfili yeniden ibadete açılmıştır.(Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,2020) ve günümüze gelene kadar bu bölümde ibadete devam edilmiştir.

10 Temmuz 2020 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan Cumhurbaşkanlığı kararı ile statüsü değiştirilerek müzeden camiye çevrilmiş ve ibadete açılmıştır. İbadet koşullarına uygun hale gelmesi için içeride düzenlemeler yapılmış, mozaikler perde ile kapatılmış, yere halılar eklenmiştir.

4.AYASOFYA’NIN İSTANBUL İNANÇ TURİZMİNE ETKİLERİ

Ayasofya var olduğu günden bugüne farklı inançlar ve topluluklara farklı işlevler ile hizmet vermiş İstanbul sınırlarına dâhil olduktan sonra İstanbul ile özdeşmiş çok kıymetli bir kültürel miras yapısıdır. Bulunduğu konum itibari ile ‘Tarihi Yarımada’ olarak adlandırılan bölgede çok sayıda kültür mirası yapısı bulunmakta ve Ayasofya’ya ziyarete gelen turistlerin çoğunun bu yapıları da ziyaret ettiği ve bu ziyaretler sebebi ile yakın çevresini ekonomik olarak kalkındırmada büyük payı olduğu bilinmektedir.(URL-2)

Resim 2: Tarihi Yarımada

Kaynak:URL-2

Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü (DÖSİMM) 2016, 2017, 2018 ve 2019 verilerine göre; İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi ve Ayasofya Türkiye de bulunan tarihi ve turistik alanlar içersin de yerli ve yabancı turistlerin en çok ziyaret ettiği kültür mirası yapıları olarak anılmaktadır.

Tablo 1: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü 2016-2017-2018-2019 Yılı Müze ve Ören Yeri Ziyaretçi Sayıları

Yıl	Ayasofya Müzesi Ziyaretçi Sayıları	İstanbul'da Bulunan Müze ve Ören Yeri Ziyaretçi Sayıları
2016	1.437.405	3.815.198
2017	1.892.250	4.884.790
2018	2.930.224	7.387.680
2019	3.727.361	7.798.283
Toplam:	9.987.240	23.885.951

Kaynak: (Acar,2020)

Müze işlevi ile kullanıldığı dönemde Türkiye turizminin kalkınmasına büyük katkılar sağladığı, DÖSİMM tarafından açıklanan verilere göre yıllık yaklaşık gelirinin 250 milyon TL olduğu bilinmektedir. 10 Temmuz 2020 tarihi ile giriş ücretleri kaldırılıp, statüsü müzeden camiye dönüştürülüp ibadete açılmış, bu olay tüm dünyada geniş yankılar uyandırmış ve özellikle Hristiyanlar için kutsal kabul edilen yapının camiye dönüşmesi tepkilere sebep olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri ve Yunanistan'da bulunan Ortodoks kilise ve cemaat liderleri yapının ibadete açıldığı günü 'yas günü' ilan etmiş, Yunan halkı öfkelerini, sokağa dökülerek ve Türkiye'yi evrensel değerlere meydan okumakla suçlayarak belirtmiştir. Reuters haber ajansı (İngiltere) 24 Temmuz 2020'de Ayasofya'nın camiye çevrilmesinin dinler arasındaki ayrılığı artıracığının altını çizmiştir (Acar,2020). Bu tepkilerin uzun süreçte sadece turizm ekonomisini değil aynı zamanda dünya ülkeleriyle ilişkilerimizi de zedeleyeceği düşünülmektedir.

5.SONUÇ VE TARTIŞMA

Türkiye'ye turizmin her alanı büyük gelir kaynağı sağlamakta hatta turizm bacasız sanayi olarak nitelendirilmektedir. Dünya da tanınırlığımızın artmasının en büyük sebeplerinden biri de sınırlarımız içinde bulunan kültürel miras yapıları ve buna bağlı olarak yapılan inanç turizmi turlarıdır. Ayasofya'da bu pastada ki en büyük gelir kaynağı sağlayan dilimlerden bir tanesidir. Ayasofya bulunduğu bölge itibari ile 'Tarihi Yarımada' içerisinde yer almakta ve Ayasofya müze işlevi ile kullanırken ziyarete gelen turistlerin yaklaşık yarısının aynı bölge içinde bulunan diğer kültürel miras yapılarını ziyaret ettiği ve bölgede bulunan esnaftan alışveriş yaparak bölgenin ekonomik olarak kalkınmasına büyük katkılar sağladığı bilinmektedir. Ayasofya'nın müze işlevi ile kullanılırken de İslam dinine mensup bireyler için ibadet imkanı sağlayan mescidi bulunmakta bir minaresinden ezan okunduğu bilinmektedir. Ayasofya'nın da dahil olduğu Tarihi Yarımada içersin de Türkiye için çok kıymetli olan Sultanahmet Cami bulunmakta 1617 yılından beri cami olarak ibadete imkan tanımaktadır. Aynı bölge içerisinde bu kadar kıymetli bir cami varken Ayasofya'nın müze işlevi ile kullanılmaya devam etmesinin Türkiye için uzun süreçte daha doğru bir karar olduğu düşünülmekte Türkiye'nin tüm dinlere ve inanışlara saygılı, daha barışçıl bir tavır sergilemesine yardımcı olacağı, ülkeler arası gerginlikleri azaltacağı ve inanç turizmi gelirleri ile ekonomik olarak kalkınmasına yardımcı olacağı öngörülmektedir.

6.KAYNAKÇA

Çakır Kıasf, G. (2018). "Toplumsal İnanç ve Düşünce Sisteminin Geleneksel Konut Mimarisindeki İzdüşümleri: Geleneksel Japon Evi Örneği", Mimarlık, Planlama ve Tasarım Alanında Yenilikçi Yaklaşımlar, Gece Akademi, Ankara, ss.67-83.

- Çakır Kıasf, G. (2021). “İnsanlık Tarihinde Kültürün Mimariye Etkileri”, 2.Uluslararası Kültür, Sanat ve Edebiyat Kongresi, 2-4 Mayıs 2021, Ankara, Türkiye.
- Şaman E. (2009). “Mersin İli İnanç Turizmi Potansiyelinin Değerlendirilmesi: Mersin’de İnanç Turizmine Katılanların Profili Üzerine Bir Araştırma”.(Yüksek Lisans Tezi) Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin
- Sargın, S. (2006). “Yalvaç’ta İnanç Turizmi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 16, Sayı: 2 Sayfa: 1-18, Elazığ
- Akın, C. (2016). “İnanç Turizminde Dünya ve Türkiye Destinasyonu”, Erişim adresi: <https://cemalakin.wordpress.com/2016/04/26/inanc-turizminde-dunya-ve-turkiye-destinasyonu/>
- Acar, Y. (2020). “Ayasofya-i Kebir Cami-i’nin İbadete Açılmasının Dünya Basınında Yansımaları ve Turizm Faaliyetlerine Etkisi” Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 2020, 8 (4), 3396-3407, Erişim adresi: https://jotags.org/2020/vol8_issue4_article53.pdf
- Doğan, S. (2009). “Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul-Ayasofya Camii’ndeki Onarımlar ve Çalışmaları Aktaran Belgeler”. Bilig Bahar 2009 sayı:49 1-34, Erişim adresi: <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/1221-published.pdf>
- Öztürk,O.(2017). “Ayasofya: Bizans ve Osmanlı’nın kutsal mirası, Erişim adresi: <https://ozhanoturk.com/2017/09/01/ayasofya/>
- Angı, O. (2015). Ayasofya’nın yapımında kullanılan doğal taşlar ve günümüzdeki korunmuşluk durumları. Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi, (14), 43-57
- T.C. Resmî Gazete. 10 Temmuz 2020 Cuma. Sayı: 31181 Mükerrer. Cumhurbaşkanlığı Kararı Karar Sayısı: 2729 <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/07/20200710M1.pdf>
- URL-1: <https://blog.turkishairlines.com/tr/turkiyedeki-inanc-merkezleri/> (Erişim Tarihi: 01.05.2021)
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğü (DÖSİMM) Müze İstatistikleri (20162017-2018-2019) <http://www.dosim.gov.tr/muze-istatistikleri>
- İstanbul Ayasofya Müze Müdürlüğü (2020). <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44094/istanbul-ayasofya-muze-mudurlugu.html>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı (2020). Ayasofya Camii Fatih Sultan Mehmed Han’ın Emaneti, İnsanlığın Ortak Hazinesi.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (2021). Ayasofya Bizans devrinde İstanbul’un en büyük kilisesi iken fetihten sonra şehrin ulu camii haline getirilen ve etrafında zamanla bir külliye teşekkül eden mâbed,, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya>
- Akan, E. (2020). ‘AYASOFYA CAMİSİ’NİN MÜZEYE ÇEVİRİLMESİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA’ Türk Dünyası Araştırmaları TDA, Ankara, ss:313-328
- URL-2: Bindal, D. (2021), Mimarlık Tarihi Ders Notu, (powerpoint slides). ss:2

**WOMEN'S PRIVACY IN AN ARCHITECT'S CONTEXTUAL INTERPRETATION:
SANCAKLAR MOSQUE**

Research Asistant Ayşegül İNCE
Gazi University

Prof. Dr. Aysu AKALIN
Gazi University

Abstract: Architects' contextual approaches vary due to the inclinations of the architect about context. These inclinations range from copying the current context to oppose the existing context. Some architects tend to design repeating former structures while others create innovative solutions regardless of the place's context and the requirements of the context, such as privacy. The autonomous attitudes of architects and their desire for differentiation may stem from their tendency to reflect their architectural identity on design. Sancaklar Mosque, designed by Emre Arolat Architecture, is the subject of this article for the purpose of clarifying the contextual interpretations in its design. For that aim, the spaces allocated and used for women in the mosque have been evaluated by an on-site observation method. In this study, it turns out that despite the many admirable contextual interpretations of the architect's design, he ignores women's privacy in some details and emphasizes his own context. As shown in the manuscript, in the early stages of Islam, women prayed in mosques without any physical obstacle between them and men, but in accordance with the row order. They also took part in many activities carried out in mosques. However, in the rapidly expanding Islamic geography, women withdrew from mosques for cultural, traditional, social, and regional reasons. Today, on the other hand, there is intense participation of women in both social and public life. For this reason, the need for qualified space for women is felt most intensely in mosques. To meet these needs, it is necessary to increase the quality of the spaces allocated/used for women in mosques. A quality modern mosque design will only be possible when the indispensable context values of the space are not ignored by the architect.

Keywords: Sancaklar Mosque, women, privacy, context, contemporary contextualism.

1. INTRODUCTION

Mosques, the places of worship of the Islamic religion, were the places where many religious, political, administrative, social, and educational services were carried out at the beginning of Islamic history (H. Yılmaz, 2007). And women were actively involved in most of the activities carried out in mosques (Aycan, 2013). However, in the centuries following the Prophet's death, it is seen that women's freedom in society eroded over time. This erosion has sometimes reached to such extents that women's participation in mosques were not even welcomed. In some Muslim societies, this situation has continued until today. Yılmaz (2011) said that "*The effects of old beliefs and cultures on Muslims, the dominance of established cultures and traditions on religion, misunderstanding and interpretation of religious texts,*

and moral weaknesses seen in the society" are the reasons for this anti-women understanding (Yılmaz, 2011).

Although women are not frankly excluded from mosques in Turkey, it is possible to see the breeze of these negative attitudes. As a matter of fact, mosques have always been of secondary importance (or not considered at all) in terms of women's use, and these issues have not even come to the agenda for many years. However, nowadays, many women are out of their homes during prayer times, as women are more active in public and social life than ever before. For this reason, we need mosque architecture that will meet the needs of women today. In order to meet these needs, it is necessary to increase the discourses and studies on the quality of the spaces reserved for women in mosques today.

In this study, Sancaklar Mosque, designed by architect Emre Arolat and his team, was examined in terms of women's use of space, and the spaces allocated for women were evaluated using an on-site observation method¹. However, to analyze the spaces of women in mosques from an architectural point of view, first of all a literature research was conducted on women's participation and use of the mosques in the historical process. The aim of the study is to determine the problems regarding women, especially the privacy of women, in today's use of space.

2. 'WOMEN AND MOSQUE' IN THE HISTORICAL PROCESS

Since the Prophet's² period was the period when the religion of Islam was lived in its most original form. Firstly, the position of women in the Masjid of Nabawi, which was built by the Prophet himself and was the center of all his activities in Medina, was examined. It is known that during the Prophet's time, women spent time in the mosque, attended Friday and Eid prayers³, and learned about religion and social life through sermons and conversations (H. Yılmaz, 2007). In this period, women went to the mosque even at night, and worshiped and benefited from the educational activities in the mosque (Ibn Hanbal, 1992: III/93). It is understood from the narrated hadiths⁴ that the position of women in the mosque is close to the mihrab (as far as they can hear and memorize a surah from the Prophet's language) and inside the mosque (Müslim, Cuma, 52: Ebu Davud, Salat, 229).

Although there were no separate floor, room, or place allocated as a women's section in the Masjid Nabawi, women prayed in the main place in accordance with their row order (*saf düzeni*), not in a mixed way with men (Erdemli, 2012). The row order of the prayer performed in the congregation has been determined as first the men, then the male children, and then the

¹ On-site observations were made by visiting Sancaklar Mosque for 4 days on 11.08.2019, 06.06.2020, 07.06.2020 and 08.06.2020.

² The prophet of Islam is Muhammad (ca. 570 – 632) (pbuh). From the perspective of the Islamic faith, he was God's Messenger (rasūl Allāh), called to be a "warner," to all humankind.

³ Women can attend all prayers performed in the congregation in mosques. However, this is a right that is not compulsory and is left to the choices of women (İ. Yılmaz, 2021: 13).

⁴ Harise's daughter Umm Hisham said, "I learned Surah Qaf from the language of the Prophet in Friday prayers. Because he would read Surah Qaf every Friday" (Müslim, Cuma, 52: Ebu Davud, Salat, 229)

women behind the imam⁵ (Muslim, Salat, 132; Abu Dawud, Salat, 99; Tirmidhi, Salat, 54; Nasai, Imam, 33; Ibn Majah, İkâmet'u-Salat, 52). Not being disconnected between the rows and not passing in front of the rows are other issues that must be followed (Pekdemir, 2016). All these row order conditions have been influential in shaping mosque architecture.

During the Prophet's time, the Masjid Nebewi had three gates, and initially, none of the gates were allocated to women (H. Yilmaz, 2007). However, after the prayer was over, Prophet and other men waited for a while, and women left the mosque first (İ. Yılmaz, 2021: 71). As the number of women worshipping in the mosque increased over time, the Prophet stated that it would be more appropriate to allocate one of the doors to women (Ebû Davud, Salat, 17). This request of the Prophet was fulfilled in the period of Umar bin Khattab, and one of the gates was allocated to women (Aycan, 2013). Regarding this practice, Hamit Kemali Söylemezoğlu stated that the separation of women in the mosque space can be regarded as the first architectural sign, but this distinction was made not to limit women's space but to ensure their privacy (as cited in Dişli, 2015).

The close relations of women with mosques continued during the reign of the Rashidun Caliphate. In this period, women performed their prayers in the same place and in accordance with the row order, as in the Prophet's time. The only exception to this is that during the caliphate of Omar Bin Khattab (only for the tarawih prayer in the month of Ramadan), women prayed with a separate imam in the place called "butayha" in the northeast corner of the mosque. This practice was abolished during the time of Caliph Uthman Bin Affan, and women continued to pray together with men behind the imam as before (Aydın: 2001: 87). However, it is known that with the Umayyads, a prominent re-emergence of previous patriarchal norms had sprung once again and this resulted in women moving away from mosques (Aydın, 2001: 92). The first examples of restricting the section where women pray within the mosque started after this period. A report transmitted from ibn Zabala (early Medinian historian) describing the expansion of the mosque ordered by caliph al Mahdi in 777-78, refers to the 'women's arcades', which appear to have been at the back of the enclosed courtyard of the mosque (as cited in Holmes Katz, 2014: 120). It is seen that a similar arrangement was made in Andalusia; the Spanish Umayyad caliph Hisham I (the reign of 788-96) built roofed arches behind the Cordoba Grand Mosque, as a place of worship for women (as cited in Holmes Katz, 2014: 120). And the governor of Mecca's stretching a rope between the columns and separating the place belonging to women from that of men in 870, was shown to have caused the birth of the women's *mahfil* by Çam (Çam, 2016:197). However, when we consider the *mahfil* literally as 'the place surrounded by bars and/or built high above the ground', its origin can be attributed to the third caliph Uthman, as was stated by Tanman (Tanman, 2003). After the preceding Caliph Umar was martyred in the mosque, the new caliph Uthman built a place whose ground was raised and surrounded in order to secure his life (Tanman, 2003). This practice spread thoroughly when the Umayyads established a sultanate and united it with the caliphate (Tanman, 2003). These places, also called *Maksura*;

⁵ It is fard (obligation) to do this order between men and women, and it is sunnah to do it between men and boys (Merğînânî, el-Hidâye, I, 370; Kâsânî, Bedâi', I, 159).

were used for different functions, including for rulers, muezzins, and women. However, the exact date when the *mahfils*, which were reserved for women in the place of worship, were raised from the ground level and moved to a private area, is not known.

The first mosque where the women's *mahfil* was identified in Anatolian Turkish architecture is the Sultan Alaeddin Mosque, dated 1197 (see Çam & Ersay, 2012). In the mosque, which was built during the reign of Seljuk Emir Muhyiddin Mesud in Ankara, the women's *mahfil* was built on top of the last congregation area. Çam and Ersay (2012) argued that this place was built for women, not muezzins, considering its location, size, and passing through a different room (not inside the mosque) (Çam & Ersay, 2012). The Beyşehir Eşrefoğlu Mosque dated 1297, built in the period of Anatolian Principalities, is also one of the earliest examples of the women's *mahfil* in Anatolia (Tanman, 2003). In this mosque, the upper part of the last congregation area was considered a *fevkani mahfil* and surrounded by wooden balustrades (Tanman, 2003).

When we look at the Ottoman period, it is seen that the *mahfil* application inherited from Turkish and Islamic architecture was developed. However, during this period, there was no conscious participation by women in the five daily prayers, Eid prayers, and Friday prayers as in the Prophet's time. Women generally went to mosques for some special days, such as Ramadan and *kandils* (Erdemli: 2012, Kelpetin Arpağuş: 2015). The limited participation of women in social and public life in this period is one reason for this situation. It is known that women living in urban areas are farther away from social life than rural ones. On the other hand, misinterpretation of some religious provisions prevented women from going to mosques. For example, the handbook on Hanafi law, written by al-Halebl in the era of Sinan and widely used in the Ottoman world, states that women's worship in mosques and congregation was essentially disapproved. However, al-Halebl adds that older women can attend morning, evening, and night prayers (as cited in Necipoğlu, 2013: 88).

One of the first examples of women's *mahfil* in the Ottoman Empire can be seen in the Mudurnu Yıldırım Beyazıt Mosque, which was built at the end of the 14th century (Özel, 2012). Here, the women's section is on the wooden gallery floor adhered to the wall where the entrance door is located (Özel, 2012). However, considering that women rarely worship in mosques during these periods, the primary function of the *mahfil* in these early small-scale mosques may have been to gain more space in the main prayer hall (*harim*⁶), as Çetinaslan stated (Çetinaslan, 2012). Homes Katz stated that Great Ottoman mosques' large balconies could not be assumed that they were initially built for women as well (although it is clear that women used them from time to time). In addition to gaining space within the *harim*, *mahfils* may have been built to provide a closed prayer area for the ruler and sometimes a place for those who read the Quran (Holmes Katz, 2014: 187). However, by the eighteenth century, the use of *mahfils* as women's prayer space is mentioned as being standard in at least some Ottoman mosques (Holmes Katz, 2014: 187). Apart from the upper floor *mahfils*, which are

⁶ In the next part of the article, the word '*harim*' will be used to describe the main worship area.

generally found in large mosques, there are also women's *mahfils* in the main praying area. These *mahfils* are separated mainly by low balustrades on both sides of the mosque's main entrance (Önkal & Bozkurt, 1993). The practice of women's *mahfil*, which the Ottomans developed, has been an example for other nations and communities in the same geography. Even if it is on the upper floor, it has become widespread as it allows women to pray behind men and see the mihrab, as in the Prophet's time (Özkurt, 2015).

While mosques were the most important public buildings in the Ottoman Empire; they lost their importance in the Republic of Turkey, due to the deep-rooted secularization process. However, with the transition to a multi-party political regime after the 1950s, mosque construction and architecture issues began to come forth. Thus, while the number of mosque construction associations and other religious associations was 11 in 1946 and their percentage among all associations was at 1.3%, this number increased to 95 in 1950 and to 5.5%. In 1953, their number was 598 and the ratio was 13.6% (Yücekök, 1971: 132). After the 1950s, it is seen that the people almost started a mosque construction campaign (Kutlu & Düzenli, 2016). While examining the mosque construction process, which was effective in this period, the demographic and social structure should also be taken into consideration. In this respect, the intense wave of rural-urban migration that occurred after the 1950s had a major impact on the increase in the number of mosques. In fact, while only 18.5% of the population lived in cities in 1950, this rate increased to 59% in 1990 (Tüfekçioğlu, 2003). People coming from rural areas brought their culture and way of life with them to the city. One of the most important elements of this culture and way of life was the mosque⁷. However, since the new mosques built in the city were tried to be finished with the cheapest materials and the least expense, with the money collected from the congregation, the architectural quality remained in the background (Kutlu & Düzenli, 2016). In this sense, the public is contented with the familiar face of the building rather than the naivety of the mosque, and the discussion of women's spaces has been left out of the agenda. In most of the mosques built during this period, visual and auditory accessibility was not considered in the spaces reserved for women, and issues such as lighting, ventilation and hygiene were ignored. On the other hand, spaces are isolated from the *harim* with curtains, walls, or screens. Especially the neglect of women's ablution areas made it difficult for women to use the mosques. As a matter of fact, when examining the data in the mosque data bank created by the Directorate of Religious Affairs in 2008, it can be seen that 90% of mosques in Turkey do not have a place where women can make ablutions. For men, this rate is 16% (Onay, 2009: 239).

In 2002, when the Justice and Development Party (AKP), which defines itself as a "conservative democratic" party, came to power, the presence of Islam began to be felt intensely in society and public life. As a result of this situation, the problems regarding the

⁷ As a matter of fact, in the second article of the Village Law No. 442, it is stated that "People who have common properties such as mosques, schools, pastures, plateaus, coppice and live in collective or scattered houses constitute a village with their vineyards, gardens, and fields." It is an important issue in terms of our subject that the first common use area considered in the law is a mosque. In addition, in the second chapter of the same law, the compulsory and optional works of the villager were listed, and building a mosque in the village was among the compulsory services (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.442.pdf>).

spaces allocated for women in mosques became more visible, and steps were taken for the first time in this regard⁸. The most significant of these steps can be seen in the 2007 Circular of Diyanet (Kıpçak, 2016: 207). In this circular, it was emphasized that; special places should be reserved in the interior of the mosques and in the last congregation areas, to keep the spaces open, and the arrangement of women's toilets and ablution places so that women could pray in congregation. An interview⁹ given to a television channel by the then President of Religious Affairs Görmez in 2011 was found important in terms of showing the conditions of the places allocated for women in mosques. In this interview, Görmez emphasized that '*tradition overrides religion*' regarding women and criticized oneself by saying, "*We caused women to worship in the dampest and dirtiest places (izbe) of mosques, this is our fault*". Afterward, Görmez apologized to all women and announced that a volunteer team assessed the situation of mosques by visiting all mosques in Istanbul. The project mentioned by Görmez was named as the 3T (Detection, Procurement, Follow-up) project. Within this project's scope, 30 teams of 60 people made a detailed examination of women's places in more than 3000 mosques in Istanbul since May 2, 2011. The goal of the project was noted as follows;

To make the spaces allocated for prayer, ablution rooms, and toilets more decent. To make ablution and prayer places (should be able to see the mihrab and minber in the main place) in mosques that are not places for ablution and prayer (Erdemli, 2012).

After Görmez's self-criticism and the project he announced in 2011, it is seen that mosques started to come to the fore more intensely in terms of women's use. It was determined that the period between 2011-2013 was the busiest. In this period, it is observed that efforts were made to raise awareness regarding the improvement of the spaces reserved for women through sermons and various activities.¹⁰ In addition to these, women intellectuals have started to criticize more the unqualified places in mosques on various occasions. Of course, the increase in criticism is directly related to the fact that women who use the mosque become more active in public life after this period¹¹. Besides being active in public life, Cihan Aktaş describes the position of women as follows;

Of course, women do not leave their homes only for work and education. In addition to shopping and hospital controls, they head towards addresses far from their home districts

⁸ For some of these see;

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/camide-kadina-da-abdest-alma-yeri-207260>,

<https://www.haber7.com/guncel/haber/17576-camilere-kadin-ayari>,

<https://www.haber7.com/yasam/haber/330350-kadinlar-saflari-siklastirdi-yer-kalmadi>,

<https://www.milliyet.com.tr/gundem/diyanetten-ramazana-ozel-uyarilar-984689>

⁹ https://www.ntv.com.tr/turkiye/diyanet-kadinlardan-ozur-diliyor,M4rIg_IHlkuA_gookaBtaQ

¹⁰ In 2013, events were organized around the themes of "Mosque - Woman and Family". On March 8, International Women's Day, a sermon titled Woman as a Servant (*kul*) was given. The theme of the Mosques and Religious Officials Week, which is celebrated between October 1-7, is determined as "Mosque, Woman and Family". Women were invited to the mosque on 27.09.2013 with the sermon 'Invitation to All of Us, Together to the Mosque'.

¹¹ The headscarf ban in the public (*kamu*) was lifted in 2011.

for various courses. Older women go on a city tour by bus. Young women take their children to museums, galleries, gyms... We are at a time when women are wandering around the city like never before (Aktaş, 2020).

Consequently, women are now more involved in social life and they need qualified places where they can pray, which is a time-limited worship.

In this study, Sancaklar Mosque, which was built at a time when discussions on women-oriented spaces in mosques were on the agenda (2011-2013), will be discussed in detail in terms of women's usage of the place.

3. SANCAKLAR MOSQUE

Sancaklar Mosque was designed by architect Emre Arolat and his team in a gated community area in Büyükçekmece, Istanbul, where mostly high-income families are located. The construction of the Sancaklar Mosque, which is entirely different from the image of a classical period mosque in terms of its building language, was stated to be designed by focusing only on the 'essence' of a religious place. The construction of the mosque started in 2011 and was completed in 2013. In an area of 7400 square meters, the total closed area volume is 1300 square meters.

Outdoor spaces

Sancaklar Mosque was built at two different levels, taking advantage of the slope of the land where it is located. There is an open parking space at +5.45 elevation and the upper courtyard of the mosque right next to it. On the upper courtyard, there is a minaret, a sitting area consisting of three stone blocks, an area for funeral prayers, and three coffin rests (*musalla taşı*) (Figure 1). The steps connecting the upper and lower levels follow the natural slope and reach the lower courtyard at ± 0.00 level (Figure 2). Apart from these steps, a ramp located in the north direction of the mosque (Figure 3) and a road reserved for funeral vehicles in the east direction (Figure 4) provide access to the lower courtyard.

Figure 1

Figure 2

Figure 3

Figure 4

While descending from +5.45 elevation to ± 0.00 elevation, the entrance to the women's section on the north wall of the mosque is reached first (Figure 5). After the women's section entrance, on the north wall's east-west direction, there are two entrances of the *harim*, the entrance to the men's ablution-toilet and the women's ablution-toilet entrance. Adjacent to this wall (to the south), there is a lodging for the imam and a place where dead people are washed (*gasilhane*). Parallel to the north wall, there is a library building, positioned in the east-west direction. There is also a service area inside the library building.

Figure 5

Figure 6 (west-east)

Indoor spaces

After entering the place of worship, there is a shoe rack between the female and male entrances, which can be accessed from both sides.

In Arolat's own words, the main prayer area of the mosque was "*designed as a rectangular one to increase the number of people in the first ranks, as in the Umayyad mosques*" (Arolat and Özdemir, 2014). The place allocated for men in the prayer area has a gradual structure consisting of five steps. Right next to this graded place where men pray, a women's worship space is at ± 0.00 m elevation, positioned on a raised floor. Although the space allocated for women has its own door, as mentioned above, it is also possible to pass directly from the *harim*. The women's worship space is separated from the *harim* with a screen (Figure 7). The screen's height is 130 cm from the women's section and 250 cm from the *harim*'s -1.20 m level. The 130 cm part measured from the women's section has a permeable structure with holes. Due to the screen's length and perforated structure, when women stand up, a part of their bodies are completely visible. But, in *ruku* and *prostration*, their bodies are partially visible.

Figure 7

4. DISCUSSION

It was determined that most users came to the Sancaklar mosque with their vehicles and parked their vehicles in the parking space at the top level. The users are primarily directed to the stairs to pass from this upper level of the mosque to the lower level where the main prayer area is located. However, the ramp, which is another access road, is not located in a noticeable place. This is considered a negative input in the design. In fact, it was observed that a family who came to the mosque with a baby carriage had difficulty climbing the lower level of the mosque using these stairs and had to climb these stairs when exiting the mosque as well. After showing them the ramp's location, they stated that they had come to Sancaklar Mosque several times before, but did not notice the ramp's location.

The indoor entrances of the mosque are at the lower level and on the north wall. As soon as one descends from the upper courtyard to the lower courtyard level, the entrance to the women's section can be located first on the north wall of the mosque. However, the ablution room reserved for women is located at the end of the north wall, after the two sanctuary entrances and the men's ablution-toilet area. Considering that the prerequisite of prayer is ablution, users are expected to be directed to the ablution room first, or the ablution room is expected to be close to the place of worship. Therefore, the relationship between the ablution room and the women's section has been found weak due to their position.

If we evaluate the place of ablution separately; the presence of an intermediate space (Figure 8, Figure 8) in the transition from the outer space to the ablution room is considered as a favorable approach in the design in terms of ensuring the privacy of women.

Figure 8

Figure 9

On the other hand, it has been determined that there is not even a door separating the women's ablution space and the toilets (Figure 10, Figure 11, Figure 12). Along with ablution being a precondition for prayer, ablution itself is considered as an independent act of worship. In this respect, when planning the location of the toilet, it is expected not to disturb the ablution room. Another downside is that a baby care room was not considered in or near this area. There is also no alternative place which mothers can use in case of need.

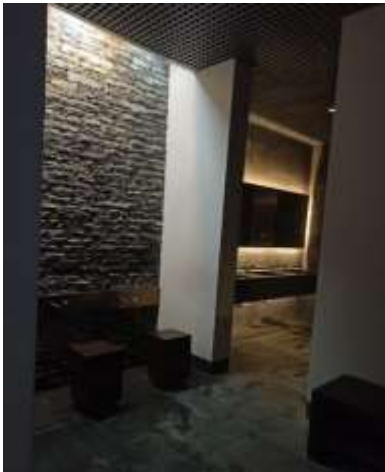

Figure 10

Figure 11

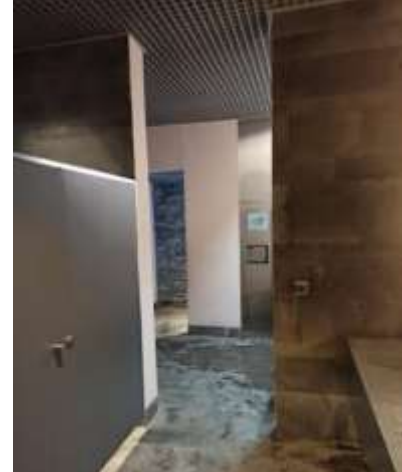

Figure 12

Going back to the entrance of the women's prayer space, the wall in front of this entrance is considered a positive approach in the design (Figure 13). Thanks to this wall, women can wear their shoes comfortably when entering and leaving the mosque. However, when we looked at the interior of the mosque, it can be seen that a new screen with a height of 170 cm has been added in front of the screen proposed by the architect to separate the male and female places of worship (Figure 14, Figure 15). The imam-hatib of the mosque, Elmacı, stated that both the female and male congregation was not satisfied with the screen due to the short length and its perforated structure, that is why a new screen was added to the existing one (Ali Elmacı, personal communication, April 20, 2021).

Figure 13

Figure 14

Figure 15

On the official website of EAA, it is said, "*For the first time in mosque architecture, women have the chance to pray in the same row as men, contrary to being at the back as in all others. They are placed at an elevated and separated part of the hall*" regarding the position of men and women in Sancaklar Mosque. In other words, women and men praying in the same rows was affirmed and this situation was described as an opportunity. However, religious scholars agree that it is not appropriate for women to pray in the same row with men or in front of them in congregation prayers (Acar, 2006: 31-32). According to three madhhabs other than Hanafis, although performing prayers in this way does not break the prayer, this situation is accepted as *makruh*¹². According to Hanafi jurisprudence¹³, the absence of any obstacle to *muhazat*¹⁴ between women and men leads to disruption of prayer. These obstacles are as follows; praying on different floors (one of them praying on the upper floor and the other on the lower floor), the existence of an obstacle of approximately 50 cm in size between them, a space enough to fit one person, and having a curtain, column, or wall. In Sancaklar Mosque, an elevation difference, screen, and side stairs may be included as these exceptional cases (Figure 16), but it should be taken into account that these are not desirable/affirmative situations. As a matter of fact, if we were to evaluate the screen and level differences specifically, at the -1.20 level of the *harim*, the visual obstacle that should exist between the two spaces had been partially eliminated because the screen proposed by the architect had a perforated structure.

¹² Oxford Islamic Dictionary describes 'makruh' as follows "*Reprehensible, detested, hateful, odious... Makruh acts are not legally forbidden but discouraged. Muslims are advised to avoid makruh acts because the continued and insistent commission of such acts will lead to sin*".

See: <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e1400#>

¹³ According to the "Research on Religious Life in Turkey" conducted by the Directorate of Religious Affairs, 77.5% of those who belong to the religion of Islam in Turkey belong to the Hanafi sect (DİB, 2014). For this reason, the views of the Hanafi sect are specially mentioned in our study.

¹⁴ Muhazat is a fiqh term that means being in same row with congregation in prayer. A woman standing side by side with men or in front of men to pray is called "mukâzât-ı nîsâ". See: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhazat>

Figure 16

5. CONCLUSION

In the early stages of Islam, women performed prayers in mosques without any physical obstacle between them and men, but in accordance with the row order of the prayer. They also took an active role in activities carried out in mosques, which are at the center of religious and social life. But over time, although there are no religious obstacles preventing women from mosques, it is observed that women were driven from mosques for social and cultural reasons. The consequences of this situation were reflected in the architecture, and the usage requirements of women in mosques took a backseat.

In this study, the use of space by women in Sancaklar Mosque was examined with the help of on-site observations and evaluated by making determinations. As a result of the evaluation, the ramp's location (not being noticed while directing to the main entrances of the mosque), the unwanted distance between the women's prayer room and the ablution halls of women, and the ablution room being in the same place with the toilets were evaluated as negative situations in the design. On the other hand, the front section at the entrance to the women's ablution room and the wall at the entrance of the women's worship space is evaluated as positive inputs in the design.

When we look at the place of worship, although the architect praised the space they designed for women, it was found that another screen was added to the mosque as a result of the privacy concern. In fact, we can say that the architect has a contemporary contextualist attitude in the design of the women's worship space. Contextualism is studied together with a common group of concepts such as reality, innovation, and event in a contemporary contextual manner. The contemporary architect constructs direct, indirect, implicit, or explicit environmental relations through concrete facts and/or abstract concepts. He may want to strengthen, change or destroy what is given to him in this direction (Balkema ve Slager, 1999; cited in Güleç, 2011: 7). In this sense, sometimes, regardless of the context of the place they designed, they adopt their own contextual thoughts in design; that is, they produce their own

contexts. However, when we consider the issue in terms of mosque architecture, there are indispensable requirements of the content in the range of the context of the place and the context of the architect. Just as an orientation to the Kaaba and row order are indispensable, a woman's privacy is also indispensable. The architect may write his own script, conforming to the values of the place or not, but an architect must not deviate from the necessity of the content.

It is hoped that the findings obtained through the on-site observation method will be helpful in the arrangements that will be needed in existing mosques and for the mosques to be designed in the future.

REFERENCES

- Aktaş, C. (2020). *camilerde dalgalanan perdeler*. Nihayet Dergisi, <https://www.gzt.com/nihayet/camilerde-dalgalanan-perdeler-3514643>
- Acar, H. İ. (2006). Muhazat. in *TDV İslam Ansiklopedisi* (v.31, pp. 31-32). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Arolat E. and Özdemir C. (2014, 02 January). Ezberleri Bozan Cami: Sancaklar [Video File]. https://www.youtube.com/watch?v=0uE4XqgEzDk&ab_channel=C%C3%BCneyt%C3%96zdemir
- Aycan, İ. (2013). İslam geleneğinde cami ve kadın, *Cami Kadın ve Aile* (1st ed., pp. 13-22), DİB Yayınları, Ankara.
- Aydın, M.A. (2001). Kadın. in *TDV İslam Ansiklopedisi* (v.24, pp. 86-94). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çam, N. (2016). *İslamda Sanat Sanatta İslam*. (6th edition). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çam, N., Ersay, A. (2012). Ankara Muhyiddin Mesud (Alâeddin camii)'nin ilk şekli ve Türk mimarisindeki yeri. *Vakıflar Dergisi*, (38), 9-42.
- Çetinaslan, M. (2013). Hünkâr Mahfillerinin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Örnekleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29, 61-74.
- Dişli, G. (2015). Women's prayer space in the case studies of the historic mosques in three balkan countries. *A Scholarly Journal of Architecture and Urban Planning*, 23(2), 196-207.
- Dulum, S. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı*, Master Thesis, Osmangazi University Social Sciences Institute, Eskişehir.

- Erdemli, K. A. (2012). Cami mimarisinde kadınların yeri ve İstanbul müftülüğü camilerin kadınlar bölümünü güzelleştirme projesi (3t projesi). H. Tokay, M. Kaptı, B. Cantimur, S. Coşkun (Ed.) in *1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojileri proceedings book* (pp. 113-128). Ankara.
- Guleç G. (2011). Çağdaş Mimarlıkta Bağlamın Yeniden Kavramsallaştırılması Üzerine Eleştirel Bakış, Master Thesis. Gazi University, Ankara.
- Homes Katz, M. (2014). *Women in the: mosque a history of legal thought and social practice*. Columbia University Press.
- Kutlu, M., & Düzenli, H. İ. (2016). Cumhuriyet dönemi İstanbul'unda cami mimarisi. *Sosyoloji Divanı* (7), 89-108.
- Kelpetin Alpakuş, H. (2015). Osmanlı kadınları Selatin Camilerine giderlerdi. *Star Gazetesi*. <https://www.star.com.tr/ramazan/osmanli-kadinlari-selatin-camilerine-giderdi-haber-1041527/>
- Kıpçak, N. H. (2016). *İdeolojiler mekanı olarak camilerde toplumsal cinsiyet örüntüleri*. Master Thesis. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 207.
- Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı*. (1st edition). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Önkal, A., & Bozkurt, N. (1993). Cami. in *TDV İslâm Ansiklopedisi* (v.7, pp. 46-56). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Onay, A. (2009). *Türkiye'nin Cami Profili*. (1st edition). İstanbul: DEM Yayınları.
- Özel, M. K. (2012). İslam tapınma yapısını kuran öğelerin ardışık zamanlı ontolojik analizi. H. Tokay, M. Kaptı, B. Cantimur, S. Coşkun (Ed.) in *1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojileri proceedings book* (pp. 226-230). Ankara.
- Özkurt, K. (2015). Cami mimarisinde kadınlara ilişkin mekânlar. İn *İslâm ve Sanat Tartışmalı İlmi Toplantısı* (pp. 215-238). Antalya.
- Pekdemir, Ş. (2016). Fıkhnın cami mimarisine etkisi. A.Yılmaz, F. Narmanlı, M. Fatsa (Eds.), İn *Çağımızda Cami Mimarisisinde Arayışlar Sempozyumu proceeding book* (pp. 187-195). Giresun.
- Tanman, M. B. (2003). Mahfil. İn *TDV İslâm Ansiklopedisi* (v.27, pp. 331-333). Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Tüfekçioğlu, A. E. (2003). *Güncel Cami Yapılaşmasının Kullanıcıları Tarafından Biçimsel ve İşlevsel Değerlendirilmesi*. Master Thesis, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Yılmaz, H. (2007). Hz. Peygamber döneminden günümüze kadınlar ve cami eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5(14), 107-130.

Yılmaz, H., (2011). *Cinsiyet algısının müslüman kadınların cami eğitimine yansımaları*. Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet Sempozyumu (pp.273-289). İstanbul, Turkey.

Yılmaz, İ. (2021). *Fıkıhta Kadın Cami İlişkisi*. (1st edition). Ankara: Fecr Yayınları.

Yücekök, A. (1971). *Türkiyede Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*. Ankara: Sevinç Matbaası.

ECDADIN BULUŞTUĞU NOSTALJİ KAVŞAĞI OLARAK AYASOFYA CAMİİ

Dr. Fevziye ALSAÇ

MEB, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni

Özet: Ayasofya Camii, mimarisi, semavi dinler için önemi ve insanlık tarihi için oluşturduğu köklü medeniyetiyle birçok değer anlam kazandığı bir kavşaktır. Türk milleti için Ayasofya Camii, kültürel öğelerin merkezinde nostaljik anılar belleğidir. Nostalji, mutlu anların ilhamıyla bugünde ataların mirasıyla milli şuur kavşağında buluşmadır. Türk toplumunun idealleriyle asırlar boyunca korunan kültürel kodların bir mesaj halinde zihinde yeniden yaratımıdır. Bu mesaj kültürel bir kod olan Türk milletinin sosyal ve siyasi hayatında ‘bir olma iri olma diri olma’ anlamında kalabalık bir milletin konumlanma alanıyla tarihe ve dünyaya kök salmaktır. Fethin simgesi olan Ayasofya Camisi Türk-İslam ruhuyla cetler için bir araya toplanılan bir kavşaktır. Kavşak bağlama, kavuşma ve birleşme noktasıdır. Türk İslâm medeniyetinin siyasi, sosyal ve kültürel işlevselliği cetlerin torunlarıyla buluştuğu değerler kavşağında süreklilikle geleneğe dönüşür. Nostaljinin içindeki değerler Türk-İslam medeniyetini güçlendiren ve hâkim kılan Türk soyunun enerji topladığı, aktarım, buluşma, hatırlama ve yaşama kavşağıdır. İstanbul’un fethi Türk töresinin mefkûre olarak gerçekleşmesidir. Türk töresinde fethedilen bölgelerde mabetlerin yeniden inşası bu bölgelerin anayurda katıldığına göstergesidir. Ayasofya’nın cami statüsü kazanması kutsal bir gösterge olarak Türk milletinin köke dönüş, kök salmak, orada dikili olmak eve dönüş/nostalji ritüelinin yenilenmesi ve sürdürülmesidir. Ayasofya Türk toplumunun ideal millet, devlet ve toplum ülküsünü içeren kültürel birçok olgu ve hadiseyi bütünleyen ezeli bir semboldür. Çalışmada nostalji teması tanıtılmış ve bu bağlamda Ayasofya Camii’nin ürettiği mana içeriği değerlendirilmiştir. Türk-İslam ruhuyla Ayasofya’da dikili duran Türk cetlerinin kök saldığı kavşak rolü ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya, kavşak, Türk-İslam medeniyeti, ecdat, nostalji.

HAGIA SOPHIA AS THE NOSTHALGIA CROSSROADS WHERE OF ANCESTOR MEETS

Abstract: The Hagia Sophia Mosque is a crossroads where many values gain meaning with its architecture, its importance for the heavenly religions and the deep-rooted civilization it has created for the history of humanity. For the Turkish nation, Hagia Sophia Mosque is a memory of nostalgic memories at the center of cultural elements. Nostalgia is the meeting of the legacy of ancestors today at the crossroads of national consciousness, inspired by happy moments. It is the recreation of the cultural codes that have been preserved for centuries with the ideals of Turkish society in the form of a message. This message is to take root in history and the world with the positioning area of a crowded nation in the sense of ‘being one and being big’ in the social and political life of the Turkish nation, which is a cultural code. The Hagia Sophia Mosque, which is the symbol of conquest, is a crossroads where the Turkish-Islamic spirit is brought together for ancestors. The intersection is the linking, meeting and

junction point. The political, social and cultural functionality of the Turkish-Islamic civilization constantly turns into tradition at the crossroads of values where the ancestors meet their descendants. The values in nostalgia are the crossroads of transference, meeting, remembering and life where the Turkish lineage gathered energy, which strengthens and dominates the Turkish-Islamic civilization. The conquest of Istanbul is the realization of the Turkish tradition as destination. The reconstruction of the temples in the regions conquered in the Turkish tradition is an indication of the participation of these regions in the homeland. As a sacred sign for Hagia Sophia to gain the status of a mosque, the Turkish nation's return to root, taking root, being planted there, is the renewal and continuation of the ritual of return home / nostalgia. Hagia Sophia is an eternal symbol that complements many cultural facts and events that include the ideal nation, state and society of Turkish society. In the study, the theme of nostalgia was introduced and in this context, the meaning content produced by the Hagia Sophia Mosque was evaluated. The role of the junction where the Turkish rulers standing in Hagia Sophia took root with the Turkish-Islamic spirit was discussed.

Keywords: Hagia Sophia, crossroads, Turkish-Islamic civilization, ancestry, nostalgia.

GİRİŞ

Dünya kültür tarihinin hayranlık uyandıran mirası Ayasofya Camii, kutsalın merkezi olma bağlamıyla evrensel bir statüye sahiptir. İnsanların manevi değerlerle bir arada olduğu mabetler, yaşanan duyguların yoğunluğuyla huzur ve mutluluk imgesidir. Ayasofya Camii mekânın sunduğu bu dönüşümle ezoterik bir kimliğe sahiptir. Ezoterik bilgi tüm semavi dinlerde ve inanış sistemlerinde insanoğluna manevi bir atmosferle atalarıyla aynı ritüelde buluşma imkânı sunar. Ayasofya insanlığın efsaneleştirdiği kutsal öyküleri, siyasi ve sosyal statüsüyle bir devrin açılıp kapandığı bir mekândır. Fetih ile bir çağ kapanır yeni bir çağ başlar. Bu çağ her anlamda insanlık için bir dönüm noktasıdır. Fetihle çehresi değişen Ayasofya Türk-İslâm medeniyeti kimliğiyle bütünleşir. Ayasofya, İstanbul'un fethinin ve Türk-İslâm medeniyetinin iskân ve imar politikalarının somut göstergesidir. Tarih boyunca kutsal mabet olarak Hristiyanlık ve İslâm dinlerinin kutsalı olarak önem taşımış, Türk-İslâm ruhunun kazınmasıyla Türk milletinin atalarıyla buluştuğu bir ibadet kavşağı haline gelmiştir. İbadet ve ibadethaneler, din olgusunu ve toplumsal yapıyı ortaya koyar. İnanmak bir ihtiyaçtır ve sığınmak, güvende olmak içeriğiyle insanın/insanlığın önemseddiği bir kavramdır. Camiler etrafındaki yapılarla birlikte Türk milletinin sosyal, siyasi ve kültürel hayatını şekillendiren düşünce ve duyuş sistemini örnekler. Her iki âlemin kutsallığını bütünleştirerek yaşamını biçimlendiren bir medeniyet ruhu Türk-İslâm medeniyetinin kimliğidir. İstanbul ve Ayasofya Türk yurdu haline geldikten sonra yeniden doğuş sembolüyle yeni bir hayata ve kimliğe kavuşur. Kılıç hakkı ve fethin sembolü olan Ayasofya Camii, Türk-İslâm medeniyetinin ontolojik ruhunu ve doğuşunu dikili bir tarih olarak ifade eder. Ontolojik ruh/varoluş yurt tutmak, kök salmak ve millet olmak idealiyle Türk devletlerinin güçlü töresinden beslenen bir kavramdır. Nostaljik duyuş, nesil için atalarıyla buluştuğu kökene/eve dönüş olgusudur. Nostalji/eve dönüş teması ataların tecrübesiyle canlı bir ruha sahip ebedi nutuktur/söylemdir. Nostaljik nutuk/söylem, kutlu soyu ülkü ortaklığıyla bir arada tutar. Eve dönüş teması nostaljik güçle Türk toplumunun kültürel kodlarını oluşturan atalar ruhuna duyulan özlemin

ve bu özlemin milli şuurdaki etkisidir. Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesiyle cetler, soylu ırkının tarihini bir mana olarak yaşar ve cetleriyle soylu tarihe nostaljiye/kökene döner. İstanbul'un fethi ve Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi Türk milletinin nostaljik bir tema olan dönüş günü/zafer günü arzusunun işaretidir. Fetih ve Ayasofya mekânı, ana yurt/ata yurdu idealinden doğan Türk okunun/kılıcının her yere ulaşması ülküsüdür. Ayasofya Camii ezeli bir kod olarak atalar ruhunun mesajlarını içeren mana içinde manadır. Çalışmada Ayasofya Camisi, Türk soyunun idealleri ve ülküleriyle bulunduğu kutsal kavşak, nostalji/eve dönüş temasıyla ele alınacaktır. Nostalji/eve dönüş teması bağlamında Ayasofya Camii'nin kavşak olma rolü Türk ceddi için ifade ettiği mana ve ruh iklimi değerlendirilecektir.

1.Nostalji/Eve Dönüş: Atalar Ruhunun Kavşağında Olmak

Nostalji, geçmişe duyulan özlem, kavuşma arzusu ve güzel hatıraları bugünde yeniden yaşamaktır/yaşatmaktır. Nostalji sözcüğü “geçmişte kalan güzelliklere olan özlem duygusu ve bu duygunun baskın bir duruma gelmesi, geçmişseverlik, gündedün. Değişime karşı duyulan korku sonucu geçmişe sığınma duygusudur.” (www. tdk.gov.tr). Nostalji kavramında her toplum için kendi kutsal değerlerine dönme arzusu, mutlu günlerin hatırası ve dün bugünde yaşama olgusu hâkimdir. Eve/geçmişe/kökene dönüş arzusundan beslenen nostalji, bir kavşak olarak milli ve manevi değerlerle bir araya gelme noktasıdır. Eve/kökene dönüş ve bu arzusunun içselleştirdiği gün/an/hatıra, tematik olarak ön plana çıkar. Nostaljiyi oluşturan anılar, zaman ve mekânın sınırlayıcı etkisinden bağımsızlaşarak sonsuz bir bellek olarak toplumsal hafızada ifade kazanır. Kutlu geçmişe ve anılar belleğine doğru mutlu bir dönüş olan nostalji/eve dönüş, kültürel bellek mekânlarını ifade eder. Nostalji, kişinin ve toplumun kültürel bir olgu olan kökenine/köklerine dönüşüdür. “Nostalji sadece sıra özlemi veya eve dönüş değildir. Bu istilacı ve tatlı duygu, köken gibi, bize sürekli sevimli ve insani bir kültür olgusu olduğunu hatırlatıcı emareler veren seçilmiş bir kurgudur.” (Cassin 2018: 13). Nostalji, seçilmiş bir kurguyla toplumun ortak hafızasında kültürel bir olgu olarak kişiyi/toplumu kökenine ulaştırır. Bu duygu, güçlü ve tatlı bir hissedir; süreklilik arz eden kültürel bir olgudur. Nostalji “aşk ve aşkların rekabeti, yeniyile eski arasındaki ilişki, yeninin eskime ve alışkanlık haline gelme biçimi; kısacası doğrusal veya dairesel olarak zaman, nostaljinin anahtar noktalarından biridir.” (Cassin 2018: 28). Nostaljide zaman, ayırıcı bir kavram değil birleştirici ve bütünleştirici bir güçtür. Nostalji/kökene dönüş temasında zaman, anıları kaydeder ve anıların canlı bir şekilde geleceğe ulaşmasını sağlar. Anı ve onu hatırlama arasında kültürel kod bağlamı bulunur. Dün/geçmiş, bugünde dönüştürücü güç olarak dönüş, hatırlama ve kalma izleklerini sunar. Toplum/millet birleştirici bir kök olan geçmişin anılarına ortak hafızada ulaşır. Nostalji, kök salmak ve kökünden sökülmek zıtlığıyla aynılığı zamansal boyutta eşleştirir. Geçmişin sunduğu güzellikler ve yaşam felsefesi bugünü yaşayanlara dünün/nostaljinin umudunu ilham eder.

Nostalji/eve dönüş, toplumun oluşturduğu mitolojik ve psikolojik tasavvurun tarihsel bir olayla bağlandığı zamansız bir temadır. Bu yönüyle nostalji, toplumsal kimlikle örülmüş mitolojik ve psikolojik eşdeğerliliği olan kültürel bir koddur. Tarih ve insanın hatırlama arzusu nostalji kavramındaki şimdiye ve geleceğe sahip olma ideolojisini de içerir. “Elbette geçmişin hatırası son nefese kadar şimdiki zaman olarak kalır.” (Cassin 2018: 52). Geçmişin hatıralarında da şimdiye yansıyan sonsuzluk, insanoğlunun duygu ve düşünceleriyle

şekillenen psikolojik ve mitolojik bir ifadenin etki alanıdır. Nostalji, ilksel zamandan itibaren insanoğlunun kendini bulma süreçleri olan mitoloji ve psikolojiyle ortak bir anlama işaret eder. Kökene dönüş insanoğlunun kendini/özünü/milli kodlarını bulmasıdır. Nostalji, kökene dönüş kavşağında tarih ve tarihle şekillenen atalar ruhuyla birlikte kurgulanır. Türk tarihi ve atalar ruhunun mirası kökene dönüş mutluluğunun kodlarına sahiptir. Kimlik gösterenle ilgilidir ve kökene bağlanan bir metaforudur. Nostalji geçmişte kalmış bir gelecekte yazılır ve bu kurgunun mesajları içinde ezeli bir imge olarak saklanır. Türk kültürü nostalgik temaları ana merkeze alır ve bu bilinç ritüellerde ve edebi metinlerde ana motif olarak korunur. Nostalji kültürel kodları ifade eden ritüel ve anlatılarla kaynaktan/kökten ‘toplamak, devşirmek ve tekrar okumak’ anlamına gelir.

Türk milleti, ana yurt Orta Asya’da belirlenmiş gelenekleri ve töre anlayışla her yerde evinde olmak bilincini kazanmış ve güçlü bir kök oluşturmuştur. Bu durum özellikle milli kültürü yansıtan destanlarda öncelikli bir izlektir. Nostalji/eve dönüş, kahramanın kişiliğinde toplumun kimlik arayışıdır. Ergenekon Destanı’nda dört asır boyunca ataların yurdu anlatılmış gelenekleri ve töreleri unutulmamıştır. Bu bağlamda nostalji her yerde evinde olmaktır. Bu destanda yaşayan toplum Gök Tanrı dininin inanışıyla kutlu hükümdar ve tek tanrı inancıyla Orta Asya’ya bağlanır. Bu bilinçle Türk soylu devletler tarih boyunca güçlü bir kök oluşturmuştur. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Gazneliler, Selçuklular, Osmanlılar vd. Türk toplulukları atalar ruhunun bilinciyle güçlü bir toplum ve devlet geleneği yaratmıştır. Bu gelenek içinde Türk-İslam medeniyeti dünya tarihini şekillendirir. Gelenekler; tecrübe ve kültürle şekillenen ortak hafızada yaratılmış uygulamalardır. İnsanoğlu varlık gösterdiği her mekânda yaşam felsefesi ve tecrübeleriyle bir kimlik bırakır. “Mekânın insan ruhundaki izdüşümleri, aynı toprakta büyümüş ve kendini onun rüyasına açmış tüm bireyleri ortak nesneler belleğinde bütünleştirir.” (Korkmaz 2008: 31). Nesneler belleği, milletin yaşam ve tecrübelerinden izler taşıyan anıların ortak hafızada ürettiği kültürel kodlardır. Kimliğin bulunduğu mekân, atalar ruhunun yarattığı nesneler belleğidir. Ortak dil, din ve tarih ile doğan kültür; insanları yaşanmışlıklarla nostalji kavşağında buluşturur. Öz değerler nostalji/kökene dönüş gücüyle sunulur. Orhun Abidelerinde devlet olma anlayışı ve kut inancının izleriyle ebedi taşlara kazınmış bir tarih okunur. Türk kültürünün/milletinin ilk yazılı metni olan bu şaheserde dünün ata nutku bugünün ve gelecek nesillerin ortak hafızasına millet olma kodlarını telkin eder. “Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı.” (Ergin 1992: 23). Bu söylem hükümdarın sorumluluklarını Tanrı’dan aldığı kutla, düzeni sağlama bilinci olarak Türk-İslam devletlerinin töresi haline gelir. Milletini koruma, düzeni sağlama İslami gelenekle ümmeti bir arada tutma ve tüm dünyaya nizam getirme ülküsüyle aynıdır. İlk yazılı kaynaktaki töre, devlet politikası olarak kökene dönüştür. Köken atalar ruhunun Orhun Abidelerine kazındığı kutlu törenin yaşanması ve yaşatılması bağlamıyla cetlerin buluşma kavşağıdır. Türk milletini üç kıtaya ulaştıran bu ideal, ebedi taşlara aktarılacak soyun eve dönüş felsefesi ve her yerde evinde olmak idealinin hangi değerlerden beslendiği sunulur. Bu ideal Türk-İslam kültüründe yönetim ve siyaset geleneği olarak değer kazanır. Nostalgik nutuk/söylem Türk toplumunun idealleriyle asırlar boyunca korunan kültürel kodların zihinde yeniden yaratımıdır. İslamiyet’e geçiş sürecinde oluşturulan eserler aynı şekilde bir medeniyet dairesi olarak kutsal bir kavşaktır. On birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar İslam medeniyetinin gelişimi edebi

eserlerle ve tarih ortaklığıyla milleti oluşturan değerlerin aktarıldığı kültürel bellek kavşağıdır. Tüm bu değerler Ayasofya'ya uzanan ruhun siyasi, kültürel, vb. bağlamda Türk soyunun atalar ruhu bilincini yansıtır. Kök salmak, yolculuk koduyla ulaşılan değerlerin yarattığı bir metafordur. Nostalji/eve dönüş teması, millete/topluma yol gösterici ve ana yurdun sembolü bir değere sahiptir. Toprak/mekân, üzerinde yaşanmışlıklarla ve anlamlarla değer kazanır. Orda dikili duran anılar belleği edebiyat aracılığıyla nesiller arası iletişimi sağlayarak bir buluşma mekânı yaratır; kültür, ortak paylaşım bilinciyle önceki şimdiki ve gelecekteki millet bilincini yaşatarak cetleri/ataları paylaşım ruhuyla birbirine bağlar.

2.Görkemli Mimari Ayasofya: Medeniyet Kavşağı

Ayasofya'nın hem evrensel hem de milli dokusuyla oluşturduğu görkemli bir tarihi vardır. Ayasofya'yı bir medeniyet kavşağı kılan özellikleri dini, siyasi, kültürel ve mimari değeriyle ifade ettiği manadır. Ayasofya birey insanın, toplumların ve inanış sistemlerinin merkezinde yer alan bir göstergeler bağlamına sahiptir. Bu göstergelerin içinde kültür, medeniyet ve inanış kavşağında insanoğlunun kendini var etme/varoluş alanı anlaşılır. İnsan, varoluşunu bir oluş olarak düzenleyen tek varlıktır; tüm zamanlarda inanacağı ve sığınacağı bir değer arayışı içinde olmuştur. Dini inanış sistemi ilk toplumlardan itibaren ortaya konan bir ihtiyaçtır. İnsan Yaraticıyı arar ve bu amaçla Yaraticı güçle buluşacağı mekânlar inşa eder. İnanç/inanış sisteminde Yaraticıya ulaşma arzusuyla insanlık, kudretli güçleri kendisiyle özdeşleştirir. İnanış ve inanç sistemi sosyolojik, psikolojik, siyasi, kültürel vb. birçok göstergeye sahiptir. İnanış sistemlerinin öğretileri kutsal bilgidir; insan için bir sığınış ve korunma sunar. İlk insan tabiata inanır; tabiat unsurlarını kutsal görür. İnsan için tabiat bilinmeyen ve henüz keşfetmediği bir sırta sahiptir; dolayısıyla insanoğlu korktuğu bu gizemli güce inanır. İnanıldığı tabiat ruhlarını memnun etmek için özel törenler düzenler. Törenler özel mekânlarda ve belli zaman dilimlerinde gerçekleştirilir. Semavi dinlerle birlikte bu aktarım mekânlar inşa etme ve mekânı kutsallaştırma amacıyla estetik bir inşa alanına döner. Güzellik algısı kutsalın mekâna özel bir statü katmasıyla daha da önem kazanır. Süslemeler ve figürler inanış sisteminin sembolleriyle zenginleşir. Ayasofya mimarisinin bu anlamda eşsiz bir zenginliği bulunur.

Kültür; tarih, dil, din, inanış, gelenek vb. değerler etrafında bir ülkü oluşturan toplumsal ve milli bir olgudur. Kültür bir grupta/çoklukla paylaşılan ortak bir ruhtur. Kültür, toplumsallaşma ve tarihi bir süreç ifadesiyle değerler oluşturma, kullanma, geleceğe aktarmada kullanılır. "Kültür her ögesiyle toplumluk birliğin ve bütünleşmenin açık veya örtülü oluşturunusudur." (Tural 1999: 37). Kültür bireysel ve toplumsal çevrenin belirlediği göstergelerin tümüdür. Kültür yaratılır, sürdürülür ve gelenek haline gelir. Kültür, sanatsal yaratımları da içine alır; insanoğlu duygu ve düşünce evrenini sanat aracılığıyla şekillendirir. Kültürde yaşayış, düşünce ve hissediş gelenek halini alır. İnanış ve inançların oluşturduğu öğretiler de bir kültür oluşturur. İnsanın varlığını somut kılan öğeler, kültür ile şekillenir. İnanç/inanış sistemiyle kültür ve kültürün şekillendirdiği dinamik süreç canlı bir olgu teşkil eder. Dinsel inanış sistemleri, sosyolojik boyutta toplum üzerinde etkileme/etkilenme odaklı canlı bir dinamiktir. Birlik olma ve aynı ülkeye hizmet etme noktasında da inanış/inanç sistemi ön plana çıkar. İnanç/inanış sistemleri, toplumların her alanda etkileşim yaşadığı insanlık tasavvurudur. Dini öğretiler/inanışlar, insanın bilinçlenme ve öğrenme yolculuğudur.

Ayasofya ‘Tanrıça bilgeliği’ anlamına gelir; insanlığın gelişim tarihini içeren medeniyet tanığı olarak kök salar. Ayasofya’nın imarı; Tanrı gücünü yüceltme ve dünya üzerinde devletlerin ihtişamını sunan bir karaktere sahiptir. Ayasofya’nın görkeminde, insanın/insanlığın düşünüş felsefesini ve semavi öğretilerin etkisini ifade eden mekâna işlenmiş canlı bir ruh görülür. Ayasofya, dünya kültür mirası özelliğiyle atalarla buluşma ve iletişim kurma mekânıdır. Semavi dinlerin ortak sembolleri, kültürel bellek kodları olarak korunur. Semavi dinler içinde sadece İslâmiyet dini kendisinden önce gönderilen peygamberleri ve onların değerlerini tanır. Ayasofya’da kendisinden önceki medeniyetlerin değerleri korunmaya devam edilmiştir.

Semavi dinlerin ulvi değerleri noktasında bir kavşak görevi gören kutsal bir mekân olarak Ayasofya, tarih boyunca her yönüyle övgüler içinde sunulur. Ayasofya Camii mimari dokusuyla medeniyetleri birleştiren bir dokuya sahiptir. Ayasofya’yı değerli kılan İstanbul kimliğidir. Ayasofya, bir şehrin kalbidir ve bu kutsiyetle yüce bir değere sahiptir. Ayasofya kutsal ve yüksek bir tepeye inşa edilmiştir. Yedi tepe ve İstanbul’un inşası yedi sembolündeki kutsallık gizeminden beslenir. “Aslında 7 sayısı sembolik bir anlam içeriyor. İlahi metinlerde ya da mitlerde Dünya’nın etrafında döndüğü varsayılan yedi gezegenden ötürü, evrenin yedi kattan oluşmasının bir yansıması olarak, eski inançlarda da kentler yedi tepeden oluşur ve yedi sayısı ile kutsanırdı. Yeni Roma olarak kurulan İstanbul’un da aynı Roma gibi yedi tepesi olduğu söylenmiş ve yedi tepesi de taşıdığı kutsal mekânlarla eşsiz değere kavuşmuşlardır. 1. Tepe Sarayburnu Tepesi’dir. İlk zamanlarından beri pagan tapınakları bulunan önemli bir inanç merkezidir. Roma döneminde Hipodrom ve Akropol’ün yer aldığı Sarayburnu Tepesi’nde, Ayasofya yüzyıllara meydan okuyan görkemiyle yükselir. Topkapı Sarayı ve Sultanahmet Camii tepenin üzerinde yer alan diğer önemli yapılardır.” (Pelin-Altunbay 2020: 18). İstanbul’un yedi tepesinde Osmanlının inşa ettiği mabetler nostaljik bir hatırlatmayla ebedileşir. Ayasofya efsanelerle kutsallık kazanan ve şehri kucaklayan bir çehreye sahiptir. Şehre hâkim bu tepe, Allah’a yakın olma inancıyla da bağlantılıdır. İlahi mabet ruhuna ve fiziksel yapısına işlenen dokuyla insana Yaratıcının gücünü ve kudretini hatırlatarak huşu sunar. Ayasofya ‘ilahi bilgeliği’ isminin çağları aşan kudretini taşır.

Doğu ve Latin kaynakları Avrupa’nın sanatsal gelişim sürecinin kökenidir. Ayasofya ve burada gelişen medeniyet, insanlığın ortak köken mirasıdır. Medeniyet kavramı felsefi bir disiplindir. Medeniyet; sözden yazıya, düzensizlikten düzene, kaostan kozmosa insanın birliği, bütünü ve düzeni inşa ettiği bir kavşaktır. Karşıtlar ilkesi aynı zamanda yeryüzü ve gökyüzünün hükmüdür. Ayasofya’nın inşasında yeryüzünün ve gökyüzünün hükmüne sahip olma ideali bulunur. Medeniyet kavramı, tüm insanlık tarihini bir noktada/kavşakta buluşturur. İnsan, sanatsal yaratımlarla ve bilgiyi üreterek/dönüştürerek medeniyeti yaratır. Ayasofya dünya medeniyetinde siyasi, kültürel, sosyolojik vb. birçok alanda bir gelişim basamağıdır. Ayasofya Doğu-Batı sanatını ve felsefesini içeren kültür aşırı bir değere sahiptir. Merkezi mekân ve kubbe geleneğiyle III. Ayasofya tamamen doğu-batı kültürü etkisini taşır. Ön Türk/Proto Türk kültüründen ilham alan Romalılar, sanatsal faaliyetlerinde bu geleneği korumuştur. Ayasofya kültüründe Türk ecdadının etkisi daima kendini hissettirmiştir. Bir medeniyet kavşağı olarak çok önceden bu mekânda kültürel etkileşim başlamıştır. Tüm zamanlarda devletlerin ve ittifakların bu kutlu mekâna sahip olma arzusu görülür. Bu durumun doğmasında mabedin içinde bulunduğu düşünülen kutsal emanetler, efsaneler ve

yapının mimari gizemi etkili olmuştur. Hristiyanlık inancında önemli bir sembol olan Kutsal Kase'nin burada olduğuna dair bir inanış vardır. Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği haç ve kullanılan çivilerin gizli bir bölümde bulunduğu inanılır. Kudüs'ten getirilen bu emanetlerin, Ayasofya'da gizli bir bölmede saklandığı inancı vardır. Bu emanetlere Ayasofya'nın ev sahipliği yapmasındaki sır ise Hz. İsa'nın 40 bin yıl sonra dünyaya ineceği yerin Ayasofya olduğuna inanılmasıdır. Hz. Meryem'in gözyaşlarıyla Delinen Sütun nam-ı diğer ağlayan direğin bir zamanlar Meryem Ana'nın evinde olduğu söyleniyor. Hz. İsa'nın yakalandığını ve işkence edildiğini duyan Meryem Ana, gözyaşlarına boğulmuş ve akıttığı yaşlar bu sütunu eritmiş. Ayasofya yapılırken bu sütun Ayasofya'ya getirilmiş ve kilise bu sütunla kutsanmış. Kutsal olarak görülen sütun hakkında pek çok hikâye bulunuyor. Günümüzde Ayasofya'yı ziyaret edenler, Meryem Ana'nın gözyaşıyla oluşan deliği parmaklarıyla çeviriyor ve dilek diliyor. Sütun bu sebeple dilek sütunu olarak da biliniyor. İslam dünyasını sembolize eden levhalar bir başka emanettir. İstanbul'un fethi ile birlikte camiye dönüştürülmesinden sonra bir İslam mabedi atmosferi yaratmak için pek çok İslami motif eklenmiş. Bunların en önemlisi ise elbette Ayasofya'nın kubbesine yazılan "Allah, göklerin ve yerin nurudur" ayeti. Hz. Muhammed ile birlikte 4 halifenin isimlerinin yazıldığı levhalar ise İslam mabedi yaratılmasında büyük rol oynuyor. Ayasofya ile ilgili inanışlardan biri de sütunların birinde kıyametin kopacağı tarihin yazması! Yapının güney girişindeki kapıdan girildiğinde, 3. sütunun üzerinde Hz. Hızır tarafından kıyametin ne zaman kopacağına işaret eden bir tarih bulunuyor. Sütunun üzerinde ise tam olarak şöyle yazıyor: 'On Sekizinde Yevm-i Pazar, sene 1038'. Ayasofya'daki kible kapılarından ortada yer alanın içerisinde bir tabut bulunuyor. İnanışa göre bu tabut yerinden oynatılırsa Ayasofya'nın yıkılacağı düşünülüyor. Kraliçe Sofya'ya ait olduğu bilinen tabutun üzerindeki kubbede ise 4 melek figürü bulunuyor. Azrail, İsrail, Cebail ve Mikail meleklerinin figürleri ile tabut arasındaki ilişki incelendiğinde, tabutun yerinden oynatılması halinde Ayasofya'nın yıkılacağı düşünölmeye başlanmış. İmparator Kapısı'nın önünde yer alan balık figürünün ilginç bir efsanesi vardır. Efsaneye göre Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u kuşattığı sırada Ayasofya'daki papazların balık kızarttığı söylenir. Tavada kızaran balıklar ise İstanbul'un fethedildiğini anlayınca kızgın yağın içerisinde çıkarak taş kesilir. Ayasofya'nın Kible yönüne çevrilmesi de Fatihle ilgili güçlü efsanevi bir anlatımdır. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethettikten sonra cuma namazını Ayasofya'da kılmak istiyor. İmamlığını da yaptığı namaz sırasında iki kez namazı bozuyor. İlk iki tekbirin ardından üçüncü tekbiri aldığıında cuma namazını ancak kıldırabiliyor. Cami ahalisi bunun sebebini sorduğunda ise şu cevabı alıyor: 'İstedim ki namaz sırasında bana ve bütün cemaate Kabe görünsün! Bu niyetle birinci ve ikinci tekbirlerde Kabe görünmeyince namazı bozdum, ancak üçüncü tekbirde gözlerimin önüne geldi.' diyor. Efsanenin bir başka anlatımında Akşemseddin olayı şöyle açıklıyor; 'Hz. Hızır saf tutmak için gelirken Terler Direk'e (Meryem Ana'nın Ağlayan Sütunu) parmağını soktu ve Ayasofya'nın yönünü kibleye doğru çevirdi. Ondan sonra da namaza durdu. Böylece padişah üçüncü kez tekbir getirdikten sonra Kabe'yi tam karşısında gördü.' Ayasofya inanışlarından biri de Şeytan'ın burada hapsedildiğine inanılmasıdır. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed, Ayasofya'nın camiye dönüştürölmesi görevini Akşemseddin'e veriyor. Cuma namazına yetiştirilmeye çalışılan Ayasofya'da, ne kadar çaba gösterilirse gösterilsin ilerleme olmayınca Akşemseddin, bunun sebebini şeytanın

işçilere verdiği vesveseler olduğunu anlıyor. Bunun üzerine dua edip, Allah'a yakaran Akşemseddin'in duaları kabul oluyor ve Allah, şeytanı Ayasofya'daki bir mermere hapsediyor. Ayasofya'nın dikkat çeken bir mimari özelliği de efsaneleşen tılsımlı kapılarıdır. Ayasofya'nın birbirinden heybetli 361 kapısı bulunur. Ancak 101'i diğerlerinden büyük olan kapıların tılsımlı olduğu söylenir. Çünkü bu kapılar ne zaman sayılsa ortaya fazladan bir kapı daha çıkıyor. Ayasofya'nın mozaikleri hayranlık duyulan yapının bir başka tılsımıdır. Ayasofya'ya, 1264 yılında bir Deisis Mozaïği yapılıyor. Bu mozaikte yer alan Hz. İsa figürünün ise gerçekten İsa olmadığı söyleniyor. Bunun sebebi ise mozaikte yer alan İsa figürünün sağ kaşı üzerinde yer alan yara izi. Yara izi 11 sayısını işaret ediyor ve bu izin aslında Pisagorcü Tarikat Üyesi Apollon'a ait olduğu biliniyor. Zorla Hristiyanlaştırılan Paganlar, mozaïğe İsa figürü yapıyor görünseler de aslında Apollon'u resmediyorlar. Bir diğer sembol olarak Pençe Nişanı anlatısı bulunur. Caminin güneydoğu tarafındaki kubbelerden birinin desteğinde, yerden altı metre yükseklikte bir iz bulunur. Pençeye ya da büyük bir ele benzetilen iz hakkında çeşitli söylentiler vardır. Bunlardan biri; Fatih Sultan Mehmed'in atının korkması sebebiyle bu sütuna elini dayadığı ve izin ona ait olduğuna inanılır. Atın hareketlerinin ise bu sütunu tahrip ettiği söyleniyor. (www.yenicaggazetesi.com.tr/ayasofya). Ayasofya'nın kutsal mekân bağlamıyla bu şekilde birçok efsanevi sırrı anlatılır. Gizemli bir şehrin gizemli mekânı olarak dinlerin kutsalları kavşağında bir medeniyet doğmuştur. Anlatılarda mekânın mimari özelliklerine bağlı her iki dinin inanış sembollerine kutsal hikâyeler yansır. Özel işaretler ve tılsımlar din olgusunun koruyuculuk vasfına sığınma felsefesidir. İmparator kapısında bu mimari korunur. Ayasofya'nın tılsımları koruyuculuk vasfıyla ön plana çıkar. Melek Gabriel elinde bir küreyi imparatora sunar. Küre, tüm dünyaya hükmetme ülküsünün sembolüdür. Figürler sanatsal bir güzellikle birlikte düşüncenin ve duyuşun anlam yüklemesiyle somutlaştırılmasıdır. Ayasofya'nın planı çizilirken üzerine kutsal efsaneler oluşur. Hiçbir mabet etrafında bu şekilde efsaneler doğmamıştır. Kutsal emanetlerin bulunduğu düşünülen mekân özel bir değer kazanır. Kutsal kâse ölümsüzlüğün sembolüdür. Kral Arthur ve tapınak şövalyelerinde de bu anlatım geçer. Hem Hristiyanlık dininde hem de İslamiyet inancında yüzyıllar boyu kutsal görülen emanetlerin burada bulunması Ayasofya'yı ortak kültür mirası haline getirir. Dini inanışlarda, dine ait değer ve semboller kutsallık taşır. Yine Hristiyan ve Müslüman toplumların inanç ve ayinler için bu mekânları kullandığı görülür. Başlangıçta Hristiyanlık sembolleriyle anlam kazanan değerlerde İslamiyet'le birlikte motiflerde değişim yaşanır. Bu kültürün canlı olma ve değişme özelliğinin sonucudur. Kültür onu oluşturan grubun verdiği değerle şekillenir ve korunur. Batı dünyasının Ayasofya'ya olan tutkusu kendi atalarının değer ve kültürünü yaşatma arzusudur. Anadolu halkı Ayasofya'nın yapımında yerel kültürü yansıtan paganizm figürlerini kullanır. Bu semboller Hristiyanlık sembolleriyle bütünleşir. Ayasofya yaklaşık dokuz asır kilise, beş asır da cami olarak kullanılmıştır. Kutsallık, yüklenen değer ve temsil ettiği anlamlar dünyasıyla şekillenir. Kubbeli yapı Roma, Hristiyan, İslâm ve Rönesans kubbelerinin ortak tasavvurudur. Dairesel sembol; başlangıç/kaynak, son/bitiş birlik ve bütünlük dengesidir. Gök kubbe Tanrı, evren, gök ve sonsuzluk anlamındadır. Ayasofya, büyük ve görkemli kubbesiyle dünya mimarisinin harikalarından biridir. Gök kubbenin altında ilâhî düzenle işleyen yeni bir düzen inşa edilir. Ayasofya'nın kubbesi gökyüzünü simgeleyen semavi dinlerin ortak tasavvurudur. Ayasofya'nın büyük kubbeli yapısı atalar

ruhunu Orta Asya sanatıyla bütünler. Kubbe gökyüzünün ve yeryüzünün bütünlük formudur. Kubbe içindeki orta mekân dünyayı simgeler. Kırk pencere ve kırk kubbe sembolü kubbenin mimari özelliğidir. Dört sayısı ilahi düzenin sayısıdır ve dört yönle ilgilidir. Dört ana yön ve dört rüzgâr mitolojik bir ifadedir. Schimmel ayın dört evresi, güneşin konumu, gölgelerin hareketleriyle izlenimlerini imgeleştiren ilk insana vurgu yapar. Latin ve Bizans kültürünün temelini oluşturduğu sanatsal ve kutsal form Ayasofya'nın medeniyet tarihindeki seçkin rolünün içeriğidir. Medeniyetin ve sanatın gelişiminde önemli katkıları bulunan Roma İmparatorluğu ve dini bir mekân olma özelliğiyle Ayasofya medeniyetin merkezidir. Birinci Ayasofya'nın inşasında da yeni dinin simgesi olma inancı bulunur. Doğu-batı kültürünün birbiriyle etkileşimi Ayasofya mimarisini özel kılan bir yöndür. Bu konumlanış değeriyle mimarisi ve içerdiği sembollerle evrensel bir boyut taşır. Bu anlamlara bağlı Ayasofya'nın oluşturduğu bir kültür şekillenir. İnsanlığın kültürel değerlerle oluşturduğu yaratım ve ifadeler/semboller bir medeniyet tarihi göstergesidir. Bu nedenle Ayasofya evrensel ve kültürler üstü bir imgedir. Ayasofya tarih boyunca birçok törenin gerçekleştiği bir inanç merkezidir.

Ayasofya'nın camiye çevrilmesi fethin nişanesidir. Ayasofya insanlık tarihi için bir kültür ve inanış kavşağıdır. Semboller, tasavvurda saklanan anda olma anda kalma özelliğiyle kalıcı hale gelir. Ayasofya Camii ecdadın mirasını bir ruh olarak yaşayan ve yaşatan ebedi bir mekândır. Yurt tutulan İstanbul ve Ayasofya imar çalışmalarında Türk gelenekleriyle şekillenir. Osmanlı yönetim geleneğinde hayat bir bütündür ve imar çalışmalarında tüm ihtiyaçları karşılayacak bir düzen kurulur. Külliye, nahiyelerle birlikte sosyal ve kültürel hayatı şekillendirir. Ayasofya Nahiyesi İstanbul'un kuruluşunu teşkil eder. Sultan Mehmed Han Nahiyesi ve Fatih'in külliyesi bir aradadır. Birliktelik mekânı cami ve külliye. Hayatın merkezinde ilim ve bilim için inşa edilmiş bir kültür mekânıdır. Nahiyeler ve külliye tüm ihtiyaçları karşılayan gelişmiş bir medeniyetin ilanidir. Külliye, Osmanlı kültürünün siyasi, kültürel ve sosyal çehresini yansıtır. Külliye'nin oluşumunda toplum sosyolojisi, siyasi yapı ve kültür öğeleri tamamlayıcı bir bütündür. Böylece Ayasofya mimari olarak kendi sanat formuyla milli kimliği temsil eden bir değere dönüşür. Devamında Mimar Sinan'ın ve diğer mimarların katkılarıyla Türk-İslam medeniyetinin sunduğu ulu mabet rolünü güçlü kılar. İstanbul fethedildiğinde halkın sığınağı olan mekân dini sureti içinde Türk-İslâm kimliğinin sembolü olarak asırlık bir mekândır. Ayasofya Camii ve Külliyesi Osmanlı Medeniyetinin gelişim evresini içerir. Ayasofya'nın medeniyetler içinde gözde bir mekân olması tüm kültürler için dini yapılanmadaki önemidir.

3. Türk-İslâm Kimliği Ayasofya: Ecdadın Buluşma Kavşağı

Ayasofya Camii, Türk kültürünün atalar ruhuyla aynı ideallerle ve değerlerle buluştuğu/kavuştuğu özel bir mekândır. Ayasofya, camii olarak ilan edildiği kutlu andan itibaren Türk-İslam kültürünün değerleriyle manaların ruh bulduğu bir kimlik kazanır. Bu kimliğin oluşumunda dün, bugün ve gelecekte aynı değerlerle bir araya toplanacak cetlerin kavuşma/buluşma noktası olma özelliği etkilidir. İbadetler ve ibadethaneler bu bağlamda toplumun/ümme'nin birlik ve beraberlikle aynı kavşakta buluşma ruhunu taşır. İstanbul'un ilk camisi olan Ayasofya, fethin ve İslâm medeniyetinin sosyal, kültürel ve siyasi kavşaklarında asırlarca kök salan bir milletin oluşturduğu manalarının ifadesidir. Ayasofya Camii otantik

kimliğiyle bu anlamlarını/manalarını kavşak rolüyle nesillerin bilincine taşır. Milli bilinçte korunan kültürel kodlar, atalar ruhunu canlı tutan ana yurt imgesinde korunur. Ayasofya'nın camiye dönüşmesi ana yurdun değerleriyle bir ruh taşıyan ve cetlerin buluşma mekânının tanınma işaretidir. Nostaljik anıların mana iklimi, atalar ruhunun varlığı ve nesillere/torunlara aktardığı ruhsal güç bu tanıma işareti ile sembolize edilir. Ayasofya Türk toplumunun bilinçlenme ve öğrenme kavşağıdır; bilinç, Türk-İslam medeniyetini sembolize eden sancağın dikilmesiyle canlı olarak muhafaza edilir. Torunlar/nesiller, atalarının nutuklarıyla aktarılan mirası ve şanlı tarihi muhafaza ederek milleti var eden kültürel kodları somutlaştırır. Nostalji/eve dönüş teması, orada/yurtta dikili olan kültürel değerlerle korunur; zaman ileri doğru akar ancak milli hafızadaki etkisi anda her daim canlı kalır.

Ayasofya, ecdat ruhlarının ortak ideallerle buluştuğu nostaljik kavşaktır; kavuşma, bağlama/bağlanma ve paylaşma heyecanıdır. İstanbul'un fethi yeni bir medeniyetin değerleriyle kurulan bir dönemin başlangıcıdır. Fatih'in dünya tarihini değiştiren atalarının izinden geleneği devam ettirmesidir. İslam dünyasının hamisi olma yolunda başarılı ilerleyiş devam eder ve ileride hilafetin Osmanlı sancağına geçmesi yolunda bir zemin hazırlar. İstanbul'un fethi, İslam kültürünün yayılmasındaki engellemelerin hiçe çıkarılmasının ve Osmanlı Devleti'nin gücünün görülmesi manasının düşmana hatırlatılması ve unutturulmamasıdır. Türk milletinin şanlı mazisinde Sultan Alparslan'ın Malazgirt başarısıyla Anadolu'nun fethi ilksel giriş ve Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethi şahlanışın dönüm noktalarıdır. Anadolu'da var olan medeniyet İslâm kültürüyle zenginleşir. Ayasofya, fethin siyasi başarısının sembolüdür, kılıç hakkıyla alınmış ata emanetidir. Ayasofya, Türk-İslam töresinden doğan hakla alınmıştır. Fatih Sultan, şehrin teslim edilmesi için üç defa teklifte bulunur; şehir teslim edilmeyince büyük bir mücadeleyle kazanılmış bir yurt olarak fethedilir. Bu bağlamda Ayasofya bu mananın ruhu ve merkezi olan kutsal bir nişanedir ve Osmanlı soyu için yurt tutmanın burada köklerini inşa etmenin göstergesidir. Sultan Alparslan ile başlayan geleneği uygulayan Fatih, kılıç hakkıyla aldığı şehrin kalbi olan Ayasofya'yı hak ettiği manayla şereflendirir. Sultan Mehmed Han ataları gibi kılıç hakkını söyleyerek nesillere miras bırakır. Bu Türk soyuna Anadolu'nun kapılarını açan atalarından miras kalan ezeli bir gelenektir. Türk Tarih Kurumu başkanı Prof. Dr. Refik Turan bu konuda şu bilgileri aktarır. "Sultan Alparslan savaştan sağ çıkma ihtimallerinin çok düşük olduğunu biliyordu ve bunu askerleri de sezmişti. Bu yüzden askerlerin tedirginliğini önlemek için eski bir Türk töresini uyguladı. Kefene benzer beyaz kıyafetler giydi ve atının kuyruğunu bağladı ayrıca yanındakilere, şehit olduğu takdirde vurulduğu yere gömülmesini vasiyet etti. Bunu gören askerler, Sultanlarının son nefesine kadar yanlarında olduğunu ve zor durumda kaçmayacağını anladı. Daha sonra atına atlayarak moral yükseltici ve maneviyat arttırıcı bir konuşma yaptı. Askerler bu motivasyonla artık daha da güçlü duruma geldiler. Savaş öğle saatlerinde Türk atlılarının toplu ok saldırısıyla başladı. Türk askerlerinin çoğunda ok bulunduğundan bu saldırı Bizanslılarda büyük miktarda asker kaybına yol açtı. Daha sonra Alparslan'ın zekice hazırladığı 'Geri çekilme planı' ile Türkler zafer sağladı. Bu planda Alparslan gerilere küçük birlikler gizlemişti ve bu birlikleri hilal şeklinde konumlandırmıştı." (<https://www.ttk.gov.tr>). İstanbul ve Ayasofya kılıç hakkıyla alınmıştır. Kılıç hakkı tıpkı Bilge Kağan'ın ve Sultan Alparslan'ın milletine/askerlerine seslenişiyse aynı kutsal söyleme sahiptir. Kılıç hakkı kutlu soyun/ceddin ritüelidir. İstanbul'un alınması Sultan Mehmed için atası Alparslan gibi ölümü

göze aldığı kutlu bir amaçtır. Ya İstanbul'u alacaktır ya da bu yolda kendisi feda olacaktır. "Ya ben İstanbul'u alırım. Ya İstanbul beni." (Doukas 2008: 245). Bu sözler ata ceddinin izinden giden soyun nostaljik özlemidir. İstanbul'u yurt kılmak İslam medeniyetinin yayılması için de önemlidir.

İstanbul'un fethi Oğuz soyunun ve Müslüman âleminin bir gün gerçekleşeceğine inandığı zaferin kutsal mücadele ruhudur. Ayasofya, bu inançla dualarla ve kılıç onuruyla kazanılmıştır. Orhan Gazi döneminden itibaren Müslüman Türk dünyasının hayalidir İstanbul'un fethi ve birçok defa bu amaçla akın düzenlenir. Zafer Fatih unvanını alan fethin aslanı Sultan Mehmed Han'a nasip olur. Akşemseddin Fatih'in hocası olarak fethin manevi gücüdür. Akşemseddin Hazretleri medrese eğitimi görmüş, ilim sahibidir; manevi bir makamla da Hacı Bayram Veli'den icazet almıştır. Şakirdi olan Fatih'in ve İslam ordusunun başarısı için dualarla İstanbul'un fethine rehberlik eder. Duaları, mektupları ve nutuklarıyla Fatih'in ve ordunun manevi gücü olmuştur. Bu bağlamda birçok kutlu efsane aktarılır. Akşemseddin, İstanbul'un fethi sırasında büyük yararlılıklar göstermiş, genç Sultan Mehmed'i teşvik ederek zaferin kazanılmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Fethin en önemli günlerinde Ebu Eyyûb el-Ensârî'nin mezarını bularak ordunun maneviyatını yükseltmişti. Dünya malına önem vermeyen Akşemseddin, Fatih Sultan Mehmed'in büyük saygı ve sevgisini kazanmıştı. (www.biyografya.com/biyografi/1574). Din büyüklerinin ve ulularının bu kutlu savaşta Türk ordusunun başarısı için dua halkaları oluşturması, mabedin mana iklimini yücelten bir tasavvurdur. Manevi ilimlerde Akşemseddin Hazretlerinden feyiz alan Sultan Mehmed, hocasının verdiği ilhamla zafere inanır. Fetihde Akşemseddin Hazretleriyle birlikte birçok din adamı İstanbul'un fethi için mücadele etmiştir. Türk milletinin bu bilinçle her alanda güç oluşturarak fethi gerçekleştirdiği görülür. İstanbul'un fethi Hacı Bektaş Veli'nin "Bir olalım, iri olalım, diri olalım." sözüyle millet olma ve aynı kavşakta buluşma idealinin temayülüdür. Tüm soy İstanbul'un fethine inanarak maddi ve manevi destek sağlamıştır. Birlik ruhunun güçlü nişanesi Türk-İslam geleneğiyle kök salan bir milletin destanıdır.

Ayasofya Sultan Mehmed'in törenin uygulanmasıyla hakkına düşen kutsal emanettir. "Nihayet Fâtih, umûmî taarruz ve yağma hususunda verdiği kararı orduya îlân etmişti. İslâm hukukuna göre, bu kaçınılmazdı. Bu hukuk, teslim tekliflerini reddeden ve mukavemete kalkışan düşmanın esir alınması gerektiğini ve mallarının, Müslüman muharıplerin helâl kazancı sayılmasını âmirdi. Fâtih, yağmaya müsaade ederken hiç bir yapının tahrip edilmemesini kat'i surette şart koşmuştu. Üç günlük yağmanın sona erişinden hemen sonra büyük bir enerjiyle şehrin muhafaza ve restorasyon meselesine başladı. Fâtih'in sarayında yaşamış olan çağdaş tarihçi Kritovoulos, onun fetihden sonra 'ilk iş olarak, şehri sâdece eski hâline getirmek için değil, fakat mümkün olduğunca daha mükemmel bir şekilde îmar ve iskân etmek için plân yaptığını' bize bildirmektedir." (İnalcık 1967: 216). İstanbul, fethedildikten sonra harabe durumundaki Ayasofya imar edilir ve ibadethane olarak kullanılmaya devam eder. Fatih, öncelikle dinin sembolü olan mabedi imar ederek İstanbul'un kalbini sembolize eden mekânı korumaya alır. Fatih Sultan Mehmed Han, İstanbul'un tarihine ve her iki mekânın kutsallığına ilgi duyar. İstanbul'un fethi ve Ayasofya'nın cami statüsü kazanması, Türk-İslam medeniyetinin fethettiği yerleri ve bu yerlerin yerleşik halkını

korumaya almasının da nişanesidir. İstanbul'un fethinin yaklaştığını ve şehrin düşeceğini anlayan yerli halk ve din adamları, Ayasofya'ya sığınmıştır. Fatih Sultan Mehmed halka ve inançlarına dokunmayacağını ilan etmiştir. Bizans halkına yapılan bu muamele aman dileyenin can, mal ve namusunun hükümdarın garantisinde olması geleneğidir. İstanbul fethedildikten sonra yerli halka hoşgörü ve adaletle muamele edilmiş, Türk-İslam töresiyle şekillenen geleneksel yönetim anlayışı uygulanmıştır. Osmanlı bir medeniyet nişanesi olarak mabetleri ruhsal dönüşümle yeniden inşa eder. Bu tasavvur ve yönetim anlayışı Türk töresinin ve İslam dinamizminin yansımasıdır. Fethi yaşayan mekânlar, devlet anlayışıyla ve yurt tutma geleneğiyle yeni bir kimlik kazanır. Asırlar ana yurdun nostalji temasıyla sunulan kökene dönüş ve atalar ruhunun hatıralarını yok edemez. Soyun temsilcileri, ortak hafızanın sunduğu bu kökeni bilirler ve fethedilen her mekânda bu ruhu yaşatırlar. Nostalji ve kök salmak ataların kökenindeki ihtişamlı günlerinin yenilenmesi ve düşmana hatırlatılmasıdır. Türk insanının tarih boyunca varoluşunu sembolize eden güçlü kimlik, kültürel kodlar eşliğinde yapılan mücadeleyle inşa edilir. Ayasofya'nın kazandığı yeni statü, Türk-İslam medeniyetinin gelenekleşen uygulama ve kaidelerini yaşatan bir ruh taşır. Devlet olma, millet olma ve ümmet olma bu medeniyet içinde bir gelenektir. İstanbul'un fethi ve Ayasofya'nın açılışı devlet geleneği ve töreden doğan hukukun uygulanmasıyla gerçekleşir. Ayasofya 30 Mayıs'ta şehrin teftişinden sonra camiye çevrilir ve dördüncü gün ilk cuma namazı kılınır. Fethin ardından kılınan ilk cuma namazı nostalji kavşağında buluşma temasıyla daha kutsal bir anlam kazanır. Dini bir vecibe ile bir arada olan nesil, aynı zamanda atalarının ve gelecek nesillerin buluşması için zemin hazırlar. Kavşakta buluşma/kavuşma otantik olan ortak hisleri ve fikirleri tecrübe etmektir. Mekânlar yaşanmışlıklarla kişiye kimlik kazandıran, dönüştürücü ve geçmişi yeniden üreten düşünce anılarıdır. İlk ezanın bu bağlamda ecdadı buluşturan özel bir tören hüviyeti bulunur. Ezanın ilk defa yeni yurttaki okunması Türk-İslam medeniyetinin mekânı yurt tuttuğunun ilan edilmesidir. İlk ezandan sonraki okunan her ezan, nesilleri bir araya getiren erginleştirici bir törenle kutsalın kavşağıdır. Ayasofya'da okunan ezan Allah kelâmının nida edilişiyle aidiyet nişanesidir. Bilal Habeş'in okuduğu ilk ezanın yâd edilişi ve o anın manevi ikliminin yeniden yaşanmasıdır. Hz. Muhammed'in ve İslam dostlarının zalimlere karşı başarısının asırları aşan nişanesidir. Nesil buraya ilksel yurt/ana yurt nostaljisiyle bağlıdır. Ayasofya Camii, fetihle birlikte geçirdiği değişimle İstanbul'un değişen ve gelişen çehresini gösterir. Burada şanlı tarih, zaferler ve ortak kültür kökeni olarak durmaktadır. Türk milleti bu tanınma işaretiyle artık evindedir. Bu mekân, anılar belleği ve ortak değerlerin yansıdığı ata ve cetlerin bulunduğu bir mutluluk tablosudur. Ayasofya fetihle birlikte hilafet ideali ve ümmet anlayışını gelenek halinde yaşayan ve yaşatan bir toplumun yeryüzüne adaleti ve İslamiyet'i yayma gayesidir. Tüm dünyada ilahi nizamı inşa etme ideolojisi Türklerin Orhun Abidelerinden itibaren dünyaya duyurdukları kutlu idealidir. İslamiyet dini, Türk soyunun tek tanrı inancındaki kavramlarla aynı ölküye dayanır ve Türk toplumunun inanış olarak aynı değerler etrafında güçlü bir millet olmasını sağlar. Ayasofya'da Fatih'in okuduğu ilk ezan gücünü inancından alan bir toplumun yeniden doğuş ruhuyla mekâna taşınmasıdır. Ardından Akşemseddin hocanın kıldıracağı Cuma namazıyla kutlu buluşma ritüeli devam eder. Bu ilk andaki kutlu olaylar aynı mekânda ecdadıyla bir araya gelen nesillerin de ideali olarak

gerçekleşir. Ecdat her kutlu ibadet gününde buluştuğunda ulu mabedin ihtişamlı günleri yeniden hafızalara kök salar.

Ayasofya yeniden doğuş sembolüyle yinelenen kültürel, siyasi ve ilahi düzenin yaşatıldığı bir ulu mabettir. Türk toplumunu teşkil eden değerler kültürün unsurlarıdır. Zaman ve mekân sınırından bağımsız olan nostalji/eve dönüş teması, unutulmayan kültürel kodların yeniden inşasıdır. Kültürün bellekte saklama, dönüştürme ve hatırlama özellikleriyle ana yurt imgesi kültürel bir kod olarak nesiller boyu hafızada saklanır. Nostalji/eve dönüş teması ataların kök saldığı ve ortak değerlerin yaşandığı mekânı özleştiren. Nostalji ‘kaynaktan enerji toplamaktır’, Türk soyu yeniden diriliş ruhunu, kaynak/kök olan ana yurt ve atalar kültüründen aldığı enerjiyle ortaya koyar. Yeni bir yurttan başlayan yaşam içinde ilksel yurdun hatıraları ve atalar ruhunun kültürel kodları torunların enerji topladıkları bir kaynaktır. Fatih Sultan fethi gerçekleştirirken Alparslan atası gibi kefenini hazırlayarak meydana çıkar. Yine kutsal bir rüyayla soyunun üç kıtaya yayılacağı müjdesi verilen Osman Gazi’den güç alır. Ayasofya Türk soyu için ifade ettiği değerlerle her yerde evinde olmak, her anda kökene dönmek ve bir bütün olarak var olmaktır. Bu bütün ve onun bütünlüğe taşıyan değerlerine ata mirası denilir. Ata mirası var olmanın ve varlığa atalar ruhunun nostaljisiyle ulaşmanın gücüdür. Nostaljinin içindeki değerler, Türk-İslam medeniyetini güçlendiren ve hâkim kılan Türk soyunun enerji topladığı, aktarım, buluşma, hatırlama ve yaşama kavşağıdır. Yeniden doğuş temasıyla fethin yıldönümü bir bayram olarak kutlanan bahar günüdür. Tabiatın canlanması Türk insanının da ruhsal ve fiziksel bütünlük içinde uyanışıdır. İstanbul’un fethi bu coşkuyu yansıtan bahar döngüsüne denk gelir. Ayasofya kılıç hakkı ve fethin sembolü olma bakımından yurt arketipinin karşılığıdır. Bu nişaneden sonra yurt, İslam medeniyetiyle inşa edilir. Bir milletin manevi değerleri içinde din ve inanış sistemi ve soy özellikleri milli kodları teşkil eder. Ataların geleneği ve hukukuyla idare edilen yeni yurt milli kimliği inşa eder. “Sultan fethin ikinci günü St. Sophia (Ayasofya) kilisesine gitti, kiliseyi câmiye çevirdi ve orada, şehrin bir İslâm şehri oluşunu temsilen ilk duasını etti. Ayrıca şehre, Müslümanların yüzyıllardır büyük Konstantin şehrini (Konstantiniyetu’l Kübrâ) bir İslâm şehri hâline getirme arzusunu yansıtan ‘İslam-bol’ adını verdi. Halk genellikle Osmanlı öncesi Türk ismi İstanbul’u kullanmakla birlikte, yeni isim özellikle ulemâ arasında muhafaza edildi.” (İnalcık 1995: 247). Burada şehrin nişanesi ve verilen isim Türk yurdunun doğuşuna bir göndermedir. Ayasofya ve İstanbul fethi İslam âlemi için kutsal görülmüş yüce bir ülküdür. İslam-bol ismi şehrin Türk-İslam yurdu olduğunu sembolize eden bir göstergedir.

İstanbul ve Türk soyunun şanlı tarihi, soy şeceresi, yeniden doğuşu Ayasofya’nın kutsal değerinde dikili bir güçtür. Bu muazzam köken dönüşü ataların söyleminde ve ana dilin konuşulduğu her coğrafyada mirasçıları bekler. Ayasofya Türk toplumunun gittiği her coğrafyayı öz değerleriyle evi/yuvası/yurdu kılması evde olma temasıdır. Ayasofya’nın isminin değiştirilmeyerek bayındır kılınma vurgusu insan ne zaman evindedir sorusunun da cevabıdır. “Öyleyse insan ne zaman evindedir? Yakınları, dili ve dilleriyle birlikte kabul edildiği zaman.” (Cassin 2018: 97). Evinde olmak ataların toprağı, orda süren hatıralar, kök, gelenek ve ana dille oluşan ortak ruhtur. Bu bağlamda kurulan vakfiye ve emaneti canlı bir mirastır; Fethin mimarı Fatih bu vakfiyenin mukadderatını ölümsüzleştirir. Vakfiye bir miras olarak atalar ruhunun nutuk/söylem gücüdür. Orhun Abidelerinde kendi soyuna seslenen Bilge Kağan gibi Fatih de nesillere emanetini bildirir. Bu vakıf ve emanetleri kutsal bir

nutuk/söylem olarak değer kazanır. Fatih'in vakfettiği Ayasofya, Türk-İslam geleneğiyle sosyal, siyasi ve kültürel değerlerin töreyle aynı kavşakta buluşturulması ve yüceltilmesidir. Türk soyuyla özdeşleşen devlet millet/ümme anlayışının kaidelerinin yaşatılmasıdır. Şeyh Edebali'den torunlarına ulaşan "Ey oğul! insanı yaşat ki devlet yaşasın" öğüdüyle üç kıtaya yayılan bir ecdadın kutlu öyküsüdür. Vakıflar bu anlayışla kurulmuş İslam geleneğiyle bir yardımlaşma ve dayanışma kurumudur. Fatih Sultan Mehmed Han ibadethanelerin önemini idrak ederek yetişmiş bir padişah'tır. Geleneği, töreyi ve hukuku Türk-İslam ümmetiyle birlikte bu mekânda yaşatmıştır. Türk kültüründe camiler ruhsal ve fiziksel bütünlükle birer yaşam alanıdır. Fetih bir başlangıçtır; Ayasofya bu başlangıcın uygulandığı geleneklerle Türk-İslam medeniyetinin çehresiyle doğmuş kutlu mekândır. İstanbul ve İstanbul'un her köşesi bu saadetin tanığı olan mekânlarla ataların mirasıdır. Nostalji, kökleriyle geçmişe bağlı olan ve dikili duran atalar ruhunun yücelttiği milli kimlikten beslenen gövde ve dallarıyla geleceğe uzanan/ulaşan Türk nutkuyla aynı idealden beslenir. Türk soyunun hüküm sürdüğü coğrafya ve soy birliği çoğalan, büyüyen ve yeryüzünde kök salan büyük bir millet olarak tasvir edilir. Türk devletinin okunun ulaşmadığı, kolunun uzanmadığı yer yoktur. Ayasofya Camii ve Külliyesi Türk toplumunun İslâm medeniyetini yükselten çehresidir. Ayasofya'nın yeniden ibadete açılması ana/ata yurt nostaljisiyle hafızada canlı tutulmuştur. Zaman geçmiştir ancak ilk inşa/ibadethane hatıraları ve atalar ruhunun kültürel kodları mekânın dokusunda korunmuştur. Ayasofya Camii bu bağlamda inanç temelli özel bir mekândır. Evinde olma yurdunda olma anlamıyla artık ecdadın anılarının tanığıdır. Ayasofya'nın günümüze kadar korunmasında onu Fatih'in vakfettiği kutlu emanet olarak gören Osmanlı padişahları ve Türk-İslam ruhunu muhafaza eden soylar etkili olmuştur. Bu bilinçle fethettiği her bölgeyi bayındır kılan düzeni inşa eden nostalji kökeninden beslenen yurt tutma geleneği önemlidir. Ata mirası asırlar boyu bu değerlerle yenilenerek ama içindeki öz manaya sadık kalınarak kalp sembolüyle korunmuştur. Ayasofya İstanbul'un ve İslam yurdunun kalbidir. İlk mescit Mescit-i Aksa'nın yurt ülküsündeki karşılığıdır. Ataların ve kutsal ebedi dinin değerleriyle dimdik bu gerçeği haykırmaktadır.

Mimar Sinan'ın inşasını güçlendirdiği Ayasofya, kutsal miras/emanet olarak görülür ve her dönem özenle korunur. Kök salma mimari olarak millet ülküsünü yüceltmektir. Mimar Sinan'ın katkılarıyla Ayasofya'nın milli ve manevi değerleri aktarma işlevi güçlenir. Ayasofya ataların ulu mekânları olarak ana yurt değerini ifade eder. Osmanlı hanedanının türbeleri de bu kutlu mekânda bulunmaktadır. "Yine II. Selim zamanında Ayasofya'nın etrafı onu saran ve yapıya zarar veren evlerden kurtarılmış, ayrıca Mimar Sinan tarafından takviye payandaları yapılarak yapının çökmesi önlenmiştir. Bu vesileyle bir de minare yapılmıştır ki bunun güneydoğu köşedeki minare olması kuvvetle muhtemeldir. Şehrin en büyük ibadet yeri olarak Ayasofya'nın etrafında sultan türbelerinin yapımına da yine bu sırada başlanmış, ilk türbe II. Selim için Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir." (Eyice 1991: 208). Ayasofya İstanbul mekânıyla bir bütünlük arz eder. Caminin günümüze kadar sağlam kalmasında Mimar Sinan'ın planlamaları önemli bir katkıdır. Mimar Sinan'ın ata emanetini koruma çalışmaları aynı zamanda mimari bir zekânın yapıtı olarak kök salar. Ayasofya minareleri, mimarbaşının yapıya yönelik yaklaşımın kalıplaşmış tasarımlardan ne kadar uzak olduğunu gösterir. Bu minareler, her yapıyı bânisine, işlevine, taşıdığı ruha, bulunduğu yere ve ihtiyaca uygun şekilde biçimlendiren usta mimarın, farklı yaklaşımlarının başarılı sonuçlarından

biridir. İstinad duvarlarıyla güçlendirdiği yapıya biçim çeşitliliği de sağlayan Sinan, kubbeyi taşıyan payelerle yan duvarlar arasındaki boşlukları kemerlerle besleyerek kubbeyi de iyice sağlamlaştırmıştır. (www.fikriyat.com/galeri/edebiyat). Mimar Sinan Selimiye ve Süleymaniye'yi Ayasofya üzerindeki restorasyon çalışmalarından sonra Osmanlı'nın görkemli mabetleri olarak inşa eder. Bu iki camii, estetik yapılarıyla nostaljinin barındırdığı evde olmak temasını kutlu ümmet bilinciyle yaşatır. On beşinci yüzyılda kökleşen Ayasofya'nın mimari kimliği devamında İstanbul'un bir başka nişanesi Süleymaniye Camii ile devam eder. Bu bağlamda Ayasofya, kendisinden sonra yapılan ibadethanelere ilham olur. Ayasofya, insanlık medeniyetinin tasarım harikasıdır. Efsanevi nitelikteki mimarisiyle her bir dokusunda bir medeniyet kavşağı yaratılmıştır.

Ana dil ve ondan beslenen eserlerin bütünü insana kendini evinde hissettirir. Kişi/toplum için millet ülküsünü doğuran değerler dünyasına/anılar belleğine, atalar ruhu nostaljisiyle ulaşılır. Bu geçiş nesilleri ötekileşmekten kurtaran nostaljinin/eve dönüş ülküsünün aidiyet kazandırma işlevidir. Bu işlevle sanatçılarımız nostalji kavramını somut kılan eserler yaratır. Edebi türler arasında kurulan tema ve mesajlar ana dilin imkânlarıyla sağlanır. Dil vatan, kültür, gelenek, ülke vb. değerleri öğretir. Grup olma ve aidiyet bilinci öze dönüşte milli ve manevi değerleri aşına kılar. Bu aşinalık milli bilinç ve geleneklerle korunarak sağlanır. Ayasofya'nın önemi bu bağlamda şairlerin ve yazarların eserlerinde topluma yol gösteren bir kavşaktır. Millet, edebi bir ifadeyle atalar ruhunun manasına kavuşur ve ortak hafızanın değerlerini içselleştirir. Türk edebiyatının güçlü kalemi Necip Fazıl Kısakürek'in hitabetinde yer alan söylemdeki gibi Ayasofya manadır; mana içinde manaya sahip bir ruh taşır. Ruh ölümsüzdür bu nedenle Ayasofya'nın ifade ettiği manalar nostalji temasıyla Türk ecdadının dinamik ruhunu ölümsüzleştirir. Türk toplumuna bu hitabette seslenen Necip Fazıl, Ayasofya'nın mana iklimini ve kültürel değerlerini soyun bilincine taşır. Bu büyük nutukta üstat, Ayasofya'nın manasını eşsiz bir söylevle ifade eder ve cedit bu nostalji gününün değerlerinde buluşturur. "Bana öyle geliyor ki; yalnız manayı anlasak, yalnız onu yerine getirebilsek, Ayasofya'nın kapıları sabır taşı gibi çatlar, kendi kendisine açılır. İsterse açılmasın; ondan sonra her şey, küçük bir tatbikat işinden ibaret kalır. Biz kimden, neyi istiyoruz... Yemen'den Viyana'ya, Fas'tan Kafkasya'ya kadar en aşağı 10 milyon kilometrekarelik bir zemin üzerinde... Evet, böyle bir zemin üzerinde... Atalarımızın... Ata derken halimize bakıp başımızı dövdüğümüz nur insanların... Tohum atarcasına her tarafa serptiği kubbelerden birini... 700 bin kilometrekareye indikten ve bu hâlin ismine milli kurtuluş dedikten sonra... Evet, bütün bunlardan sonra... Toprağı kaybedilmiş kubbelerden birini mi istiyoruz? Tarihimizde, Fatih'ten başka her hükümdarın aksiyonu, isterse vatana eklediği toprak Fatih'inkinden bin misli fazla olsun, ulvî kemâl ve noksansızlık bakımından tamam olmaktan uzaktır. Yalnız Fatih'tedir ki, kendi zaman ve mekânına göre, dâva hedefi, muhteşem ve muazzam bir tamamlık içinde göze çarpıyor. İşte bütün bunları sembolize eden, remzlendiren de Doğu ve Batı dünyalarının kavşak noktası, cihanın en güzel beldesi İstanbul ve onun kalbi Ayasofya... Demek ki Ayasofya; ne taş ne çizgi, ne renk ne hacim ne de bütün bunların madde senfonisi; sadece mana, yalnız mana... Ayasofya, bir mananın zıt manaya taarruz ve onu zebun edişinin, bütün dünyada eşi olmayan âbidesidir... Öbürleri belli başlı ruh içinde birer mekân da, Ayasofya mekân içinde ruh; zıt mekânda galip ruh... Yeryüzünde çok kilise camiye ve nice cami kiliseye çevrilmiştir ama böylesi, tarihi şartları bakımından

tektir. Fatih Sultan Mehmed, bu hikmeti sezdi ve Ayasofya'yı, İstanbul gibi misilsiz bir mahfazanın içinde, güneş çapında bir pırlanta gibi zapt ve fethetti. Gençler! Bugün mü, yarın mı, bilemem; fakat Ayasofya açılacak!.. Türk'ün bu vatanda kalıp kalmayacağından şüphesi olanlar, Ayasofya'nın da açılıp açılmayacağından şüphe edebilirler. Ayasofya açılacak... Hem de öylesine açılacak ki, kaybedilen bütün manalar, zincire vurulmuş kan revan içinde masumlar gibi, ağlaya ağlaya, üstünü başını yırtta yırtta onun açılan kapılarından dışarıya vuracak!.. Öylesine açılacak ki, bu millete iyilik etmiş sanılan kötülerle, kötülük etmiş sanılan iyilerin gizli dosyaları da onun mahzenlerinde ele geçecek... Ayasofya açılacak!.. Bütün değer ölçülerini, tarih hükümlerini, dünyalar arası mahsup sırlarını, her iş ve her şey hakkındaki gerçek miyarları çerçeveyeleyen aziz bir kitap gibi açılacak..." (https://www.milligazete.com.tr/haber). Ata ve cetlerin mana kavşağında yeniden buluşacağı güne inanın nostaljik sembolünü Necip Fazıl umutla bekler. Torunlar, ecdadın Ayasofya mirasının manasını bu hitabetle yeniden yaşar ve sahiplenir. Nazım Hikmet Ayasofya'yı İstanbul'un fethinin sembolü olarak işler. Fethin tarihini özellikle ebced hesabıyla bir gelenekle ölümsüzleştirir. Sekiz yüz elli yedi tarihi miladi olarak İstanbul'un fethedildiği tarihi işaret eder. Geleneğin devamında atalar ruhu şairlerin ve yazarların dilinde öz Türkçe'nin güzelliğiyle zihinlere ve kulaklara nakşedilir. Arif Nihat Asya, Sezai Karakoç, Osman Yüksel Serdengeçti vd. İstanbul'u ve onun kalbi Ayasofya'yı şiirlerinde yüceltirler. İstanbul âşığı Yahya Kemal ezan ve Kur'an sembolüyle Ayasofya'nın manasını ilham eder. İstanbul keşiflerinden birinde atalar ruhunun kavşağında şu ulvi cümleleri terennüm eder: "Gezintilerimde bir hakikat keşfettim. Bu devletin iki mânevî temeli vardır: Fâtih'in Ayasofya minaresinden okuttuğu ezan ki hâlâ okunuyor. Selim'in Hırkâ-i Saâdet önünde okuttuğu Kur'an ki, hâlâ okunuyor! Eskişehir'in, Afyonkarahisar'ın, Kars'ın genç askerleri siz, bu kadar güzel iki şey için döğüştünüz!" (www.zaviyesohbetleri.com/yahya-kemal-ve-ezan-i-muhammedi). Ezan-ı Muhammed'i seda ettirmek ve İslam nizamını tüm cihana yaymak Türk-İslam ruhunun kutlu idealidir. Ezan bir toplumun inancıyla okunan ruhunu okşayan güçlü bir koddur. Namaz ve namaz saatleri özel günlerde bir araya gelme geleneğiyle ataların ruhunu mekâna işler. Ayasofya fethin ilk namazıyla taçlandığı kutsal bir anılar alanına dönüşür. Ecdat ilk caminin şahitliğinde asırlarca mana kavşağında kutsal mekânlarda bir araya gelir. Kimlik, benlik ve ev simgesel olarak köken üzerine kuruludur. Yurt tutulan ve kök salınan yer düşmana korku salınan yerdir. Bu yer Ayasofya'da verilen mesajlarla ve kazınan değerlerle ifade edilir. Kutsal mekân barındırdığı mana iklimiyle ruha arınma ve huzur verir. Mekâna işlenen ruhla asırlar öncesindeki yaşanmışlıklar anda olma bağlamıyla Osmanlı ceddini bir araya getirir. Ayasofya ecdadın toplandığı, geleneğin devam ettiği buluşma ve kavuşma alanıdır. Ata/ecdatla buluşma, aynı mekânda secde etme olgusuyla kutsal bir ibadettir. Allah'ın verdiği gücü ve iradeyi İslam ümmetiyle ülküleştirmek ve tüm dünyada huzuru sağlama anlayışı fethin anlamları içinde yer alır. Fethin anlamı Hz Muhammed'in yolunda ümmete sahip çıkma bir arada tutma ve İslam medeniyetinin gücünü ortaya koymadır. Ayasofya İstanbul'un yeni kimliğinin canlı göstergesidir. Bu mabet, İstanbul'un yenilenmesinin başkent oluşunun ve Türk-İslam medeniyetinin şahididir.

SONUÇ

Ayasofya kutsal mekân tasavvuruyla tüm kültürlerin etkilendiği semavi dinlerin dokusuyla bir medeniyet kavşağıdır. Kültürlerin ve toplumların etkilediği ve etkilendiği dini, siyasi ve kültürel bir kavşak olma bağlamıyla ortak dünya mirasıdır. Ayasofya, insanlık tarihi için bir kültür ve inanış kavşağıdır; 1453 tarihi tüm dünyada bir çağın kapanıp yeni bir çağın başlangıcı manasıyla Ayasofya’da ilan edilir. Türk yurdu olan İstanbul’un nişanesi camiye dönüştürülen Ayasofya ile ebediyete taşınır. İstanbul’un fethi İslam dininde hadislerle müjdelenmiş kutlu bir olaydır. Türk milleti İstanbul’un fethini kılıç hakkıyla almış ve bu geleneği ezan ve namaz kutsaliyla Ayasofya Camisi’nde ilan etmiştir. İstanbul’un Türk yurdu olmasıyla Türk-İslam medeniyetinin insana, millete ve ümmete bakışı tüm dünyaya gösterilmiştir. **Türk-İslam hukukuyla halka muamele edilmiş; atalar ruhunu sembolize eden geleneğe ve töreye uygun davranılmıştır.** Ayasofya fethin sembolü olarak İstanbul’un değişen çehresinin sembolüdür. Türk soyunun kök saldı ve var olduğu bir medeniyet kavşağıdır. Ayasofya kutlu soyun yurt tuttuğu atalarla torunların aynı ülküde buluştuğu kutsal kavşaktır. Ayasofya Camii, nostalji/eve dönüş temasını kökünden sökülme ve kökene dönüş metaforuyla anlatır. Kökene/varoluş alanına ulaşma ülküsüyle mutluluk belleğine, anılar mekânına ve öz yurda dönüş gerçekleşir. Ayasofya Camii’nin ilksel kimliğiyle ibadete açılması ecdat ve torunlarını kutlu mekânda buluşturur. Bu bağlamda Ayasofya’nın yeniden ibadete açılması; ataların mirasçısı nesillere bu kutlu mabedin barındırdığı tarih bilincinin, kutlu mirasın, soylu kök nostaljisinin ve atalarının söylevlerinin/nutuklarının öğretilmesidir. Türk soyu atalarıyla aynı ideallerle kavuştuğu bu mekânda tanınma işaretiyle varoluş anlamında evindedir. Ayasofya Camii, kökü mazide ruhu şimdi de ve gelecekte yaşayan/yaşatılan kutlu bir destandır. Destanın teması büyük bir ümmet olan Türk-İslam kültürünün siyasi, sosyal ve kültürel varlığıyla bir çağ açıp kapatan anılar belleği ve ortak değerlerin mutluluk tablosudur. Ayasofya’nın Türk kültür mirası olma manasıyla ve güçlü anlatım unsurlarıyla taşıdığı mana/ruh, milli bir bilinç olarak nesillere aktarılmalıdır. Tarihini bilmek; kendini geçmişini bilerek bugünün ve geleceğin inşasını sağlar. Ayasofya okundukça hayranlık ve aşka dönüşen, soyun aynı ideoloji ile kavuştuğu kutlu bir tarih sunar. Bu tarihin içinde maddi ve manevi değerler millet olma ülküsüyle bir uyum ve denge yaratır. Ayasofya’nın kültür medeniyeti olarak korunması, Türk milletine atalarıyla bir araya geldiği ulu mabet olduğu bilincinin aktarımı sağlanmalıdır. Gelecek nesillere nostalji kavşağında öz kültürlerini tanıtan Ayasofya Camisi’ni bu değerle/manayla okumaları ve görmeleri bilinci kazandırılmalıdır.

KAYNAKÇA

a Yazılı Kaynaklar

- Cassın, B. (2018). *Nostalji/ İnsan Ne Zaman Evindedir* (çev. Seçil Kıvrak), İstanbul: Kolektif Kitap.
- Çift, P. ve Altunbay E. (2020). *Ayasofya’nın Gizli Tarihi*, İstanbul: Destek Yayınları.
- Doukas, M. (2008). *Doukas Tarihi 1326-1462*, (çev. Bilge Umar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ergin M. (1992). *Orhun Âbideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Eyice, S. (1991). “Ayasofya”, İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IV, s. 206-210.
- İnalcık, H. (1967). “Fâtih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası” (çev. Fahri Unan), *Cultura Turcica*, Vol. IV, No. 1-2, s. 215-225.
- İnalcık, H. (1995). “İstanbul: Bir İslam Şehri” (çev. İbrahim Kalın), *İslam Tetkikleri Dergisi Prof. Dr. Nihad M. Çetin Armağan Sayısı*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, C. 9, s. 243-268.
- Korkmaz, R. (2008). *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*. Ankara: Grafik Yayınları.
- Tural, S. (1999). *Bilgelerin Yolunda*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

b. Elektronik Kaynaklar

- <https://www.milligazete.com.tr/haber/5048361/necip-fazilin-ayasofya-hitabesi>(erişimtarihi 26.10.2020)
- <https://www.zaviyesohbetleri.com/yahya-kemal-ve-ezan-i-muhammedi-siiri.html>(erişimtarihi 18.10. 2020)
- <https://www.ttk.gov.tr/basindattk/sultan-alparslan-sozun-gucunu-kullandi>(erişimtarihi 20.10.2020)
- <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ayasofya-hakkinda-daha-once-duymadiginiz-12-sir-5146g-p12.htm> (erişim tarihi 29.10.2020)
- <https://www.fikriyat.com/galeri/edebiyat/fethin-sembolu-ayasofyaya-yazilan-10-siir>(erişimtarihi 29.10.2020)
- <http://www.tdk.gov.tr>. (erişim tarihi: 04.05.2019)
- <https://www.biyografya.com/biyografi/1574> (erişim tarihi 29.10.2020)

İSLAM MEDENİYETİ

Dr. Seyhan ÖZSOY

Diyanet İşleri Başkanlığı

Özet: İslam dini, bilim, teknoloji ve kültür alanlarında önemli rolü olan büyük medeniyetler ortaya koymuştur. İslam'ın amacı insanların dünya ve ahiret mutluluğu olduğu için dünyayı imar etmek, insanlığa kalıcı imkanlar üretebilme gayreti her dönemde devam etmiştir. Medeniyet kelimesinin bir türevi olan medine kelimesi, İslam'ın dünyaya yayıldığı bu şehre isim olarak verilmiştir. Burada yardımlaşma, üretim, karşılıksız iyilik olguları yerleştirilerek medeniyetin temeli oluşturulmuştur. Medine'de bulunan Yahudi ve Hristiyanlarla anlaşmalara bağlı kaldıkları sürece iyi ilişkiler kurulmuştur. Medine'de dünyaya örnek olacak öğrenciler yetişmiştir. Bu öğrenciler, gittikleri yerlerdeki değerleri korumakla birlikte muhteşem medeniyetler inşa etmişlerdir.

Bilindiği üzere aydınlanma çağında bilim Avrupa'da hayli ilerlemişti. Batılı birçok bilim insanı yetişmişti. Fakat bu bilim insanların beslendiği kaynakları da itiraf etmek gerekir. Çünkü Aydınlanma çağından asırlar önce Müslüman âlimlerin Avrupa'ya katkıları dikkate şayandır.

Dünyaca ismi tanınan İbn Sina, İbni Rüşt, Farabi başta olmakla birlikte ismi ön plana çıkmayan mekanik mühendisliğinde Muradi, makine mühendisliğinde Cezeri, matematik ve astronomi alanında Mecdî, tıp alanında Zehravî, bilim dünyasına katkısı büyük olan isimlerdendir. Batı'da Geber adıyla bilinen Endülüslü astronom Ebû Muhammed Câbir b. Eflah el-İşbîlî XII. yüzyıl Müslümanlarındandır. Fen alanında önemli isimlerden biri de Bîrûnî'dir. Endülüs'te olduğu gibi Sicilya'da da büyük medeniyetler inşa eden daha birçok bilim insanının çalışmaları ortaya çıkarılmayı beklemektedir.

Müslümanların çalışmaları sadece bilim dünyasıyla sınırlı kalmamış mimariden müziğe birçok alana yayılmıştır. Kuran ve ezan çeşitli makamlarda seslendirildiği gibi müzik, terapi amaçlı olarak tıp alanında da geliştirilerek kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Medeniyet, Bilim.

ISLAMIC CIVILIZATION

Abstract: The religion of Islam has revealed great civilizations that played an important role in the fields of science, technology and culture. Since the aim of Islam is the happiness of people in the world and the hereafter, the effort to reconstruct the world and to produce permanent opportunities for humanity has continued in every period. The word medina, which is a derivative of the word civilization, was given as the name of this city where Islam spread to the world. Here, the basis of civilization has been established by placing the facts of cooperation, production, and unconditional goodness. Good relations were established with Jews and Christians in Medina as long as they adhere to agreements. Students who will set an example to the world have been raised in Medina. These students have built magnificent civilizations while preserving the values where they went.

As is known, science advanced a lot in Europe in the age of enlightenment. Many Western scientists were trained. However, it is necessary to admit the sources that these scientists feed. Because the contributions of Muslim scholars to Europe centuries before the Enlightenment age are remarkable.

World-renowned Avicenna, Ibn Rüşd, Farabi are among the leading names in mechanical engineering, whose name does not come to the fore, Cezeri in mechanical engineering, Mecnîdî in mathematics and astronomy, Zehravî in the field of medicine, and has a great contribution to the world of science. Known as Geber in the West, the Andalusian astronomer Abu Muhammed Jabir b. Eflah al-İşbîlî XII. century Muslims. One of the important names in the field of science is Bîrûnî. The studies of many more scientists who built great civilizations in Sicily as in Andalusia are waiting to be revealed.

The studies of Muslims were not limited to the scientific world, but spread to many fields from architecture to music. As the Quran and adhan are voiced in various maqams, music has been developed and used in the field of medicine for therapeutic purposes.

Keywords: Islam, Civilization, Science.

GİRİŞ

İnsanın yaratılışında hep daha güzel imkânlar elde etme, yeteneklerini geliştirme, kendisine ve sevdiği insanlara iyi bir hayat sunma isteği vardır. İslam dini teorik olarak kutsal kitaplarla, pratik olarak da peygamberlerle bu amacı gerçekleştirmek için insana rehberlik eder. Hz. Peygamber'in mesajını en iyi anlayanlar, onun çevresinde öbeklenen, dünyanın cazibesine kapılmadan gönül dünyalarını donatan, insanlara maddi ve manevi mutluluğu için gayret ve mücadele içinde olan sahabelerdir.

Medeniyetler, şehirlerde gelişir.¹ İnsanlar, bir arada yaşarken iş bölümü oluşturur, her işi uzmanı yaparak daha ileri bir medeniyet inşa etmeye başlarlar. Köyde tek başına yaşayan bir insanın bütün ihtiyaçlarını kendisinin karşılaması gerekir. Ama şehir hayatında sadece kendi işinde uzmanlaşırlar. Ayrıca yalnız yaşayan insanlarda iffet, yiğitlik, cömertlik ve adalet gibi

¹ Ali Şeriatî, Medeniyet Tarihi, çev: İbrahim Keskin, II. baskı, Ankara 1998, I, 14.

ana erdemler olgunlaşmaz, kullanılmadıkları için körleşir. Onlar iffetli ve adaletli zannedilse de gerçekte öyle değildir.²

İslam Medeniyetinin Dünyaya Yayılması

Müslümanlar, gittikleri yerlerde karşılaştıkları Yunan, Hint, İran vs medeniyetlerinin kaynaklarından istifade ettiler. Yaptıkları tercüme hareketlerinden sonra yeni eserler ortaya koymaya başladılar. Astronomi, matematik, tıp gibi ilimlerde değeri sonradan ortaya çıkacak eserler ortaya koydukları gibi, kimya ilmi gibi ilimleri de kurdular. Bu ilimler, Batı Avrupa’da ancak XVI., XVII. ve XVIII. asırlarda anlaşılabilmiştir. Avrupa’da aydınlanma çağının doğmasını sağlamıştır.³

Müslümanlar, medeniyet inşa etmede birbiriyle yarışıyor gibiydi. Haleb’de Hamedîler, Mısır’da Fatımîler, Endülüs’te Emevîler, bilginleri koruyup desteklemek hususunda Bağdat Halifeleriyle yarışarak, onlarla rekabet ederek, her biri bilginleri kendi saraylarına çekmeye çalışıyorlardı. İlimin önemli araçlarından birisi olan kitaba ayrı bir yer veriyorlardı. Örneğin Endülüs halifelerinden 11. Hakem 600.000 cilt kitaptan oluşan bir kütüphane kurmuştu.⁴

İslam dünyasında önemli bilim insanları yetişmiştir. Matematikçi Muhammed b.Musa el-Harizmi(850) bunlardandır Harizmi, Abbasi dönemindeki Beyt’ül Hikme’nin müdürlüğünü yapmıştı. İtalyan matematikçi Gerolamo Cardano’nun, “dünyanın en büyük on iki düşünüründen biridir” dediği Harizmi, astronomi ve coğrafya alanında da öne çıkan âlimlerdendi.⁵ Hint matematiğini incelemek için Hindistan’a giden bilim heyetinin de başında bulunmuştu. Onun “*Hisabü’l Cebr ve’l Murakabele*” adlı kitabı XVI. yüzyıla kadar bütün Avrupa üniversitelerinde ana matematik kitabı olarak okundu. Harizmi bu kitabı pratik bir gayeyle yazmıştı.⁶ Will Durant, Harizmi’nin bilinen en eski geometri tablolarını tertip ettiğini belirtir, onun Ortaçağ’ın en büyük matematikçisi olduğunu ifade eder.⁷ Harizmi, birinci ve ikinci dereceden denklemleri çözmeye yarayan cebirsel bir sistem kurdu. Yine kare şeklindeki bilinmeyen değişken için meyl kavramını ilk kez kullanan kişi oldu⁸ Yani Harizmi, Hint matematiğini İslâm dünyasına tanıtmakla kalmamış, onu yeni keşiflerle genişletmiş ve pratik hayatın hizmetine sunmuştur.⁹

Matematikteki bir başka büyük isim Ebû Yusuf el-Kindî (873) idi. Kindî İslâm tarihinin ilk filozofudur. Felsefeden başka matematik, astronomi, mantık ve tıbbı da çok sayıda eser vermiştir. Onun ayrıca felsefe, tıp, astronomi yanında mühendislik alanında da çalışmaları

² İbn Miskeveyh, Tehzibül’l-Ahlâk (Ahlâkı Olgunlaştırma), çev: A. Şener, İ. Kayaoğlu, C. Tunç, Ankara 1983, 34-35.

³ Etem Çalık, İslâm Medeniyetinin İlmî Kaynakları, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Cilt 3, 5 Yaz 2013, 56.

⁴ Bayezidof, Ataullah; İslâm ve Medeniyet, Sadeleştiren: İbrahim Ural, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi(Ankara-1993), 48.

⁵ Karakaş, Mahmut; 8. yüzyıldan 19. yüzyıla –Müslüman Bilim Adamları, Mostar Yayınları, Sistem Matbaacılık(İstanbul-2010),124.

⁶ Salih, Zeki; Asâr-ı Bakıyye-Bilginlerin Yaşamları ve Yapıtları-Cilt:3, Yayına Hazırlayanlar: Melek Dosay Gökdoğan-Remzi Demir-Mutlu Kılıç, Babil Yayıncılık, 1. Baskı, Nobel Basımevi(Ankara-2004), s.144

⁷ Durant, Will; İslâm Medeniyeti, Tercüme Eden: Orhan Bahaeddin, Tercüman Yayınları, Kervan Kitapçılık A.Ş.(İstanbul), 98.

⁸ Kettanî, M. Ali; ‘İslâm Bilimlerinin Geçmişine Toplu Bir Bakış’, İslâm ve Bilim Tartışmaları, Hazırlayan: Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, 2. Baskı, Nesil Matbaacılık(İstanbul-2007), s.188

⁹ Kettanî, 188

vardı. Yine Fırat-Dicle arasında kanallar açma konusunda onun ilminden faydalanılmıştır.¹⁰ İbn Cabir el-Battani (929) ise Harranlı olup sistematik biçimde trigonometriyi geliştirdi, sinüs, tanjant ve kotanjantların yüksek bir doğruluk oranıyla ilk eksiksiz tablosunu hesapladı.¹¹ Tabiat ilimleri alanında büyük bir âlim olan el-Bîrûnî (1050), Hindistan hakkında yazdığı eserde Hint kültürünü ve dinlerini nesnel bir şekilde Yunan kültür ve diniyle karşılaştırarak incelemiştir. Bu çalışma, alanında hala aşılammış bir eserdir.¹² Ortaçağ'ın en büyük kimyacı sayılabilen Cabir İbn Hayyan(765) matematiğin de temellerini kurmuştur. Bu ilim 12. yüzyıldan itibaren Latince tercümelerde Avrupa'ya 'Geber' adıyla tercüme edilmiş, 18. yüzyıla kadar bu şekilde aktarılmıştı. Yani Müslümanların kimya alanındaki çalışmaları bin yıl boyunca aşılammıştır. Cabir İbn Hayyan'ın kimya alanında birçok keşifleri vardır. O, kurşun karbonatı hazırlamış, arsenik ve antimonu sülfürlerinden ayırmıştır. Deriyi ve kumaşı boyama yöntemlerini bulmuştur. Atomun parçalanabileceği fikrini yaklaşık 1200 sene önce öne sürmüştür. Cabir'e göre, doğada her şeyin toprak, su, hava, ateş elementlerinin çeşitli halleriyle oluştuğunu söyler.¹³

İslam Medeniyetinin Avrupa Medeniyetine Katkıları

Avrupa'nın İslam medeniyetinden üç yolla faydalandığını söylemek mümkündür. Bunlardan birisi haçlı seferleridir. Haçlı seferleri müslümanları ortadan kaldırma amacıyla gerçekleştirilmekteydi. Bu seferler esnasında Haçlılar, Müslümanların sahip oldukları medeniyeti gördüler, merak saldılar, faydalanmak için yoğun bir tercüme hareketi içine girdiler.

Günümüzde bilimin bu noktaya ulaşmasında Endülüs'ün önemli bir katkısı olmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından 79 sene sonra Müslümanlar tarafından imar edilmeye başlanan Endülüs, özellikle batı dünyasının temel kaynaklarından birisi olmuştur. XI. yüzyılda Batı, düşünmenin yasaklandığı karanlık çağı yaşamaktaydı. Bu dönemden itibaren Müslümanlara karşı düzenlenen haçlı saldırılarında Batı, büyük İslam Medeniyetiyle tanıştı. Avrupalıların gözünde Müslümanların bu yüksek medeniyete nasıl ulaştıkları merak konusu olmuş, bunu anlayabilmek için de Arapça eserleri latinceye tercüme etmeye başlamışlardır. Hristiyan yöneticiler de İslam medeniyetine duydukları hayranlık sebebiyle Arap dilini öğrenmeye teşvik etmiştir. X. yüzyılda başlayan, XII. yüzyılda sistemli bir hale gelen tercüme hareketlerine destek olmuşlardır. Avrupa'da Müslümanların önemli medeniyet merkezlerinden olan Endülüs, Avrupalı öğrencilen cazibe merkezi olmuştur. Daha sonraki dönemde İspanya'yadaki İslam medeniyetine ilgileri devam etmiş, bunu Batı'ya aktarmışlardır.¹⁴

Endülüste gelişen bilim, Latince'ye çevrilmiş, böylece ilk dönemdeki Aristo, Platon, Öklid ve Batlamyus'un çalışmaları tekrar Avrupa'ya taşınmıştır. Çeviriler sayesinde Latince tekrar

¹⁰ Zeki, Salih, 150

¹¹ Zeki, Salih; 76; Etem ÇALIK, İslâm Medeniyetinin İlmî Kaynakları, 3, 5 Yaz 2013, 21.

¹² Enver Sinan MALKOÇ, İslam Medeniyet Mirasının Evrensel Sosyal Bilim Anlayışına Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, Kasım 2019, 1-15, 7

¹³ Çalık, 71.

¹⁴ Abdülhadî Nasrî, Devrû'l-Endelûsi fî İntişari'l-Ulûmî'l-Arabiyye ilâ Avrubbâ, *Ebhâsü'n-Nedveti'l-Alemiyye*, IV, Halep Üniversitesi, 1993, 279-300.

canlanmış, Rönesans'ın temellerini atılmıştır. Endülüs'te tıp, optik, fizik, astronomi, matematik ve kimya gibi alanlarda büyük keşifler yapılırken Kuzey Avrupa ise büyük bir durgunluk vardı. Çünkü Endülüs, Avrupa kıtasında yer alıyordu. Müslümanların ileri seviyede keşifleri vardı. Bunların bir kısmı hala olduğu gibi kullanılmaktadır. Örneğin yaklaşık bin sene önce ameliyat yapan, anestezi kullanan, hayvanların bağırsaklarından ameliyet ipliği kullanan Zehravî'yi buna örnek olarak verebiliriz.¹⁵ Zehravi'nin cerrahi alanındaki çalışmaları, ameliyat yapması, anestezi kullanması, hayvanların bağırsaklarından ameliyat ipi yapmasıyla Avrupa'daki cerrahi çalışmaların temeli atılmıştır. 1348-1349 yıllarında salgın hastalık Avrupayı kuşattığında, Yahudiler bunun sorumlusu görülürken tarihçi, Müslüman devlet adamı ve Doktor İbn Hatib (1374) yaptığı incelemede bu hastalığın enfeksiyonla bulaştığını ve şehirlerdeki açık alanlarda yaşayanlardan daha çok buna maruz kaldığını belirtmiştir.¹⁶

Rönesans hareketlerinin İtalya'dan başladığını kabul edersek buna önemli bir katkı sağlayan Avrupa'ya İslam medeniyetinin ulaştığı üçüncü yol Sicilya'dır. Bugün çok iyi bilinmesi de Müslümanlar, Avrupa toprağı olan Sicilya'da yaşadıkları müddetçe dünya tarihinde derin izler bırakan çalışmalara imza atmışlardır. Sicilya'nın Hristiyan krallar tarafından yönetilmesine rağmen Müslümanların sanat, bilim ve teknoloji alanındaki başarıları yönetimde önemli görevlerde bulunmalarını, Avrupa'nın elit kişilerinin örnek aldığı bir medeniyet ortaya koymalarını sağlamıştır. Kralların giydiği kıyafetler, kullandıkları ünvanlar, imzalar ve paralarından bile İslam kültür ve medeniyetinin onları nasıl hayran bıraktığı anlaşılır.¹⁷

Sadece Sicilya'nın Başkenti Palermo'da üç yüz cami inşa edilmesi Müslümanların mimari alana ne kadar etkisi olduğunu gösterir. Müslüman olmayan kadınların bile moda uyararak müslüman kadınların kıyafetlerini giymesi ve peçe takmasından İslam medeniyetinin etkisi anlaşılmaktadır.¹⁸ Müslümanlar, bu topraklarda İslam Norman sentezini çok başarılı bir şekilde ortaya koymuşlardı. Bu kadar hızla oluşan bilim, teknoloji ve kültür alanındaki bu medeniyet, Avrupa'yı da etkisi altına almıştır. Avrupa'nın karanlık ortaçağdan kurtulmasında Sicilya İslam medeniyetinin önemli bir payı olmuştur. Çünkü bilginin en sağlam taşındığı kağıt, coğrafi keşiflere imkan sağlayan pusula, askeri alanda kullanılan barut Avrupalıları aydınlanma çağına götürmüştür. İslam dünyasından çok sayıda çeviri çalışmaları başlamış, onları ileri seviyelere ulaştıran buluş ve üretimler ortaya koymuşlardır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Ortaçağ Avrupası kutsal kitaplarını tahrif edip dini yanlış yorumladığı için din ile bilim arasına büyük bir mesafe koymuştu. Bilim alanındaki girişimler bütün yetkiyi elinde tutan Allah adına konuştuğu kabul edilen Papa tarafından engelleniyordu. Avrupalıların gözünde iyi bir dindar olmak için bilimden uzak durmak gerektiğine inanılıyordu. Fakat İslam dini daha ilk gelen ayetlerle okumaya, araştırmaya, insanlara faydalı buluşlar yapmaya teşvik etmiş,

¹⁵ Seyhan Özsoy, *Endülüslü Alim Sekûnî'nin Lahnü'l-Avâm fî yeteallaku bi ilmi'l-Kelâm adlı eserinin Eserinin Edisyon Kritiği*, İlahiyat 2021, 3.

¹⁶ Muhammed Ali Budak, *Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti'nin Eğitim Ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa'ya Katkıları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2016/1, Sayı: 23, 170.

¹⁷ Mehmet Azimli, Sicilya'daki İslam Medeniyetinin Avrupa'ya Etkileri, marife, yıl. 9, s. 2, güz 2009, 63-82.

¹⁸ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev; İsmail Güler, İstanbul, 2003, 250.

âlimleri övmüştür. Çünkü bütün ilimlerin gayesi Allah'ı bulmaktır, evren Allah'ın sanatıdır, evreni iyi anlayan Allah'ın sanatını da iyi anlayacaktır. Bu gayret de manevi yücelmeyi sağlayacaktır.

Dünyanın medeniyetinin bu seviyeye gelmesinde İslam'ın önemli bir rolü olmuştur. Hz. Peygamber döneminde Medine'de başlayan bu çalışma hızlı bir şekilde dünyaya yayılmış, bugünkü dünya medeniyetine ciddi katkılar sağlamıştır. Avrupa'nın bilim, fen, tıp, sanat, eğitim, teknoloji, ticaret, sanayi ve ziraat gibi alanlarda bu seviyeye ulaşmasında önemli bir paya sahip olan Haçlı seferleri, Endülüs ve Sicilya medeniyetidir.

Müslümanların ilme bakışı ve dünya medeniyetine katkılarını bilmek, bizim kimliğimizi tanımamıza ve geleceğimizi inşa etmemize önemli faydalar sağlayacaktır. Çünkü kültür ve medeniyet birikimin sonucu ilerler. Dünya medeniyetini olan katkılarımızı ve dinamiklerimizi iyi bilirsek, diğer bir ifadeyle köklerimiz tanırsak insanlığa faydalı çalışmalarımız hızla artacaktır.

KAYNAKÇA

- Ali Şeriati, *Medeniyet Tarihi* (çev: İbrahim Keskin), II. baskı, Ankara 1998
- Azimli, Mehmet, *Sicilya'daki İslam Medeniyetinin Avrupa'ya Etkileri*, marife, yıl. 9, s. 2, güz 2009, 63-82.
- Bayezidof, Ataullah; İslâm ve Medeniyet, Sadeleştiren: İbrahim Ural, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1.Baskı, TDV, Ankara 1993.
- Budak, Muhammed Ali, *Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti'nin Eğitim Ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa'ya Katkıları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2016/1, Sayı:23, 165.
- Çalık, Etem, *İslâm Medeniyetinin İlmî Kaynakları*, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Cilt 3, 5 Yaz 2013.
- Durant, Will, *İslâm Medeniyeti* (Ter.: Orhan Bahaeddin), Tercüman Yayınları, Kervan, İstanbul, t.y..
- İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara* (Çev; İsmail Güler), İstanbul, 2003.
- İbn Miskeveyh, *Tehzibül'l-Ahlâk* (Ahlâkı Olgunlaştırma) (çev: A. Şener, İ. Kayaoğlu, C. Tunç), Ankara 1983.
- Karakaş, Mahmut; *8.yüzyıldan 19.yüzyıla –Müslüman Bilim Adamları*, Mostar Yayınları, Sistem Matbaacılık, İstanbul 2010.
- Kettanî, M.Ali; *İslâm Bilimlerinin Geçmişine Toplu Bir Bakış', İslâm ve Bilim Tartışmaları*, Hazırlayan: Mustafa Armağan, Etkileşim Yayınları, 2.Baskı, Nesil, İstanbul 2007.
- Malkoç, Enver Sinan, *İslam Medeniyet Mirasının Evrensel Sosyal Bilim Anlayışına Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 21, Sayı: Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, Kasım 2019, 1-15.
- Nasrî, Abdülhadî, *Devrül-Endelüsi fî İntişari'l-Ulûmî'l-Arabiyye ilâ Avrubbâ, Ebhâsü'n-Nedveti'l-Alemye*, IV, Halep Üniversitesi, 1993, 279-300.
- Özsoy, Seyhan, *Endülüslü Âlim Sekûnî'nin Lahnü'l-Avâm fî yeteallaku bi ilmi'l-Kelâm adlı eserinin Eserinin Edisyon Kritiği*, İlahiyat 2021.

Salih, Zeki, *Asâr-ı Bakiyye-Bilginlerin Yaşamları ve Yapıtları*-Cilt:3 (Yayına Hazırlayanlar:
Melek Dosay Gökdoğan-Remzi Demir-Mutlu Kılıç), Babil Yayıncılık, 1.Baskı, Nobel
Basımevi, Ankara 2004

**TURİZM ALANINDAKİ TEKNOLOJİK GELİŞMELERİN TURİZM LİSANS
ÖĞRENCİLERİNİN GİRİŞİMCİLİĞİNE ETKİSİ: TÜBİTAK GİRİŞİMCİLİK
DESTEK PROGRAMI DEĞERLENDİRMESİ**

Prof. Dr. Said KINGİR

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Yüksek Lisans Öğrencisi Özlem ERYILMAZ

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Özet: Teknolojik gelişmeler tüm sektörleri etkilediği gibi turizm sektörünü de önemli derecede etkileyerek yeni yaklaşımların oluşumunu sağlamaktadır. Teknolojik gelişmelere bağlı yeni yaklaşımlar sektörde faaliyet gösteren firmaların müşterileri ile etkileşimde bulunma yollarını hâlihazırda iş yapma şekillerini etkilemektedir. Yapay zekâ, artırılmış sanal gerçeklik, nesnelerin interneti, robotik uygulamalar, blockchain, giyilebilir teknoloji gibi uygulamaların turizm sektöründe kullanımı talep oluşturma, planlama, satın alma ve deneyim süreçlerinde müşteri odaklı hizmet vermeye imkân sağlayacaktır. Çalışmanın amacı, girişimciliği kariyer olarak benimseyen turizm lisans öğrencilerinin sektörün güncel ihtiyaçlarına yönelik geliştirecekleri yenilikçi ve teknoloji tabanlı girişimlerinin bireysel genç girişim programı kapsamında değerlendirilmesidir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak turizm lisans öğrencilerine yönelik yapılan girişimcilik çalışmaları, turizm sektörü teknolojik uygulamaları ve TÜBİTAK 1512 Girişimcilik Destek Programı (BİGG) konularında literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Turizm lisans öğrencilerinin teknolojik girişimleri üzerine gerçekleştirilen çalışmalar sınırlı olduğundan eğitim sürecinde öğrencilerde farkındalığın oluşturulması ve teknolojik girişimlerde bulunmalarının önemi irdelenmiştir. Turizm alanındaki teknolojik yeniliklerin BİGG programı çağrısında yer alan alt temalar ile birebir eşleşmesine bağlı olarak öğrenci iş fikirlerinin bu doğrultuda geliştirilmesi önerilmektedir. Üniversite lisans öğrencilerinin teknoloji ve yenilik odaklı iş fikirlerinin başarılı girişimlere dönüştürülmesi noktasında BİGG bireysel genç girişim programı aracılığı ile üç aşamada destek sağlamaktadır. BİGG desteği ile kurulan öğrenci firmalarının üniversitelerin girişimci ve yenilikçi üniversite endeksi ekonomik ve ticarileşme boyutuna sağladığı katkılar sonuç kısmında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Teknolojik Gelişim, Turizm Lisans Öğrencileri

**THE EFFECT OF TECHNOLOGICAL DEVELOPMENTS IN THE FIELD OF
TOURISM ON THE ENTREPRENEURSHIP OF TOURISM UNDERGRADUATE
STUDENTS: AN EVALUATION OF THE TUBITAK ENTREPRENEURSHIP
SUPPORT PROGRAM**

Abstract: As technological developments affect all sectors, they also significantly affect the tourism sector and provide the formation of new approaches. New approaches based on

technological developments affect the way of companies operating in the sector interact with their customers and their business methods. The use of applications such as artificial intelligence, augmented virtual reality, the internet of things, robotic applications, blockchain, and wearable technology in the tourism sector will enable customer-oriented services in demand generation, planning, purchasing and experience processes. The aim of the study is to evaluate the innovative and technology-based initiatives to be developed for the current needs of the sector by tourism undergraduate students, who adopt entrepreneurship as a career, within the scope of the TÜBİTAK Entrepreneurship Multi-phase program. In this study, literature review was conducted on entrepreneurship studies for tourism undergraduate students, tourism sector technological applications and TÜBİTAK 1512 Entrepreneurship Multi-Phase Program (BIGG) by using qualitative research method. Since the studies on technological initiatives of tourism undergraduate students are limited, the importance of raising awareness and attempting technological initiatives in students during the education process has been examined. Based on the exact matching of technological innovations in the field of tourism with the sub-themes in the call for the BIGG program, it is recommended that student business ideas be developed in this direction. BIGG supports the transformation of undergraduate students' technology and innovation-oriented business ideas into successful ventures in three stages through the individual youth initiative program. In the conclusion part, the contributions of student firms established with the support of BIGG to the economic and commercialization dimension of universities' entrepreneurial and innovative university index are discussed.

Keywords: Entrepreneurship, Technological Development, Tourism Undergraduate Students

GİRİŞ

Turizm alanında teknolojik uygulamaların gelişmesi ve yaygınlaşması sonucunda sektörde faaliyet gösteren firmalar müşterileri ile etkileşimde bulunma yollarını halihazırda iş yapma şekillerini etkilemektedir. Yapay zekâ, artırılmış sanal gerçeklik, nesnelerin interneti, robotik uygulamalar, blockchain, giyilebilir teknoloji gibi teknolojilerin turizm sektöründe kullanımı talep oluşturma, planlama, satın alma ve deneyim süreçlerinde müşteri odaklı hizmet vermeye imkân sağlayacaktır.

On Birinci Kalkınma Planı Turizm Özel İhtisas Komisyonu Raporunun (2018) üzerinde durduğu Türkiye'nin geçmiş dönemlerde turizm sektöründe karşılaşılan sorunları içerisinde dijitalleşmedeki eksiklikler olduğu belirtilmiştir. On birinci kalkınma planı 2023 yılı hedef ve amaçları başlığı altında turizmde dijitalleşme odaklı büyümeyi gerçekleştirmek yer almakta ve bu amaç doğrultusunda politikalar aracılığıyla yenilikçi uygulamaları desteklenmesi geçmektedir.

Yenilikçi yaklaşımların geliştirilmesi, sektörde kullanılabilecek uygulamalara dönüşümü noktasında teknolojik girişimcilik konusu büyük önem taşımaktadır. Ülkemizde yenilikçi ve teknoloji tabanlı girişimlerin iş fikrinden pazarda yer alması aşamasına kadar desteklediği fon kaynakları bulunmaktadır. Çalışmanın amacı, girişimciliği kariyer olarak benimseyen turizm lisans öğrencilerinin sektörün güncel ihtiyaçlarına yönelik geliştirecekleri yenilikçi ve

teknoloji tabanlı girişimlerinin bireysel genç girişim programı kapsamında değerlendirilmesidir.

Çalışmada turizm lisans öğrencilerine yönelik yapılan girişimcilik çalışmaları, turizm sektörü teknolojik uygulamaları ve TÜBİTAK 1512 Girişimcilik Destek Programı konuları ele alınmıştır. Turizm lisans eğitimi alan öğrencilerin yeni yaklaşımlar konusunda bilgilendirilmesi ve fikir geliştirmeleri desteklenerek girişimlerde bulunmalarının sağlanabileceği öngörülmektedir.

GİRİŞİMCİLİK

Girişimciliğin tanımı Girişimcilik girişimci adayların iş fikirlerini hayata geçirme noktasında tüm faaliyetleri içerisinde barındıran süreçleri kapsamaktadır. Girişimcilik mevcut bir organizasyonun içerisinde ya da dışında örgütsel yaratma ve yenilik eylemlerini kapsamaktadır (Marits ve Donovan, 2015). Girişimci etrafındakilerden farklı bir bakış açısıyla görmüş oldukları sorunları fırsatlara çevirerek bundan değer yaratabilen ve risk alarak başarıya gücüne sahip fakat aynı zamanda beklediği sonuçları alamama durumunu kabul eden kişilerden oluşmaktadır (İşcan ve Kaygın, 2011: 444).

Girişimcilik çalışmaları diğer meslek gruplarında olduğu gibi rutin çalışmaları ve görev tanımlarını kapsayacak esneklikte olmadığı için farklı kategoride değerlendirilmektedir. Girişimin oluşumunda farklı bilim alanlarının birarada geliştirdikleri çalışmaların sonuçlanması belirli dönemlerde ve aralıklarda gerçekleşebilecektir (Özden ve arkadaşları, 2008).

Geçmişten günümüzde yüksek öğretim kurumlarında uygulanan girişimcilik ve yenilik eğitim programları sayıları artarak artık dünyanın her yerinde uygulanmakta ve potansiyel girişimciler yetiştirilmesi önemsenmektedir. Girişimcilik eğitimin süregelen önemi ve popülerliği ekonomik büyüme ve inovasyon alanında yeni iş alanı oluşturması ile pekişmektedir (Landstorm ve arkadaşları, 2012).

Yüksek öğretim kurumlarında verilmekte olan girişimcilik alanındaki dersler aracılığı ile öğrencilerde girişimcilik konusunda farkındalık oluşturulmaktadır. Girişimcilik dersleri üniversitelerde genellikle seçmeli ders olarak verilmektedir. Girişimcilik dersleri kapsamında öğrencilere girişimcilik kavramları, girişimcilik türleri, girişimciliği süreçleri, girişimciliği etkileyen faktörler, girişimci iş fikirleri geliştirme ve olgunlaştırma, iş fikri planı hazırlama konuları uygulamalı olarak işlenmektedir. Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) ile üniversiteler arasında yapılan iş birliği anlaşması ile girişimcilik eğitim programları vermektedir. Bu anlaşmaya göre öğrenci seçmiş olduğu girişimcilik dersine katılım sağlayarak başarı sağlaması durumunda girişimcilik sertifikası almaya hak kazanmaktadır. KOSGEB girişimcilik sertifikasına sahip öğrenci girişimci destek programı kapsamında geliştirdiği iş fikri için kurumdan hibe ve faizsiz kredi alabilmektedir (Dağlar, 2020:818).

Üniversiteler girişimci ve yenilikçi üniversite olarak nitelendirilmek üzere bünyelerinde bulunan araştırma merkezleri alt yapıları, teknoloji transfer ofisi girişimcilik birimi faaliyetleri, kuluçka merkezleri ve girişimci hızlandırma programları ile vasıtasıyla girişimci adayı öğrencilerin yenilikçi ve inovatif fikirler üretmesini ve bu fikirlerin hayata geçirilmesine imkân sunmaktadır.

TURİZM ALANINDA EĞİTİM ALAN ÖĞRENCİLERE YÖNELİK GİRİŞİMCİLİK ÇALIŞMALARI

Literatürde turizm alanında eğitim gören öğrencileri ve girişimcilik konularını kapsayan birçok çalışma yer almaktadır. Bu konularda farklı yaklaşımlarda bulunan çalışmaları sırasıyla incelediğimizde; Yumuk (2013) turizm öğrencileri üzerinde yapmış olduğu çalışmada girişimcilik konusunda eğilimlerinin belirlenmesi, aldıkları eğitimin girişimciliğin meslek olarak seçilmesine etkisini, girişimcilik eğitimlerinin etkililiğini araştırmıştır. Öğrencilerin almış oldukları girişimcilik eğitiminin girişimcilik eğilimine etkisinin kısmen olduğu açıklanmıştır. Gezen ve Köroğlu (2014) turizm eğitimi alan öğrencilerin kariyer seçimini etkileyen kariyer çapalarının belirlenmesini amaçladıkları çalışmalarında hayat tarzı, teknik fonksiyonel yetkinlik, girişimcilik, otonomi çapalarının daha önemli olduğu sonucuna varmışlardır. Söz konusu çapaların içerisinde turizm öğrencileri için en önemli çapanın teknik fonksiyonel yetkinlik olduğunun altı çizilmiştir.

Tekin ve arkadaşları (2014) nın turizm öğrencileri girişimcilik düzeylerinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirdiği çalışmada öğrencilerin girişimcilik düzeyleri yüksek olduğu ve çalışmanın örneklemini oluşturan öğrencilerin aldıkları eğitimin girişimciliği besleyici yönde gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Bulgulara bağlı olarak sektör tecrübesine sahip olan öğrencilerin girişimcilik düzeylerinin olmayanlara göre daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. Ulama (2016) çalışmasında turizm lisans öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin boyutları, kişilik özellikleri girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkisi ve demografik özelliklerinin girişimcilik eğilimine gösterdiği farklılığı araştırmıştır. Bulgularda katılımcıların girişimcilik eğilimlerinin yüksek ve olumlu kişilik yapısına sahip oldukları belirlenmiştir. Girişimcilik eğilimi boyutlarından risk alma, başarı güdüsü, yaratıcılık konularında kadınlar erkeklere göre daha çekimser kaldıkları, yüksek başarı güdüsü ve iç kontrol boyutlarında ise, turizm alanında iş tecrübesine sahip kişilerin girişimcilik eğilimlerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Yenilik ve girişimcilik eğitiminin, tüm dünyada olduğu gibi Çin’de de önemini vurgulayan Wang (2016) öğrencileri motive ederek girişimlerde bulunmalarını sağlayacak ve istihdam alanı oluşturarak ülkenin ekonomisine katkı sunacağını belirtmiştir. Çalışmasında Turizm İşletmeciliği alanında yenilik ve girişimcilik müfredat sistemi önerisinde bulunmuştur. Girişimci ruh, kabiliyet ve uygulama modülleri geliştirilmesi ile turizm işletmeciliği eğitiminde mesleki eğitim ve girişimciliğin koordine edilmesinin önemini vurgulamıştır. Özkan ve Temeloğlu (2017) çalışmalarında turizm eğitimi alan öğrencilerin girişimcilik hislerinin girişimcilik potansiyeline olan etkisini araştırmıştır. Çalışmada üç boyuttan oluşan girişimcilik hisleri içsel kontrol hissi, bağımsızlık arzusu ve risk alma ile girişimcilik potansiyeli üzerindeki etkisi arasında anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur. Söz konusu girişimcilik hislerinin desteklenmesi ve yükselmesi girişimcilik potansiyelini de doğru orantıda olumlu şekilde etkilemektedir.

Karaçar (2018) Sinop Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksek Okulu öğrencilerine yönelik yaptığı çalışmada girişimcilik eğilimleri ile demografik özellikleri yaş, cinsiyet, iş deneyimi arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Aile mesleği değişkeni ile düşünsel girişimcilik eğilimi arasında anlamlı farklılık olduğu ortaya konmuştur. Tuncer ve Doğan (2018) Aksaray Üniversitesi Turizm İşletmeciliği Bölümü son sınıf öğrencileri ile

gerçekleştirdikleri çalışmada eğitimin girişimcilik eğiliminde yarattığı etki değerlendirilmiştir. Girişimcilik eğitimi sonrası öğrencilerin girişimcilik konusunda cesaretlerinin arttığının, farklı fikirler üzerinde yoğunlaşabildikleri, eğitimin öğrencilere farklı açılardan bakabilme yorum yapabilme yeteneği kazandırdığı, girişimcilik potansiyellerinin yükselmesi gibi etkiler yarattığı belirtilmiştir. Dağıstan ve arkadaşları (2019) Kastamonu Üniversitesi Turizm Fakültesi öğrencilerine yönelik anket uyguladıkları çalışmada, demografik özelliklerin girişimcilik eğilimlerine etkisini araştırmıştır. Girişimcilik eğilimlerinin dışı açıklık, kararlılık, yenilikçilik, risk alma, fırsatçılık kendine güven faktörleri üzerinden değerlendirildiği öğrencilerin demografik özelliklerinden cinsiyet, uyruk, öğrenim gördüğü bölüm, sınıf, yaş ve daha önce girişimcilik faaliyetinde bulunma durumuna göre anlamlı farklılık gösterdiği ortaya konulmuştur.

Şahin Tezcan ve arkadaşları (2019) gençlerin girişimcilik eğilimlerini araştırdıkları çalışmada elde ettikleri verileri fırsatı değerlendirme, yenilik yapma, bağımsız olma, dışı açıklık ve risk alma boyutlarında değerlendirmişlerdir. Bağımsızlık ve fırsatları değerlendirme konularında kendilerine güvenen öğrencilerin, yenilik ve risk alma konularında kendilerine güvenmedikleri sonucuna varılmıştır. Çalışma sonuçlarına bağlı olarak öğrencilerin girişimcilik konusunda kendilerini güvende hissetmedikleri konuların eğitim programlarına eklenmesi önerilerinde bulunulmuştur. Kaya ve arkadaşları (2020) Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Turizm fakültesi öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerinin bilgi teknolojileri yeterliliği ilişkisini incelemişlerdir. Elde edilen bulgulara yüksek düzey girişimcilik ve otalama düzey bilgi teknolojileri yeterliliğine sahip oldukları görülmüştür. Öğrencilerin mezuniyet sonrası turizm alanında teknolojik girişimlerde bulunma olasılıklarının düşük olacağı dolayısıyla girişimcilik eğilimleri ve bilgi teknolojilerinin arasındaki ilişkinin daha yüksek düzeyde pozitif olması gerektiğinin altını çizmişlerdir.

Literatürde yer alan çalışmalar incelendiğinde, öğrencilerin girişimcilik eğilimlerinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilmiş çeşitli çalışmalara ulaşılmıştır. Ulaşılan çalışmalar arasında, Türkiye’de yükseköğretim kurumlarında turizm lisans öğrenimi sırasında verilen girişimcilik eğitimi ve girişimcilik düzeyleri ele alınmıştır. Kaya ve arkadaşları (2020) tarafından yapılan çalışma diğer çalışmalardan farklı olarak öğrencilerin bilgi teknolojileri yeterliliğinin girişimcilik eğilimine etkisini ele almıştır. Literatür değerlendirmesine bağlı olarak turizm öğrencilerinin girişimcilik alanında girişimcilik eğilimleri boyutları konularında çalışmalara yoğunlaşmışken turizm öğrencilerinin potansiyel teknolojik girişimlerinin değerlendirildiği çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışma ile girişimciliği kariyer olarak benimseyen turizm lisans öğrencilerinin teknolojik girişimlerinin geliştirilmesinin önemi ve hangi koşullarda destek alınarak girişimlerin hayat bulabileceği hususunda literatüre katkı bulunulacaktır.

TURİZM SEKTÖRÜ TEKNOLOJİK UYGULAMALAR

Dünyada tüm sektörlerde olduğu gibi turizm sektöründe de teknolojik gelişmeler sonucunda iş modelleri, pazarın talep ve ihtiyaçlarına göre değişmektedir. Bu teknolojik gelişmeler turizm sektöründe iş yapma şekillerini kökünden değiştirmekte ve bu etkinin farkında olmak dönüşümde geride kalmamak adına önemli bir konudur. Dönüşüm eğiliminin kök

nedenlerinden biri olan teknoloji konusu olup yapay zekâ, robotik ve artırılmış ve sanal gerçeklik, blockchain gibi teknolojik gelişmelerin adaptasyonu şirketlere rekabet avantajı sağlayacaktır.

Şekil:1 Turizm Sektörünü Etkileyen Dijital Trendler

Kaynak: TÜRSAB ve TBV, 2019: 11 Turizm Sektörü Dijitalleşme Yol Haritası

Turizm sektörünün dijitalleşmesi ve acentaların dijital dönüşümünün sağlanması amacıyla kısa ve orta vade zaman dilimi içerisinde; Veri Analitiği Altyapısının Kurulması, CRM Altyapısının Kurulması / İyileştirilmesi, Siber Güvenlik Altyapısının Kurulması, Robotik Süreç Otomasyonu Uygulamalarının Entegrasyonu, Sanal Gerçeklik Uygulamalarının Entegrasyonu, orta ve uzun vade zaman diliminde ise; Müşteri Temas Noktalarında Yapay Zeka Teknolojilerinin Kullanımı, Artırılmış Gerçeklik Uygulamalarının Entegrasyonu ve son olarak uzun vade diliminde; Blockchain Uygulamaları, Açık Veri Entegrasyonu uygulamalarını kapsayacak şekilde şirketlere uygun yol haritalarının belirlenmesinin önemi belirtilmiştir (TÜRSAB ve TBV, 2019: 14).

Geleceğin turist deneyiminin gerçekleştirilmesi aşamalarında dijital unsurların alacağı rol sürecin başarıyla tamamlanmasında oldukça önemlidir. Turist deneyimin başlangıç noktasında tatil ihtiyacının farkına varılması büyük veri, yapay zekâ, giyilebilir teknolojiler aracılığıyla tespit edilerek kişileri dinamik çevrimiçi bildirimler, yorum ve geribildirimler ile yönlendirme imkânı sağlamaktadır. Rezervasyon ve ödeme aşamalarında banka ile otomatik ödeme, ödül puanlarından otomatik düşüş uygulamaları ile seyahat etme ve konaklama aşamalarında ise artırılmış gerçeklik uygulamaları, robot teknolojileri kullanılmaktadır. Turist deneyiminin gerçekleştiği lokasyonun sahip olduğu akıllı şehir sistemleri, artırılmış gerçeklik ve video ile dijital rehber uygulamaları sosyal aktivite yapılma aşamasında turizm çalışanlarına veri sağlayarak turistlere olumlu deneyim yaşamalarına olanak sağlayacaktır.

TÜBİTAK 1512 GİRİŞİMCİLİK DESTEK PROGRAMI (BİGG)

TÜBİTAK 1512 kodlu girişimcilik destek programı (BİGG), 2012 yılında teknoloji ve yenilik odaklı iş fikirlerini desteklemeye başlayarak katma değeri yüksek ve istihdam yaratmaya yönelik girişimler için fikir noktasından pazarda yer almasına kadar tüm faaliyetleri desteklemektedir.

2012 yılından bu yana BİGG programı kapsamında girişimcilerin iş fikirlerini geliştirebilmeleri için girişimcilik eğitimi, sanayi deneyimi olan rehberler ile girişimciye teknik, ticari ve idari konularda destekler sunulmaktadır. Söz konusu girişimlerin ticari ürüne, süreç veya hizmete dönüştürülmesi üzerine program üç aşamada uygulanmaktadır. Girişimciler her aşamayı başarıyla tamamlayarak bir sonraki aşamaya geçmeye hak kazanmaktadırlar.

BİGG 2020 dönemi itibari ile TÜBİTAK'ın Türkiye'de bu alanda 1. Aşama Uygulayıcı Kuruluş olarak belirlediği Üniversiteler, Teknoloji Geliştirme Bölgeleri ve Teknoloji Transfer Ofislerinden oluşan 63 kuruluş girişimcilerin iş fikirlerini değerlendirerek iş modeli oluşturma ve kurgulama eğitimi, mentorluk, iş birliği ağları oluşturma, eğitim destekleri sunarak başarılı iş planlarının hazırlanmasına destek vermektedirler. İş fikri başarılı bulunan girişimcilere firma kurulumu ile 2. Aşama BİGG Teknogirişim Sermaye Desteği sağlanmaktadır. En son aşama olan 3. Aşamada bir önceki aşamada elde ettiği çıktılarını, Ar-Ge çalışmalarıyla performans ve işlevsellik bakımından iyileştirilmesi ile ticarileşme potansiyellerinin artırılmasını amaçlayan aşamadır. 2. Aşamada destek alarak kurulan şirketler girişim sermayesi yatırımları ve ulusal-uluslararası desteklere başvuruda bulunabilirler.

BİGG programı kapsamında açılan çağrılarda belirli tematik alanlar belirlenmekte ve bu alanlarda yenilik odaklı, ticari değeri doğrulanmış ürün ve hizmetlere dönüştürülecek iş fikirleri değerlendirilmektedir. Tematik Alanlar; Akıllı Ulaşım, Akıllı Üretim Sistemleri, Enerji ve Temiz Teknolojiler, İletişim ve Sayısal Dönüşüm, Sağlık ve İyi Yaşam ve Sürdürülebilir Tarım olarak belirlenmiştir. Tematik alanlar içerisinde İletişim ve Sayısal Dönüşüm başlığı altında Turizm Teknolojileri alt başlığı da yer almaktadır. Turizm teknolojileri başlığının yanında bulut bilişim, nesnelerin interneti, büyük veri, robot teknolojileri, yapay zekâ, sanal/artırılmış gerçeklik, web uygulamaları gibi turizm alanında yeni teknolojik gelişimleri kapsayan başlıklarda da girişimci iş fikirleri alınmaktadır.

Tübitak (2021), BiGG- Girişimcilik Destek Programı Performans Analiz Raporuna bağlı olarak Tübitak program kapsamında 2012 yılından itibaren 12 çağrı açarak 33.093 iş fikri başvurusu almıştır. İş fikri başvurularından 4.593'ü iş fikri iş planına dönüşerek 2. Aşama panellerinde değerlendirilmiş ve 1.519 teknoloji tabanlı yeni firma kurulmuştur. 2018-2019 çağrı dönemlerinde 2. Aşama başvurularının ve destek almaya hak kazanan girişimlerin %37'si İletişim ve Sayısal Dönüşüm alanından gelerek altı tematik alan içerisinde en çok yoğun desteklenen tema olarak öne çıkmaktadır. İletişim ve Sayısal Dönüşüm ana teması altında yer alan ve turizm alanında gerçekleşebilecek teknolojik girişimlerin önümüzdeki dönemlerde destek almaya potansiyel oluşturabileceği görülmektedir.

SONUÇ

Teknolojik gelişmelere bağlı olarak yapay zekâ, artırılmış sanal gerçeklik, nesnelerin interneti, robotik uygulamalar, giyilebilir teknoloji, blockchain gibi teknolojilerin kullanımı

ile geliştirilecek yenilikçi uygulamalar sektörün çalışma dinamiklerini değiştirmektedir. Sektörde yenilikçi uygulamaların adaptasyonu talep oluşturma, planlama, satın alma ve deneyim süreçlerinde müşteri odaklı hizmet vermeye imkân sağlayacaktır. Turizm alanında gelişecek yenilikçi uygulamalar ancak teknoloji tabanlı girişimler ile hayata geçebilmektedir. Turizm lisans öğrencilerine yönelik verilen girişimcilik ders içeriklerinin bilgi teknolojileri ve teknolojik girişimcilik konularını içermesi turizmde yeni trendler üzerinde girişimlere zemin hazırlayacaktır.

Turizm alanındaki teknolojik yeniliklerin BİGG programı çağrısında yer alan alt temalar ile eşleşebilmesi ve öğrenci iş fikirlerinin bu doğrultuda geliştirilebileceği görülmektedir. BİGG programı kapsamında öğrenciler bireysel ya da farklı disiplinlerden ekip arkadaşları ile girişimci iş fikirlerini birarada geliştirebilmektedirler. Üç aşamada destek sağlamakta olan BİGG programında girişimler, ilk aşamada girişimcilik eğitimi, mentörlük, akademik danışmanlık aracılığıyla iş fikrinin ticari ve teknolojik doğrulanması konularında desteklenmektedir. Birinci aşamada desteklerden yararlanarak Teknogirişim sermaye desteği almayı başaran ve firma kuran girişimler son aşama da Tübitak Ulusal ve uluslararası destek programlarına, Tech-Invest TR girişim sermaye yatırımları, ticarileşme ve uluslararasılaşma etkinliklerinden faydalanabilmektedirler.

Sektörün yakın gelecekte ihtiyaç duyacağı konuların gelişmesine imkân tanıyan teknolojik girişimcilik destekleri konusunda öğrencilerde farkındalığın oluşturulması önem taşımaktadır. Üniversitelerin bünyelerinde faaliyet göstermekte olan teknoloji transfer ofisi girişimcilik birimleri aracılığıyla öğrencilerde farkındalık oluşturulmalıdır. Girişimcilere teknolojik iş fikirlerinin geliştirilmesinde üniversitelerin araştırma merkezleri olanakları sunulmalıdır.

Tübitak BİGG programı desteği ile kurulan öğrenci teknogirişim firma sayıları, üniversitelerin girişimci ve yenilikçi üniversite endeksi ekonomik ve ticarileşme boyutuna yüksek ağırlık oranı ile katkı sağlamaktadır.

Teknoloji odaklı öğrenci girişimlerinin henüz yoğunlaşmadığı turizm alanında gerçekleştirdiğimiz çalışmanın dikkat çekmesi ve literatüre katkı sağlayarak uygulamalı çalışmaların yapılmasına öncelik tanıyacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- ÖZKAN, Ç., & TEMELOĞLU, E. (2017). TURİZM EĞİTİMİ ALAN ÖĞRENCİLERİN GİRİŞİMCİLİK HİSLERİNİN GİRİŞİMCİLİK POTANSİYELLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ THE DETERMINATION OF EFFECT ON ENTREPRENEURSHIP POTENTIALS IN ENTREPRENEURSHIP SENSATIONS OF TOURISM STUDENTS. *The Journal*, 10(52).
- DAĞISTAN, M. T., MISIRLI, İ., & YİĞİT, C. T. (2019). Turizm Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimlerinin Demografik Özelliklerine Göre Farklılıkları. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 2145-2162.
- Dağlar, H. (2020). Girişimcilik Eğitimi Alan Üniversite Mezunlarının Girişimcilik Eğilimi Üzerine Bir Araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11(3), 816-830.
- GEZEN, T., & KÖROĞLU, Ö. (2014). Turizm eğitimi alan öğrencilerin kariyer seçimine etki eden kariyer çapalarının belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 213-234.

- İşcan, Ö. F., & KAYGIN, E. (2011). Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 443-462.
- Karaçar, E. (2018). Turizm lisans öğrencilerinin girişimcilik eğilimleri-Sinop Üniversitesi örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(2), 602-621.
- KAYA, Ş., ŞİMŞEK, G., & OKUL, T. (2020). Lisans Düzeyinde Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Girişimcilik Eğilimi ve Bilgi Teknolojileri Yeterliliği İlişkisi: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Örneği (The. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8(1), 257-277.
- Landström, H., Harirchi, G., & Åström, F. (2012). Entrepreneurship: Exploring the knowledge base. *Research policy*, 41(7), 1154-1181.
- Maritz, A. and Donovan, J. (2015), "Entrepreneurship and innovation: Setting an agenda for greater discipline contextualisation", *Education + Training*, Vol. 57 No. 1, pp. 74-87.
- Özden, K., Temurlenk, M. S., & Başar, S. (2008). Girişimcilik Eğilimi: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *Review of Social, Economic & Business Studies*, 11(12), 1-20.
- TEZCAN, N. Ş., KARAKAŞ, A., KINGİR, S., & YILMAZER, A. (2019). Sakarya Üniversitesi Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimleri Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(1), 50-68.
- Tekin, Ö. A., Özkul, G., & Demir, Y. (2014). Turizm öğrencilerinin girişimcilik düzeyleri üzerine bir inceleme: Süleyman Demirel Üniversitesi örneği. In *6th International Congress on Entrepreneurship* (pp. 24-26).
- TUNCER, M., & DOĞAN, S. (2018). Girişimcilik eğiliminde eğitimin etkisi: Turizm işletmeciliği öğrencilerine yönelik bir araştırma. *Turizm Akademik Dergisi*, 5(2), 97-108.
- T.C. KALKINMA BAKANLIĞI (2018). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) Turizm Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.
- TÜBİTAK (2021). BiGG- Girişimcilik Destek Programı Performans Analiz Raporu <https://www.tubitak.gov.tr/tr/duyuru/1512-girisimcilik-destek-programi-bigg-performans-analiz-raporu-aciklandi> (Son Erişim Tarihi: 08.04.2021).
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) Türkiye Bilişim Vakfı (TBV) (2019) <https://www.tursab.org.tr/apps/Files/Content/ad5f3ddb-5a11-410f-9e3c-fe8b2dc4df8b.pdf> (Son Erişim Tarihi: 08.04.2021).
- Ulama, Ş. (2016) Turizm Lisans Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimleri Üzerine Bir Araştırma: Sakarya Üniversitesi Örneği. *International Conference on Eurasian Economies*: 741-751.
- Wang, Y. (2017, February). A Study on Construction of Innovation and Entrepreneurship Education Curriculum System of Tourism Management in Universities. In *2016 7th International Conference on Education, Management, Computer and Medicine (EMCM 2016)* (pp. 565-569). Atlantis Press.
- Yumuk, G. (2013) Turizm Bölümü Öğrencilerinin Girişimcilik Eğitimlerinin Girişimcilik Eğilimlerine Etkisi. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi Haziran 2013 Cilt 2 Sayı 2* (96-120).

**PAPER TITLE: EXPLORING THE NATURAL HUMAN TENDENCY FOR SOCIAL
COMMUNICATION IN THE CHANGE MANAGEMENT COMMUNICATION
PROCESS**

Catherine Enoredia ODORIGE (PhD)

Dunaújváros University, Hungary

Abstract: Using communication theories of agenda setting/framing, and sensemaking in organization's management, this paper makes a case for exploring the natural communicative tendencies in grapevine communication in the change management processes. Several change management communication scholars have warned against allowing broadcast channels in the informal communication setting to be used to broadcast impeding or on-going change because of the negative impact they can have in the change communication process. Two major trouble areas in this informal setting are the proliferation of rumors and the possible resistance to the change process. Regardless of the negative connotation communication in the informal environment of grapevine portends, it is known to be ever rife and ready, drawing several to its enclave. Research has shown the natural tendency of human beings towards communities where liberty for communication exists, our curious nature. With results supporting that two-third of our conversation is taken up by matters of social import, and the agenda setting theory of mass media presents the media influencing front burner discussions; likewise, organization change leaders armed with information of the *vision, schedule, and the foreseeable results* of the change can place it in the grapevine agenda to support its introduction via the formal channels, to reinforce the change. If communication is key to the change process therefore, we can never err on the side of communicating the change even in this stereotypically negative social environment, armed with accuracy of the change process.

Keywords: gossip, common sense, stimuli, framework

Introduction

With the help of secondary data, from theoretical perspectives of sensemaking in organization and agenda setting and framing theories of mass communication this research focus on the possibility of ignoring the negatives associated with grapevine in communication and advocates its application in change management process under the consideration that grapevine is already an inevitable part of the organizational system. This assertion has credibility in line with (Lemert 2016; xvi) claim that good social theory works within the limits of traditional common sense and academic formalism. This statement readily recalls (Shell 2006) illustration of a New York bargaining scenario between Jovanovich and Smith as being similar to bargaining/settlement dispute between tribes in Arusha village in Tanzania, and (Logan, King and Fischer-Wright 2011; 3) Tribal Leadership where organizations are described as small towns. Sense making means placing stimuli into some kind of framework (Weick 1995). Grapevine is what it is because of the natural human crave for information.

This yearning is centered on matters of social import. Who is doing what, with whom, is it a good or bad thing, who is in or who is out, and why; how to deal with difficult social situation involving a lover, a child a colleague Dunbar (2011). The author posits that humans possess a natural hunger for interaction, that explains the tendency to fill it with whatever information is available. Unfortunately, you do not have to search long before you find rumor peddlers ready to fill the vacuum so much for when good men do nothing evil men accomplish their purpose elaborated by John Stuart Mills British philosopher and political theorist ‘Let not anyone pacify his conscience by the delusion that he can do no harm if he takes no part and forms no opinion; *bad men need nothing more to accomplish their ends, than that good men should look on and do nothing*’ inaugural address delivered at the university of St. Andrews February 1st (1867;664). Interpreting his statement in the discourse would mean that organization change leaders should take some blame if organizational change process is tainted with much falsehood because of the leaders’ inability to take advantage of an existing and thriving grapevine in the organization and find ways to put the accurate information of details of the change process. Regardless of the measurement issues surrounding the agenda setting theory of mass communication, it can provide good explanation on how to apply new change communication to the informal communication setting. Organizations pursue change for a variety of reasons which can be for the purpose of growth. Examples are the introduction of new technology, a merger, organizational cultural change or working for an improved image which supports the organizations goals for better performance. However according to McKinsey: only one-third of organizational change effort were considered successful by their leaders, this is backed up by statistics of failure Knodel (2004) showing that in many cases change processes are cancelled before completion or are delivered late. The central place of organizational communication processes for the successful change management can be implied from (O'Reilly, 1977) here the place of the supervisor as agent of communication is highlighted where in it understandable that communication between supervisors and subordinates are not forever formal because of the proximity and constancy of interaction between them. The managers are therefore in position according to Johnson, Scholes, and Whittington (2005) translate change initiatives into locally (group) relevant form of message; this message conversion is beyond the formal.

George Bernard Shaw insistence that ‘The single biggest problem with communication is the illusion that it has taken place’ should get leaders communicating change on their toes. (Gifford 2018) reference to Thomas and Co a pseudo name for a company he investigated; wherein top management mentioned the change process in a general staff meeting thought it was enough. Not considering the fact that a general staff meeting has its many distractions especially by its nature of being general with no particular unit or department at the core of ownership. With not much done as follow-up to reinforce the ongoing change the grapevine where *bad men/women* are ever ready with distracting information had a field day. In change process, multiple formal communication is needed to communicate and reinforce the change, and the informal should not be overlooked. The story craving communities in our organization are waiting to be fed from the source, but to imaging that the memo, the general staff meeting, or the newsletter have delivered your message on point is the illusion waiting to

add your organization change transformation efforts to the list of statistics of failure on arrival. Rumors are dangerous no doubt, but they become lethal when information from the real source is outsourced through a vacuum of no information. The empty vacuum begins to fill up with whatever available debris. If achieving set goals of change is paramount to change leaders the negative connotations should not be the primary focus rather filling content with adequate information that support the change management process should be the ultimate goal. This is where the agenda setting theory used by mass communication organization to prioritize topics for general discussion comes handy. Organizations leadership managing change, with an understanding of agenda setting can prioritize discussions on the agenda of the organization even in the sphere of grapevine the natural place of community communication. Dunbar (2011), unfortunately we have had this extraordinary ability {to communicate right} yet most of the time seem to do little about it.

Agenda setting, Framing and Sense making

The concept of agenda setting as a tool of the mass media for prioritizing discussions for the public was first conceived by Lippman in 1929 when he noted that mass media shaped our discussions or ‘put pictures in our head’. McCombs and Shaw corroborated much later the view of Lippman when they pointed to the fact that activities of editors and other newsroom staff play an important role in shaping political reality. (1972; 176) readers, listeners, viewers and followers learn not only about issues but how much importance to attach to them... setting the agenda of the campaign, cited in Chukwu 2014; 189) Giving such topics primacy, over and beyond their role in information and opinion in communication. Mass media may not be successful all the time in telling people what to think but stunningly successful in telling the audience what to think about (Cohen 1963) cited in (Omoera, Azeez and Doghudje 2017) Indeed the media can influence perceptions this is supported by the framing theory which presents frames as patterns of interpretation offered by the media, this concept consistently offers a way to describe the power of communicating text (Entman 1993; Iyengar 1996). Media characterization of issues positively, negatively or neutral can influence people’s perception of the issue. As Entman (1993) cited in Omoera et’ al 2017 puts it “to frame is to select some aspects of a perceived reality and make them more salient in a communicating text, in such a way as to promote a particular problem definition, causal interpretation, moral evaluation, and/or treatment recommendation for the item described. Thus, the media could exaggerate; could escalate or mitigate; could raise panic and could soothe people’s emotions by the way they report and describe issues Omoera et’al (2017) ‘People know that much of the issues considered important in society and in fact discussed are parts of items earlier projected by the mass media. It is therefore believed that people consider as important those things reported in the media and that major issued discussed in the society are introduced by the media’ Wogu 2008; 142 cited in Chukwu (2014)

According to (Weick 1995) sense making involves placing stimuli into frameworks which enables comprehension, understanding, explanation, attribution, extrapolation and prediction citing Westley1990 p 337 as example how strategy is used as a framework for procurement, production, synthesis, manipulation and diffusion of information in such a way as to give meaning purpose and direction to the organization. Sensemaking Weick avers as beginning

with individual form of unconscious and conscious anticipations and assumptions which serve as a prediction about future events. The reciprocal interaction of information seeking, meaning ascription and action Thomas, Clark and Gioia 1993 cited by Weick meaning that environmental scanning, interpretation and associated response are inclusive in sensemaking Weick (1995). Another notable citation by Weick is Ring and Rands 1989 who define sensemaking as a process where individual develop cognitive maps of their environment. To bring this home to the research perspective information or communication; (Elwin 2005) cited in Vuuren and Elving, (2008) communication aims for the creation of mutual understanding and trusting relationship where interactions are as vital as information for reaching organization's goals. Comparing differences between information about the change and communicating the benefits of participation, will produce a more willing attitude towards change (Nutt, 1999). Making a choice between a top-down planned approach which takes top management as the architect of a blueprint for the new change in the organization or developmental approach which does not view the organization as resource of experience but rather as a place where employees use their skills for the organizations benefits (Boonstra 2004). Sense making is not the same as interpretation. In making this distinction Weick cites (Schön 1983; Thayer 1988) among others. (Schön 1983) discusses problem setting as a key component of professional work. Stating that problems do not present themselves to practitioners as given. They are puzzling, troubling and uncertain, constructed from materials of problematic situation. To convert a problematic situation into a problem, a practitioner must work- make sense of an uncertain situation that initially made no sense. Problem setting is a process in which interactively we name the things to which we will attend and frame the context in which we will attend them (Schön 1983 p, 40). Thayer's analysis of leadership is that a leader is one who alters and guides the manner in which his followers 'mind' the world by giving it a compelling 'face'. Giving them a different sense of the meaning of what they do by recreating it in a different form a different "face" telling his followers how it might be, making the leader a sense giver, embodying the possibility of escape from what might otherwise appear to be incomprehensible or appear chaotic, indifferent or incorrigible over which we have no control. (Thayer 1988 cited by Weick 1985)

Never a Grapevine?

If you are communicating to your staff using informal communication channels especially during a change, you should stop immediately. Using this mode of communication to disseminate information to your staff, as opposed to a structured approach to communicating is detrimental to your change efforts. (Gifford 2018).

The above statement is a reflection of the general underlying fears associated with the informal communication because of prevailing evidence of damaging information poured into a natural vacuum that craves information. Too bad evil men always get there first before good men have had time to process the need for filling the vacuum. No gainsaying, why much research heralds the kingly place of formal communication Van Vuuren and Elving 2008 Fram and Brown (2005) Gifford (2018) and others advice the limited use of informal grapevine channels to communicate especially in change processes Van Vuuren and Elving

2008 Fram and Brown (2005). Some of the managerial deficits of communicating change is the withholding of information via approved networks on the assumption that this helps employees to unavoidable get such information from the cooperate official channels leaving room for grapevine to thrive evidence of the slow speed of good men, (Galpin 1995) cited in Gilford 2018. The import of this is that communication which should oil the wheel of change is held back creating room for uncertainty running contrary to uncertainty reduction theory. (Berger and Calabrese 1975) avers that when one is experiencing uncertainty, information seeking is the cure for which the uncertainty is reduced, regardless of the source of the information. So, withholding information is a deliberate invitation to the negatives of informal grapevine communication, that is rumor. The argument that makes sense to this discussion of grapevine emanating from natural communication is the analogy presented be Dunbar (2011). Where he describes language (communication) as being our greatest treasure, making us members of a community where knowledge and experiences are shared, without which we are socially isolated evident from (Sinater 1998) the attempt by HR to inflict an aggressive formal communication program to the exclusion of the informal upon employees of an organization in an attempt to manage change will not succeed because it is an outright attempt to rob the employees of the brainstorming active listening and participative involvement needed for managing people and the issues arising in the change management process. ‘The fallacy of centrality’ is how Weick (1995; 2) puts it because I do not know about it, it must not be happening in his description of the length of time approximately 14 years between 1946 to 1961 for pediatric practitioners and parents to admit to the ongoing abuse of children by their own parents despite the many X-ray evidence of severity of the injuries the battered child syndrome (BCS). As we approach the issue of proper consideration of the use of informal channels of grapevine Weick’s call to the issues of fallacy of centrality is its tendency to discourage curiosity on the part of the person making it and can create in him an antagonistic stance towards the events in question (Ibid; 3). Rather than go on this path the focus for change communication commitment to achieving its goal would be to place stimulus into framework.

Formal communication in change management

The exchange of official information that streams nearby/across the different levels of the organizational progressive system along the endorsed proficient guidelines, strategy principles forms and regulations of the organization (Zahidsualeh 2020). These endorsed regulatory channels can range from horizontal, vertical downward/upward to diagonal. The advantages of formal communication are the establish channels of authority between management and subordinates, the hierarchical flow of power and command structure that allows for effective and clear communication because of the information source across the command structure. Orderly flow of information and the single source of information that makes it trustworthy. Gifford (2018) discusses the important place of formal communication in change management process, citing the example of Howard Schultz letter on January 6th, 2008 declaring his return to Starbucks and the impeding transformation the company must go through, the letter was sent through formal channels of communication. A significant part of this letter which was

overlooked by Gifford is that it took the story telling format typical but not limited to informal social interaction laced with passions that reproduces in the employees the exact same emotional appeal that social camaraderie in informal communication, to support this position the statement that “sequence is the source of sense” highlighting the important place of storytelling for sensemaking. Weick (1995; 128). Also, Langer and Thorup (2006; 375) postulates a logical order of events, supports the creation of a frame of occurrences to attach meaning to a selection of cues thereby presenting a metaphorical way, the use of storytelling. Gifford’s emphasis is on the formal communication channels by which the story of the impending change was communicated to all employees, as the reason for the successful communication of the change which he compared to Thomas and Co who relied on an equally formal communication, general staff meeting to communicate change, but with minimum use of other forms of formal or informal communication, though Gifford did not share the discussions in the meeting but emphasized its insufficiency and therefore gave room for grapevine communication to thrive which led to the failure of the planned change. Citing the non-substantiality of grapevine which filled the void because beyond the general staff meeting there was little information about the change process in the department meetings and the information from the general staff meeting was contradictory to what was taking place in the company Gifford (2018). From the evidence shared in Gifford’s research on Thomas and Co, the major challenges resulting in the Company’s failed change program is the lack of strategy on how to communicate the change, the fact that the momentum of the change was not being discussed extensively even in departmental meeting shows a lack of stakeholders’ strategy where managers who ought to have been collaborators knew little or nothing about the change program, process, timelines and benefits. It was clear that the formal communication was insufficient nor was there a strategy to use informal platforms. Showing that there is the common lack of understanding about how to harness the informal communication channels. Bringing us to the question raised by Dumbor (2011) ‘so how come we have this extraordinary ability yet most of the time seem to do little about it? It is obvious Thomas and Co lacked the understanding of this extraordinary ability, also had little or no understanding on how to make use of grapevine based on the many dissuades to avoid it in organizational communication as if denying its existence can make it go away, unfortunately grapevine is alive and kicking whether we acknowledge it or not and when you do not know how to make use of it then its destructive tendencies set in.

The nature of Grapevine and organizational application

According to Merriam Webster dictionary grapevine is an informal person to person means of circulating information or gossip. A type of informal internal communication network (happening within, but) *mine* not sanctioned by the organization (Prakashy 2009). Grapevine is an inevitable part of an organization. Discussions can range from organizational, personal or societal. It is estimated that more than half of communication in an organization is carried through this medium half of the messages passed through the grapevine are accurate Wudie (2018) or distorted especially when the information being transmitted is a rumor which is basically the most unverified information transmitted via the grapevine lacking substantive

evidence Rosnow (1974). Organization's discretionary attempts to keep certain information from reaching the general staff are usually the foundations of rumors. Lussier 1999: 145) or the lack of an existing proactive organizational communication process. Depending on who is transmitting and with what intention, as employees can fill the grapevine with self-serving information adding to the facts rather than simply reporting (Kumar 2012). Nevertheless, grapevine has advantages (Kumar 2012 and Wudie 2018) identified the rapid flow of information originating from natural inquisition of employees and the desire to share such to colleagues. Alternative sources of communication and a mechanism for breaking down typically formal communication, giving it the right interpretation for the purpose of clarity. Supervisors and line managers become privy to employee's reaction to new policies thus gaining feedback to these policies. Freedom to ask questions about grey areas and the possibility of receiving responses that creates certainty in seeming uncertain situations. Discussions between managers and subordinates can create room for recommendations about an ongoing process that can positively transform it, fosters unity among colleagues, bringing about cohesiveness that are drivers for the realization of team tasks. Supplementary to formal communication and can be a bedrock of emotional support. Others are that grapevine can act as mediatory systems substituting for long processes of legal battles or lengthy organizational queries, more easily resolved in the informal and having the same results with the additional blend of blurring the scars emanating from the differences.

Davis (1953) indicated that the grapevine is most active when (a) there is great upheaval or change within the organization, (b) the information is new, (c) face-to-face communication is relatively easy, and (d) workers cluster along the vine. Finally, the grapevine provides sense-making information to members of the organization

As social beings we are cocooned in the interest and minutiae of everyday social lives Dunbar (2011) showing through anthropological research via observation that two third of our communication is taken up with matters of social import. Who is doing what? According ourselves the privilege of temporarily being a judge in the discussions about who is wrong or right! Even in discussions of particularly intense exchange about a technical problem at work giving the opportunity, the conversation can drift to natural rhythms of social lives. this can be regardless of the occupational environment, intellectual, business or blue collared, our crave for social engagements is the same. Showing additional pointers to our desire for informal engagement. Dunbar cites statistics of sales of published books per annum, where fiction tops the volume of sales citing the unfolding intimacies of characters as our attraction to the books. Also, pointing out that contents in the UK dailies being composed of 78 % of human-interest stories. In proffering the reasons behind our desire for such fiction materials he asserts that our desire for gossip, interest in the innermost thoughts of our heroes, detail of their private lives not detailed in technical analysis of methods acting on parliamentary procedures. A final example worth mentioning here is the percentage of viewership of the OJ Simpson's trial which has no direct impact on viewers welfare toping viewership by a significant margin over a televised congressional committee meeting which would have a great impact on the future of the citizens.

Giving the analogies above it is obvious that grapevine is another word for natural communication. However, because it had not been given primary place in research to show its usefulness outside of the negative stereotype associated with it, it has hitherto been less explored. If only we would try to make sense of the fact that grapevine has such negative stereotypes because there can be no vacuum in communication where ‘goodmen’ entangled in the management of organizations and groups overlooks the potent vacuum of grapevine and would not take advantage of it ‘badmen’ knows its potency more, unfortunately. Cues help in the development of larger sense of what is occurring. Cues in organizational analysis according to (Smircich and Morgan 1982) is leadership generating a point of reference from which a feeling of organization or direction can emerge. Leader’s control of which cues can serve as a point of reference is crucial. The author gave an example with directing people’s attention to the dye in the cloth rather than the density of its weave to infer value as a consequential act Weick (1995). We can thus describe this observation as concept of frame (Goffman 1974) and extracted cue (Starbuck and Milliken 1988) which are familiar structures that are seeds from a larger sense of what may be occurring is developed, distinguished, noticing, from sensemaking, where noticing is filtering classifying and comparing, sensemaking on the other hand is interpreting what the noticed cues mean cited in (Weick 1995;50-51) Logan, King and Wright (2007) describes every organization as a small town, presenting all the attributes typical of a small town as peculiarities existing in an organization the small town talk like, the preachers wife, and the school teacher, talk of who will be the next major, the price of grain or oil, who will move away... confirming this with the Don Henley’s song there is the same small town in each of us.

Summary

During change process it is indisputably necessary to announce the impending change through the formal authoritative channels of the organization. Change is connected to socio-psychological and cultural transformation which may not be easily managed through formal channels, especially when information is not released in quick succession that will support this transformation according to Hiatt (2006) ‘the longer management waited to communicate the details of the change process the longer it took for staff to make the necessary adjustment to their psychological contract’ and as a direct consequence, this derailed the whole change initiatives. Also, Sinetar (1988), indicated that inflicting an aggressive, formal communication program upon an organization in an attempt to manage change will not succeed. The identified rapid flow of information originating from natural inquisition of employees and the desire to share such to colleagues common to the informal grapevine (Kumar 2012 and Wudie 2018) is the key initiative that management must tap into to set the agenda of discussion of the on-going process as the major topic of discussion. Whether management takes step to make it the major discussion in grapevine or not, it will be as (Davis 1953) puts it grapevine is most active when there is great upheaval or change within the organization and when the information is new. Exploring the grapevine will only give management the opportunity of arresting the distortion that will take place if it would ignore the vacuum. Set the agenda, put pictures in the head of the employees and show ‘what’ to think about and may even attempt a ‘how’ to think about it which will set the tone for socio cultural and psychological

transformation to meet the needed adjustment to establish the change objective. The statistics of over 70% failure of change management process according to Kotter, one of the foremost theorists on change management communication can be attributed to the confusion in the minds of change leaders on what channels are suitable to communicate change. A lot would already have declared the grapevine as a no-go area because of the fear of its aforesaid given negative stereotype. The uncertainty that is triggered during change cannot be taken for granted as it motivates information seeking by the employees howbeit in venues of grapevine. Uncertainty during a change will reflect on the implications for the individual employee and the occupational environment. It comes with such questions as “Will I still have a job after this change?” “Will I still have the same co-workers after the change?” and “Can I still perform my tasks in the same way I used to?” In this sense, feelings of uncertainty are about the process of the change and the personal and social consequences of the change (Buono and Bowditch, 1993; Tourish et al., 2004). Framing the motives for change also helps reduce uncertainty. In that sense, effective change communication can be viewed as a means properly to manage uncertainty (DiFonzo and Bordia, 1998). Since when that urge come satiation through information is the only cure employees understand. Change leader’s focus should be on responding to the above questions in a way that employee’s anxieties are soothed. Therefore, if transformational change is a must in organizational development, it’s time for change managers to shun negatives of grapevine. To reinforce that change in quarters where there are anxieties about the process, as change managers you should pick up your lunch tray, join the queue and join the chatter.

Referencing

- Boonstra, J. J, (2004). *Dynamics of organizational change and learning*. Wiley. Chichester
- Chukwu, O. C, (2014). Creating human rights awareness: Overview of Abakaliki resident’s attitude to Unity FM Radio programme. In G.M.T Emezue, I. Kosch and M. Kangel, (Eds) *Justice and human dignity in Africa*. IRCHSSA International Research Council on Humanities and Social Sciences Studies in Africa.
- Dunbar, R. (2011) *Grooming Gossip and the Evolution Language*. Faber and Faber
- Entman, R.M., (1993). “Framing: Toward clarification of a fractured paradigm”. *Journal of Communication*. 43(4), 51-59.
- Erickson, R. J., & Ritter, C. (2001). Emotional labor, burnout, and inauthenticity: Does gender matter? *Social Psychology Quarterly*. 64(2), 146–163
- Gifford, T. (2018) *Communication for Change Management: Mastering Communication to Architect Change*. Leadership first Publishing
- Iyengar, S. (1996). “Framing responsibility for political issues”. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 546, 59-70.
- Kumar, S. (2012). *Grapevine Communication (Informal Business Communication)*. Retrieved from <https://www.scribd.com/document/45125436/Grapevine-Communication> 16th April 2021
- [Langer, R.](#) & [Thorup, S.](#) (2006). Building trust in times of crisis: Storytelling and change communication in an airline company. *Corporate Communications: An International Journal*, Vol. 11 No. 4, pp. 371-390. <https://doi.org/10.1108/13563280610713851>

- Logan, D., King, J., & Fisher-Wright, H., (2007) *The tribal leadership, leveraging natural groups to build a thriving organization*. Harper Business
- Lewis, L. K. (2007) An Organizational Stakeholder Model of Change Implementation Communication. *Communication Theory* ISSN 1050-3293 17 (2007) 176–204^a 2007 International Communication Association
- Lemert, C., (ed) (2016) *Social Theory: The Multicultural Global and Classical Readings*. 6th edition New York. Routledge
- Louis, M. R., (1980). Surprise and Sense Making: What Newcomers Experience in Entering Unfamiliar Organizational Settings. *Administrative Science Quarterly*, 226-251. <https://doi.org/10.2307/2392453>
- McCombs, M. E. & Shaw, D.L. 1972. "The agenda-setting function of mass media". *Public Opinion Quarterly*. 36 (2), 176-187.
- O'Reilly, C. A. (1977). Supervisors and peers as information sources, group supportiveness, and individual decision-making performance. *Journal of Applied Psychology*. 62, 632-635.
- Omoera, O. S., Azeez, L. A. & Doghudje, R. V., (2017). The Mass media bearing on the resolution of Post-Independence security issues in Nigeria. *Brazilian Journal of African Studies* e-ISSN 2448-3923 | ISSN 2448-3923 | v.2, n.3 | p.74-92 | Jan./Jun. 2017
- Prakashv, V. (2009). *Company Grapevine*. StudyMode.com. Retrieved from <https://www.studymode.com/essays/Company-Grapevine-227925.html>. 23rd April 2021
- Shell, G. R, (2006) *Bargaining for Advantage; Negotiation Strategies for Reasonable People*. Penguin Books. New York. USA.
- Takeshita, T. (2005) Current critical problems in agenda research. *International Journal of Public Opinion Research*. Vol. 18 No. 3. Oxford University Press. Doi: 10.1093/ijpor/ edh104
- Wudie A. A. (2018) In book: Challenges of Communication in the Era of Advanced Technology.
https://www.researchgate.net/publication/317044636_Review_of_the_Grapevine_Communication
- Vuuren, M. V., & Elving, J. L., (2008), Communication, sensemaking and change as a chord of three strands. *Corporate communications: An International Journal*, Vol. 13 Iss 3 pp. 349 - 359 <http://dx.doi.org/10.1108/13563280810893706>
- Weick, K.E. (1995). *Sensemaking in Organizations*. Sage, Thousand Oaks, CA
- Zahidsualeh (2020) *Formal Communication: Definition Types Advantages Disadvantages*
<https://yoursmarketer.com/formal-communication-definition-types-advantages-disadvantages/>

AŞIRI TEKNOLOJİ YÜKÜ VE BİLİŞİM LİDERLİĞİ İLİŞKİSİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR ÇALIŞMA

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa SUNDU
İstinye Üniversitesi

Özet: Günümüzde neredeyse tüm organizasyonlar dijital dönüşüm seferberliği başlatmıştır. Bu dönüşümlerin ana amacı bilgi teknolojilerinin sağladığı imkânlarla organizasyonel süreçlerin iyileştirilmesi ve tüm çalışanların başta yaratıcılıkları olmak üzere tüm performanslarının artırılmasıdır. Ancak bilgi teknolojilerine yapılan yatırımlar her zaman beklenen sonucu vermemektedir. Teknoloji insan uyumu çoğu zaman göz ardı edilmektedir. Bu teknolojiler sayesinde artan bilgi ve iletişim yoğunluğu çalışanların performansına negatif etki edebilmektedir. Bu noktada bu teknolojilerin elde edilmesi, kullanılması ve adaptasyonu süreçlerinde yönetici ve liderlere çok önemli işler düşmektedir. Liderin bilgi teknolojilerine olan ilgisi ve sahip olduğu bilgi bu teknolojilerin doğru bir şekilde yapılandırılması ve kullanılmasını sağlayacaktır. Çalışmamız yöneticilerin bilişim liderliği düzeylerinin aşırı teknoloji yükünün ortaya çıkmasını veya etkilerinin azaltılmasına katkı yapabileceği varsayımına dayanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı aşırı bilgi teknolojisinin kullanımının yarattığı teknoloji yükü ile bilişim liderliği arasındaki ilişkinin ve etkileşimin incelenmesidir.

Bu çalışma nicel ve açıklayıcı bir ampirik saha çalışmasıdır. Araştırmanın hipotetik modelinde aşırı teknoloji yükü ve alt boyutları (aşırı bilgi yükü, iletişim yükü, sistem özellikleri yükü) bağımsız değişken, bilişim liderliği ve alt boyutları (yönlendirme, iletişim, bilgi) bağımlı değişkendir. Teknoloji yükü değişkenini ölçmek için Karr-Wisniewski ve Lu'nun (2010) geliştirdiği 12 maddelik ölçek kullanılmıştır. (Karr-Wisniewski & Lu, 2010). Bilişim liderliği değişkenini ölçmek için Ulutaş'ın (2018) geliştirdiği 18 maddelik ölçek kullanılmıştır (Ulutaş, 2018). Modeldeki değişkenlere ilaveten katılımcıların yaş, sektör, eğitim, tecrübe, pozisyon ve cinsiyet gibi demografik özelliklerine ilişkin veri toplanmıştır. Veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Araştırmanın evreni bilgi teknolojileri kullanan ve İstanbul'da faaliyet gösteren işletmelerdeki beyaz yakalı çalışanlardır. Araştırmanın örneklemini ise çalışmaya katılmayı kabul eden 417 beyaz yakalı çalışandır.

Elde edilen verilerle normallik, güvenilirlik, faktör, farklılık, korelasyon ve regresyon analizleri yapılmıştır. Teknoloji yükünün yaş, pozisyon, tecrübe ve eğitim değişkenleri açısından farklılaştığı tespit edilmiştir. Bilişim liderliği algısı ve alt boyutları ile teknolojik yükü ve alt boyutları arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmüştür. Bilişim liderliğinin aşırı teknoloji yükünün azaltıcı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bilişim liderliği alt boyutlarının teknoloji yükü alt boyutlarını değişik seviyelerde azaltıcı yönde bir etkisi olduğu istatistiksel olarak ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji yükü, Bilişim Liderliği, Aşırı Bilgi Yükü, İletişim Yükü, Sistem Özellikleri Yükü

A EMPIRICAL STUDY ON RELATIONSHIP BETWEEN TECHNOLOGY OVERLOAD AND INFORMATICS LEADERSHIP

Abstract: Today, almost all organizations have started a digital transformation campaign. The main purpose of these transformations is to improve organizational processes with the opportunities provided by information technologies and to increase all the performances of all employees, especially their creativity. However, investments in information technologies do not always produce the expected result. Technology-human adaptation is often overlooked. Due to these technologies, increased information and communication intensity can have a negative effect on the performance of employees. At this point, managers and leaders have a very important role in the acquisition, use and adaptation of these technologies. Leader's interest and knowledge in information technologies will ensure that these technologies are properly structured and used. Our study assumes that IT leadership levels of managers can contribute to the prevention of emergence or reduction of technology overload. Therefore, the aim of this study is to examine the relationship and interaction between the technology overload created by excessive use of information technology and informatics leadership.

This study is a quantitative and exploratory empirical field study. In the hypothetical model of the research, technology overload and its sub-dimensions (information overload, communication load, system features load) are independent variables, informatics leadership and its sub-dimensions (routing, communication, information) are dependent variables. A 12-item scale developed by Karr-Wisniewski and Lu (2010) was used to measure the technology overload variable. (Karr-Wisniewski & Lu, 2010). An 18-item scale developed by Ulutaş (2018) was used to measure the Informatics leadership variable (Ulutaş, 2018). In addition to the variables in the model, data about demographic characteristics of the participants such as age, sector, education, experience, position and gender were collected. Questionnaire was used as data collection tool. The population of the research is white-collar employees in businesses that use information technologies and operate in Istanbul. The sample of the study is 417 white-collar employees who agreed to participate in the study.

Normality, reliability, factor, differences, correlation, and regression analysis were performed with the obtained data. It has been determined that the technology overload differs in terms of age, position, experience, and education variables. It has been observed that there are significant relationships between the perception of informatics leadership and its sub-dimensions and technological overload and its sub-dimensions. It has been demonstrated statistically that informatics leadership have a decreasing effect on technology overload. It has been demonstrated statistically that informatics leadership sub-dimensions have a decreasing effect on technology overload sub-dimensions at different levels.

Keywords: Technology Overload, Informatics Overload, Information Overload, Communication Overload, System Features Overload

1. GİRİŞ

İçinde bulunduğumuz çağ bilgi teknolojilerinin her alanda etkiler yarattığı ve her alanı dönüştürdüğü bir çağdır. Özellikle internetin keşfiyle başlayan firmaların birbirine, müşteriye ve hatta tedarikçiye entegre olma süreçleri hızlanmıştır. Bu entegrasyonun yarattığı verimlilik ve etkinlik beraberinde operasyonel mükemmelliği getirmiştir. Bu sayede elde edilen rekabet avantajı firmaları dijital dönüşüm ve bu yolla iş ekosistemlerinin bir parçası olmaya teşvik etmiştir. Daha sonra ürün ve hizmetlerin dijitalleşme süreci başlamıştır. Günümüzde büyük küçük tüm firmalarda değişik seviyelerde dijital dönüşüm projeleri hayata geçirilmiştir. Bu gelişmeler ise yoğun bir bilgi teknolojisi yatırımı ve kullanımına neden olmuştur. Bilginin elde edilmesi, paylaşılması ve değere dönüştürülmesi mümkün ve kolay hale gelmiştir. Bu durumda paylaşılan bilginin kendisi, her gün güncellenen bilgi sistemleri insanın baş edemeyeceği boyutlara ulaşmıştır. Hatta plansız programsız ve amaçsız bilgi teknolojilerine yatırım yapılması onlarda beklenen faydayı da azaltmaya başlamıştır. Her konuda olduğu gibi işletmelerin tüm faaliyetlerinden sorumlu olan yönetici ve liderler için bu konu ana bir sorun haline gelmiştir. Dijital dönüşümden fayda elde etmek veya edememek yöneticilerin başarısına bağlı hale gelmiştir. Dolayısıyla liderlerin çağa damga vuran bu teknolojileri tanımaları ve organizasyona adaptasyonu ve uyumun sürecini iyi yönetmeleri gerekmektedir. Bunu başarmaları da büyük ölçüde bilgi teknolojilerin bilmeleri, günlük işlerinde kullanmaları ve takipçilerine bu yönde yol göstermeleriyle mümkündür.

2. BİLİŞİM LİDERLİĞİ

Liderlik kavramı tarih boyunca insan gruplarının belirli amaçlar için bir araya getirilmesi ve bu amaçlara ulaşmak üzere yönlendirilmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Çağın ihtiyacına, paradigmasına, sosyolojik yapısına, endüstri uygulamalarına göre değişik şekillerde tarif edilmiştir (Awamleh et al., 1987; Bass, 1990; Carlyle, 2012; Den Hartog & Varburg, 1997; W. George, 2006; Hartog et al., 1997; Ilies et al., 2007; Johnson & Hackman, 2018; Manole, 2014; McLean & Ewart, 2020; Northhouse, 1998; Uhl-Bien, 2006; Yukl, 1999, 2008; Zhu et al., 2015). Bilgi teknolojilerinin damga vurduğu ve her şeyi dönüştürdüğü çağımızda ise liderlik faaliyetleri ve özellikleri bu perspektiften açıklanmaya çalışılmaktadır. Çalışmamızın başlığında kullanılan bilişim liderliği kavramı Türkçe literatürde kullanılan bir kavramdır (Ulutaş, 2018). Ancak Uluslararası literatürde ise aynı kavram için dijital liderlik (Avidov-Ungar et al., 2020; Weiner et al., 2016; Zeike et al., 2019), e-liderlik (Avolio et al., 2000; Avolio & Kahai, 2003; Li et al., 2016) ve enformatik liderliği (Backonja, 2020) gibi kavramlar kullanılmaktadır.

Günümüzün dijital dönüşüm ekonomisi için kapasitesini geliştirmesi büyük ölçüde gereken liderlik becerilerinin varlığına bağlıdır. Bu dönüşümün bir kısmı, organizasyonların ve liderlerinin ihtiyaç duyulan yenilikleri gerçekleştiren temel yetenekler yaratma ve bunlardan faydalanmak için ne kadar hızlı ve doğru hareket ettikleriyle ilgilidir (Jackson & Dunn-Jensen, 2021, p. 174). Aslında bu durum her zaman aynı şekilde gerçekleşmektedir. Lider var olan fırsatları ne kadar doğru değerlendirirlerse organizasyonlar o kadar başarılı olmaktadır. Liderler bir tür yıkıcı teknoloji niteliğinde olan bilgi teknolojilerini anlamak ve günlük rutini faaliyetleri arasında yer vermek zorundadır. Dijitalleşme bazı organizasyonel süreçleri, özellikle organizasyonel değişimi ve dönüştürücü liderliği etkiler. Liderlerin becerileri,

yetenekleri veya yeterlilikleri her zaman güncel bir konu olmuştur ve iş ortamının değişen dinamikleri nedeniyle tartışılmaya devam edilmektedir. Băeşu ve Bejinaru (2020) dijital çağın liderlerinin özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır (Băeşu & Bejinaru, 2020, pp. 646–657):

Dijital okuryazarlık: Teknolojik yeniliklerin öğrenilmesini ve anlaşılmasını teşvik etmek. Öğrenme çevikliği: İş ve yaşam deneyimlerinden ders çıkarma becerisi.

Zihinsel çeviklik: Eleştirel düşünme yeteneği ve çözülecek sorunlar arasındaki bağlantıları anlama yeteneği gibi özelliklerdir.

Müşteri odaklılık: Çalışma ekibiyle birlikte sürekli müşteri ihtiyaçlarını tespit edip karşılama yeteneğine sahip olmak.

Veri yönlendirmeli olmak: Verinin karar süreçlerinin kalitesini ve iş performansını artırmada etkili ve verimli kullanabilmek.

Kültürel adaptasyon: Dijital ortamlar sanal iş yerlerine ve ekiplere imkân vermektedir. Bu ekipleri kolaylıkla çok kültürlü yapıda olurlar. Lider böyle bir yapıyı yönetebilmeli ve organizasyonun kabiliyetlerini bu yönde geliştirmelidir.

İşbirliğine yatkın olmak: Dijital çalışma ortamları işbirliği içinde çalışmayı zorunlu kılar.

Hızlı adaptasyon yeteneği: Liderler proaktif, yaratıcı, ilham verici ve değişen durumlara hızlı uyum sağlama yeteneğine sahip olmalıdır.

Liderlerin sadece kendi yetenekleri yeterli görülmemektedir. Liderler organizasyon çapında tutarlı stratejiler geliştirmelidir. Dinamik çevre özellikleri nedeniyle, çalışanlar da çok yönlü ve son derece uyumlu olmak zorundadır. Sonuç olarak, liderler organizasyonel hedefleri ve değişim süreçlerini etkili ve sürekli olarak çalışanlarla paylaşmalı ve onların da adapte olma yeteneklerini geliştirmek zorundadır (Bai-Ngern & Tubtiang, 2020, p. 9). Dijitalleşme ve dijital liderliğin altı adet temel yapı taşı vardır. Bunlar farklı bir iş stratejisi, farklı iş modelleri, farklı bir insanla uyumlu dijital işyeri, farklı bir kurumsal platform entegrasyonu, farklı bir tür zihin yapısı ve farklı becerilerdir. (El Sawy et al., 2016, p. 165). Aslında dijital liderlik, dijital kültür ile dijital yeteneklerin bir kombinasyonudur (Cahyadi & Magda, 2021, p. 2). Dijital dönüşüm süreçlerinde ihtiyaç duyulan dijital inovasyon yeteneğinin mevcut bilgi teknolojisiyle desteklenmesi de en temel dijital liderlik sorumluluğudur (Gierlich-Joas et al., 2020, p. 939).

3. AŞIRI TEKNOLOJİ YÜKÜ

İşyerinde teknolojiye bağımlılık günümüzde bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır. Teknoloji artık çalışanların örgütsel amaç ve hedeflere ulaşması için bir kaynak değildir; daha ziyade, çalışanların kuruluşa erişimini artıran bir "örgütsel aktör" haline geldi. Bu bağımlılığının olumsuz örgütsel sonuçları da olabilecektir (Delpechitre et al., 2019; Yu &

Mylopoulos, 1994). Aktör bağımlılığı modeli, bir dizi düğüm ve bağlantıdan oluşur. Her bir düğüm bir aktörü temsil eder ve iki aktör arasındaki her bağlantı, bir aktörün bir hedefe ulaşabilmesi için bir aktörün diğerine bağımlı olduğunu gösterir. Bağımlı aktöre “bağımlı”, bağımlı hale gelinen aktöre de “bağlanılan” aktör denir. Bağımlılık ilişkisinin etrafında merkezlendiği nesneye ise “bağımlılık” denir. Bağlanılan aktör ihtiyaç duyulan nesneyi vermezse, bağımlı kişi hedeflerine ulaşma kabiliyetinden olumsuz etkilenecektir (Yu & Mylopoulos, 1994, p. 160). Bu yönüyle bilgi teknolojileri günümüzde işletmeler için bir bağımlılık unsurudur. Ancak dijital dönüşüm süreçleri nedeniyle ortaya çıkan yoğun bilgi teknolojileri yatırımları her zaman beklenen faydayı vermemektedir. Bunun nedeni organizasyonun iş süreçlerinde gerekli düzenlemeler yapılmadan ve insan kaynağı geliştirilmeden dönüşümün yapılmasıdır. İnsanın bilişsel kısıtları ve sınırlı rasyonelliği, teknoloji kullanımından elde edilen faydanın sonsuz olamayacağının kanıtı olarak ileri sürülebilir. Optimum nokta aşıldığında, bilginin kendisi, sistemin kendisi veya iletişim eylemlerinin kendisi insanın baş edemeyeceği noktaya erişebilir. İşte fayda yerine zarar veren bu eşik noktasına aşırı teknoloji yükü denmektedir (Karr-Wisniewski & Lu, 2010, pp. 1061–1062). Her şeyden önce bu teknolojiler nedeniyle mesai asla bitmemekte ve iş ve yaşam dengesi bozulmaktadır (Schwarz Müller et al., 2018). Bilgi teknolojileri, bilgi paylaşımını çok daha kolay hale getirirken, kullanıcılar genellikle büyük miktarda bilgiye maruz bırakır, çalışma ve aile hayatının sınırları bozulur, mahremiyet ortadan kalkar. Ayrıca bireyler yeni teknolojinin karmaşıklığı nedeniyle sorunlar yaşayabilir (Tarafdar et al., 2007, p. 320). Karr-Wisniewski ve Lu (2010) aşırı teknoloji yükünü üç alt boyuta ayırmıştır ve şu şekilde tanımlamıştır.

Aşırı bilgi yükü: bireyin işlemek için zamana veya bilişsel yeteneğe sahip olduğundan daha fazla bilgi ile veya başka bir deyişle, bir bireyin bilgi işleme yetenekleri bilgi işleme gereksinimleri tarafından aşıldığında bu yük oluşur.

Sistem özellikleri yükü: sistem özelliği aşırı yüklemesi, teknik ve kullanım bakımından karmaşıklıklar içeren sisteme yeni özelliklerin eklenmesi nedeniyle meydana gelir. " Bu, kontrolsüz özellik artışı kullanıcının deneyimlediği ürünün kavramsal homojenliğinde veya entelektüel tutarlılığında bir tutarsızlık yaratır.

İletişim yükü: Bir üçüncü taraf, bilgi çalışanının üretkenliğini azaltacak kadar ve işinde aşırı kesintilere neden olan e-posta, anlık mesajlaşma veya mobil cihazlar gibi yollarla dikkatini çektiğinde aşırı iletişim meydana gelir. Bilgi yükü ile aşırı iletişim yükü arasında bir ayrım bilgi yükünde çalışanları bilgi aramaları iletişim yükünde sürecin üçüncü bir tarafça başlatılmış olmasıdır.

Teknoloji yükünün ve alt boyutlarının çalışan üzerinde olumsuz etkileri vardır. Örneğin teknolojinin karmaşıklığını artıran müşteri ilişkileri yönetimi yazılımları kullanırken, satış elemanlarının rol çatışmasının ve rol belirsizliğinin arttığı ortaya çıkmıştır. Satış görevlileri sistem özelliği aşırı yüklemesiyle karşı karşıya kaldıklarında, stres seviyeleri başlangıçta artmaktadır; ancak, teknolojiyi öğrenmeleri veya başa çıkma mekanizmaları devreye girince

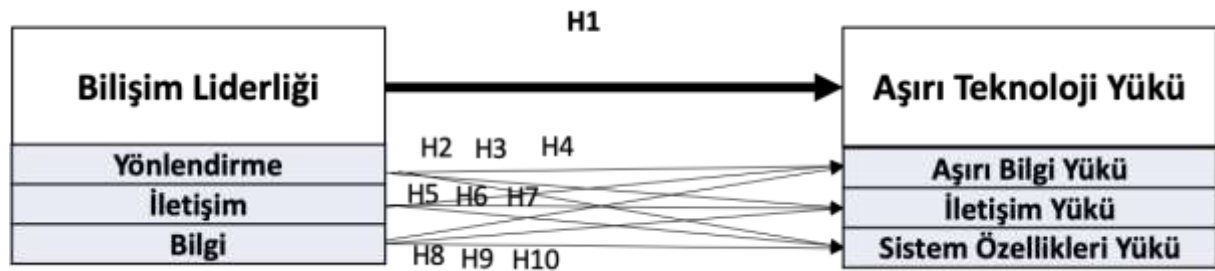
stres seviyeleri azalmaktadır. Benzer şekilde satış görevlilerine sınırlı zaman ve yetenek nedeniyle işleyemeyecekleri bilgiler sunulduğunda bilgi yükü ile satış görevlilerinin rol çatışması ve rol belirsizliğinin arttığı görülmüştür. Aşırı bilgi yükünün satış görevlilerinin günlük planlama, zaman yönetimi ve raporlama ve satış performansı gibi idari performansı gibi hususları olumsuz etkilemektedir. Satış görevlileri, bilginin nasıl bütünleştirileceğini öğrenmek için zaman harcadıkça, bu, zamanlarının müşterilerle ilişkiler kurmak için harcanabileceğini düşünmektedir. Bu durumun satış görevlilerine, iş performansı ile bilgi yükünün olumsuz bir ilişkisi olduğunu düşündürmekte ve rol çatışması ve rol belirsizliği artırmaktadır. Sonuç olarak satış görevlilerinin bilgi, iletişim ve sistem özellikleriyle aşırı yüklendiğinde, teknolojileri kullanmak ve günlük iş rutinlerine uyarlamak için daha az çaba harcadıklarını göstermektedir. Bu durum yeni teknolojinin etkinliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır (Delpechitre et al., 2019). Literatürde aşırı teknoloji yükünün olumsuz etkilerini ortaya koyan çok sayıda çalışma vardır (Delpechitre et al., 2019; Harris et al., 2015; Lee et al., 2016; Sandoval-Reyes et al., 2019).

4. ARAŞTIRMA VE YÖNTEM

Bu çalışma nicel ve açıklayıcı bir ampirik saha çalışmasıdır. Çalışmanın amacı aşırı teknoloji yükü ile bilişim liderliği arasındaki ilişkinin ve etkileşimin incelenmesidir. Bu maksatla bir araştırma modeli geliştirilmiş ve modeldeki ilişkilerden yola çıkarak hipotezler geliştirilmiştir. Veri toplama aracı olarak literatürde mevcut olan ölçekler kullanılarak geliştirilen anket kullanılmıştır. Anket yoluyla elde edilen veriler tanımlayıcı ve tahmin edici istatistik analizlerine tabi tutulmuştur. Analiz sonuçları yorumlanarak çalışma sonlandırılmıştır.

4.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın hipotetik modelinde aşırı teknoloji yükü ve alt boyutları (aşırı bilgi yükü, iletişim yükü, sistem özellikleri yükü) bağımsız değişken, bilişim liderliği ve alt boyutları (yönlendirme, iletişim, bilgi) bağımlı değişkendir (Şekil 1).

Şekil 1: Araştırmanın hipotetik modeli

Şekil 1’de görülen ilişkilerden istifadeyle aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir.

H1: Bilişim Liderliği Aşırı Teknoloji Yükünü azaltır.

H2: Bilişim Liderliği Yönlendirme alt boyutu Aşırı Bilgi Yükünü azaltır.

H3: Bilişim Liderliği İletişim alt boyutu Aşırı Bilgi Yükünü azaltır.

- H4: Bilişim Liderliği Bilgi alt boyutu Aşırı Bilgi Yükünü azaltır.
H5: Bilişim Liderliği Yönlendirme alt boyutu İletişim Yükünü azaltır.
H6: Bilişim Liderliği İletişim alt boyutu İletişim Yükünü azaltır.
H7: Bilişim Liderliği Bilgi alt boyutu İletişim Yükünü azaltır.
H8: Bilişim Liderliği Yönlendirme alt boyutu Sistem Özellikleri Yükünü azaltır.
H9: Bilişim Liderliği İletişim alt boyutu Sistem Özellikleri Yükünü azaltır.
H10: Bilişim Liderliği Bilgi alt boyutu Sistem Özellikleri Yükünü azaltır.

4.2. Araştırmanın Evren, Örneklem ve Ölçme Araçları

Araştırmanın evreni bilgi teknolojileri kullanan ve İstanbul’da faaliyet gösteren işletmelerdeki beyaz yakalı çalışanlardır. Araştırmanın örneklemini ise çalışmaya katılmayı kabul eden 417 beyaz yakalı çalışandır. Teknoloji yükü değişkenini ölçmek için Karr-Wisniewski ve Lu’nun (2010) geliştirdiği 12 maddelik ölçek kullanılmıştır. (Karr-Wisniewski & Lu, 2010). Bilişim liderliği değişkenini ölçmek için Ulutaş’ın (2018) geliştirdiği 18 maddelik ölçek kullanılmıştır (Ulutaş, 2018). Modeldeki değişkenlere ilaveten katılımcıların yaş, sektör, eğitim, tecrübe, pozisyon ve cinsiyet gibi demografik özelliklerine ilişkin veri toplanmıştır. Veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır.

4.3. Analizler ve Bulgular

Elde edilen verilerle tanımlayıcı, normallik, güvenirlilik, faktör, farklılık, korelasyon ve regresyon analizleri yapılmıştır. Teknoloji yükünün yaş, pozisyon ve eğitim değişkenleri açısından farklılaştığı tespit edilmiştir. Bilişim liderliği algısı ve alt boyutları ile teknolojik yükü ve alt boyutları arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmüştür. Bilişim liderliğinin ve alt boyutlarının teknoloji yükü ve alt boyutlarını değişik seviyelerde azaltıcı yönde bir etkisi olduğu istatistiksel olarak ortaya konmuştur. Analiz ve bulgulara ilişkin detaylı açıklanalar müteakip maddelerde sunulmuştur.

4.3.1. Demografik Verilere Ait Analiz Bulguları

Araştırma kapsamında katılımcıların yaş, sektör, eğitim, tecrübe, pozisyon ve cinsiyet gibi özelliklerine yönelik sorular, aşırı teknoloji yüklerinde veya bilişim lideri algılarındaki farklılıkları analiz edebilmek için ankete dâhil edilmiştir. Söz konusu demografik verilere ilişkin veriler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Demografik Verilere İlişkin Analiz Sonuçları

Değişkenler	Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	185
	Erkek	202
Yaş Durumu	18 – 27	122
	28 – 35	174
	36 - 45	92
	46 ve üzeri	29
Eğitim Düzeyi	Lise	13
	Ön Lisans	143
	Lisans	139
	Lisansüstü	122
Tecrübe	0 – 2 Yıl	81
	3 – 6 Yıl	182
	7 – 10 Yıl	65
	11 ve üzeri	89
Pozisyon	Yönetici	177
	Çalışan	240
Sektör	İmalat	41
	Hizmet	159
	Parekende	96
	Bilişim/Teknoloji	52
	Diğerleri	69

Tablo 1 incelendiğinde, katılımcıların cinsiyet bakımından dengeli dağıldığı, yaş durumunda ise “28-35” ve “18-27” yaş aralıklarının ağırlıklı olduğu görülmektedir. Eğitim durumu bakımından ise lise mezunu katılımcıların çok az olduğu büyük çoğunluğun dengeli bir şekilde ön lisans, lisans ve yüksek lisans mezunlarından oluştuğu tespit edilmiştir. Tecrübe açısından ise en büyük grubu “3-6” yıl aralığı oluşturmaktadır. Çalışan pozisyon durumunda doğal olarak çalışan sayısı fazladır. Örneklemin beyaz yakalı çalışanlar özelliği nedeniyle yönetici sayısı da oldukça fazladır. Sektör dağılımında ise hizmet sektörü ön plana çıkmaktadır.

4.3.2. Normallik, Güvenirlilik ve Geçerlilik Analizleri

Araştırmada elde edilen veri ileri düzey istatistiksel analizlere uygunluğunu belirlemek için normallik testleri yapılmıştır. Bu kapsamda Kolmogorov-Smirnov testi yapılmış ve verilerin çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda Kolmogorov-Smirnov testinin anlamsız çıktığı görülmüş ($p < 0.05$) ve verinin bu testler bakımından normal dağılmadığı ortaya çıkmıştır. Ancak sosyal bilimlerde verinin çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1,96 ile +1,96 arasında olması veri normal dağılmış kabul edilebilmektedir (D. George & Mallery, 2016, pp. 114–115; Tabachnick & Fidell, 2013, p. 114). Değişkenlere ait çarpıklık ve basıklık değerleri Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Değişkenlerin Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

Değişkenler	Skewness	Kurtosis
bilisim_liderligi	-0,57	-0,02
Yönlendirme	-0,68	0,00
iletisim	-0,60	-0,01
Bilgi	-0,47	0,46
asırı_teknoloji_yuku	0,23	-0,54
asırı_bilgi_yuku	0,11	-0,79
Sistem_ozelligi_yükü	0,35	-0,65
iletisim_yuku	0,26	-0,74

Tablo 2 incelendiğinde değişkenlere ait basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1.96 ile +1.96 arasında olduğu görülmüştür. Bu nedenle verilerin normal dağıldığı kabul edilmiştir. Güvenirlilik analizi kapsamında değişkenlere ait Cronbach's Alfa değerleri hesaplanmıştır (Tablo 3).

Tablo 3: Değişkenleri Cronbach's Alfa Değerleri

Değişkenler	Madde Sayısı	Croanbach's Alpha
Yönlendirme	6	0,908
bilisim_liderligi	iletisim	0,853
	Bilgi	0,838
asırı_bilgi_yuku	3	0,865
asırı_teknoloji_yuku	Sistem_ozelligi_yükü	0,91
	iletisim_yuku	0,816

Tablo 3 incelendiğinde bilişim liderliği ve alt boyutları ve aşırı teknoloji yükü ve alt değişkenlerinin Cronbach's alfa ($>0,7$) değerlerinin kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmektedir (Hulin et al., 2001; Iacobucci & Duhachek, 2003).

Geçerlilik analizi kapsamında öncelikle aşırı teknoloji yükü ölçek maddelerinin çeviri çalışmaları yapılmıştır. Önce üç adet akademisyen ayrı ayrı maddeleri Türkçeye çevirmiş ve Türkçeden İngilizceye geri çevirmiş müteakiben tekrar Türkçeye çevrilmiştir. Daha sonra ayrı ayrı yapılan çeviriler karşılaştırılmış ve farklı olan maddeler üzerinde ortak çalışarak çeviriye son hali verilmiştir. Bilişim liderliği Türkçe olarak geliştirildiği için maddeler olduğu gibi alınmıştır. Yapı geçerliliği kapsamında değişkenlere faktör analizi uygulanmıştır. Değişkenlerin orijinal ölçeklerle uyumlu bir şekilde faktörleşmiştir. Faktör yükleri bilişim liderliğinde en küçük 0,657 en büyük 0,789, KMO değeri 0,901 Bartlett küresellik testi anlamlıdır ($p<0,05$). Faktör yükleri aşırı teknoloji yükü değişkeninde en küçük 0,537 en büyük 0,813 KMO değeri 0,857 Bartlett küresellik testi anlamlıdır ($p<0,05$).

4.3.3. Farklılık Analizi Sonuçları

Demografik değişkenlere göre bilişim liderliği algısı ve aşırı teknoloji yükü değerlerinde farklılıkları ortaya çıkarmak için iki seçenekli kategorik sorularda (cinsiyet, pozisyon) Bağımsız Örneklemeler T testi, ikiden fazla kategori içeren değişkenlerde (yaş, sektör, eğitim, tecrübe) Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) testi uygulanmıştır. Analizler sonucunda cinsiyet ve sektör açısından anlamlı bir farklılık olmadığı ortaya çıkmıştır. Gruplar arası farklılıklarda anlamlı çıkan değişkenlerde farkın hangi gruplardan kaynaklandığını ortaya çıkarmak için post hoc analizi yapılmıştır. Varyans eşitliği sağlanan değişkenler için Tukey testi sağlanmayanlar için Dunnett T3 testi uygulanmıştır. Ancak tüm testlerde varyans eşitliği sağlandığı için Tukey testi sonuçları paylaşılacaktır. Tablolarda anlamsız çıkan değişkenlere yer verilmeyecektir.

Katılımcıların çalıştıkları pozisyon bakımından farklılaşmaları tespit etmek üzere yapılan analizin sonuçları Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4: Pozisyon Bakımından Farklılık Analizi Sonuçları

Değişkenler	t	df	Sig. (2- tailed)	Çalışan Ortalama	Yönetici Ortalama	Standart Hata Farkı	95% Güven Aralığı	
				a	a		Alt Sını r	Üst Sını r
bilisim_liderligi	0,07	41 5	0,95	3,4783	3,4834	0,08	- 0,14	0,15
Yönlendirme	- 0,49	41 5	0,62	3,5819	3,5320	0,10	- 0,25	0,15
iletisim	0,89	41 5	0,37	3,3817	3,4697	0,10	- 0,11	0,28
Bilgi	- 0,35	41 5	0,73	3,4711	3,4486	0,06	- 0,15	0,10
asiri_teknoloji_yuku	- 2,62	41 5	0,01	2,7391	2,4822	0,10	- 0,45	- 0,06
asiri_bilgi_yuku	- 2,40	41 5	0,02	2,7999	2,5558	0,10	- 0,44	- 0,04
Sistem_ozelligi_yukü	- 2,90	41 5	0,00	2,6987	2,4030	0,10	- 0,50	- 0,10
iletisim_yuku	- 2,24	41 5	0,03	2,7188	2,4878	0,10	- 0,43	- 0,03

Tablo 4 incelendiğinde bilişim liderliği ve alt boyutlarına yönelik algının çalışılan pozisyon açısından değişmediği görülmüştür. Aşırı teknoloji yükü ve alt boyutları bakımından ise anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür. Genel aşırı teknolojik yükü bakımından çalışanların yük algısı yönetici pozisyonunda olanlara nazaran daha yüksek çıkmıştır. Aşırı bilgi yükü,

sistem özelliği yükü ve iletişim yükü alt boyutlarında da çalışanların yük algısı yönetici pozisyonunda çalışanlara nazaran daha yüksek olarak ortaya çıkmıştır.

Yaş değişkeni açısından farklılık analizi için Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) gerçekleştirilmiştir. Aşırı teknoloji yükü ve alt boyutlarının yaş kategorilerine göre anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 5’dadır.

Tablo 5: Yaş Kategorileri Bakımından Farklılık Analiz Sonuçları

ANOVA				
		Ortalama Kare	F	Sig.
bilisim_liderligi		0,44	0,76	0,52
	Yönlendirme	0,75	0,72	0,54
	iletisim	0,28	0,28	0,84
	Bilgi	0,51	1,22	0,30
asiri_teknoloji_yuku		7,49	7,94	0,00
	asiri_bilgi_yuku	6,39	6,20	0,00
	Sistem_ozelligi_yuku	8,27	8,05	0,00
	iletisim_yuku	8,11	7,77	0,00

Ortaya çıkan anlamlı farklılıkların hangi gruplarda kaynaklandığını bulmak için post hoc analiz yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 6’de verilmiştir.

Tablo 6: Yaş Kategorilerine Yönelik Post Hoc Analizi Sonuçları

Değişkenler	Gruplar		Ortalama Farkı (I-J)	Standart Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
	I	J				Alt Sınır	Üst Sınır
asiri_teknoloji_yuku	36-45	46 ve üzeri	-,93294*	0,21	0,00	-1,47	-0,40
	18-27	36-45	,45338*	0,13	0,00	0,11	0,80
	28-35	46 ve üzeri	-,62172*	0,19	0,01	-1,12	-0,12
asiri_bilgi_yuku	36-45	46 ve üzeri	-,84937*	0,22	0,00	-1,41	-0,29
	18-27	36-45	,43374*	0,14	0,01	0,07	0,80
	28-35	46 ve üzeri	-,55205*	0,20	0,04	-1,08	-0,03
iletisim_yuku	36-45	46 ve üzeri	-,94031*	0,22	0,00	-1,50	-0,38
	18-27	36-45	,48889*	0,14	0,00	0,13	0,85
	28-35	46 ve üzeri	-,65991*	0,20	0,01	-1,19	-0,13
sistem_ozelligi_yuku	36-45	46 ve üzeri	-1,00915*	0,22	0,00	-1,57	-0,45

	üzeri					
28-35	46 ve üzeri	-,65320*	0,20	0,01	-1,18	-0,13
18-27	36-45	,43751*	0,14	0,01	0,08	0,80
18-27	46 ve üzeri	-,57164*	0,21	0,03	-1,11	-0,03
28-35	36-45	,35595*	0,13	0,03	0,02	0,69

Katılımcıların yaş kategorilerine göre “36-45” ve “28-35” grubunun aşırı teknoloji yükü algısı “46 ve üzeri” gruba nazaran daha düşük, “18-27” yaş grubunun ise “36-45” yaş grubuna nazaran daha yüksek çıkmıştır. Benzer şekilde “36-45” ve “28-35” grubunun aşırı bilgi ve iletişim yükü algısı “46 ve üzeri” gruba nazaran daha düşük, “18-27” yaş grubunun ise “36-45” yaş grubuna nazaran daha yüksek çıkmıştır. Sistem özellikleri yüklerini karşılaştırdığımızda “18-27”, “28-35” ve “36-45” yaş gruplarının ortalamaları “46 ve üzeri” yaş grubundan düşük çıkmıştır.

Katılımcıların eğitim düzeylerine göre bilişim liderliği algısı ve aşırı teknoloji yükü farklılıkların tespit etmek için Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) gerçekleştirilmiştir. Aşırı teknoloji yükü ve alt boyutlarının yaş kategorilerine göre anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7: Eğitim Düzeyleri Bakımından Farklılık Analiz Sonuçları

		ANOVA		
Değişkenler		Mean Square	F	Sig.
bilisim_liderligi		0,80	1,39	0,25
	Yönlendirme	1,81	1,74	0,16
	iletisim	0,43	0,43	0,73
	Bilgi	0,58	1,39	0,25
asiri_teknoloji_yuku		9,96	10,75	0,00
	asiri_bilgi_yuku	12,24	12,39	0,00
	Sistem_ozelligi_yuku	8,00	7,78	0,00
	iletisim_yuku	10,46	10,19	0,00

Ortaya çıkan anlamlı farklılıkların hangi gruplarda kaynaklandığını bulmak için post hoc analiz yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8: Eğitim Düzeylerine Yönelik Post Hoc Analizi Sonuçları

Değişkenler	Gruplar		Ortalama Farkı (I-J)	Standart Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
	I	J				Alt Sınır	Üst Sınır
asırı_teknoloji_yuku	Lise	Ön Lisans	1,17722*	0,27879	0,00	0,4581	1,8964
	Lise	Lisans	1,15886*	0,27913	0,00	0,4388	1,8789
	Lise	Yüksek Lisans	1,50308*	0,28079	0,00	0,7788	2,2274
	Ön Lisans	Yüksek Lisans	,32587*	0,11861	0,03	0,0199	0,6318
	Lisans	Yüksek Lisans	,34422*	0,11940	0,02	0,0362	0,6522
asırı_bilgi_yuku	Lise	Ön Lisans	1,11211*	0,28796	0,00	0,3693	1,8549
	Lise	Lisans	1,19545*	0,28830	0,00	0,4518	1,9391
	Lise	Yüksek Lisans	1,58017*	0,29002	0,00	0,8321	2,3283
	Ön Lisans	Yüksek Lisans	,46806*	0,12251	0,00	0,1520	0,7841
	Lisans	Yüksek Lisans	,38472*	0,12332	0,01	0,0666	0,7028
Sistem_ozelligi_yuku	Lise	Ön Lisans	1,14450*	0,29381	0,00	0,3866	1,9024
	Lise	Lisans	1,05839*	0,29416	0,00	0,2996	1,8172
	Lise	Yüksek Lisans	1,36539*	0,29591	0,00	0,6021	2,1287
iletisim_yuku	Lise	Ön Lisans	1,27504*	0,29344	0,00	0,5181	2,0320
	Lise	Lisans	1,22275*	0,29379	0,00	0,4649	1,9806
	Lise	Yüksek Lisans	1,56369*	0,29554	0,00	0,8013	2,3260
	Lisans	Yüksek Lisans	,34094*	0,12567	0,03	0,0168	0,6651

Eğitim düzeylerine göre aşırı teknoloji yükü ve aşırı bilgi yükünde, “Lise” grubu tüm gruplardan yüksek, “Ön Lisans” ve “Lisans” düzeylerinde ise “Yüksek Lisans” grubundan yüksek çıkmıştır. Sistem özelliği yükü ise “Lise” düzeyinde diğer tüm gruplarından yüksektir.

İletişim yükü ise “Lise” grubu tüm gruplardan yüksek, “Lisans” grubu ise sadece “Yüksek Lisans” grubundan yüksektir.

Katılımcıların tecrübe düzeylerine göre bilişim liderliği algısı ve aşırı teknoloji yükü farklılıkların tespit etmek için Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) gerçekleştirilmiştir. Aşırı teknoloji yükü ve alt boyutlarının yaş kategorilerine göre anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9: Tecrübe Düzeyleri Bakımından Farklılık Analiz Sonuçları

ANOVA				
		Mean Square	F	Sig.
bilisim_liderligi		0,63	1,09	0,35
	Yönlendirme	0,60	0,57	0,63
	iletisim	0,81	0,81	0,49
	Bilgi	0,53	1,27	0,28
asiri_teknoloji_yuku		5,30	5,52	0,00
	asiri_bilgi_yuku	6,05	5,86	0,00
	Sistem_ozelligi_yuku	3,85	3,63	0,01
	iletisim_yuku	6,34	6,00	0,00

Ortaya çıkan anlamlı farklılıkların hangi gruplarda kaynaklandığını bulmak için post hoc analiz yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 10’de sunulmuştur.

Tablo 10: Tecrübe Düzeylerine Yönelik Post Hoc Analizi Sonuçları

Değişkenler	Gruplar		Ortalama Farkı (I-J)	Standart Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
	I	J				Alt Sınır	Üst Sınır
asiri_teknoloji_yuku	0-2	7-10	,50675*	0,16	0,01	0,09	0,93
	0-2	11 ve üzeri	,39074*	0,15	0,05	0,00	0,78
	3-6	7-10	,44233*	0,14	0,01	0,08	0,81
asiri_bilgi_yuku	0-2	7-10	,55993*	0,17	0,01	0,12	1,00
	0-2	11 ve üzeri	,44623*	0,16	0,02	0,04	0,85
	3-6	7-10	,45009*	0,15	0,01	0,07	0,83
sistem_ozelligi_yuku	3-6	7-10	,40650*	0,15	0,03	0,02	0,79
iletisim_yuku	0-2	7-10	,56604*	0,17	0,01	0,12	1,01
	0-2	11 ve üzeri	,44493*	0,16	0,03	0,04	0,85

	üzeri						
3-6	7-10	,47042*	0,15	0,01	0,09	0,85	
3-6	11 ve üzeri	,34931*	0,13	0,04	0,01	0,69	

Tablo 10 incelendiğinde bulundukları firmada “0-2” yıl tecrübeye sahip çalışanların aşırı teknoloji yükü “7-10” ve “11 ve üzeri” yıl çalışanlara nazaran daha yüksek olduğu görülmektedir. Aynı şekilde “3-6” yıl tecrübeye sahip olanların aşırı teknoloji yükü ise “7-10” yıl çalışanlara nazaran daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Aşırı bilgi ve iletişim yükleri incelendiğinde, bulundukları firmada “0-2” yıl tecrübeye sahip çalışanların “7-10” ve “11 ve üzeri” yıl çalışanlara nazaran daha yüksek olduğu görülmektedir. Aynı şekilde “3-6” yıl tecrübeye sahip olanların “7-10” yıl çalışanlara nazaran daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Buna ilaveten “3-6” yıl tecrübeye sahip olanların iletişim yükü “11 ve üzeri” yıl aynı firmada çalışanlara göre daha yüksektir. Sistem özelliği yüküne gelince “3-6” yıl tecrübeye sahip olanların “7-10” yıl çalışanlara nazaran daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

4.3.4. Korelasyon Analizi ve Bulguları

Araştırma modelinde bulunan değişkenler ve bu değişkenlere ait alt boyutlara arasında ilişkileri incelemek üzere korelasyon analizi yapılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkileri gösteren Pearson korelasyon katsayılarını gösteren Tablo 11 aşağıda sunulmuştur.

Tablo 11: Değişkenlerin Pearson Korelasyon Katsayıları

Korelasyon Tablosu								
Değişkenler	bilisim liderligi	Yönlendirme	iletisi m	Bilgi	asırı teknol oji yuku	asırı bilgi yuku	Siste m ozelli gi yükü	iletisi m yuku
bilisim_liderligi	1							
Yönlendirme	,922**	1						
iletisim	,901**	,769**	1					
Bilgi	,688**	,492**	,426**	1				
asırı_teknoloji_yuku	-,421**	-,398**	-,316**	-,373**	1			
asırı_bilgi_yuku	-,353**	-,336**	-,257**	-,321**	,937**	1		
Sistem_ozelligi_yükü	-,439**	-,418**	-,327**	-,386**	,966**	,839**	1	
iletisim_yuku	-,418**	-,388**	-,323**	-,365**	,971**	,852**	,935**	1

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Tablo 11 incelendiğinde bilişim liderliği ile aşırı teknoloji yükü arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Bağımsız ve bağımlı değişkenin alt boyutları arasında da ilişkilerin negatif yönlü olduğu görülmektedir. Ancak ilişkilerin gücü orta düzeyde ve anlamlı çıkmıştır. Değişkenlerin kendi alt boyutları arasındaki ilişki pozitif yönlü anlamı ve yüksek seviyede ortaya çıkmıştır. Bilişim liderliğinin bilgi alt boyutunun yönlendirme ve iletişim boyutlarıyla ilişkisi bir istisna olarak orta düzeyde bir kuvvete sahiptir. Bunun nedenin katılımcıların kendi liderlerini değerlendirmelerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Çünkü yönlendirme ve iletişim eylemleri gruba yöneliktir ve bu eylemlere ilişkin farkındalık daha yüksektir. Liderin bilişim teknolojilerine yönelik bilgi düzeyi ise en iyi kendi bileceği bir durumdur. Bu nedenler orta düzey bir korelasyon katsayısı ortaya çıktığı değerlendirilmektedir.

4.3.5. Regresyon Analizleri ve Hipotez Testleri

Araştırma kapsamında geliştirilen on adet hipotez bulunmaktadır. Hipotezlerin tamamı regresyon analizleriyle test edilecektir. Birinci hipotez ana bağımsız değişkenin ana bağımlı değişkeni etki düzeyini araştırmaktadır. Diğer hipotezlerde bilişim liderliğinin her bir alt boyutunun aşırı teknoloji yükünün her bir alt boyutuna etkileri araştırılmıştır. Bilişim liderliği alt boyutlarının bağımsız değişken olduğu, aşırı teknoloji yükünün alt boyutlarından her seferinde birisinin bağımlı değişken olduğu üç adet çoklu regresyon modeli geliştirilmiştir. Modellerin bağımsız ve bağımlı değişkenleri Tablo 12’de verilmiştir.

Tablo 12: Regresyon Modelleri

Modeller	Bağımsız değişken	Bağımlı değişken
1	Bilişim Liderliği	Aşırı Teknoloji Yükü
2	Yönlendirme İletişim Bilgi	Aşırı bilgi yükü
3	Yönlendirme İletişim Bilgi	İletişim yükü
4	Yönlendirme İletişim Bilgi	Sistem özellikleri yükü

Hipotez testlerine yönelik regresyon analizi sonuçları Tablo 13’de sunulmuştur.

Tablo 13: Hipotez Testlerine Yönelik Regresyon Analizi Sonuçları

Modeller	Düzeltilmiş R ²	F	sig.	B	t	Sig.	Durbin- Watson	Collinearity Statistics Tolerance	VIF
1	0,175	89,49	,000	-0,55	-9,46	0,00	-	-	-
2	0,139	23,42	,000	-0,26	-3,45	0,00	1,640	0,38	2,66
				0,03	0,39	0,69		0,41	2,46
				-0,33	-3,96	0,00		0,75	1,33
				-0,26	-3,47	0,00		0,38	2,66
3	0,185	32,51	,000	-0,04	-0,49	0,63	1,828	0,41	2,46
				-0,37	-4,45	0,00		0,75	1,33
4	0,212	38,31	,000	-0,32	-4,39	0,00	1,758	0,38	2,66
				0,01	0,21	0,84		0,41	2,46
				-0,38	-4,76	0,00		0,75	1,33

Tablo 13 incelendiğinde model 1'in anlamlı olduğu ($p < 0,05$) ve bilişim liderliğinin aşırı teknoloji yükünü azaltıcı yönde etkilediği görülmektedir. Bilişim liderliğindeki bir birim artış aşırı teknoloji yükünde 0,55 birimlik bir azaltma yaratmaktadır (B:-0,55). Aşırı teknoloji yükündeki varyansın %17,5'i bilişim liderliğince açıklanmaktadır ($R^2:0,175$). Model 2'de ise bilişim liderliği alt boyutları, yönlendirme, iletişim ve bilgi bağımsız değişkendir ve bağımlı değişken olan aşırı bilgi yükünü anlamlı ve negatif yönde etkilemektedirler ($p < 0,05$). Aşırı bilgi yükündeki varyansın %13,9'u bilişim liderliği alt boyutlarınca açıklanmaktadır. Ancak alt boyutların tek tek regresyon katsayıları ve anlamlılık değerleri incelendiğinde bilişim liderliği iletişim alt boyutunun denkleme katkısı bulunmadığı ($p > 0,05$) görülmektedir. Bilişim liderliği yönlendirme boyutundaki her bir birim artış aşırı bilgi yükünü 0,26 birim azaltmaktadır (B:-0,26). Bilişim liderliği bilgi boyutundaki her bir birim artış aşırı bilgi yükünü 0,33 birim azaltmaktadır (B:-0,33). Model 3'de ise bilişim liderliği alt boyutları, yönlendirme, iletişim ve bilgi bağımsız değişkendir ve bağımlı değişken olan iletişim yükünü anlamlı ve negatif yönde etkilemektedirler ($p < 0,05$). İletişim yükündeki varyansın %18,5'i bilişim liderliği alt boyutlarınca açıklanmaktadır. Ancak alt boyutların tek tek regresyon katsayıları ve anlamlılık değerleri incelendiğinde bilişim liderliği iletişim alt boyutunun denkleme katkısı bulunmadığı ($p > 0,05$) görülmektedir. Bilişim liderliği yönlendirme boyutundaki her bir birim artış iletişim yükünü 0,26 birim azaltmaktadır (B:-0,26). Bilişim liderliği bilgi boyutundaki her bir birim artış iletişim yükünü 0,37 birim azaltmaktadır (B:-0,37). Model 4'de ise bilişim liderliği alt boyutları, yönlendirme, iletişim ve bilgi bağımsız değişkendir ve bağımlı değişken olan sistem özellikleri yükünü anlamlı ve negatif yönde etkilemektedirler ($p < 0,05$). Sistem özellikleri yükündeki varyansın %21,2'si bilişim liderliği alt boyutlarınca açıklanmaktadır. Ancak alt boyutların tek tek regresyon katsayıları ve anlamlılık değerleri incelendiğinde bilişim liderliği iletişim alt boyutunun denkleme katkısı bulunmadığı ($p > 0,05$) görülmektedir. Bilişim liderliği yönlendirme boyutundaki her bir birim artış sistem özellikleri yükünü 0,32 birim azaltmaktadır (B:-0,32). Bilişim liderliği bilgi

boyutundaki her bir birim artış sistem özellikleri yükünü 0,38 birim azaltmaktadır (B:-0,38). Bu analiz sonuçlarına göre hipotezlerin desteklenme durumu Tablo 14’de sunulmuştur.

Tablo 14: Hipotez Test Sonuçları

Hipotezler	Hipotez Testi Sonucu
H1: Bilişim Liderliği Aşırı Teknoloji Yükünü azaltır.	Desteklendi
H2: Bilişim Liderliği Yönlendirme alt boyutu Aşırı Bilgi Yükünü azaltır.	Desteklendi
H3: Bilişim Liderliği İletişim alt boyutu Aşırı Bilgi Yükünü azaltır.	Desteklenmedi
H4: Bilişim Liderliği Bilgi alt boyutu Aşırı Bilgi Yükünü azaltır.	Desteklendi
H5: Bilişim Liderliği Yönlendirme alt boyutu İletişim Yükünü azaltır.	Desteklendi
H6: Bilişim Liderliği İletişim alt boyutu İletişim Yükünü azaltır.	Desteklenmedi
H7: Bilişim Liderliği Bilgi alt boyutu İletişim Yükünü azaltır.	Desteklendi
H8: Bilişim Liderliği Yönlendirme alt boyutu Sistem Özellikleri Yükünü azaltır.	Desteklendi
H9: Bilişim Liderliği İletişim alt boyutu Sistem Özellikleri Yükünü azaltır.	Desteklenmedi
H10: Bilişim Liderliği Bilgi alt boyutu Sistem Özellikleri Yükünü azaltır.	Desteklendi

SONUÇ

Günümüzde bilgi teknolojileri kullanılmadan herhangi bir işletmenin var olması mümkün değildir. Zorunlu veya planlı olarak dijital dönüşüm her işletme için kaçınılmaz bir organizasyonel süreçtir. Dolayısıyla neredeyse her işletme dijitalleşmenin olumlu etkileri kadar olumsuz etkilerini de yaşamak durumunda kalacaktır. Bu çalışmada ele aldığımız aşırı teknoloji yükü ve bu kavramın alt boyutları olan aşırı bilgi yükü, iletişim yükü ve sistem özellikleri yükü bireyler işlerini yapmalarını zorlaştıracak bir unsurdur. Böyle bir durumda ise bilgi teknolojilerine ve dijital dönüşüme yapılan yatırımlar etkin ve verimli yatırımlar olmayacaktır. Bundan daha kötüsü müşteri için yaratılan değer zincirinde aksaklıklar olacak işletmenin başarısızlığına neden olabilecektir. Bu kaçınılmaz zorlukları aşmanın yolu diğer tüm problemlerin çözümünde olduğu etkili liderlik uygulamaları olacaktır. Tarih boyunca bireylerin ve organizasyonları ihtiyaçlarına uygun liderlik türleri ortaya çıkmıştır. Günümüzde çağın en önemli unsuru olan bilgi teknolojileri bilen, organizasyonel süreçlere, plan ve stratejilere bu teknolojilerin nasıl katkı yapacağını bilen ve bu konuda takipçilerini yönlendiren cesaretlendiren liderlere ihtiyaç vardır. Bu tip liderliğe bilişim liderliği (dijital liderlik, e-liderlik vb.) diyebiliriz. Yeni bir liderlik teorisinin de oluşmaya başladığına tanık oluyoruz.

Çalışmamızda bilişim liderliğinin aşırı teknoloji yükünün azaltılması yönünde etkili olabileceğine yönelik geliştirilen hipotezlerin testi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına aşırı teknoloji ve alt boyutlara yönelik yük algısının yaş, pozisyon, tecrübe ve eğitim durumuna göre farklı seviyelerde olduğu görülmüştür. Bu sonuçların dijital dönüşüm süreçlerinde

planlanacak eğitim programlarına ve sistem-insan uyumu çalışmalarına önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca bilişim liderliğinin aşırı teknoloji yükünü azalttığı ampirik olarak ortaya konmuştur. Bilişim liderliğinin yönlendirme ve bilgi alt boyutları aşırı teknoloji yükünün alt boyutları olan aşırı bilgi yükü, iletişim yükü ve sistem özellikleri yükünü azalttığı ampirik olarak tespit edilmiştir. Çalışmada regresyon analizleri anlamlı ancak etki güçleri düşük çıkmıştır. Bunun nedeni örneklem özellikleri olabilir. Bu nedenle benzer çalışmaların farklı örneklemelerle yapılması bu iki kavram arasındaki ilişkilerin anlaşılmasına katkı yapacaktır.

KAYNAKLAR

- Avidov-Ungar, O., Shamir-Inbal, T., & Blau, I. (2020). Typology of digital leadership roles tasked with integrating new technologies into teaching: Insights from metaphor analysis. *Journal of Research on Technology in Education*, 1–17.
<https://doi.org/10.1080/15391523.2020.1809035>
- Avolio, B. J., Kahai, S., & Dodge, G. E. (2000). E-Leadership: Implications For Theory, Research, and Practice. *Leadership Quarterly*, 11(4), 615. <https://doi.org/4369540>
- Avolio, B. J., & Kahai, S. S. (2003). Adding the “E” to E-Leadership: How it May Impact Your Leadership. *Organizational Dynamics*, 31(4), 325–338.
- Awamleh, R., Gardner, W. L., & Gardner, W. (1987). Perceptions of Leader Charisma and Effectiveness: the Effects of Vision Content, Delivery, and Organizational Performance. *Bass & Avolio*, 10(3), 345–373. [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(99\)00022-3](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(99)00022-3)
- Backonja, U. (2020). Understanding Support for a Nursing Informatics Leadership Pipeline: An ANI Emerging Leader Project. *Computers, Informatics, Nursing : CIN*, 38(11), 543–544. <https://doi.org/10.1097/CIN.0000000000000698>
- Băeşu, C., & Bejinaru, R. (2020). Knowledge management strategies for leadership in the digital business environment. *Proceedings of the International Conference on Business Excellence*, 14(1), 646–656. <https://doi.org/10.2478/picbe-2020-0061>
- Bai-Ngern, K., & Tubtiang, A. (2020). Leadership in the digital era. *2020 5th International STEM Education Conference, ISTEM-Ed 2020*, 127–130. <https://doi.org/10.1109/iSTEM-Ed50324.2020.9332712>
- Bass, B. M. (1990). From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision. *Organi. Organizational Dynamics*, 18(3), 19–31.
- Cahyadi, A., & Magda, R. (2021). Digital Leadership in the Economies of the G20 Countries: A Secondary Research. *Economies*, 9(1), 32. <https://doi.org/10.3390/economies9010032>
- Carlyle, T. (2012). *On Heroes , and the Heroic in History Edited by*. Andrewa UK Limited.
- Delpechitre, D., Black, H. G., & Farrish, J. (2019). The dark side of technology: examining the impact of technology overload on salespeople. *Journal of Business and Industrial Marketing*, 34(2), 317–337. <https://doi.org/10.1108/JBIM-03-2017-0057>
- Den Hartog, D. N., & Varburg, R. M. (1997). Charisma and rethoric: Communicative Techniques of International Business Leaders. *Leadership Quarterly*, 8(4), 355–391. [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(97\)90020-5](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(97)90020-5)
- El Sawy, O., Kræmmergaard, P., Henrik Amsinck, & Anders Lerbech Vinther. (2016). How

- LEGO Built the Foundations and Enterprise Capabilities for Digital Leadership. *MIS Quarterly Executive*, 15(2), 141–166.
- George, D., & Mallery, P. (2016). *IBM SPSS Statistics 23 Step by Step: A Simple Guide and Reference*. Routledge.
- George, W. (2006). Transformational Leadership. In *Enterprise Transformation: Understanding and Enabling Fundamental Change* (pp. 69–77).
<https://doi.org/10.1002/0470007826.ch4>
- Gierlich-Joas, M., Hess, T., & Neuburger, R. (2020). More self-organization, more control—or even both? Inverse transparency as a digital leadership concept. *Business Research*, 13(3), 921–947. <https://doi.org/10.1007/s40685-020-00130-0>
- Harris, K. J., Harris, R. B., Carlson, J. R., & Carlson, D. S. (2015). Resource loss from technology overload and its impact on work-family conflict: Can leaders help? *Computers in Human Behavior*, 50, 411–417. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.04.023>
- Hartog, D. N., Muijen, J. J., & Koopman, P. L. (1997). Transactional versus transformational leadership: An analysis of the MLQ. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70(1), 19–34. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8325.1997.tb00628.x>
- Hulin, C., Cudeck, R., Netemeyer, R., Dillon, W. R., McDonald, R., & Bearden, W. (2001). Cronbach's alpha on two-item scales. *Journal of Consumer Psychology*, 10(1–2), 55–69. https://doi.org/10.1207/S15327663JCP1001&2_05
- Iacobucci, D., & Duhachek, A. (2003). Advancing Alpha: Measuring Reliability with Confidence. *Journal of Consumer Psychology*, 13(4), 478–487.
https://doi.org/10.1207/S15327663JCP1304_14
- Ilies, R., Nahrgang, J. D., & Morgeson, F. P. (2007). Leader-member exchange and citizenship behaviors: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 92(1), 269–277. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.92.1.269>
- Jackson, N. C., & Dunn-Jensen, L. M. (2021). Leadership succession planning for today's digital transformation economy: Key factors to build for competency and innovation. *Business Horizons*, 64(2), 273–284. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2020.11.008>
- Johnson, C. E., & Hackman, M. Z. (2018). *Leadership: A communication perspective*. Waveland Press.
- Karr-Wisniewski, P., & Lu, Y. (2010). When more is too much: Operationalizing technology overload and exploring its impact on knowledge worker productivity. *Computers in Human Behavior*, 26(5), 1061–1072. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.03.008>
- Lee, A. R., Son, S. M., & Kim, K. K. (2016). Information and communication technology overload and social networking service fatigue: A stress perspective. *Computers in Human Behavior*, 55, 51–61. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.08.011>
- Li, W., Liu, K., Belitski, M., Ghobadian, A., & O'Regan, N. (2016). E-Leadership through strategic alignment: An empirical study of small- and medium-sized enterprises in the digital age. *Journal of Information Technology*, 31(2), 185–206. <https://doi.org/10.1057/jit.2016.10>
- Manole, I. (2014). Virtual Teams and E-leadership in the Context of Competitive Environment -Literature Review. *Journal of Economic Development Environment and People*, 3(3), 72–76. <http://jedep.spiruharet.ro>
- McLean, H., & Ewart, J. (2020). Political Leadership in Disaster and Crisis Communication

- and Management. In *Political Leadership in Disaster and Crisis Communication and Management*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-42901-0>
- Northhouse, P. G. (1998). *Leadership: Theory and practice*. SAGE.
- Sandoval-Reyes, J., Acosta-Prado, J. C., & Sanchís-Pedregosa, C. (2019). Relationship amongst technology use, work overload, and psychological detachment from work. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(23), 1–11. <https://doi.org/10.3390/ijerph16234602>
- Schwarz Müller, T., Brosi, P., Duman, D., & Welp, I. M. (2018). How does the digital transformation affect organizations? Key themes of change in work design and leadership. *Management Review*, 29(2), 114–138. <https://doi.org/10.5771/0935-9915-2018-2-114>
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics*. Pearson Education Limited.
- Tarafdar, M., Tu, Q., Ragu-Nathan, B. S., & Ragu-Nathan, T. S. (2007). The impact of technostress on role stress and productivity. *Journal of Management Information Systems*, 24(1), 301–328. <https://doi.org/10.2753/MIS0742-1222240109>
- Uhl-Bien, M. (2006). Relational Leadership Theory: Exploring the social processes of leadership and organizing. *Leadership Quarterly*, 17(6), 654–676. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2006.10.007>
- Ulutaş, M. (2018). Bilişim liderliği ölçeği: Bir ölçek geliştirme çalışması. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 47(47), 105–124. <https://doi.org/10.15285/maruaebd.2739>
- Weiner, J., Tanniru, M., Khuntia, J., Bobryk, D., Naik, M., & LePage, K. (2016). Digital leadership in action in a hospital through a real time dashboard system implementation and experience. *Journal of Hospital Administration*, 5(4), 34. <https://doi.org/10.5430/jha.v5n4p34>
- Yu, E. S. K., & Mylopoulos, J. (1994). Understanding “why” in software process modelling, analysis, and design. *Proceedings - International Conference on Software Engineering*, 159–168. <https://doi.org/10.1109/icse.1994.296775>
- Yukl, G. (1999). An evaluation of conceptual weaknesses in transformational and charismatic leadership theories. *Leadership Quarterly*, 10(2), 285–305. [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(99\)00013-2](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(99)00013-2)
- Yukl, G. (2008). *Leadership in Organizations, Seventh Edition*. Pearson Prentice Hall.
- Zeike, S., Bradbury, K., Lindert, L., & Pfaff, H. (2019). Digital leadership skills and associations with psychological well-being. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(14), 1–12. <https://doi.org/10.3390/ijerph16142628>
- Zhu, W., He, H., Treviño, L. K., Chao, M. M., & Wang, W. (2015). Ethical leadership and follower voice and performance: The role of follower identifications and entity morality beliefs. *Leadership Quarterly*, 26(5), 702–718. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2015.01.004>

KLASİK DÖNEM OSMANLI MİHRAPLARINDAN BAZI ÖRNEKLER

Dr. Öğretim Üyesi Beste ÇOK
Dumlupınar Üniversitesi

Özet: 1501-1703 yıllarını kapsayan klasik dönem olarak bilinen bu dönemde, sivil mimarinin oldukça zayıf olduğu, buna karşın kamu yapılarının çoğaldığı ve eş değerde dini yapıların da çoğalarak oldukça görkemli bir şekilde inşa edildiği görülmektedir. Klasik dönem Osmanlı mimarisi dini yapılarından olan cami ve mescitlerde, mihrapların da ayrıca önemli bir yer tuttuğu gözlemlenmiştir. Özellikle Ayasofya'dan ilham alınan Osmanlı dini mimarisinin en önemli eserleri, çoğunlukla İstanbul'da toplanmıştır. Sultan Ahmet Camii, Bayezid Cami, Selimiye Cami, Yeni Cami, Şehzade Cami bunlardan bazılarıdır. Sözü geçen camilerin mihrapları incelendiğinde en önemli ortak özelliklerinden birinin, malzeme olarak klasik dönemin gösteriş ve ihtişamına da vurgu yapar nitelikte olan, mermer malzemenin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bir diğer ortak özelliği de kavsara kısmında, geneli itibariyle renk bakımından yaldız rengi seçildiği gözlemlenmiştir.

Çoğunlukla mukarnas süslemelerinde göze çarpan altın renginin de yine dönemin ihtişamını vurgulayarak önemli bir yer tuttuğu da ayrıca saptanmıştır. Klasik Döneme ait bu mihrapların süslemelerinde, üslup bakımından özellikle kiliseden camiye çevrilen örneklerden de esinlenilerek, yeni bir süsleme üslubu oluşturulduğu kanısına varılmıştır. Söz konusu bu üslupta yabancı sanatçılardan da etkilenilmiş olma ihtimali de göz önüne alınarak, gerekli saptamalar yapılmıştır.

Osmanlının daha çok barok döneminde rastlanılan ve önemli bir yeri olan, süsleme unsurlarından naturalist çiçek motiflerine, aslında barok dönemden çok daha önce, klasik dönemde mihraplarda görülmeye başlandığı da yine çalışmamızla birlikte tespit edilmiştir. Sözü geçen naturalist çiçekler klasik dönem Osmanlı mihraplarında geneli itibariyle kavsara süslemelerinde yer aldığı da ayrıca gözlemlenmiştir. Çalışmada klasik döneme ait cami mihraplarının kendi aralarında benzer yönleri ve ayrılan yönleri tespit edilerek, süslemeleri açısından da detaylı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik, Osmanlı, Mihrap, Mimari, Süsleme

SOME EXAMPLES OF CLASSICAL ERA OTTOMAN MIHRABS

Abstract: In this period, which is known as the classical period covering the years 1501-1703, it is seen that civil architecture was very weak, however, public buildings proliferated and equivalent religious buildings were built in a rather magnificent way. It has been observed that mihrabs also have an important place in mosques and masjids, which are religious structures of classical Ottoman architecture. The most important works of Ottoman religious architecture, especially inspired by Hagia Sophia, were mostly collected in Istanbul. Sultan Ahmet Mosque, Bayezid Mosque, Selimiye Mosque, Yeni Mosque, Şehzade Mosque are some of them. When the mihrabs of the mentioned mosques were examined, it was observed

that one of the most important common features was the use of marble material, which also emphasizes the splendor and splendor of the classical period.

Another common feature is that the gilding color is generally chosen in terms of color in the Kavsara section. It has also been found that the color of gold, which stands out mostly in the stalactite ornaments, also emphasizes the magnificence of the period, and has an important place. It was concluded that a new style of decoration was created by inspiring especially from the examples that were converted from a church to a mosque in the decoration of these altars belonging to the Classical Period. In this style, determinations were made considering the possibility of being influenced by foreign artists.

It has been determined that naturalist floral motifs, which were found in the baroque period of the Ottoman Empire and had an important place, were actually seen in the altars in the classical period, long before the baroque period. It has also been observed that the aforementioned naturalist flowers are generally included in the decoration of the kavsara in the classical period Ottoman mihrabs. In the study, the similar aspects and diverging aspects of mosque altars belonging to the classical period were determined and tried to be dealt with in detail in terms of their ornaments.

Keywords: Classical, Ottoman, Mihrab, Architecture, Decoration.

GİRİŞ

Cami, mescitler ile namazgâhlarda kible yönünde belirleyici mimari unsur olarak bilinen mihraplar¹, Klasik Osmanlı Dönemi dini yapılarında da bu amaçla inşa edilerek ve genellikle etrafı çerçevelenmiş, duvarda küçük bir girinti biçiminde yapılmıştır. Klasik Osmanlı dönemi mimarisini ve dolayısıyla bu döneme ait olan konumuzu teşkil eden mihraplarını irdelerken, Anadolu dışı sanatsal etki ve oluşumları da ayrıntılı olarak irdelemek gerekmektedir. Bu oluşum ve etki sürecini ise dini yapılardan olan camiler, mescitler, namazgâhlar, medrese ve türbeler ve diğer yapı grupları içerisinde incelemek daha sağlıklı olacaktır. Bu yönüyle ele alındığında çok geniş, oldukça kapsamlı bir çalışma sürecini gerektiren çalışmamız ise kongre bildiri metninde gerekli nedenlerden dolayı kısıtlamak ve bu nedenle Klasik Osmanlı Dönemine ait olan en önemli örnekleriyle, gerek mimari ve gerekse süsleme özellikleri bakımından incelemek üzere konu içerisinde ele alınmıştır.

1- Sultan Ahmet Cami Mihrabı

Büyük bir kısmı mermer malzemeden olan mihrap iki yanda uzun sütunçelerle sınırlandırılmış olup sütunçeler üstte âlem şeklinde sonlanmıştır (Çelebi, 1928, s.38). Mihrabın üst kısmında üçgen alınlık şeklinde bir taç kısmı uzanmaktadır. Mihrap elemanlarından olan tepelik olarak ta adlandırılan taç formu gelişen bu kısım tamamen yaldızdan yapılmış olup; süsleme olarak ise stilize edilmiş çiçek motiflerinden oluşmuş, bitkisel bir kompozisyon taç kısmının tamamını kaplamıştır. Sözü geçen tepelik kısmı ve mihrap kavsarası arasında yer alan alınlık elemanı olarak bilinen alanda ise 2 adet dikdörtgen formu hat yazılar yer almaktadır. Bu

¹ Detaylı bilgi için bkz. Çok, B. "Anadolu Selçuklu Dönemi Çinili Mihraplarda Tezyinat" Doktora Tezi, 2018, Isparta.

panoda hat yazı olarak “Bunun üzerine Rabbi onu güzel bir şekilde kabul buyurdu ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi, Zekerıyyâ’yı da onun bakımıyla görevlendirdi. Zekerıyyâ, onun bulunduğu bölmeye her girişinde yanında bir yiyecek bulurdu. “Meryem! Bu sana nereden geldi?” derdi. O da “Bu, Allah katından” diye cevap verirdi. Zira Allah, dilediğine hesapsız rızık verir.” (Ali İmran 37) ayetleri yer almıştır (İslam Ansiklopedisi C.37, s.497-503).

Mihrabın kavsara kısmında 8 sıra üst üste binmiş olan mukarnas yuvalarında herhangi bir süslemeye gidilmemiş, süslemeler kavsara üst kısmında iki eşit parçaya ayrılan köşelik kısmında yıldız renginde uygulanmıştır (Aslanapa,1986, s. 324-338). Sözü geçen bu süslemelerde sanatçı tepelik kısmında uygulamış olduğu stilize edilmiş çiçek motiflerini de bu üçgen köşelik kısımlarda da tekrar etmiştir (Res.1).

2- Beyazıd Cami Mihrabı

Caminin mihrabı sekiz sıra stalâktitli ve uçları püsküllü olan yedi kenarlı bir girinti halinde olup, kenarların iç yüzleri yukarda sivri kemerlerle son bulmaktadır (Yüksel, 1983, s.191). Sade bir silmenin içinde, burmalı sivri kemerin aynaları rumî oymalarla süslüdür. Dönen kum saatleri, siyahlı beyazlı mermerden olup estetik açıdan oldukça zarif bir görümün sunar. Mihrabın mukarnas yuvalarında ise herhangi bir süslemeye gidilmemiş, yalın olarak bırakılmıştır. Mihrabın kavsara ile tepelik arasında kalan hemen üzerindeki Ayet-i Kerime'nin hattı-nın Şeyh Hamdullah'a ait olduğu söylenmekle birlikte (Yüksel, 1983, s.191) günümüzde ise böyle bir yazı bulunmamaktadır (Res.2).

3- Yeni Cami Mihrabı (Valide Sultan Cami)

Klasik Osmanlı mimarisinin revaklı avlulu şemasını devam ettiren² cami merkezî plana sahiptir (Çobanoğlu, 2013,s439). Mermer malzemededen yapılan mihrap iki yanında zarif sütunçelere sahip mukarnaslı bir niş biçimindedir. Üstte iki satır halinde kitâbe yer almaktadır. İki yanda uçları alem şeklinde sonuçlanan uzun sütunçelerle sınırlanan mihrapta, üstte iri bir mukarnas dizisi ve bitkisel süslemeli üçgen bir alınlık bulunmaktadır. Sözü geçen bitkisel süslemelerde Türk sanatında bir çok alanda da sık rastlanan rumi motifi, zarif kıvrımlı helezonlar üzerine yerleştirilerek, ritmik bir biçimde tekrar etmiştir (Res.3).

4- Şehzade Cami Mihrabı

Mimar Sinan, mimarbaşı unvanı ile inşa ettiği bu ilk selâtin camiinde³ eş büyüklüklerde tutulan harim ve avlu bölümlerini mutlak bir geometrinin hâkim olduğu simetrik plan şeması içinde değerlendirerek ele almıştır (Orman,2010, s.483-485).

² Detaylı bilgi için bkz. Kuban, 2007, s. 370-379; Ülgen, 1942, s. 387-397; Ünsal, 1950, s. 24-27.

³ Selatin Camiler Sultanların adına yaptırılan ve çoğunlukla dönemin padişahının önemli bir askeri zafer kazanması, bu zaferle birlikte önemli bir savaş ganimeti ele geçirmesi gerekirdi. Selatin camilerinin yapımına devlet kasasından takviye olmaz, yalnızca padişahın kişisel serveti kullanılırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İslam Ansiklopedisi, 1993, C.7, s.46-56.

Yine Mimar Sinan'ın ıraklık eserim diye adlandırdığı Şehzade Cami (Çelebi, 1969, s.254-255) mihrabında tamamen mermer malzeme kullanılarak, çok az bir kısmında yaldız kullanıldığı görülmektedir. Mihrabın iki yanında uçlarında âlem bulunan stneler uzanmıştır. Mihrabın en st kısmını kaplayan tepelik kısmında ta bir form uygulanarak süslemelerinde ise alanı kaplayan rumi motiflerinden kıvrımlı hatlarda diyagonal bir şekilde gelişen helezonlardan oluşmuş zarif bir kompozisyon yer almıştır. Tepelik kısmının hemen alt kısmında kavsaranın da hemen st kısmını oluşturan alınlık kısmında, dikdörtgen formlu yaldız renginde bir hat yazı kuşağı yer almıştır. Kavsara kısmında yer alan mukarnas yuvaları ile köşelik kısmında herhangi bir süslemeye gidilmemiştir (Res.4).

5- Selimiye Cami Mihrabı

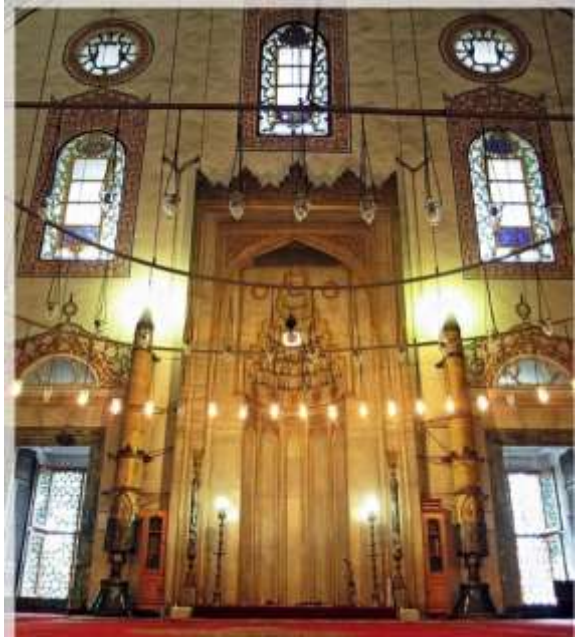
Osmanlı mimarisinin ulaştığı en yüksek düzeyi temsil eden ve Mimar Sinan'ın ustalık eserim diye nitelendirdiğı Selimiye cami (Kuran,1986, s. 348-349; nal,1993, s. 87-102) mihrabı, orta mekânın kible yönüne doğıru büyük bir girinti yapmasıyla harimin uzantısı halinde oluşturulmuş bir sofanın duvarı üzerinde yükselmektedir. Dıştan bakıldığında oldukça düz ve yüksek bir perde gibi yükselen kible duvarı için bir destek şeklinde tasarımlanmış ve yarım kubbeyle örtülmüştür.

Mihrabın genel görünümü itibarıyla pek fazla süslemeye gidilmediğı gözlemlenmiştir. Ancak ilginç bir tespittir şudur ki; yapının diğeri süsleme unsurlarında yoğun bir şekilde süslemeye gidilip, mihrap bölümünde özellikle sade bırakılması da düşündürücüdür. Sanatçının muhtemelern dini duygular içersinde, özellikle kible yönünü belirten mihrap gibi önemli bir unsur, dini bir atmosferi gz önünde tutarak, bilinçli bir biçimde sade bırakılmasından yana bir tavır sergilediğıne dair ayrıca olası tahminlerimiz arasında yer aldığını söylemek mümkündür. Tamamen mermer malzemeden yapılmış olan mihrap mukarnaslı olup iki yanı kabaralıdır. Diğeri Osmanlı mihraplarından ayıran en önemli özelliğı de bünyesinde barındırdığı bu iki adet kabaradır. Kabara⁴ süsleme unsurunu taşıyan tek mihrap olması açısından da ayrıca önem arzetmektedir. Mihrabın en st kısmını oluşturan tepelik bölümünde ise oldukça zengin bir taş işiliğı dikkati çekmektedir (Res.5).

⁴ Kabara: Taş yüzey üzerine bezeme amacıyla yapılan yarım küre biçiminde kabartma ss gesi. Genellikle Osmanlı revaklarında iki kemer arasında kalan üçgen biçimli yüzeyin ortasına konulur. Taçkapı alınlıkları üzerinde de görülen mimari süsleme unsurudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Sözen-Uğur Tanyeli, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, s.152.

Resim 1- Sultan Ahmet Cami Mihrabı,

Resim 2- Beyazid Cami Mihrabı

Resim 3- Yeni Cami Mihrabı

Resim 4- Şehzade Cami Mihrabı

Resim 5- Selimiye Cami Mihrabı

SONUÇ

Klasik dönemin mimarlarının genel yaklaşımı yüksek ve görkemli yapılar inşa etmek yönündeydi. Bu sebepten erken dönemde uygulanmaya başlanan kubbeli ve merkezî planlı yapılar, klasik dönemde daha anıtsal ölçeklerde uygulandı. Bu dönemi etkileyen önemli yapılardan birisi de 537 yılında inşa edilen Ayasofya idi⁵. Klasik dönem mimarisinde erken dönem etkisi hala sürmekle birlikte, mimari ve süsleme özellikleri bakımından klasik özellikler de kendini kayda değer bir biçimde hissettirmektedir. Bu dönemde klasik formların belirmeğe başladığı, gerek mimari ve gerek diğer yapı unsurlarında olduğu gibi mihraplarda da açıkça gözlemlenmektedir. Özellikle İstanbul Şehzade Camisi mihrabı ile II. Bayezid Camisi mihrabı, Klasik Dönem başlarında görülen yeni denemelere seçkin birer örnek teşkil etmektedir.

Malzeme olarak küfeki taşı ve mermerin sıklıkla kullanıldığı klasik dönem yapılarının tasarımında genelde yukarıdan aşağıya inildikçe genişleyen bir tasarım kompozisyonu hâkim olmuştur. Ancak mihrapların, form ve şekil bakımından böyle bir uygulamaya pek uygun olmadığı da düşünülecek olursa, mihrap tasarımlarında bu tarz bir uygulamaya gidilmediğini söylemek mümkündür.

Klasik dönem Osmanlı mihraplarında malzeme olarak çoğunlukla mermer, mermerin yanı sıra taş ve tuğla da kullanılmış olup, fazla renklendirmeye gidilmeden genellikle yaldız kullanıldığı saptanmıştır. Anadolu Selçuklu döneminden beri süre gelen Sultan camilerinde, klasik dönemde de anıtsal boyutlardaki bu tür mermer malzemeli mihraplar, gerek dış

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fossati, G., 1852; Eyice, S., İ.A., 1991)

görünümleri ve gerekse ölçüleri bakımından son derece orantılı olup, cephe düzeni, taç formu tepelikleri, zarif mukarnas kavsaralı dolgusu, poligonal dizilimli nişleri, etrafı silmelerle çevrili üçgen köşelikleri ile klasik dönemin karakteristik özelliklerini fazlasıyla yansıtır.

KAYNAKÇA

- Aslanapa, A., 1986, Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul.
- Çelebi, E., 1928, Seyahatnâme, I-VI, İstanbul 1314-18; VII-X, İstanbul 1928-38.
- Çelebi, E., 1969, Seyahatnâme (haz. Zuhuri Danışman), İstanbul, I, 254-255.
- Çobanoğlu, A.V., 2009, "Sultan Ahmed Cami ve Külliyesi" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.37, ss.497-503.
- Çobanoğlu, A.V., 2013, "Yeni Cami ve Külliyesi" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.43, ss.439-442.
- Çok, B. 2018, "Anadolu Selçuklu Dönemi Çinili Mihraplarda Tezyinat" Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Eyice, S., 1991, "Ayasofya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.4, ss.206-210.
- Fossati, G., 1852, Aya Sophia of Constantinople as Recently Restored by Order of H. M. the Sultan Abdul-Medjid, London.
- Kuran, A., 1986, Mimar Sinan, İstanbul.
- Kuban, D., 2007, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul.
- Mülâyim, S., Çobanoğlu, A.V., 2009, "Selimiye Camii Ve Külliyesi" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul, s.430-434.
- Önkal, A., Bozkurt, N., 1993, "Cami" *TDV İslam Ansiklopedisi* C.7, s.46-56, İstanbul.
- Ülgen, A.S., 1942, "Yenicami", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, s. 387-397.
- Sözen, M., -Tanyeli, U., 2012, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Ünal, R.Ü., 1993 "Selimiye Camii", Edirne, Ankara.
- Ünsal, B., 1950, "Türk Mimarisinin Şaheserlerinden Yeni Cami", *Mimarlık*, S.4, Ankara, s. 24-27.
- Yüksel, İ.A. 1983, Osmanlı Mimarisinde. II. Bayezid ve Y. Selim Devri, İstanbul Fetih Cemiyeti YY. İstanbul.

SÜLEYMANİYE CAMİİ REVZENLERİNİN TEZYİNATLARI

Sanatta Yeterlik Öğrencisi Lale YILDIR

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Geleneksel Türk
Sanatları Anasanat Dalı

Özet: Geleneksel Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde renkli veya renksiz camların alçıdan formların içine özel bir teknikle yerleştirmesiyle oluşturulan tezyinatlı pencerelere revzen denilmektedir. İç mekanların aydınlatılmasında kullanılan revzenler Avrupa sanatının kurşun çerçeveli vitraylarından yapım teknikleri ve üzerindeki konular bakımından farklıdır. Osmanlı döneminden itibaren camilerin aydınlatılmasında çift camlı bir düzenlemeye geçilmiştir. Renksiz ve daha kalın camların kullanıldığı dış cephedeki pencerelerin petekleri yuvarlak, elips ve filgözü şeklindedir, bu pencerelerin dış hatları yapıldıkları dönem özelliklerine göre üzeri kemerli dörtköşe, dikdörtgen, daire ya da elips formundadır. İç cephedeki uygulamalarda ise ince renkli camlar “revzen çatması” denilen ince cidarlı alçıdan dekoratif şebekelerin içinde rûmî kompozisyonlar, geometrik tasarımlar ve geçmeler, klasik döneme ait bitkisel tasarımlar, vazolarda natüralist lâle ve karanfiller, hüsn-î hat örneklerinden çeşitli istifler bulunmaktadır. Revzenlerdeki bu kompozisyonlar Ehl-i Hiref teşkilâtındaki “camgerân” adı verilen sanatkârlar tarafından dönemin beğeni ve üslûbuna göre tasarlanmaktaydı. Mimar Sinan’ın XVI. yüzyıl “kalfalık eseri” olarak tanımladığı Süleymaniye Camii 238 pencereden ışık almaktadır. Tezyinatlı revzenleri klasik dönemin en güzel örneklerindendir ve tamamı caminin mihrap yönündedir. Sade ve açık tonlardaki tasarımlarıyla caminin iç mekânını daha aydınlık ve ferah gösterirler. Bu revzenlerin tezyinatlarını ortaya koymayı amaçlayan çalışmada, kubbe kasnağından itibaren revzenlerin fotoğrafları çekilerek, mihrap cephesindekilerin ölçekli çizimleri elle yapılmıştır. Bu revzenlerdeki motif ve kompozisyonlar İslam düşünce ve kültürüyle de irtibatlandırılarak sembolik anlamları ortaya konmuş, dönemin beğeni ve üslûbuna göre değerlendirmiştir. Araştırma mihrap cephesindeki yuvarlak ve kemerli 60 adet revzen çatmasını içeren 5 farklı revzenin çizimini kapsamaktadır. Bunlardan bazı parçaların zaman içerisinde yıpranıp aslına uygun restore edilmediği geçmiş dönem fotoğraflarıyla mukayese edildiğinde saptanmıştır. Desenleri eksik olan bazı revzenlerden simetrik olanları ise yapılan çizimlerde tamamlanarak tasarımların bütünü ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Revzen, Süleymaniye Camii, Tezyinat

ADORNMENTS OF SULEYMANİYE MOSQUE'S STAINED GLASSES

Abstract: In Seljuk and Ottoman architecture, vitrals — stained glasses surrounded by plaster molding in order to create ornamental designs and compositions that functioned as interior lighting features. They differ from Medieval Stained Glass seen across Europe by manufacturing techniques and depicted themes. Since the Ottoman era, double-glass technique has been used in mosques for lighting purposes. For honeycomb-design exterior

windows, colorless sheet glass is used, and these outer windows come in circular, elliptic and elephant-eye (filgözü) shapes. For interior windows, colored glasses are placed inside plaster holding and frames. The designs have pastoral compositions including flowers within vases, rumis, and the calligraphic inscriptions (hat) of verses from Quran, and of the great names of the God. This article aims to explore the adornments of the stained glasses in Süleymaniye. A 16th century Mosque from Sinan the Architect during the time he served as the chief designer for the Sultan. All the stained glasses in the mosque are centered around the altar. The stained glasses at Süleymaniye were photographed from 90° angle, scaled and hand drawn illustrations were made by the researcher. Motives and compositions were affiliated with Islamic Culture, and assessed in compliance with the style and symbolic meanings of that era. The study consists of five different circular and arched stained glass forms and 60 detailed illustrations. In the making of the illustrations the researcher used axial symmetry in order to completed worn-out / absent details from old photos and then compared the illustrations with the photographs of the current renovation. Upon comparisons, the designs did not match, researcher arrived at the conclusion that the restoration of the stained glass was not made loyal to the original design and certain patterns are missing.

Keywords: Stained glass, Suleymaniye Mosque, Adornment

GİRİŞ

Bir caminin iç mekânını ortaya çıkaran ve bir bütün olarak algılamamızı sağlayan ışıktır. Gün ışığının bilinçli kullanımıyla doğru aydınlatılan bir camide yapılan ibadetler huzur ve mutluluk içinde yerine getirilir.

Camilerde doğal aydınlatmayı etkileyen faktörler iklim koşulları, çevre şartları, maddi imkânlar, iç mekânda kullanılan malzeme ve bezemedir (Doğan, 2013).

Aydınlatmayı olumsuz yönde etkileyen sebeplerin başında iklim koşulları gelmektedir. İklimin soğuk ya da çok sıcak olduğu bölgelerde aşırı soğuk ya da sıcaktan korunmak için duvarlara daha az pencere açıldığı ve bu pencerelerin daha küçük yapıldığı görülmektedir. Sıcak iklimlerde iç mekândaki doğal aydınlatmayı engelleyen bu duruma çözüm olarak, güneş ışınlarının vurmadığı diğer dış duvarlarda daha büyük pencereler açma yoluna gidildiği veya avlulu camiler inşa edildiği bilinmektedir (Demir, 1986; Çam, 1997; Doğan 2013).

İslâm mimarîsi içinde iki büyük üslûp pencereli duvarı önemli bir tasarım ögesi olarak geliştirmiştir. Bunlar Mısır Memlûk ve Osmanlı üslûplarıdır. Osmanlılar duvarı plastik bir etki vasıtası olarak görmemişlerdir. Osmanlı mimarîsi Sinan'dan önce daha ziyade taşıyıcı nitelikte ve daha az pencereli, bir bakıma rustik bir duvar mimarisidir. Önceleri mekânı çevreleyen unsurlar Sinan için kendi başına bir değer taşımamış, taşıyıcı sistemin artikülasyonları arasında ışıklı perdeler olarak yer almışlardır. Osmanlı mimarî tarihinde camilerin cephelerinin pencereli taşıyıcı duvar kimliğinden çıkarak adeta bir saray cephesi niteliğinde galeriler haline dönüşmesi Mimar Sinan'ın “çıraklık eseri” olarak adlandırdığı

Şehzade Camii ile başlar. Bundan sonra duvar kütlesi değişik derinlikteki pencerelerin ışığında erir ve galerilerin gölgesinde örtü sisteminin payandaları ağırlıklarını hissettirmezler (Kuban, 1988).

Mimar Sinan, kubbenin beden duvarına oturduğundaki masif ve penceresiz anlayışı bütünüyle değiştirerek, geliştirdiği yeni teknik çözümlerle, bu duvarlarda birbirini izleyen sıralar halinde pencere boşlukları oluşturmuş ve iç mekânın ferah ve aydınlık olması için farklı yöntemler geliştirmiştir (Sönmez, 1988; Edman, 1966; Doğan, 2013).

Mimar Sinan mekân-ışık ilişkisine yeni bir anlam kazandırmıştır. Bu sayede Osmanlı klasik dönem camilerinin ışık içinde yüzdüğü söylenir. Cami içinde kubbenin eteğinden zemin çizgisine kadar değişik boyut, biçim ve ışık geçirgenliği olan pencere dizileri bir ışık hiyerarşisi oluştururlar. En üstte kubbe kasnağının çevresindeki pencere bantı hem içerisini aydınlatır, hem de kubbeyi vurgular. Ancak kasnak pencereleri caminin asıl ışık kaynağı değildirler. Bunların görevi ışığı alçı pencerelerle kontrol ederek, kubbe kaidesini ve kubbeyi aydınlatmakla sınırlıdır. Daha aşağıda, büyük strüktüel kemerler içinde farklı boyutlarda açılmış pencereler özellikle yan cephelerden ve galerilerden ışığı en yoğun şekilde ve doğrudan sağlarlar. Mihrap duvarlarında da her yükseklikte pencereler açılmıştır. Ancak namaz kılanların gözünü almaması için özellikle bu duvarların pencerelerinde renkli camlar kullanılmıştır, renkli ışıklı bir duvara karşı namaz kılanın tadını ilk kez Mimar Sinan ortaya koymuştur. Mihrap girintisi dışında hemen hemen düz olan bu duvarlarda pencere düzeni Sinan'ın elinde, basit sıralamalar, ritimler ötesinde olağanüstü bir tasarım aracı olarak kullanılmıştır. Özellikle Süleymaniye Camii kible cephesi, Üsküdar Mihrimah Sultan Camii kible cephesi ve Selimiye Camii yan cepheleri, gerçekten olağanüstü bir pencereli duvar manipülasyonu sergilerler ve Sinan'ın dehasına tanıklık ederler (Kuban, 1988).

Mihrap cephesindeki pencerelerin tamamında revzenlere rastlanılmaktadır. Başlangıçta bir süs unsuru gibi görülen bu pencereler özellikle klasik dönemle beraber, iç mekâna yansıyan ışığı kontrol etmekte kullanılmıştır ve Mimar Sinan bu pencereleri ışığı kontrol etme amacından ziyade, mihrap duvarını vurgulamak maksadıyla kullanmıştır (Doğan, 2013).

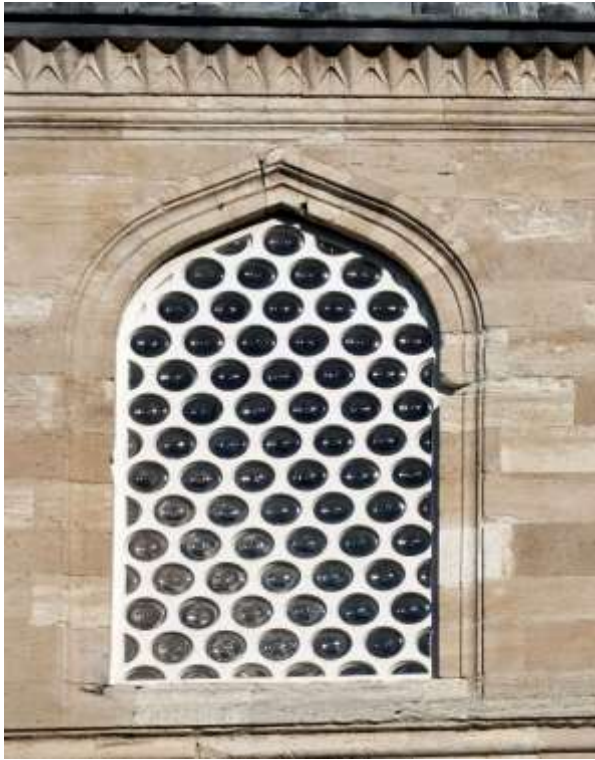
Asıl adı "revzen-i menkûş" olan ve daha çok cami duvarlarının iç yüzlerinde görülen bezemeli sabit pencere camlarına günümüzde "revzen" ya da "vitray" da denilmektedir. Ancak revzenler Avrupa sanatının kurşun çerçeveli vitraylarından yapım teknikleri ve konuları bakımından farklıdır (Özgümüş, 1993).

Osmanlı sanatında görülen "nakışlı revzen" vitray sayılmamaktadır. Sebebi, Avrupa sanatındaki renkli camların kurşun, Osmanlı sanatındakilerin ise alçı şeritler aracılığı ile biraraya getirilmesidir (Ülgen, 1962).

Avrupa sanatının kurşun çerçeveli vitraylarının gelişiminde büyük etkisi olan Bizans örnekleri de yapım tekniği bakımından Osmanlılar'inkinden farklıdır. Bizans vitraylarında geometrik biçimli (köşeli veya yuvarlak) küçük cam levhalar renklendirilerek veya bezenerek ahşap, pişmiş toprak, taş veya kurşun çerçevelere geçirilmiştir. Bizans vitray örneklerinin olduğu en

önemli yapılar San Vitale Kilisesi (Zeyrek Camii) ve Khorra Manastır Kilisesi (Kariye Camii)dir (Özgümüş, 1993).

Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde de renkli camlarla süslü pencerelerin olduğu bilinmektedir (Doğan, 2013). Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait nakışlı pencerelerde, camlar alçı şebekeler içinde yer aldığı için farklı özelliktedirler. Osmanlı pencerelerinde ayrıca çift camlı düzenleme bulunmaktadır. Dışlık denilen petek pencerelerde alçı çerçeve içinde renksiz ve geometrik kesimli camlar kullanılmıştır. Bu petekler yuvarlak, beyzi veya filgözü şeklindedirler. Dıştaki revzenler ise sadece renksiz ve kalın camlardan yapılmışlardır (Özgümüş, 1993) (bk. F.1, F.2).

F.1 Süleymaniye Camii, üzeri kemerli dikdörtgen formlu, yuvarlak petekli dışlık (Yıldır, 2017)

F.2 Üsküdar Mihrimah Sultan Camii, üzeri kemerli dikdörtgen formlu, filgözlü petekli dışlık (Yıldır, 2017)

Alçı pencerelerin dış hatları, yapıldıkları devrin üslûp ve zevkine göre üzerleri kemerli dört köşe, dik dört köşe, dairevi ya da beyzî olarak tasarlanmışlardır (Erhan, 2016).

İç cephede kullanılan camlar ise renkli ve daha incedir. Bu renkli cam parçaları, revzen çatması denilen alçıdan dekoratif şebekelerin içine yerleştirilirler. Elde edilen nakışlı pencere çerçevesi pencere açıklığının iç kısmına monte edilir. Bunların desenleri çok çeşitli ve göz alıcıdır (Özgümüş, 1993). Tasarımlarında hendesî ve nebatî unsurlar, saksıda ya da vazoda lâleler, karanfiller ve diğer çiçekler, hüsn-i hat örneklerinden istifler, Hz. Peygamber (s.a.v) ve din alîmlerinin isimleri yer alır (Erhan, 2018).

XVI. yüzyıldan kaldığı düşünülen renkli, nakışlı pencerelerin en güzel ve orijinal olduğu düşünülen örnekleri İstanbul Süleymaniye Camii ve Üsküdar Mihrimah Camii'ndedir.

İstanbul Süleymaniye Camii ve Külliyesi değişik işlevleri olan farklı yapı tiplerinin bir arada planlandığı, geleneksel külliye kavramının ilk akla gelen örneklerindendir (Mülayim, 2010). Süleymaniye Külliyesi, 1550-1557 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman'ın isteği üzerine İstanbul'un Süleymaniye bölgesinde Mimar Sinan'a inşa ettirilmiştir. Külliye; cami, altı medrese, tabhâne, imaret, kervansaray, bîmarhane, hamam, sıbyan mektebi ve dükkânlar ile Kanuni ve Hürrem Sultan türbelerinden meydana gelmiştir (Yenigün, 2013).

Türkler için Süleymaniye bir cami olmaktan çok kurumsallaşmış bir sosyal düşünce, bütün bir tarihi özümseyen bir imgedir. İmparatorluğun en simgesel yapısı, peyzaj içindeki konumu ile İstanbul'un en güzel silüetinin egemen ögesidir (Kuban, 1994), (bk. F.4). Mimari açıdan Sinan okulunun zirve noktalarından birini temsil eder, külliye'nin odak yapısı olan caminin, Sinan tarafından "kalfalık eseri" olarak tanımlanması da büyük ustanın mimaride sürekli ilerleme heyecanının bir ifadesidir (Mülayim, 2010).

AMAÇ

Süleymaniye Camii'nin revzenlerinin tezyinatlarını ortaya koymayı amaçlayan çalışmada, kubbe kasnağından zemin seviyesine kadar tüm revzenlerin fotoğrafları çekilmiş, mihrap cephesindeki tezyinatlı revzenlerin çizimleri ise bu fotoğraflara dayanarak elle yapılmıştır. Bu revzenlerdeki motif ve kompozisyonlar, dönemin beğeni ve üslûbu göz önünde bulundurularak değerlendirilmiş, İslam düşünce ve kültürüyle de irtibatlandırılarak sembolik anlamlarıyla ortaya konmuştur.

YÖNTEM

Süleymaniye Camii revzenlerinin çekimleri gün ışığında, tam karşıdan ve uygun mesafeden motif ve kompozisyonlardaki detayları tespit etmeye yönelik yapılmıştır. Çekimlerde flaş kullanılmamıştır.

Fotoğraflar ile ilgili teknik özellikler; çekimlerde kullanılan fotoğraf makinesi, Fuji Digital Kamera X30 Basic Operationes'dir. Iris değerleri, Fujinon Aspherical Lens Super EBC f:7.1 - 28.4 mm, 1/2.0-2.8 aralığındadır.

Fotoğraf çekim ayrıntıları; çekimler 3-5 m aralığında yapılmıştır. Kamera bilgileri: Odak uzaklığı 10.0 mm 12,2 (35 mm eşdeğeri 32 mm) ISO 800 ile (350 mm eşdeğer 30 mm) ISO 250 dir.

Daha sonra bu fotoğraflardaki ayrıntılar çizim için uygun büyüklüğe getirilerek, mihrap cephesindeki 5 adet farklı revzen tasarımının detaylı çizimi elde edilen fotoğraflar üzerinden elle, klasik yöntemle yapılmıştır. Çizimi yapılan motif ve kompozisyonlar vasıtasıyla, bu eserler yapıldıkları dönemlerin üslûp ve beğeni özelliklerini göz önünde bulundurarak, sembolik anlamlarıyla birlikte değerlendirilmiştir.

BULGULAR

Mimaride taşıyıcı ve sınırlayıcı fonksiyonu olan duvarların görevi Süleymaniye Camii'nde en aza indirilmiş, bu duvarlara adeta bir perde niteliği kazandırılarak üzerine çok sayıda pencere açılabilmiştir. Bu pencereler sayesinde yapı homojen bir ışığa kavuşmuş ve aydınlık bir iç mekân oluşmuştur. (Mülayim, 2010).

Süleymaniye Camii toplam 238 pencereden ışık almaktadır. Kubbe kasnağındaki 32 adet revzenin camları renksiz ve bezemesizdir. Bu revzenlerin formları üzeri kemerli dikdörtgen şeklindedir. Dışlık denen kısımdaki petekleri yuvarlak biçimdedir (bk. F.3).

F.3 Süleymaniye Camii, Kubbe
kasnağındaki revzenler (Yıldır, 2017)

Yarım kubbe kasnaklarında 15, çeyrek kubbe kasnaklarının her birinde 7 revzen bulunmaktadır. Bunlar da kubbe kasnağındaki revzenlerle aynı özelliklere sahiptirler (bk. F.4).

F.4 Süleymaniye Camii, Yarım ve çeyrek kubbe
kasnağındaki revzenler (Yıldır, 2017)

Cami giriş cephesindeki revzenler üç sıra halindedir. Alt sıradaki 9 adet revzen üstü kemerli dikdörtgen şeklinde, orta sıradaki 9 adet revzenden en başta ve sondaki revzenler yuvarlak formu, ortadakiler ise diğerleri gibi üstü kemerli dikdörtgen şeklindedir. En üst sıradaki 5 revzenden başta ve sondakiler yuvarlak, ortadakiler ise üstü kemerli dikdörtgen şeklindedir. Bu cephedeki revzenler diğer revzenlerden farklıdır. İç cephedeki revzenlerin de iç kısmı da aynı dışlık denilen kısım gibi peteklidir. Petekleri ise diğer revzenler gibi yuvarlak formudur. Revzenlerin çevresi de zarif kalem işleriyle bezenmiştir (bk. F. 5).

F.5 Süleymaniye Camii, Giriş cephesindeki revzenler (Yıldır, 2017)

Mihrap cephesindeki en üst sırada kemer içindeki 3 revzen üzeri kemerli dikdörtgen şeklindedir. Renksiz camlar arasına yerleştirilen kırmızı, yeşil, mavi ve sarı renkli camlarla oluşturulan yuvarlak motifler 13 revzen çatması içinde yer almaktadır (bk. F.6). Hünkar mahfili tarafındaki kemer kavisi içindeki revzenler üzeri kemerli dikdörtgen şeklindedir. Revzen çatmaları içerisinde renksiz camlar arasına yerleştirilmiş sıralar halinde baklava formunda kırmızı, yeşil, mavi, sarı renkteki camlardan oluşturulmuş bir tasarımı vardır (bk. F.7).

F.6 Süleymaniye Camii, Mihrap cephesinde revzenler (Yıldır, 2017)

F.7 Süleymaniye Camii, Hünkâr mahfili yönündeki revzenler (Yıldır, 2017)

Diğer cephedeki revzenler ise form olarak diğerleriyle aynıdır, ancak bunların iç cepheleri de tıpkı dış cepheleri gibi petek biçimindedir ve petekleri yuvarlak formudur (bk. F.8).

F.8 Süleymaniye Camii, Hünkâr mahfili yönündeki revzenler (Yıldır, 2017)

Mihrap duvarındaki vitraylı pencereler Sarhoş İbrahim diye bilinen bir ustaya aittir. Ancak bunların çoğu yapılan restorasyonlarda yenilenmiştir. Mihrabın üzerinde iki yanda yer alan revzenler İbrahim'indir (Kuban, 1994). Mihrap duvarında yoğunlaşan XVI. yüzyıl İznik çinileri de bu cephedeki revzenlerle birlikte iç mekânı etkili kılan diğer unsurlardır (Mülayim, 2010).

Renkli camlarla tasarlanmış bütün revzenler mihrap cephesinde yer almaktadır (bk. F.9).

F.9 Süleymaniye Camii, Mihrap cephesi revzenler (Yıldır, 2017)

Mihrap üzerinde 3 revzen bulunmaktadır (bk. F.10).

F.10 Süleymaniye Camii, mihrap duvarı revzenler detay (Yıldır, 2017)

Mihrap üzerinde tam ortada yer alan revzen üzeri kemerli dikdörtgen şeklindedir. 1/2 simetrik olarak tasarlanmış alçı çerçeve 19 revzen çatmasından meydana gelmektedir. Dış taraftaki revzen çatmalarında kırmızı renkte camlarla oluşturulan zemin üzerinde renksiz camlarla tezyin edilmiş hüsn-i hat örnekleri bulunmaktadır. Alt ve üstteki çatmaların içi ise aynı renk zemin üzerine muhtelif renklerdeki camlardan penç motifleriyle tezyin edilmiştir. İç bölümde

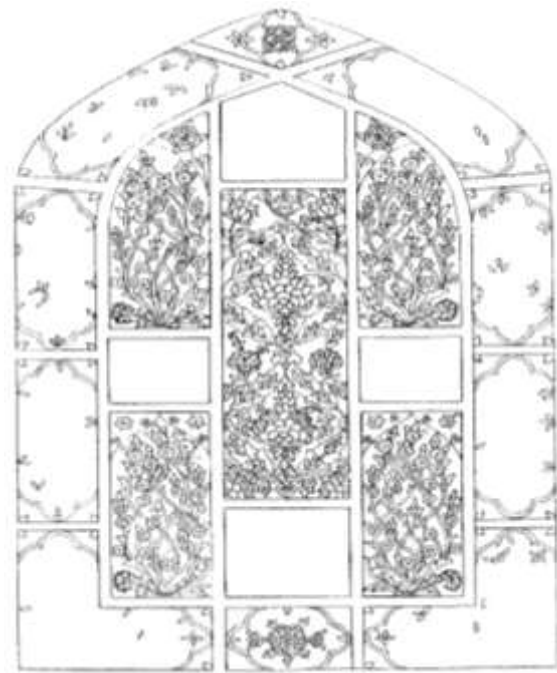
yer alan revzen çatmalarındaki hüsn-i hat örnekleri lacivert renkli camlarla oluşturulan zemin üzerine sarı renkli camlarla bezenmiştir. Diğer revzen çatmalarında ise yeşil zemin üzerinde lale, karanfil ve sarıçiçekli bahar dalları bulunmaktadır (bk. F.11, Ç.1).

Eski harflerle yazılışında “Allah” kelimesindeki harflerin (lam, elif, he) “lale” nin yazılışında da bulunması ona kutsal bir değer atfedilmesine neden olmuştur (Yılmaz, 2013). Lalenin tek bir soğandan çiçeğe dönüşmesi ve tekrar vakti geldiğinde çiçekten soğana dönüşmesiyle “Vahdet-i Vücut”un sembolüdür, ayrıca bir saptan sadece tek bir çiçek olarak çıkması, uzun ve dik duruşu ile de Kur’an-ı Kerim’deki “elif” harfini çağrıştırır. Tüm bu özelliklerden dolayı lale ile İslam inancı arasında sembolik bir bağ oluşmuştur (Ersoy, 2002). Camilerdeki taş tezyinat ve çini gibi yüzeylerde bol miktarda kullanılması lalenin bu sembolik anlamlarının sonucu olmalıdır.

Karanfil de lale ve gülden sonra geleneksel Türk sanatlarında en çok kullanılan motiflerdendir. Bu çiçeklerin üsluba çekilmeye uygun olmaları da tasarımlarda tercih sebebidir (Ünver, 1977).

F.11 Süleymaniye Camii,
mihrap cephesi revzen I (Yıldır,
2017)

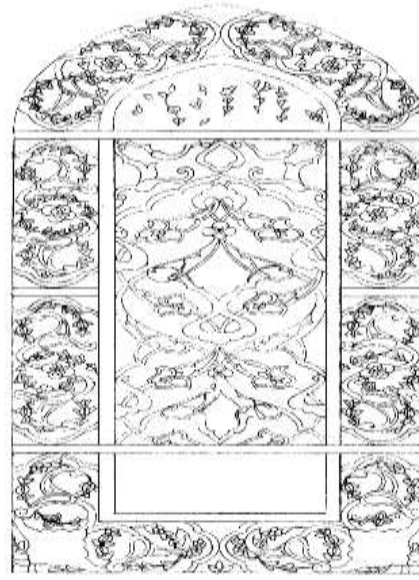

Ç.1 Süleymaniye Camii, Mihrap
cephesi revzen I

Mihrap üzerinde sağ ve solda yer alan revzenler eş olarak tasarlanmıştır. Her ikisi de 13 revzen çatmasından meydana gelmiştir. 2 revzen çatmasında "Allah" lafzı (c.c.) lacivert ve sarı renkli camlarla tezyin edilmiştir. Diğer revzen çatmalarındaki rûmî motif ve kompozisyonlar ise; ortadaki geniş alanda lacivert zemin üzerine kırmızı, yanlarda ise kırmızı zemin üzerine renksiz camlarla 1/2 simetrik olarak tasarlanmış, ortabağ ve tepelik motifleri kullanılmıştır (bk. F.12, Ç.2).

F.12 Süleymaniye Camii,
mihrap cephesi revzen II
(Yıldır, 2017)

Ç.2 Süleymaniye
Camii, mihrap
cephesi revzen II

Mihrap cephesinde sağ ve sol taraftaki kemer kavisi içindeki eş tasarımlı iki adet yuvarlak formlu alçı pencere bulunmaktadır. İç tarafta yer alan geniş daire şeklindeki revzen çatmasının ortasındaki dilimli alanın içinde yeşil renkli cam zemin üzerine sarı renkli camla hüsn-i hat örneği, onun çevresinde 1/16 simetrik tasarımlı rûmî motif ve kompozisyonundan oluşan şemse tasarımı bulunmaktadır. Çevresindeki dış pervaz ise 5 kısa ve 5 uzun olmak 10 enli bant şeklinde revzen çatmasından oluşmaktadır. Uzun bantların içinde lacivert renkle oluşturulan zemin üzerinde 1/2 simetrik rûmî kompozisyon, diğerlerinde ise penç formundaki alçı şeritlerin içerisinde bitkisel motifler yer almaktadır (bk. F.13, Ç.3).

F.13 Süleymaniye Camii, Mihrap cephesi
revzen detay III (Yıldır, 2017)

Ç.3 Süleymaniye Camii, Mihrap cephesi
revzen detay III

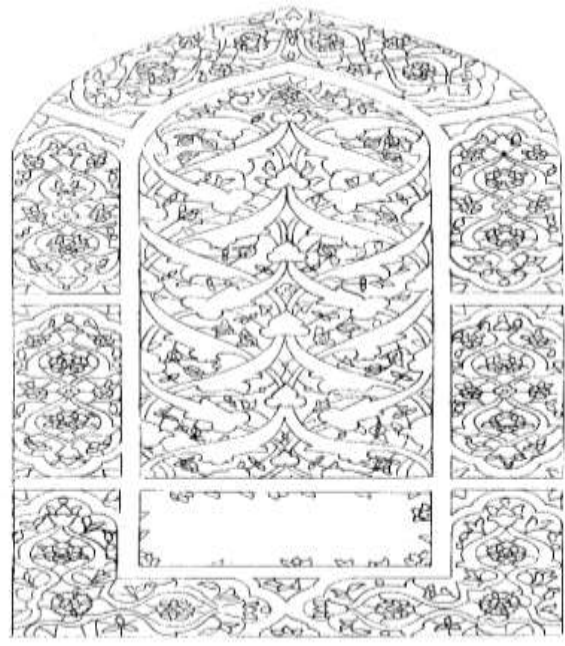
Mihrap duvarında yuvarlak formlu alçı pencerelerin tam altında üzeri kemerli dikdörtgen formlu alçı pencereler 1/2 simetrik olarak tasarlanmışlardır.

Simetri doğanın temel yasasıdır. Simetride, üyelerin bölünmesi, denge, tekrar ve kontrast gibi düzen unsurları biraraya gelmektedir. Her bir yarım parçada aynı biçimler tekrarlanır ve bu tekrarlanma karşıt olacak biçimde gelişir. Doğada hâkim unsur olan ve doğa güzelliklerinin meydana gelmesinde de payı büyük olan simetri, sanat eserlerinin güzelliğinde de en etkili unsurlardandır (Tunalı, 1979). Revzenlerin simetrik olarak tasarlanmalarında da denge özelliği dikkate alınmış olmalıdır.

Mihrap duvarındaki bu revzenlerin her biri 9 revzen çatmasından meydana gelmektedir. Ortadaki geniş alanda lacivert zemin üzerindeki 1/2 simetrik rûmî tasarım sarı, yeşil, kırmızı ve renksiz camlarla bezenmiştir. Bunun altındaki yeşil zeminli alanda sarı camlarla oluşturulmuş hüsn-i hat örneğini ve çevresinde yapraklardan müteşekkil bitkisel bezeme bulunmaktadır. Dıştaki revzen çatmalarında kırmızı camlarla oluşturulan zemin üzerine 1/2 simetrik renksiz camlardan müteşekkil rûmî kompozisyon, canlı renklerden oluşan bitkisel motiflerle tamamlanmıştır (bk. F.14, Ç.4).

F.14 Süleymaniye Camii,
Mihrap cephesi revzen
detay IV (Yıldır, 2017)

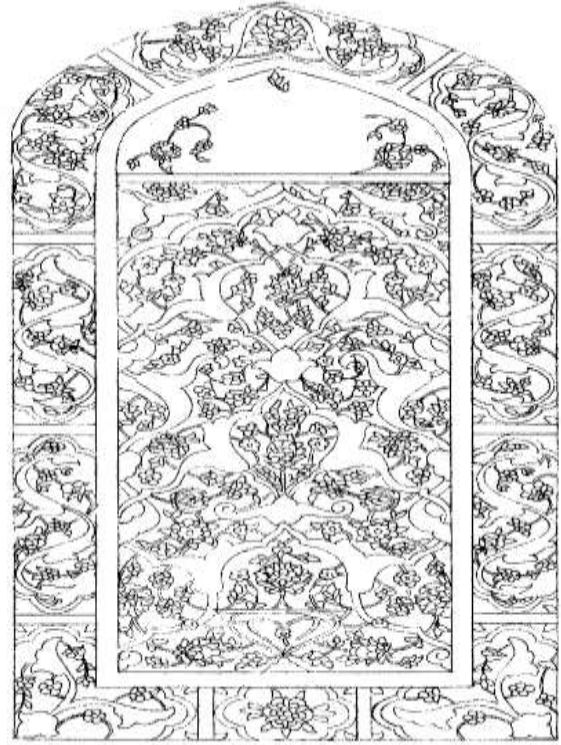
Ç.4 Süleymaniye Camii,
Mihrap cephesi revzen
detay IV

Mihrap duvarında alt sırada en içte sağ ve solda yer alan eş tasarımlı revzenlerin tezyinatları diğerlerine göre daha yoğundur. Üzeri kemerli dikdörtgen formlu alçı pencereler 14 revzen çatmasından meydana gelir. 1/2 simetrik tasarımlı alçı pencerede ortadaki alanda vazo içerisinden çıkan bitkisel motifler rûmî kompozisyonla birlikte tasarlanmıştır. Kırmızı renkli camlardan oluşturulmuş zemin üzerindeki rûmî motifler yeşil ve sarı, vazo mavi, bitkisel motifler çeşitli renklerdeki cam parçalarıyla hazırlanmıştır. Bunun üzerindeki hüsn-i hat istifi

yeşil zemin üzerine sarı ile tasarlanmış, çevresi bitkisel motiflerle tezyin edilmiştir. Dış tarafta bulunan revzen çatmalarında zemin rengi lacivert, rûmîler sarı, bitkisel motiflerde canlı renkteki camlar tercih edilmiştir. Çevresinde XVI. yüzyıl İznik çinilerinden bordür bulunmaktadır (bk. F.15, Ç.5).

F.15 Süleymaniye Camii,
Mihrap cephesi revzen
detay V (Yıldır, 2017)

Ç.5 Süleymaniye Camii,
Mihrap cephesi revzen
detay V

SONUÇ VE ÖNERİ

Klasik dönemde pencereler, cami içinde kubbenin eteğinden zemin çizgisine kadar değişik boyut, biçim ve ışık geçirgenliği olan bir ışık hiyerarşisi oluştururlar. Bu dönemde mihrap duvarlarında da her yükseklikte pencereler yer almaktadır. Ancak mihrap duvarındaki pencerelerde renkli camların kullanılması namaz kılanların gözünü ışığın almaması bakımından önemlidir. Renkli ışıklı bir duvara karşı namaz kılanın tadını ilk kez Mimar Sinan ortaya koymuştur.

Revzenlerde kullanılan camların rengi ile uygulanan motif ve kompozisyonlar dönemin üslûp ve beğenisini yansıtır. Ağırlıklı olarak rûmîli ve bitkisel kompozisyonlar ve simetrik tasarımlar uygulanmıştır. Revzenlerdeki motif ve kompozisyonlar bilinçli bir tercihin sonucudur, Revzenlerdeki kutsiyet atfedilen çiçeklerin kullanımıyla cami içerisinde “cennet” imgesi oluşturularak ibadet edenlerde mutluluk ve huzur duygusu yaratmak amaçlanmıştır olmalıdır.

Süleymaniye Camii, kubbe kasnağından başlayarak 238 pencereden ışık almaktadır. Mihrap cephesinde yer alan tezyinatlı revzenleri klasik dönemin en güzel örneklerindendir. Mihrap cephesinde 5 farklı tasarımdan oluşan toplam 9 adet revzen bulunmaktadır. Mihrabın tam üzerindeki revzen dışında diğerleri sağlı sollu çift olarak tasarlanmıştır. Revzenlerin 2 tanesi form olarak yuvarlak, diğerleri üstü kemerli dikdörtgen formundadır.

Revzenler, cam ve alçı şeritler vasıtasıyla oluşturulduğu için dayanıksız malzemelerdir, zamanla restorasyonları sırasında bazı motif ve kompozisyonlarda değişimler olabilmektedir. Bu yüzden, revzenlerin tezyinatlarını incelerken günümüzdeki halleri ile orijinal durumlarının mukayese edilebilmesi için, arşiv belgelerinin incelenmesi ve restorasyon öncesinde çekilmiş fotoğraflarıyla karşılaştırılması faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Çam, N. (1997). *İslam'da Sanat Sanatta İslam*. Akçağ.
- Demir, A. (1986). *Güneş Işığından Korunmak ve Yararlanmak Amacıyla Mimaride Alınan Tedbirler Üzerine Bir Araştırma*. Mimar Sinan Üniversitesi.
- Doğan, T. (2013). Osmanlı cami mimarisinde aydınlatma düzenleri açısından gelişim. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi* içinde (C.X, S.1, s.295-320).YYÜ.
- Edman, İ. (1998). *Sanat ve İnsan*. T. Oğuzkan (Çev.). MEB.
- Erhan, M. S. (2016). *Bir Zamanlar Bursa'ydı Bir Pâyitahtın Pâyimali*. Sûfî.
- Ersoy, A. (2002). Eyüp'teki mezar taşlarında servi ağacı kültü. *Tarihi Kültürü ve Sanatıyla V. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler Kitabı* içinde (C.I, s.93-95). Eyüpsultan Belediyesi.
- Kuban, D. (1988). Duvarlar ve cepheler. *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* içinde. (C.I, s. 591-598). Türkiye Vakıflar Bankası Genel Müdürlüğü.
- Kuban, D. (1988). Işık ve pencere. *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* içinde. (C.I, s.599-642). Türkiye Vakıflar Bankası Genel Müdürlüğü.
- Kuban, D. (1994). Süleymaniye külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, s.97-104. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı.
- Mülayim, S. (2010). Süleymaniye Camii ve külliyesi. *DİA*, C.38, s.114-119.
- Özgümüş, Ü. (1993). Cam revzen-i menkuş. *DİA*, C.7, s.38-41.
- Sönmez, Z. (1988). *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*. Türkiye İş Bankası Kültür.
- Tunalı, İ. (1979). *Estetik*. Cem.

Ülgen, A. S. (1962). XVI. yüzyılda Türk mimarisinin iç dekoru nasıl vücut buldu. *Milletlerarası Birinci Türk Sanatı Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s.389-421). Türk Tarih Kurumu.

Ünver, S. (1977). Türk sanatında çiçekler ve buketler. *Türkiyemiz*, 22, 14-17.

Yenigün, S. (2013). *İstanbul'un İncileri Sur İçi Camileri*, C.I, Ö. Osmanoğlu (Ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

Yıldır, L. (2017). *Fotoğraf Arşivi*.

Yılmaz, M. (2013). *Lale Devrinde İstanbul*. Hükümdar.

CURRENT CONSIDERATIONS AND APPROACHES ON CREDIT ACTIVITY IN THE E7 COUNTRIES

Klejda GABESHI

PhD Student, Faculty of Economics and Business Administration, University of Craiova,
Romania & Ass/Lecturer, Logos University, Tirana, Albania

Abstract: Banking systems in emerging economies have been transformed by privatization, consolidation and the entry of foreign banks. The bank's efficiency and performance have improved, apparently in response to a more competitive climate. Banking crises in emerging markets have been associated with major macroeconomic disruptions: gross interest rate hikes, large currency depreciations, collapses in output and sustained declines in credit supply. Bank credits have since recovered in a number of countries and there have been significant changes in banking structure, performance and risk management capacity. The research methodology is based in explaining through a descriptive and graphical analysis, the particularities and the current approaches of the banks' credit activities in the Emerging 7 countries, presenting the evolution of the bank credit to the private sector as percent of GDP for China, India, Brazil, Mexico, Russia, Indonesia and Turkey. After the heyday of the second half of the 1990s and the financial crisis of 2008, bank lending to the private sector has recently grown in a number of emerging market economies, partly due to higher demand for credit associated with robust growth and lower interest rates and partly due to the higher supply of loans associated with improved bank balances. The COVID-19 pandemic brought a sudden negative revision of expectations. Regional demand is expected to contract, supply conditions to tighten significantly and approval rates to shrink. As the quality of credit demand decreases, non-performing loans are expected to increase.

Keywords: Bank Credit to the Private Sector, Credit Activity, Emerging 7 Countries.

JEL: G21

Introduction

Banking systems in emerging economies have been transformed by privatization, consolidation and the entry of foreign banks. The bank's efficiency and performance have improved, apparently in response to a more competitive climate. Banking crises in emerging markets have been associated with major macroeconomic disruptions: gross interest rate hikes, large currency depreciations, collapses in output and sustained declines in credit supply. Bank credits have since recovered in a number of countries and there have been significant changes in banking structure, performance and risk management capacity.

The evolution of credit activity is even more important in the case of emerging economies, due to the rapid growth cycle that some of them experienced before the crisis and the immediate contraction that followed. Credit in emerging market economies has grown very rapidly over the last decade. Several factors, including, for example, macroeconomic stability,

financial deepening, the availability of new credit instruments and also economic growth help to explain the recent strong credit expansion in emerging markets. In some countries, such as Brazil, Indonesia, Russia and Turkey, average credit growth has exceeded 10% per year in the last decade. Other countries have more moderate rates of credit expansion.

For emerging markets, credit is all the more important for economic growth, given that the role played by other intermediaries in the financial market is still limited. In institutional terms, financial intermediation is, for these countries, an eminently banking process, as banks have owned and still hold the vast majority of financial assets. The literature seems to favor a positive relationship between the evolution of credit activity and economic growth, private sector credit being the most used indicator, the increase in its volume in most studies has led to higher economic growth.

The research methodology is based in explaining through a descriptive and graphical analysis, the particularities and the current approaches of the banks' credit activities in the Emerging 7 countries, presenting the evolution of the bank credit to the private sector as percent of GDP for China, India, Brazil, Mexico, Russia, Indonesia and Turkey. The E7 countries are grouped together because of their major emerging economies.

Literature Review

Following the financial crisis of 2008, most credit studies focused on its evolution, with a particular focus on the key determinants of credit growth.

Chen and Wu's (2014) study examines the evolution of emerging markets credit activity after the 2008 crisis. They concluded that credit growth by foreign banks lagged behind that of domestic banks in 2009 in Asia and in 2010 in Latin America and emerging Europe. State-owned banks, on the other hand, played a countercyclical role during the crisis, especially in Latin America and emerging Europe, and credit by state-owned banks grew faster than that of private banks after the Latin American crisis. Expansive monetary policy has led to a higher credit growth on average. Banks in Latin America and Asia that relied more on retail financing had higher credit growth, especially during the crisis. Better capitalized banks and banks with more liquid assets also had faster credit growth. Finally, banks in countries with stronger banking regulations had higher credit growth during the crisis.

Bakker et. al. (2013) focused on emerging European markets and found that foreign ownership was associated with higher credit growth before the crisis, but this positive effect has declined since 2008. Their study did not address the role of state-owned banks. Cull and Peria (2012) found that in emerging European markets, loans from foreign banks fell more than those of domestic private banks during the crisis, and government banks did not act countercyclically, but the opposite happened in Latin America.

In the early 2000s, Brazil benefited from rising commodity prices and political stability. In recent years, however, falling commodity prices, high government spending and corruption scandals have led Brazil into a deep recession, with Brazil's GDP falling by 3.8% in 2015 and 3.6% in 2016 (Balduccini and Bretons, 2020). This downward trend was reversed in 2017, 2018 and 2019, when Brazil's GDP grew by 1% per year, consumer confidence indices in both consumption and services continued to improve and the domestic interest

rate fell significantly.

The main finding of Fungacova et. al. (2020), according to which all types of Russian banks increase their loans before the presidential election, argues that the authorities in an electoral autocracy such as Russia can influence the credits of both private and state banks for political reasons.

Following the effervescent loans from the boom years and possibly the collapse ones, Indian banks avoided loans even if the companies were reluctant to undertake new projects. However, as part of the total credit granted to the non-financial sector, bank credit remains the dominant form of credit (Bhatia and Bhattacharya, 2019).

The strong growth of Chinese production after the global financial crisis was supported by a credit boom, which may be considered risky. But if the risks are left uncovered, these mitigating factors are unlikely to eliminate any adjustment, but will make the boom bigger and last longer. Therefore, decisive policy action is needed to safely deflate the credit boom (Chen and Kang, 2018).

The results of Cantu et. al. (2019) highlight the importance of strong bank balance sheets and stable sources of credit financing in Mexico. In general, these features protect banks from shocks. In Turkey, credit to high value-added and high-productivity sectors contributes to GDP growth and enables the efficient use of resources in the financial sector, allowing the creation of more new resources (Hacievliyagil and Eksi, 2019).

Research Methodology

As mentioned in the introduction part, the research methodology is based in explaining through a descriptive and graphical analysis, the particularities and the current approaches of the banks' credit activities in the Emerging 7 countries, presenting the evolution of the bank credit to the private sector as percent of GDP for China, India, Brazil, Mexico, Russia, Indonesia and Turkey.

In emerging and developing economies, the region with the sharpest decline in credit growth is Eastern Europe, which has benefited from a substantial inflow of foreign funds and cross-border loans before the crisis. When the financial crisis broke out, credit growth declined dramatically and did not begin to recover, in part due to the reversal of the banking sector in external financing. Credit growth in Latin America, sub-Saharan Africa and the Middle East and North Africa has been quite similar. In contrast, credit to the emerging and developing private sector in Asia does not appear to have been affected by the financial crisis. In fact, the growth of bank credit in these countries increased during the crisis and only recently began to decline. However, this development has been strongly influenced by China, where bank lending has risen steadily since 2005, reaching 35% by the end of 2009 due to strong economic growth prospects and rising asset prices.

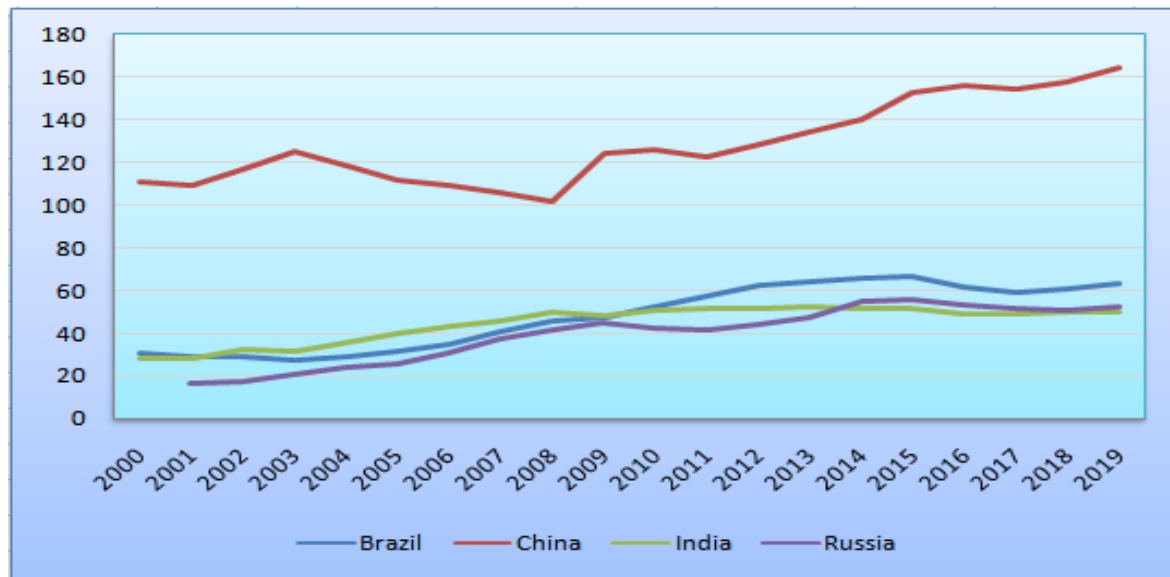

Figure.1. Bank credit to the private sector as percent of GDP, 2000 – 2019 BRIC, Source: processing according to data taken from theglobaleconomy.com

Figure 1. above shows the evolution of bank credit to the private sector as a percentage of GDP over the years 2000-2019, for Brazil, Russia, India and China in comparison. The average value for China during this period was 128.73% with a minimum of 101.99% in 2008 and a maximum of 164.66% in 2019. The average value for Brazil during this period was 48.26%, with a minimum of 27.69% in 2003 and a maximum of 66.83% in 2015. The most recent value in 2019 is 63.73%. The average value for Russia in that period was 39.86%, with a minimum of 16.82% in 2001 and a maximum of 55.94% in 2015. The most recent value in 2019 is 52.35%. The average value for India during this period was 44.6%, with a minimum of 28.34% in 2000 and a maximum of 52.39% in 2013. The most recent value in 2019 is 50.15%.

Over the last decade, the "middle classes" in emerging markets have grown exponentially. They have shown interest in washing machines and cars, for example, which means that they often require bank loans, which are currently not always accessible. Therefore, there is a huge and growing middle class market with which banks can develop a symbiotic relationship if they choose to reinvest confidently in emerging markets. Similarly, emerging markets are driven by population growth, urbanization and gross domestic product. As a result, China is said to account for almost a third of global economic growth in 2019, with the rest of Asia accounting for 30%. Other emerging markets, such as India, Brazil and Russia, offer attractive investment opportunities for large banks: India, for example, has a high potential for development due to its focus on infrastructure projects and its rapidly growing economy. Therefore, despite their reliance on corporate loans, emerging markets are likely to be prepared for more sophisticated capital market structures. The strong growth of Chinese production after the global financial crisis was supported by booming credit. This credit boom is risky. International experience suggests that China's credit growth is on a dangerous trajectory, with increasing risks of a disruptive adjustment and / or a significant slowdown in

growth. The analysis of China's lending activity after 2020 will be interesting, as it is the country where the Covid-19 pandemic crisis broke out.

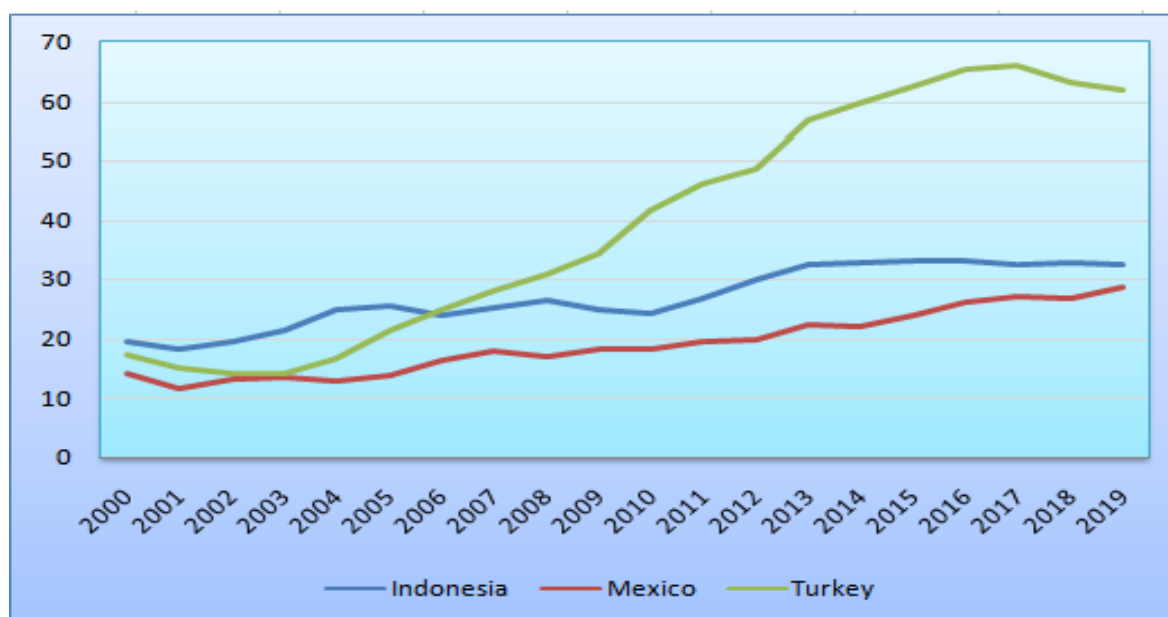

Figure.2. Bank credit to the private sector as percent of GDP, 2000 – 2019 Indonesia, Mexico and Turkey, Source: processing according to data taken from the globaleconomy.com

Figure 2. shows the evolution of bank credit to the private sector as a percentage of GDP over the years 2000-2019, for Indonesia, Mexico and Turkey. The average value for Indonesia during this period was 26.9%, with a minimum of 18.16% in 2001 and a maximum of 33.13% in 2016. The most recent value in 2019 is 32.48%. The average value for Mexico in this period was 19.1%, with a minimum of 11.61% in 2001 and a maximum of 28.54% in 2019. The most recent value in 2019 is 28.54%. The average value for Turkey during this period was 39.4 %, with a minimum of 14.01% in 2003 and a maximum of 65.94% in 2017. The most recent value in 2019 is 61.8%.

Private credit is expected to become an important source of liquidity for Asia Pacific borrowers in the post-Covid-19 economy. The Indonesian credit market is dominated by commercial banks, which primarily focus their lending activity on top Indonesian companies and offer collateral-based loan products. The absence of a developed credit market has created a funding gap that has led to Indonesian non-bank financial institutions and regional offshore banks and global banks intervening to fill the private credit gap. Indonesian banks are now better prepared than during the 1998 and 2008 financial crises to deal with liquidity problems and the risk of the increase of non-performing loans following the pandemic. In Mexico, the growth of high-quality loans to creditors with strong banking relationships is greater and less affected by shocks. Lending activity in Turkey is largely based in the banking sector. As in many developing countries, the level of use of bank loans is quite high, as a result, Turkish companies cannot benefit enough from the capital markets. The contribution of bank loans to economic growth is closely linked to the sectors in which loans are available and to the added value created by these sectors. Lending to high value-added sectors and high productivity

contributes to GDP growth and enables the efficient use of resources in the financial sector, creating more new resources.

Conclusions

After the heyday of the second half of the 1990s and the financial crisis of 2008, bank lending to the private sector has recently grown in a number of emerging market economies, partly due to higher demand for credit associated with robust growth and lower interest rates and partly due to the higher supply of loans associated with improved bank balances. However, the share of bank lending to the business sector has declined, in part because delayed investment spending has curbed demand for corporate credit and also due to the availability of financing in bond and equity markets. In some countries, risk averse banks held government securities rather than lending to the corporate private sector. Financial institutions have increased lending to households, but this exposes them to new forms of risk, as shown by the difficulties in the Korean credit sector at the beginning of this decade. One concern is that banks in some countries have transferred a significant share of interest rate or exchange rate risk to households through floating rate loans or loans denominated in foreign currency. The COVID-19 pandemic brought a sudden negative revision of expectations. Regional demand is expected to contract, supply conditions to tighten significantly and approval rates to shrink. As the quality of credit demand decreases, non-performing loans are expected to increase.

References

- Bakker B., Christoph K., Gregorio I., Jerome V., Li Zeng, & Jessie Y. (2013), "Financing Future Growth: The Evolving Role of the Banking System in CESEE: Technical Notes," International Monetary Fund;
- Balduccini B. & Bretones L. (2020), "The lending and secured finance review." The Law Review, Sixth Edition, Chapter 4;
- Fungáčová, Zuzana & Schoors, Koen & Solanko, Laura & Weill, Laurent, (2020). "Political cycles and bank lending in Russia," BOFIT Discussion Papers 8/2020, Bank of Finland, Institute for Economies in Transition;
- Cull R. & Peria M. (2012), "Bank Ownership and Lending Patterns during the 2008-2009 Financial Crisis: Evidence from Latin America and Eastern Europe," Policy Research Working Paper No. 6195, the World Bank;
- Chen G. & Wu Y. (2014), "Bank Ownership and Credit Growth in Emerging Markets During and After the 2008– 09 Financial Crisis—A Cross-Regional Comparison", IMF Working Paper 14/171;
- Chen S. & Kang J. (2018), „Credit booms - is China different", IMF Working Paper 18/2, Asia and Pacific Department;
- Cantu C., Lopez C., Lobato R. & Lopez-Gallo F. (2019), "A loan-level analysis of bank lending in Mexico", BIS Working Papers no. 802;
- Hacievliyagil Nuri & Eksi Ibrahim Halil, (2019). "A Micro Based Study on Bank Credit and Economic Growth: Manufacturing Sub-Sectors Analysis," South East European Journal of Economics and Business, Sciendo, vol. 14(1), pages 72-91;

Bhatia S., & Bhattacharya P. (2019), „The great Indian credit squeeze, in six charts”, Retrived from: <https://www.livemint.com/industry/banking/the-great-indian-credit-squeeze-in-six-charts-11572424223172.html>;

The Global Economy, Retrived from: theglobaleconomy.com.

TEACHING METHODS CULTIVATING CREATIVE THINKING OF STUDENTS IN HIGH SCHOOL

Sevinj HAJIYEVA

PhD on the Pedagogical Sciences, Teacher of Azerbaijan State Pedagogy University

Abstract: People used to think of creativity as a rare gift given to a few. It's true that in each century only a few incredibly gifted people appear and change a fundamental assumption about some aspect of life. Few of us will be Albert Einsteins, Ben Franklins, or C.S. Lewises. Yet each of us can be more creative than we now are. We can use our adequate amounts of the stuff of geniuses to put life into our teaching and to change the lives of those students who are learning with us. A person's creative abilities should be recognized as the most important part of his intelligence, and their developmental task is one of the most important tasks in the education of a modern person. All cultural values accumulated by humanity are the result of people's creative activities. The forward movement of human society will be determined by the creative potential of the younger generation. This article is explored teaching methods that cultivate creative thinking in high education students. The assumption was that creativity can be developed using certain didactic methods and forms. The objective of the study was to explore and to describe which didactic methods and forms teachers use to shape the competence of creativity in students.

Keywords: creativity, creative thinking, teaching methods, teaching for creativity, high schools

INTRODUCTION

Today's world, employees with a creative mind are highly valued. Based on this, education should be focused on the multifaceted development of the creative thinking of future specialists. One of the most important challenges modern teachers face is supporting students in acquisition and development of creativity [1]. The problem of the development of creativity is still not considered sufficiently studied, since scientists have not come to a common opinion on the definition of this phenomenon, the factors of its development, the classification of the qualities inherent in a creative person. Creative thinking is what you do when you are being creative and creativity is the outcome of this. Creative activity is purposeful and generates something which is to some degree original and of value. Creative thinking is almost always a social activity and almost always takes place in response to an issue or problem facing an individual or group [2]. According to research conducted, there is a dependence of the creative process on cognitive processes, such as thinking, memory, imagination, and the degree of their development in humans. In the scientific literature, creative thinking is considered productive thinking because it creates something completely new that goes beyond the usual [3]. Every person has creative potential from the moment of their birth, but if it is not developed, these skills will remain at a minimum level. An individual gets used to thinking in patterns, standards and is no longer able to stand out among other specialists [4]. In order for the developed skills to remain with a person, this type of cognitive activity should

continue to be stimulated. In order to develop students' creative thinking, it is advisable to use in the learning process such technologies as problem-search, research and group technologies. The teacher needs to create conditions in the classroom, developing this type of thinking in students. To develop students' creative thinking in lectures and seminars, it is necessary to pose a problem, then there is a construction of the lesson in such a way that students have a desire to solve any problem themselves [5]. The work of students and a teacher can be structured as follows: problem lecture, lecture-discussion, lecture-provocation, business games, defense of reports, abstracts or presentation of their own research. With the help of assignments for the development of students' creative thinking, you can add variety to the learning process. This is especially useful when performing independent or practical tasks. To do this, the teacher needs to know the tasks or structural and logical methods that involve movement from easy to complex. There are also training methods, when trainings perform similar algorithms for different types of activities. Play methods develop a whole range of competencies. Scientists have proven that the improvement of this type of mental activity is directly dependent on the level of speech development. Based on this, we can conclude that the teacher should facilitate communication in the classroom. Students should be given the opportunity to express their opinion, ask each student to express their point of view on the proposed problem. It should be noted that in the conditions of higher education, there are factors that impede the development of creative thinking in the student environment. First, not all teachers and not all students are ready to use the above technologies. Secondly, at the university, students are often offered ready-made templates for solving problems and criticized new unusual algorithms. Thirdly, the modern student body is characterized by a lack of desire to learn more than the teacher gives in school, lectures. In addition, students lack experience, information on the subject being studied, or they can be sure that they will never work in a profession. The process of teaching and upbringing in higher education should largely contribute to the development of creative thinking. Students' creativity is formed through interaction with the environment, the world, material and spiritual culture. Therefore, we can talk about the purposeful systemic development of creative thinking at the university. In this regard, teachers strive to support the creative potential of students using all kinds of methods that allow them to better assimilate the material and enjoy it.

THE IMPORTANCE OF CREATIVE THINKING.

The five dimensions of creative thinking offer a broad view of creativity. Each is applicable to a range of real-world types of creative activity, from science to the performing arts. The five thinking habits break down in the following way: 1) Inquisitive -Creative individuals are good at uncovering and pursuing interesting and worthwhile questions both in a specific subject and more generally. 2)Persistent - Creative individuals do not give up easily. 3)Collaborative - In today's world complex challenges require creative collaboration. Creative individuals recognize the social dimension of the creative process. 4)Disciplined - Like any subject, creative thinking requires knowledge and skill in crafting and shaping the creative product or process. 5)Imaginative - At the heart of creative thinking is the ability to come up with imaginative solutions and possibilities. [2]

Knowledge is essential. Skills are important. Capabilities are vital. All are needed in the twenty-first century, when change is relatively rapid, the store of human knowledge is expanding faster than ever, work is increasingly international and problems ever more complex. Leslie Gutman and Ingrid Schoon (2013) recently reviewed the evidence and concluded that creativity, perseverance and various metacognitive strategies (which we have described in our model of creative thinking) improve outcomes for learners. [6] Martin Seligman and Mihalyi Csikszentmihalyi (2000) make this case powerfully, and Csikszentmihalyi (1996, p. 344) sums it up delightfully: Personal creativity may not lead to fame and fortune, it can do something that from the individual's point of view is even more important: make day-to-day experiences more vivid, more enjoyable, and more rewarding. When we live creatively, boredom is banished and every moment holds the possibility of a fresh discovery. [7] [8] Organizations and businesses that thrive on innovation need people who think creatively and can solve problems. The Foundation for Young Australians analyzed over four million job advertisements over the previous three years and observed which skills had the biggest increase in demand. Besides 'digital literacy' and presentation skills, the explicit demand for critical thinking skills had increased by 158% and creativity by 65% (Canny, 2016) [9]. It's increasingly required by national curricula. Today the geography of teaching creativity is very wide. Particular attention is paid to the study of the problem of creativity in the universities of South Korea, Japan and China. Scientists from these countries study the knowledge, skills and environmental factors that influence the development of creativity to learn and define their scope [10]. In addition, most universities have Creativity and Innovation Centers. It should be noted that recent years in Azerbaijan have been established and operate innovation centers, but the content of their activities does not take into account creativity. Although relevant work is being done to develop creativity in higher education in our country, it is still unsatisfactory, and our universities do not offer subjects related to creativity and do not develop programs.

TEACHING METHODS CULTIVATE CREATIVE THINKERS.

Creativity isn't a switch that's flicked on or off; it's a way of seeing, engaging and responding to the world around you. [11] If teacher wanted to teach students how to become more creative and better able to solve problems, what methods would she choose? As you mull over the different ways in which you might cultivate creative thinking capability, you will probably begin to appreciate that certain kinds of teaching methods are much more likely to be effective than others. Five inter-connected pedagogies are of particular relevance to the cultivation of creative thinking: [2] 1) Problem-based learning, 2) Classroom learning community, 3) Playful experimentation, 4) Growth mindset, 5) Deliberate practice

By *problem-based learning* we mean learning that starts with real-world problems and, through a rigorous process of enquiry, enables learners to conduct research – integrating both theory and practice – and apply their knowledge and skills to develop potential solutions. At the heart of this approach are design processes such as the ones described in the examples

below:

[12]

Problem-based learning approaches are a powerful way of developing inquisitive learners.

A *classroom learning community* describes an approach to teaching and learning which is deeply social, where the goal is to advance the collective knowledge of a class and so support the growth of their individual knowledge. In this we draw, in particular, on the work of Chris Watkins (2005) and colleagues at the University College London Institute of Education (IoE). Classroom learning communities have five defining features: 1. Community forming. Getting to know each other; telling the story we bring appreciatively. 2. Community agenda. Eliciting the questions brought to the theme; helping learners to plan intentional learning. 3. Community activities for learning. Reciprocal teaching; development of dialogue; jigsaw tasks; meta-learning; group goals for assessment. 4. Community governance. Classroom reviews; shared control; ‘the classroom we want’ 5. Community climate. Prosocial behavior; development of trust; helping each other to learn; affiliation; not bonding but bridging. [13].

By *playful experimentation* we mean the conscious, often playful, and sometimes non-conscious generation of new ideas, as well as more explicit approaches to synthesizing knowledge and experiences. Recently we have begun to refer to this kind of pedagogy as ‘tinkering’ (Lucas et al., 2017). This kind of approach is important in the development of imagination. [14.]

Growth mindset, a term coined by Carol Dweck (2006) [15], is strongly linked to another idea, ‘grit’ (Duckworth et al., 2007) [16]. Learners need to understand that their capacity for intelligent thinking and behavior can grow as they practice things. We have created the phrase ‘expansive education’ to describe these kinds of approaches (Lucas et al., 2013). This approach is core to the development of persistent learners. [17.]

By *deliberate practice* we mean a series of highly structured activities, such as drafting, redrafting, prototyping and rehearsing, undertaken with the specific goal of improving performance. Deliberate practice involves a level of task motivation. The teacher must gauge the difficulty of the task requiring practice, and take into account pre-existing knowledge, skill or capability, so that the task can be correctly understood after just a brief period of instruction. It involves the provision of real-time feedback for learning and the repeated repetition of the same or similar tasks. In this we draw on the research of K. Anders Ericsson (2016) [18]. This kind of rigorous focus on improving performance is essential to the development of any disciplined thinking or practice.

CONCLUSION

Creativity is necessary for inventive thinking in any domain and is underappreciated in many formal educational environments. All solution making and construction requires creative thinking. Yet, almost no schools teach for creativity or train teachers to teach for creativity [19]. Thus, teachers must design strategies to support creativity and innovation themselves. They do this, for example, by using activating, problem-based methods of work. It is important for all teachers to understand that creativity is a skill that may be developed in all students. The teacher therefore holds a responsibility to both support and advance the student, thus encouraging and developing a students' natural creativity [20]. All teachers, at every stage of education, should find ways to develop creativity. Supporting creativity of students has become an unquestionable challenge of 21st century schools. In the global knowledge society where change is the only sure thing, creativity seems to be one of the key competencies enabling individuals to solve the existing and as yet unknown problems. As we know, high school as an institution is the place where students should acquire not only knowledge but also competencies. For this reason, the role of the teachers is to support their students as they acquire competencies which will allow them to function today and in the future.

REFERENCES

1. Glävenau, V.P. *Educating which creativity? Think. Skills Create*. 2018, 27, 25–32
2. Bill Lucas and Ellen Spencer. *Teaching creative thinking.*, 2017, 9
3. Ананьев Б.Г. *Человек как предмет познания*. – СПб: Питер, 2001.
4. Бескова И.А. *Как возможно творческое мышление?* М: ИФРАН, 2003.
5. Кохановская Д.Р. *Теоретический анализ проблемы развития креативности у студентов // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы II Междунар. науч. конф. г. Уфа, июль 2012*
6. Gutman, L. and Schoon, I. (2013). *The Impact of NonCognitive Skills on Outcomes for Young People: Literature Review*. London: Institute of Education, University of London.
7. Seligman, M. and Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive Psychology: An Introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5–14.
8. Csikszentmihalyi, M. (1996). *Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention*. New York: HarperCollins.
9. Canny, B. (2016). *Here Are the Skills You Will Need to Succeed and Earn*. Big Buckaroos
10. Wyke R. (2013) *Teaching Creativity and Innovation in Higher Education*. Higher Education Management. p. 11-19, 2013.
11. Rod Judkins, *The Art of Creative Thinking* (2015, p. 6–7)
12. <http://www.designthinkingforeducators.com/de-sign-thinking/>
13. Watkins, C. (2005). *Classrooms as Learning Communities: What's In It for Schools?* Abingdon: Routledge

14. Lucas, B., Hanson, J., Bianchi, L. and Chippindall, J. (2017). *Learning to Be an Engineer: Implications for the Education System – Summary Report*. London: Royal Academy of Engineering
15. Dweck, C. (2006). *Mindset: The New Psychology of Success*. New York: Ballantine Book
16. Duckworth, A., Peterson, C., Matthews, M. and Kelly, D. (2007). Grit: Perseverance and Passion for Long-Term Goals. *Journal of Personality and Social Psychology*
17. Lucas, B., Claxton, G. and Spencer, E. (2013). *Expansive Education: Teaching Learners for the Real World*. Maidenhead: Open University Press
18. Ericsson, K. A. (2016). *Peak: Secrets from the New Science of Expertise*. New York: Houghton Mifflin Harcourt.
19. Kaplan, D.E. Creativity in education: Teaching for creativity development. *Psychology* 2019, 10, 140–147.
20. Robson, S.; Moseley, D. An integrated framework for thinking about learning. *Gift. Educ. Int.* 2005, 20, 36–50.

İDEOLOJİK PERSPEKTİFTEN AYASOFYA'YI OKUMAK: SANAL BASIN ÖRNEĞİNDE BİR İNCELEME

Arş. Gör. Dr. Şadiye KOTANLI KIZILOĞLU
Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi

Özet: Geçmişten bugüne dini ve sembolik anlama sahip olduğu kabul edilen Ayasofya, İstanbul'un en önemli simgelerinden biri olarak görülmekte, belli bazı dönemlerde değişen statüsü nedeniyle tartışmaların odağında yer almaktadır. Tarihsel dönem içinde kilise, cami, müze ve ardından yine cami statüsüne alınmasıyla birlikte sürekli tartışma konularından biri haline getirilen Ayasofya, aynı zamanda kendine has mimari özellikleri ile kültürel bir değer olarak görülmektedir. Taşıdığı sembolik ve ideolojik değerler nedeniyle siyasi tartışmalara da konu olan Ayasofya, cami statüsüne geçirilmesiyle birlikte uluslararası toplumun tepkisi nedeniyle tekrar gündem konusu haline gelmiştir. Medya, toplumsal gündemi belirleme, toplumsal algıyı oluşturma ya da bu algıya yön verme gibi konularda öncü role sahiptir. Nitekim Ayasofya ile ilgili haberler, yorumlar, tartışmalar ve bilgiler topluma medya içerikleriyle aktarılmış, ulusal ve uluslararası bağlamda bu konu farklı açılardan değerlendirilmiştir. Bu çalışmada Ayasofya konusu Türkiye örneğinde sanal basında yer alan haberler ve köşe yazıları üzerinden ele alınacak, bu yazılar ideolojik perspektiften değerlendirilerek söylem analizi yöntemiyle incelenecektir. Tarihsel süreçte iki dine hizmet veren Ayasofya'nın haber ve değerlendirilme biçimlerine ulaşmak için internet arama motorları üzerinden "Ayasofya ve Türklük", "Ayasofya ve İslamiyet", "Ayasofya ve Hristiyanlık" anahtar kelimeleriyle sorgulama yapılacak, sorgulama sonucu çıkan haber ve yazılar değerlendirme kapsamına alınacaktır. Söz konusu çalışma 2020(Ocak)-2021(Mart) arası dönem içinde sınırlı tutulacaktır. Çalışmanın amacı, sanal basında yer alan haberlerde ve köşe yazılarında Ayasofya'nın ideolojik perspektiften nasıl ele alındığını ve hangi özelliklerle değerlendirildiğini ortaya koymaktır.

Anahtar Sözcükler: Ayasofya, İdeoloji, Medya, Sanal Basın

READING HAGIA SOPHIA FROM THE IDEOLOGICAL PERSPECTIVE: A REVIEW IN THE VIRTUAL PRESS EXAMPLE

Abstract: The Hagia Sophia, which is considered to have a religious and symbolic meaning from the past to the present, is seen as one of the most important symbols of Istanbul and is at the center of the discussions due to its changing status in certain periods. In the historical period, Hagia Sophia, which has become one of the topics of discussion with the status of church, mosque, museum and then again as a mosque, is also seen as a cultural value with its unique architectural features. Hagia Sophia, which has been subject to political debates due to the symbolic and ideological values it carries, has become the subject of the agenda again due to the reaction of the international community with its conversion to the status of a mosque. Media has a pioneering role in determining the social agenda, creating or guiding social

perception. As a matter of fact, news, comments, discussions and information about Hagia Sophia were conveyed to the public through media content, and this issue was evaluated from different angles in national and international context. In this study, the Hagia Sophia subject will be handled through the news and columns in the virtual press in example the Turkey, these articles will be analyzed and evaluated from an ideological perspective with the discourse analysis method. In order to reach the news and evaluation forms of Hagia Sophia, which has served two religions in the historical process, by querying the keywords "Hagia Sophia and Turkishness", "Hagia Sophia and Islam", "Hagia Sophia and Christianity", the news and articles that come out of the questioning will be included in the evaluation. The study in question will be limited in the period between 2020 (January) -2021 (March). The aim of the study is to reveal how Hagia Sophia is handled from an ideological perspective and with what features it is evaluated in the news and columns in the online press.

Keywords: Hagia Sophia, Ideology, Media, Virtual Press

GİRİŞ

Gazete, dergi, kitap gibi yazılı basın araçları ile radyo, televizyon, sinema gibi işitsel araçlar ve internet, video filmleri gibi sesli ve görüntülü kitle iletişim araçları insanlara yoğun mesaj aktarımında bulunmakta, toplumu yönlendirme ve toplumsal algı oluşturma noktasında önemli bir role sahip olmaktadır. Gazete, dergi, radyo, televizyon gibi geleneksel medya araçlarının yanı sıra çeşitli video barındırma siteleri, web siteleri, sosyal medya ağları gibi dijital medya araçlarıyla topluma sürekli enformasyon akışı sağlanmaktadır. Haber verme ve bilgilendirmenin yanı sıra denetim ve eleştiri, eğitime ve eğlendirme, kamuoyu ve gündem oluşturma gibi işlevlere sahip olan kitle iletişim araçları, aynı zamanda farklı bakış açılarıyla oluşturulan içerikleri kitlelere ulaştırma yönüyle incelenmesi gereken önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır.

916 yıl kilise, 481 yıl cami olarak kullanılan Ayasofya, taşıdığı sembolik ve ideolojik anlamlar itibariyle uluslararası arenada birçok tartışmanın odağında yer almış, siyasi kavgaların önemli bir konusu haline gelmiştir. İstanbul fethinin önemli bir sembolü olarak da görülen Ayasofya, dinsel, kültürel, siyasi, tarihsel ve milli değerlerle birlikte anılan, bu değerler nedeniyle özel öneme sahip olduğu gerekçesiyle sahiplenilmek istenilen bir yapı olması yönüyle de gündemde kalmayı her zaman sürdürmüştür. Sahip olduğu önem ve değer sebebiyle hakkında alınan dini ve siyasi her türlü karar nedeniyle tartışmaların önemli bir konusu haline gelen Ayasofya, ideolojik perspektifle değerlendirilen bir yapı olması yönüyle de dikkat çekmektedir. Benzer şekilde değişen durum ve değerlere, sahip olunan inanç ve düşünce biçimine göre anlamlandırılan, değer kazanan ve dolaşıma sokulan bir kavram olarak ideoloji kavramı çoklu anlamlandırmalar eşliğinde dolaşıma sokulmakta, yaygın bir kullanım alanına sahip bir kavram olarak güncelliğini korumaktadır. Bu bağlamda değişen statüsü nedeniyle sıklıkla tartışmaların odağına yerleşen Ayasofya, sahip olduğu tarihi, dini ve kültürel anlamları itibariyle ideolojik bakış açıları doğrultusunda değerlendirilen ve anlamlandırılmaya çalışılan bir yapı özelliği sergilemektedir. Bu çalışma, sanal basın

örneğinden yola çıkılarak ideolojik perspektif doğrultusunda Ayasofya'nın nasıl ve hangi söylemler eşliğine ele alındığını belirlemeye çalışmaktadır.

1. FARKLI DEĞERLENDİRMELER MERKEZİNDE BİR KAVRAM OLARAK İDEOLOJİ

“İdeoloji” kavramı, farklı inanç, düşünce, olgu, olay, kişi veya durumlar gibi hayatımızın içine sirayet etmiş, hemen hemen her konuda günlük konuşma dilinde sıkça ifadesini bulan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. “İdeoloji” kavramının tarihsel süreç içinde anlamlandırılma çabalarıyla birlikte yönünü bulmaya çalıştığı görülse de bir tanımlar çokluğu ile karşı karşıya kalırız. Kavrama getirilen farklı yaklaşımlar nedeniyle tek, yeterli ve herkes için uygun bir ideoloji tanımının henüz yapılabilmiş olmadığını görürüz.

Fransızca kökenli bir kelime olan *ideoloji* (idéologie) kavramı, Türk Dil Kurumu'nun online sözlüğünde “*Siyasal veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükûmetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü.*” (<https://sozluk.gov.tr/>) şeklinde ifadesini bulmaktadır. Her ne kadar Türk Dil Kurumu sözlüğünde kavram farklı düşüncelerle ilişkili bir biçimde çok yönlü tanımları yapılmaya çalışılsa da, terimin kullanışlı ancak birbiriyle bağdaşmaz nitelikte birçok anlamı barındırması nedeniyle günümüze kadar tek ve yeterli bir tanımla yapılamamıştır. Bu bağlamda birbiriyle bağdaşmayan birçok ideoloji tanımının yapıldığı görülmektedir. Eagleton, bu tanımları gelişigüzel de olsa sıralar ve kavramla ilgili çeşitliliği vurgular. Bu çeşitlilik; (a) *toplumsal yaşamdaki anlam, gösterge ve değerlerin üretim süreci*; (b) *belirli bir toplumsal grup veya sınıfa ait fikirler kümesi*; (c) *bir egemen siyasi iktidarı meşrulaştırmaya yarayan fikirler*; (d) *bir egemen siyasi iktidarı meşrulaştırmaya hizmet eden yanlış fikirler*; (e) *sistemli bir şekilde çarpıtılan iletişim*; (f) *özneye belirli bir konum sunan şey*; (g) *toplumsal çıkarlar tarafından güdülenen düşünme biçimleri*; (h) *özdeşlik düşüncesi* (i) *toplumsal olarak zorunlu yanılısı*; (j) *söylem ve iktidar konjonktürü*; (k) *içinde, bilinçli toplumsal aktörlerin kendi dünyalarına anlam verdikleri ortam*; (l) *eylem-amaçlı inançlar kümesi*; (m) *dilsel ve olgusal gerçekliğin karıştırılması*; (n) *anlamsal [semiotik] kapanım*; (o) *içinde, bireylerin, toplumsal yapıyla olan ilişkilerini yaşadıkları kaçınılmaz ortam*; (p) *toplumsal yaşamın doğal gerçekliğe dönüştürüldüğü süreç* şeklinde ifade edilmektedir. Eagleton, bu tanımların her ne kadar birbiriyle bağdaşır özellik göstermese de bu tanımların bir kısmının karşılıklı olarak bağdaşabilir olduğuna da dikkat çekmektedir. Ayrıca ona göre bu tanımlardan bazıları aşağılayıcı bir nitelik taşımakta, “pis kokan nefes gibi hep başkasının sahip olduğu bir şey” olarak değerlendirilmektedir. “Belirli bir toplumsal grup veya sınıfa ait fikirler kümesi” şeklinde ifade edilen haliyle ideoloji, tarafsız bir nitelik taşıırken, bazı tanımlar epistemolojik sorunlar içermekte, bazıları ise bu konuda sessiz kalmaktadır (Eagleton, 1996: 17-19).

İdeoloji terimi, ilk kez Fransız devriminin son aşamasında Konvansiyon idaresi esnasında ortaya çıkmış ideologlar biri olan Destutt de Tracy tarafından 1796'da fikirlerin ve duyguların özellikleri, çıkışları ve sonuçlarının sistemli bir analizini yapmaya yönelik projesini anlatmak için kullanılmıştır (Erdoğan, 1994: 178, Mardin, 1992:22). Destutt de Tracy, bir grup aydın ile birlikte insanlığı feodal toplumun yanlış inançlar, düşünceler ve kutsallıklarından kurtarmak için yola çıkmıştır. Amaçları ise feodal toplumun ideolojisi olan dinin dünyayı açıklama biçimine karşı, yeni toplumun haklılaştırıcı açıklaması olan yeni ideolojiyi oluşturmak

olmuştur. Böylelikle din ile toplumsal gerçekliğin zihinsel olarak yeniden kurulması işi, dinden özgürleşen Aydınlanma insanı tarafından idea'ların ayıklanması ve yeniden açıklanması yoluyla varılan "ideoloji" kavramına yerini bırakmıştır (Oskay, 1980:201). “İdeoloji” kelimesini ilk kez dolaşıma sokan De Tracy'e göre, dinsel ya da metafizik önyargılardan bağımsız şekilde düşüncelerin kökeninin rasyonel bir şekilde araştırılması adil ve mutlu bir topluma giden yolu açacaktır. Düşüncelerin rasyonel bir tarzda araştırılması şeklinde olumlu bir yaklaşımla ele alınan “ideoloji” terimi, Napolyon’un liberal ve cumhuriyetçi ideologlardan uzaklaşması ve bu terime kötüleyici bir anlam yüklemesi ile olumsuz bir şekilde ele alınmaya başlamıştır Fransız Aydınlanması'nın bir ürünü olan ideoloji kavramını siyasal söylemin gündemine oturtan ve popülerleştiren ise Karl Marx ve takipçileridir. Nitekim Fransız Aydınlanmasında ideoloji terimi "fikir ve düşüncelere" genel ve objektif bir yaklaşımın ifadesi olarak kullanılmış, sonraki dönemlerde daha dar ve olumsuz anlamlarda kullanılmaya başlanmıştır. Terimin referans alanı 'dünyaya, topluma, insana yönelik duygular, tutumlar ve düşünceler sistemi' şeklinde daraltılırken ideoloji kavramı 'bir kişiye, gruba, topluma ait özel çıkarları haklılaştırmaya (meşrulaştırmaya) yarayan fikirler sistemi' olarak tanımlanmış ve olumsuz bir anlamı çağrıştıracak şekilde kullanılmaya başlanmıştır(Çakmak Kılıçaslan, 2008:94-95). Nitekim Hegel ve Marx’dan Georg Lukács ve bazı geç dönem Marksist düşünürlere kadar uzanan bir temel kol, büyük ölçüde, doğru ve yanlış bilme fikriyle, yanılsama, çarpıtma ve mistifikasyon anlamında ideoloji terimi ile ilgilenmişlerdir. Diğer yandan epistemolojik olmaktan çok sosyolojik bir eğilim gösteren bir başka düşünce geleneği ise ağırlıklı olarak, fikirlerin gerçekliği veya gerçek dışılığından çok toplumsal yaşamdaki işlevleri ile ilgilenmiştir(Eagleton, 1996: 19). Örneğin Marx’a göre burjuva ideolojisi, işçileri ya da proletaryayı ‘yanlış bilinç’ durumu içinde tutmuş, bilincimizin ise içinde bulunduğumuz toplum tarafından belirlendiğini savunmuştur. İdeoloji, yönetici sınıfın fikirlerinin toplumda doğal ve normal görülmesini sağlayan bir araçtır ve “yanlış bilinç” olarak Marx’ın kuramı açısından çok önemlidir (Fiske, 2014: 298-299). Yanlış bilinç kuramı bağlamında, ideoloji kavramı maddi/nesnel yapının ve toplumsal pratiğin yanılsamalı bilgisi olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram, kapitalizmin oluşturduğu çelişkilerin üstünü örten ve onları görünmez kılarak insanların bilincinde maddi olarak egemen güçlerin çıkarlarıyla uyumlu bir yaşam bilgisi oluşturan bilinç türü şeklinde anlaşılmaya başlanmıştır. Nitekim ideoloji kavramını üç farklı yaklaşımla incelediğimizde bazı önemli varsayımlar ve bu varsayımlarla önemli düşünürler karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu yaklaşımların ilki, ideoloji kavramını toplumsal gerçekliğin öznelerin bilincinde bir yanılsama ile oluşan bilgisi, diğer deyişle ‘yanlış bilinç’ şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımla ideoloji, toplumsal gerçekliğin çarpık ve bozulmuş bir bilgisi olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci yaklaşım ideoloji kavramını toplumsal sistemin çatışmalı yapısını bir arada tutan ve temel olarak toplumsal sistemin kendisini yeniden üretmesini sağlayan ‘egemen ideoloji’ olarak ele almaktadır. Bu bağlamda ideoloji kavramı ile hegemonya kavramı arasında kuramsal bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Son yaklaşım ise tüm toplumsal ilişkilerin ancak dil dolayımıyla gerçekleşen pratikler olduğu gerçeğinden hareket ederek toplumsal düşünce, değer ve anlamların oluşumunu toplumsal anlamların belirlenmesi / sabitlenmesi olarak, söylem kavramı aracılığıyla ele almaktadır (Sancar Üşür, 1997:26, 7). Zira ideoloji, Eagleton’a göre “dil”le değil “söylem”le ilgili bir mesele olup, belli insan özneleri arasında, dilin belirli etkiler oluşturmak

amacıyla fiilen nasıl kullanıldığıyla ilgili bir şeydir. Bu anlamda ideoloji, bir ifadenin içerdiği dilsel özelliklerden çok kimin kime hangi amaçlarla ne söylediğiyle ilgili bir mesele (Eagleton,1996:28) olarak söylem pratikleriyle ilişkili bir mesele olarak değerlendirilmeye alınmaktadır.

Marksist literatürde ideoloji kavramından söylem kavramına geçişi mümkün kılan kişi ise Louis Althusser olarak değerlendirilmektedir. Althusser'in ideoloji kavramı olumlu ve olumsuz biçimleriyle incelenebilmektedir. Öyle ki ideoloji, olumsuz anlamıyla bilimin karşısındadır ve kusurlu bilgiye karşılık gelmektedir. Olumlu anlamda ise Althusser tarafından ideoloji kavramı yaşamsal bir tecrübe olarak tanımlanmaktadır. Çağırma/Seslenme mekanizması üstünden ideoloji öznelere oluşturmakta, bireyleri 'özne' şeklinde çağırmaktadır (Aydoğdu, 2005:216). Her iletişim, birine seslenmekte, seslendiği kişiyi de toplumsal bir ilişki içine sokmaktadır. Kendimizi seslenen olarak değerlendirdiğimizde iletişime yanıt vererek kendimizin toplumsal ve ideolojik inşasına katılmış oluruz. Örneğin yüksek topuklu ayakkabı kadını çağırır ve bu çağrıya ayakkabıları giyerek yanıt verenler kendilerini ataerkil bir özne olarak konumlandırmaktadırlar ve gönüllü olarak da toplumsal cinsiyet ilişkileri içine yerleştirmektedirler. Althusser'de bir pratik olarak beliren ideoloji kuramı, Marx'da 'yanlış bilinç' olarak belirlemekte, Antonio Gramsci tarafından ise 'hegemonya' kavramı ile değerlendirilmektedir. Öyle ki çoğunluğun kendisini ikincil bir konuma sokan sisteme sürekli şekilde rıza göstermesi ve bu rızanın sürekli kazanılması *hegemonya* kavramı ile açıklanmaktadır. Temel hegemonyacı stratejilerden birisi ise 'ortak duyunun inşası' şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yönetici sınıfın sahip olduğu fikirler ortak duyu olarak kabul edilirse bu sınıfın ideolojik hedefleri gerçekleşir ve ideolojik işleyiş de gizlenmiş olur. Örneğin suçluların cezalandırılması gereken zayıf ve günahkâr bireyler olduğuna ilişkin düşünce bir "ortak duyu" dur. Suçluluğun adaletsiz bir toplumdan çok günahkâr bireyin bir ürünü olduğu yolundaki ortak duyu, burjuva ideolojisinin bir parçasıdır. Bu ortak duyu, alt sınıflar tarafından kabul gördüğü sürece de hegemonya işler haldedir (Fiske, 2014:301-303). *İdeolojinin,. hegemonik ideolojiye dönüşmesi ise Gramsci'ye göre, şu işleri yapması ile olmaktadır: 1) Şeyleri oldukları durumları ile tanımlamak, bu tanımlamaların toplumda geniş bir kesim tarafından benimsenmesini sağlamak; 2) Kişileri, var olan topluma, onun yaşam biçimine uymaya yöneltmek; bu yaşam biçimini doğal, güzel, onurlu saydırmak; var olan toplumu adaletli bir toplum saydırmak;3) İnsanların gündelik yaşamdaki bilinçlerine, bu işleri görececek bir ideoloji olarak aktarılacak; böylece, toplum yapısının iç tutunumu (cohesiveness) ve dengesi için önemli bir güç olmak; bir "dolaylı hükmetme" aracı olarak hizmet görececek duruma gelmek(Oskay, 1980:223).*

Görüldüğü gibi ideoloji kavramı 19. yüzyıldan günümüze gelinceye dek genel olarak olumsuz anlamda kullanımı artmış ve her eleştiride bir söylem tarzı olarak dilde varlık kazanmaya başlamıştır. Nitekim Fiske'ye göre, ideoloji kuramları her tür iletişimin ve tüm anlamların toplumsal-siyasal bir boyutu olduğunu, bunların toplumsal bağlamları dışında anlaşılamayacaklarına vurgulamaktadır. Bu işleyiş ideolojiktir ve her zaman statükoyu kayırır. Zira iktidara sahip olan sınıflar sadece malların değil aynı zamanda fikirlerin ve anlamların da dağıtımını kontrol etmektedirler. Ekonomik sistem de onların çıkarları doğrultusunda düzenlenmiştir. Bu sistemin ortaya çıkardığı ideolojik sistem de bu sınıfın çıkarlarını ilerletmeye, doğallaştırmaya ve gizlemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda tüm ideoloji kuramları

ne kadar farklı olsa da ideolojinin sınıf tahakkümünü sürdürmeye çalıştığı konusunda ortak görüş ileri sürmektedirler (Fiske, 2014:303-304).

Erdoğan, ideolojinin birbiriyle ilişkili iki anlamı olduğuna dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, düşünceyi çerçeveleyen, bilgilendiren, yön veren, yönlendiren fikirler ağı şeklindedir. Bu fikirler ağı bilmeden hissetmeye, inanmadan değerlendirmeye kadar her şeyi içermektedir ve iç tutarlılığa sahiptir. Örneğin ideoloji, kapitalist sistemin, feodalizmin, Hristiyanlığın ve Müslümanlığın düşünce sistemini anlatmaktadır. Bu bağlamda ideoloji, insanın kendisi, ilişkileri ve tüm yaşam hakkındaki düşüncelerini meydana getiren biliş, anlayış ve duygu, diğer bir deyişle hissetme yapısıdır. Diğer anlamıyla ise bu ilk anlamda açıklanan yapının incelenmesi bilimidir. Yani ideoloji, ‘düşünsel olan’ın incelenmesidir. Her zaman bu iki anlam iç içedir. İdeoloji, sadece düşünceler, inançlar, duygular, ya da temsiller sistemi değildir. Yaşamla ve yaşam pratikleriyle ilişkili bir kavramdır. İdeolojilerin farklı şekillere gruplandırıldığı görülmektedir. Egemen ideoloji, kapitalist ideoloji, feodal ideoloji, işçi sınıfı ideolojisi, burjuva ideolojisi, karşıt ideoloji gibi farklı ideoloji türleri mevcuttur. Örneğin egemen ideoloji, egemen sınıfın çıkarına uygun olan, var olan amaçlarına hizmet eden ve yönetici sınıfın yönetmesi için işlevsel olan fikirler kümesidir. Bu fikirlerin kaynakları ise din, batıl inançlar, gelenekler, örf/adetler, maddi üretim tarzı ve ilişkilerin karakteri vb. şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Erdoğan, 2014:237-239). İdeolojilerin çoğu zaman özellikle, birleştirici, eyleme-yönelik, rasyonalize edici, meşrulaştırıcı, genelleştirici ve doğallaştırıcı şeyler olarak düşünüldüğüne dikkat çeken Eagleton (1996:75), ideoloji kavramının farklı şekillerde tanımlanmasının mümkün olduğunu ileri sürer. İdeolojinin, toplumsal yaşamdaki fikir, inanç ve değerleri üreten genel maddi süreç olduğu, toplumsal açıdan önemli belirli bir grubun veya sınıfın içinde bulunduğu durumu ve hayat-deneyimlerini simgeleyen (doğru veya yanlış) inanç ve fikirlere karşılık geldiği; çıkar çatışması durumlarında bu tür toplumsal grupların çıkarlarının meşrulaştırılması ve desteklenmesi anlamına geldiği, grup çıkarlarının meşrulaştırılması ve desteklenmesi üzerindeki bu vurguyu koruduğu, ideolojinin, bir yönetici grup veya sınıfın çıkarlarını, özellikle ikiyüzlülük ve çarpıtma yoluyla, meşrulaştırmaya yardımcı olan fikir ve inançları simgelediği şeklindedir (Eagleton,1996:55-57).

2. Tartışmaların Odağında Ayasofya

Sanat dünyasında önemli bir yere sahip olan **Ayasofya**, **diğer bir adıyla Ayasofya-i Kebîr Câmî-i Şerîfi, hem mimarisi, hem ihtişamı, hem de büyüklüğü** ve işlevselliği ile dünya mimarlık tarihinin günümüze ulaşarak ayakta kalmayı başaran en önemli anıtları arasında yer almaktadır. Doğu Roma İmparatorluğu’nun İstanbul’da yaptığı en büyük kilise olan **Ayasofya**, aynı yerde üç kez inşa edilmiş, ilk yapıldığında **Megale Ekklesia** (Büyük Kilise) olarak, 5’inci yüzyıldan İstanbul’un fethine kadar da **Hagia Sophia** (Kutsal Bilgelik) olarak adlandırılmıştır. 916 yıl kilise olarak ibadethane görevini üstlenen bu önemli yapı, Fatih Sultan Mehmet’in 1453’te İstanbul’u fethetmesiyle camiye çevrilmiştir. Fetihden hemen sonra yapı güçlendirilerek en iyi şekilde korunmuş, 16’ncı ve 17’nci yüzyıllarda, caminin içine mihraplar, minber, müezzin mahfilleri, vaaz kürsüsü ve maksureler eklenmiştir. **Ayasofya veya diğer bir adıyla Ayasofya-i Kebir Camisi**, 1934 yılında müzeye dönüştürülmüş ve

2020 yılına kadar müze olarak hizmet vermiştir. 2020 yılında ise tekrar cami statüsü kazanmıştır (<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/istanbul/gezilecek yer/ayasofya-muzesi>).

Ayasofya, dinsel yönüyle Müslümanlar ve Hristiyanlar tarafından kutsal olarak görülmekte, mimari yönüyle kubbe geçişi ve taşıyıcı sistem özellikleriyle sanat dünyası için mimarlık tarihinde önemli bir konuma sahip bir yapı olarak anılmaktadır. Korunması gereken önemli yapılardan biri olarak görülen Ayasofya bu bağlamda UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü) Dünya Mirasları Listesi'nde de yer almış bulunmaktadır. Özellikle din ve siyaset ilişkisi çerçevesinde getiri amaçlı olarak kendisinden çokça bahsedilen Ayasofya, bu bağlamda toplum yaşamındaki yerini her dönem canlı tutmayı başarmıştır. Öyle ki, önce birinci tepe üzerinde (IV. yüzyılda İstanbul'un merkezî yerinde) ahşap çatılı bir bazilika biçiminde inşa edilen bu yapı, 20 Haziran 404'te patrik Ioannes Khyrosostomos'un sürgün edilmesi üzerine meydana gelen bir ayaklanmada çıkan yangında harap olmuş, II. Theodosius (408-450) tarafından beş nefli (sahn) olarak yeniden yaptırılıp 10 Ekim 415'te tekrar açılmıştır. Bu ikinci kilise ise I. Iustinianos (527-565) ve karısı aleyhine 532 yılında 13-14 Ocak gecesi çıkan Nika ayaklanmasında sarayın bir kısmı ve başka umumi binalarla birlikte yandıktan sonra imparator onu evvelki binalardan daha büyük, değişik ve muhteşem bir şekilde yaptırmayı tercih etmiştir. Tarihi süreçte hem bakımsızlık nedeniyle hem de depremler nedeniyle farklı dönemlerde zarar görmüş olan bu yapı, İstanbul'un fethedilmesinden sonra tahribi önlenmiştir. Nitekim Fatih Sultan Mehmet Ayasofya'nın tahribini önlemiştir. İstanbul'un fethedilmesiyle birlikte şehrin büyük kilisesi durumundaki Ayasofya usulden olduğu üzere camiye çevrilmiş, Fatih Sultan Mehmet ilk namazı kıldıktan sonra camiye kendi hayratının ilk eseri olarak vakfetmiş, yanına sonraları çok değişikliğe uğrayan bir de medrese yaptırmıştır. Fatih'ten sonra da yapıya önem verilmeye devam edilmiştir. Örneğin II. Selim döneminde Ayasofya'nın etrafı onu saran ve yapıya zarar veren evlerden kurtarılmış, Mimar Sinan tarafından takviye payandaları yapılarak yapının çökmesi önlenmiştir. Mimar Sinan tarafından ilk türbe II. Selim için inşa edilmiş, III. Murad döneminde ise kuzeydeki iki minare ile minber, kürsü ve mahfil eklenmiştir. Sonraki dönemde de Ayasofya'nın yanında III. Murad için, XVII. yüzyıl başında ise III. Mehmed için türbeler inşa edilmiş, ayrıca burada bir de şehzadeler türbesi yapılmıştır. Bu üç büyük türbe Osmanlı devri Türk mimarisinin yapı, çini süslemesi ve diğer teferruatı bakımından en güzel eserlerinden sayılmaktadır. Türk devrinde Ayasofya'nın süslenmesine de gayret edilmiştir. Osmanlı hükümdarları kadar halk da Ayasofya'nın bakımına ve cami olarak zenginleşmesine itina göstermiş, bu iş için vakıflar yapmıştır(<https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya>).

24 Kasım 1934 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile cami olmaktan çıkarılıp Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlanan Ayasofya'nın tekrar camiye çevrilmesi için 2000'li yıllarda hukukî girişimler başlatılmıştır. 2 Temmuz 2020 tarihinde sonuçlanan dava ile birlikte Danıştay verdiği tarihî bir kararla 24 Kasım 1934 tarihli Bakanlar Kurulu kararı iptal ederek Ayasofya'nın müzeden tekrar camiye çevrilmesinin yolunu açmıştır. 10 Temmuz 2020 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararı ile Ayasofya'nın Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilerek ibadete açılması kararlaştırılmış ve böylelikle Ayasofya müzeye dönüştürülmesinden seksen altı yıl sonra, 24 Temmuz 2020 tarihinde kılınan cuma namazıyla ve Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi adıyla yeniden ibadete açılmıştır. Bu kararla birlikte gözler tekrar bu tarihi yapıya çevrilmiş, Ayasofya, ulusal ve uluslararası arenada dini, milli, kültürel ve siyasi konularla birlikte

tartışmaların odağına tekrar yerleşmiştir. Bu tartışmaların ideolojik yönüyle medyaya da yansdığı görülmektedir. Nitekim kitle iletişim araçları vasıtasıyla konuya ilişkin birçok görüş, düşünce ve tartışma haberlerle, yazılarla ve çeşitli programlarla topluma ulaştırılmış, Ayasofya sahip olunan ideolojik perspektif doğrultusunda değerlendirilmiştir. Medyanın toplumsal gündemi belirleme, toplumsal algıyı oluşturma veya bu algıya yön verme gibi konularda öncü bir role sahip olduğu gerçeğinden hareketle Ayasofya'ya ilişkin haberlerin bu bağlamda ele alınarak incelenmesinin konuya yaklaşımların çeşitliliğini ortaya çıkarmak bakımından önemli olduğu görülmektedir. Bu kapsamda çalışmada Ayasofya'ya ilişkin haberler ve köşe yazıları Türkiye özelinde sanal basında yer alan üzerinden ele alınarak ideolojik perspektiften hangi nitelemeler ve değerlendirmelerin yapıldığı tespit edilmeye çalışılmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışmada, sanal basında yer alan haberler ve köşe yazıları üzerinden Ayasofya'yı ele almak ve elde edilen içeriklerin ideolojik perspektiften Türkiye örneğinde nasıl değerlendirildiğini ortaya çıkartmak amaçlanmaktadır. Bu kapsamda çalışmadan elde edilen bulgular söylem analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Söylem kavramı, *insanın anlamlandırma pratiği olarak dil kullanımı dolayımı ile var olan ve dilin içinden geçerek oluşan anlamlandırma bütünlerine verilen addır*. Nesnel ve maddi toplumsal pratikler dil vasıtasıyla adlandırılarak anlamlandırılmaktadır. Bu toplumsal pratikler, dilin anlam üretme kuralları içinde algılanmakta, bilincin anlamlandırma çabası sayesinde var olmaktadır, bunun sayesinde de söz alanları olarak söylemler ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda dilbilim çalışmalarından gelen öncü düşünürlerin dilin işlevi ve toplumsal pratik olarak değerlendirilmesi üzerine çeşitli görüşler öne sürdükleri görülmektedir. Örneğin, ünlü dil bilimci Ferdinand de Saussure, dil ile sözü birbirinden ayırmıştır. Ona göre dil, bir anlamı olmayan işaret ve seslerden oluşan sistemli hale getirilmiş şeyler iken, söz, bir toplumsal pratik içinde üretilen ve anlamı üzerinde uzlaşılan bir toplumsal olgudur. Bu anlamda söz, bir toplumsal etkinliktir ve harfler, cümleler, sesler gibi aynı dilsel araçların kullanıldığı çok farklı sözler, diğer bir deyişle anlamlar üretilebilmektedir (Sancar, 2005: 579-580). Diğer yandan simgesel düzenlerin yapısı üzerine çalışan Roland Barthes, mitler üzerine çalışan Claude levi-Strauss gibi düşünürler de yapısalcı dilbilim çalışmalarına önemli katkılar sunan isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Barthes, dilin anlam üretme becerisi üzerine göstergebilim (semyoloji) adı verilen çalışmalarıyla alana önemli katkılar sağlamıştır. Barthes, dilsel öğelerin sahip olduğu düz anlamların yanı sıra dilin toplumsal bağlamlarda kullanımı ile yan anlamların ortaya çıktığını ve bu sayede toplumsal anlamların oluştuğunu ifade etmiştir. Sonraki dönemlerde yapısalcı kuramcıların düşünceleri ciddi eleştirilerle karşılaşmış ve dikkatler dilin yapısal özelliklerinden dilin var olduğu toplumsal anlamlara kaymıştır. Dilin yoruma açıklığı ve anlamın nasıl değiştiği ile ilgili sorunlar ele alınmaya başlamıştır.

Söylem, Burton'un da dikkat çektiği gibi (2008:225) belirli anlayış biçimlerinin nasıl yaratıldığı ve toplumdaki çeşitli kurumlarda nasıl sürdürüldüğünü tanımlamak için kullanılan zor bir kavramdır. Söylemler, iletişimin kullanımıyla açık hale getirilen fikir ve anlamlarla ilgilidir. Bu bağlamda medya söylemi, metin ve okuyucu arasında olduğu kadar konuşmacı ve

dinleyici arasında da etkileşimi gerekli kılmaktadır. Etkileşim, ideolojik etkileri açığa çıkartmakta, ideolojik etkiler ise söylem ile birlikte birer sosyal pratik olarak kabul edilmektedir. Söylemler sosyal olarak yapılanırlar ve saf değildirler. İdeolojiler ise yalnızca konuşulduğu ya da kullanıldığı zaman sosyal hale gelmektedir. Özellikle 1985’lerden sonra medya konusunda yapılan çalışmalarda ideoloji, söylemi tanımlayan bir kavram olarak kullanılmıştır (Sözen, 1997:153). *Nitekim ideolojiler ve diğer sosyal temsiller, söylem ve grup üyelerinin diğer sosyal pratiklerini kontrol eder. İdeolojiler aynı zamanda ideolojik üretim, yeniden üretim ve karşı koymanın araçları olarak hizmet eden onların söylemini de içeren grup üyelerinin sosyal temsil ve pratiklerinin temel formudur* (van Dijk’ten akt: Özer, 2015: 211, 216). Kapsamlı bir bakış açısından değerlendirildiğinde, söylem çözümlemesi açıklamalarla hiyerarşi, iktidar ve ideoloji arasında karşılıklı ilişkilere vurgu yapmaktadır (Punch, 2014:217). İdeoloji, kitle iletişim araçları, diğer bir deyişle medyada farklı içeriklerle, onun temsili niteliğindeki söylemler ve hatta söylem kalıpları eşliğinde sunulmakta, hedef kitlelere ulaştırılmaktadır.

Bu çalışmada, tarihsel süreç içinde İslamiyet ve Hristiyanlık olmak üzere iki dine hizmet veren Ayasofya’nın belli bir ideolojik perspektiften yapılan haber ve değerlendirilme biçimlerine ulaşmak için internet arama motorları üzerinden “*Ayasofya ve Türklük*”, “*Ayasofya ve İslamiyet*”, “*Ayasofya ve Hristiyanlık*” anahtar kelimeleriyle sorgulama yapılmış, sorgulama sonucu çıkan haber ve yazılar değerlendirme kapsamına alınmıştır. Söz konusu çalışma 2020(Ocak)-2021(Mart) arası dönem içinde sınırlı tutulmuştur. Çalışma kapsamında belirlenen anahtar kelimelerle Google arama motoru üzerinden tarama yapmak suretiyle toplamda 67 internet sitesine ulaşılmıştır ve elde edilen içerikler belirli kategoriler doğrultusunda irdelenmiştir.

BULGULAR

Bu çalışma, sanal basında 1 Ocak 2020 – 31 Mart 2021 arası dönemde Ayasofya ile ilgili çıkan haberlerin ve köşe yazılarının ideolojik bağlamda hangi söylemler eşliğinde kurgulandığını tespit etmek üzerinedir. Bu bağlamda Ayasofya ve Türklük”, “*Ayasofya ve İslamiyet*”, “*Ayasofya ve Hristiyanlık*” anahtar kelimeleriyle internet arama motoru Google ile sorgulama yapılarak çıkan sonuçlar olumlu, olumsuz ve tarafsız bakış açılarıyla birlikte ele alınarak değerlendirilmiş, haber veya yazılar içeriğine göre olumlu, olumsuz ve tarafsız söylem biçimlerine göre kategorilendirilmiştir. Bu kategoriler, Ayasofya’ya ilişkin ortak inanç ve anlayış, benzer betimleme, tanımlama ve açıklamaların birlikte ele alınarak incelenmesiyle belirlenmiş, bu bağlamda köşe yazısı ve haber ayrımı yapılmamıştır. Ayasofya’nın çağrıştırdığı anlamlar, İstanbul’un fethi sonucu yapının cami olarak kullanılması ile ilgili düşünceler ve bu yapının günümüzde değişen statüsü nedeniyle yapılan yorum, haber ve değerlendirmeler benzerlikleri ve farklılıkları ile birlikte ele alınıp incelenmiştir. İncelemeler esnasında elde edilen bulgular sınıflandırılmıştır. Buna göre;

- “*Ayasofya ve Türklük*” anahtar kelimesi ile arama yapılmış ve 28 internet sitesinin içeriğine ulaşılmıştır. 4 internet sitesinde yer alan ilgili içeriklerde Ayasofya’nın camiye dönüştürülmesi kararının olumsuz bir bakış açısıyla değerlendirildiği tespit edilmiştir. Bu siteler arasında yabancı olduğu kadar ulusal haber yapan siteler de vardır. Bazı sitelerin aynı haberi ve söylemi birebir kullandığı saptanmıştır. Örneğin dönemin AK Parti Genel

Olumsuz Dil Yapısına İlişkin Söylemler
• Ayasofya egemenliğin vurgulanma aracı haline geldi. Milli(yetçi) bir ajitasyon meselesi... • Yunanistan Dışişleri Bakanlığı açıklaması “<i>Ayasofya tüm insanlığa aittir.</i>” • Milliyetçilere göre ‘egemenlik’, dincilere göre de ‘kılıç hakkı’ • İdeolojik simge: Ayasofya

Başkan Yardımcısı Mahir Ünal’ın Ayasofya için «*Türk’ün kızıl elmalarından birisi*» açıklaması ile MHP Lideri Devlet Bahçeli’den Anıtkabir ve Ayasofya üzerinden provokasyon yapanlara verdiği sert tepkiler farklı bir isimle yayın yapan ancak benzer ideolojilere sahip sitelerce benzer bir söylem kullanılarak kullanıcılara ulaştırılmıştır.

Olumlu ve olumsuz dil yapısına ilişkin söylemler incelendiğinde bazı ifadelerin

Olumlu Dil Yapısına İlişkin Söylemler	
Ayasofya fethi Allah’ın resulü tarafından müjdelenmiş • İslam’ın nuru Türklüğün gururu • Ayasofya’da tarih yeniden yazılırken • İnsanlığın ortak mirası • Türklük şuuru ve gururu Ayasofya • İstanbul’a vurulmuş bir mühür, bir hatem • Tapulu mal, kılıç hakkı ve zafer tacı • Ortak kültür mirası • Ayasofya bir şuur (cihad şuur, fetih şuur, şehitlik ve şahitlik şuur) • Ayasofya bir gurur (İslam olma, Müslüman olma ve Türk olma gururu) tutsaklıktan ve esaretlerden kurtuluşun sembolü • Büyük Fetih, Nurettin Topçu’nun kaleminden okunmalı • Uğursuz bir şekilde müzeye çevrilen bir cami aslına geri döndü. Yunan’ın Çemkirmesi Yeni Değil	• Fethin en önemli sembolü • Türk’ün kızıl elmalarından birisi • Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerif • Hakk’a tapan Türk milletinin Ayasofya’da kutlu Cuma’sı • Ulu Mabet Ayasofya • Fethin nişanesi • Tutsaklıktan ve esaretlerden kurtuluşun sembolü • İslam’ın ve Türklüğün Nişanesi, Ruh kökümüz • Fetih sembolü ve kılıç hakkı • Egemenliğin vurgulanma aracı • Ayasofya şiiri / Nazım Hikmet, Arif Nihat Asyalı, Cengiz Numanoğlu, Mehmet Akif Ersoy’un Ayasofya şiirleri (“Türkün malı İstanbul” Nazım Hikmet; İslam’ın nuru, Türklüğün gururu/ Osman Yüksel Serdengeçti)

birbirlerini destekleyen tarzda kullanıldığı görülmektedir. Farklı sitelerde değişik tarihlerde yayınlanan haber, köşe yazısı ve değerlendirmelerin paralel bir anlayış doğrultusunda Ayasofya’yı değerlendirdikleri ve yapının tekrar camiye dönüştürülmesi kararını memnuniyetle karşıladıkları görülmektedir. Nitekim karar *müjde, nur, gurur, tarih yazmak, mirasa sahip olmak, şuur, tapulu mal, hak, zaferle kazanılan taç, kültür mirası, kurtuluş sembolü, büyük fetih, ulaşılması hedeflenen kızıl elma, ulu mabet, fethin nişanesi, egemenliğin*

vurgulanma aracı gibi olumlu nitelik taşıyan söylemler eşliğinde sunulmakta ve karşılanmaktadır.

“*Ayasofya ve Türklük*” anahtar kelimesi ile arama sonucu farklı sitelerdeki bu söylemlerin diğer bir ortak noktası, Türklüğe yapılan vurgudur. Öyle ki “*Türk’ün kızıl elmalarından birisi*”¹ olan bu yapı, Türklerin erişmesi gereken hedeflerden birisidir. “*İslam’ın ve Türklüğün Nişanesi, Ruh kökü*” olarak değerlendirilen Ayasofya, İslam dini ile birlikte Türklüğün altının çizilerek vurgulandığı bir öneme sahiptir. İdeolojik perspektiften bakıldığında ortak kültür mirası olarak değerlendirilen bu yapının camiye dönüştürülmesi kararı İslam dini açısından olumlu karşılandığı gibi Türklük açısından da olumlu karşılanmakta, egemenliği vurgulayan bir araca dönüşmektedir. Müze kararı zaten uğursuz bir karardır ve tekrar cami statüsüne kavuşturulması Ayasofya için “aslına geri dönme”dir. Olumlu bir dil kullanılarak oluşturulan bu söylem biçiminin dini ve milli unsurların ön plana çıkarılarak Ayasofya’yı yeniden fetheder bir anlayışla oluşturulduğu görülmektedir. Zira egemenlik artık Türklere geçmiştir ve Ayasofya, müze statüsünden çıkartılıp camiye dönüştürülerek bir anlamda ‘esaret’ten kurtarılmıştır. Kurtarıcı olanlar ise yine Türklerdir ve Ayasofya’yı İslam dininin hizmetine sunma gururu da Türklere aittir. Diğer taraftan sayıca çok daha az olmakla birlikte olumsuz dil yapısıyla birlikte oluşturulan söylemlerin *ajitasyon*, *ideolojik simge* gibi olumsuz içerikleri barındıran bir nitelikte sunulduğu görülmektedir. “*Milliyetçilere göre ‘egemenlik’, dincilere göre de ‘kılıç hakkı’*” şeklinde kutuplaştırıcı bir dille oluşturulan söylemlerin milliyetçileri ve dini kesimi aynı tarafta konumlandırmakta olduğu ve her iki tarafın da karşıt bir pozisyonda olduklarına işaret edildiği fark edilmektedir. *Bir ajitasyon meselesi haline geldiği* düşünülen Ayasofya, olumsuz manada bir *ideolojik simge* olarak belli kesimlerce kullanılmaktadır. Aslında Ayasofya ne ajitasyon unsuru ne de ideolojik bir simgedir. Ayasofya, Yunanistan Dışişleri Bakanlığı’nın da ifade ettiği gibi “*tüm insanlığa aittir.*” Bu yüzden sadece İslam dini ve Türklük açısından değerlendirilmemeli, alınan karardan vazgeçilmelidir.

- “*Ayasofya ve İslamiyet*” anahtar kelimesi ile arama yapıldığında 19 internet sitesinin içeriğine ulaşılmıştır. “*Ayasofya ve Türklük*” anahtar kelimesi ile ulaşılan sonuçlarla karşılaştırıldığında olumsuz yaklaşımların olumlu yaklaşımlara göre çok daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Camiye dönüştürme kararının siyasi bir karar olduğu görüşü hâkim olmakla birlikte muhafazakâr kesim ile sol görüşü temsil eden tarafların karşıtlığını öne çıkaran yorum ve görüşler mevcuttur. Bu karşıtlığın haricinde muhafazakâr düşünceye sahip bakış açılarının da yine siyasi nedenlerle kararı olumsuz şekilde değerlendirdikleri

¹Kızılalma, eski çağlardan beri Türk cihan hâkimiyeti idealini sembolik olarak ifade eden bir kavramdır. “Erişilmesi istenen ülkü, elde edilmesi amaçlanan muhayyel yer” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu tabirin köklerinin Uzakdoğu’da mitolojik çağlara kadar uzandığını ortaya koymaya çalışanlar da vardır, Batı dünyasında da mevcut olduğunu belirtenler de bulunmaktadır. Bazı çağdaş araştırmacılara göre ise ilk defa Orta Asya’da Türkler arasında doğan bu ülkü, Ergenekon destanında Ergenekon’dan dışarı çıkma ve kaybedilmiş olan eski yurdu tekrar ele geçirme ideali olarak belirir. Kavram zamanla, gerçekleştirilmesi düşünülen idealleri ve zapt edilmesi gereken yerleri belirleyen bir sembol haline dönüşmüştür. Orta Asya’da Oğuz Türkleri için Kızılalma, hangi yöne giderlerse gitsinler hedefleri ve kazandıkları zaferin adı haline gelmiştir(<https://islamansiklopedisi.org.tr/kizilelma>).

görülmektedir. Örneğin İlahiyatçı İhsan Eliaçık, «İktidar partisinde parçalanma ve çözülme yaşıyor. Üçüncü parti yolda, hatta dördüncü için bile hazırlık yapılıyor. Moral olarak parçalanmış haldeler. Bana göre iktidar partisi lideri Ayasofya'yı en sona sakladı. En zor anında açtı, ancak bu onu kurtaramayacak. Ayasofya'yı açtı diye de insanlar oy verecek değiller» ifadeleriyle durumu değerlendirmekte, kararın siyasi rant elde etmek amacıyla alındığına dikkat çekmektedir. Olumlu ve olumsuz dil yapısıyla kurulan söylemleri belli bazı öne çıkan ifadelerle kategorilendirdiğimizde yine birbirini destekleyecek nitelikte söylemler karşımıza çıkmaktadır:

Olumlu Dil Yapısına İlişkin Söylemler	
• 86 yıllık hasret bitti ve Müslümanlar Ayasofya'ya kavuştu • Fethin sembolü olarak camiye çevrilen Ayasofya • Ayasofya kılıç hakkı olarak camiye dönüştürülürken diğer kiliselere dokunulmamıştır • İslam sancağı Ayasofya Camii • 4 müezzin semayı inletti! Ayasofya'da tarihi an.	• Fethin sembolü, Peygamber Efendimizin hadis-i şerif ile müjdelediği komutanın ve fethin nişanesi. Ayasofya medeniyetimizin mührü, milli özümüze bağlılığımızın ve bağımsızlığımızın göstergesi. İnanmışlığın, İslam'ın temelinin ruh-i mücerreti. • Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Serhat Ulağlı: "Minareden müezzinlerin beraber ezan okuması Türk geleneğidir"

Olumsuz Dil Yapısına İlişkin Söylemler	
• Ayasofya'nın camiye çevrilmesi İslami değerlere uygun mu? Ayasofya konusunda "kral çıplak" diyelim. Kralların / sultanların yaptıkları tapınakların çoğu haram mala dayanır. Ayasofya da haram mal ile yapılmıştır. Ayasofya cami vasfını haiz bir mekân kesinlikle değildir • Uluslararası toplumun Ayasofya tepkisi; Ortodoks ülkelerin tepkileri Rusya: Karar "üzücü". ABD: Hayal kırıklığı yaşıyoruz. Yunanistan Cumhurbaşkanı: "Uluslararası topluma karşı derin bir provokasyon" • Ayasofya'da İlk Cuma Namazı Dünyada Nasıl Yankı Uyandırdı? (Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi kararı uluslararası arenada büyük yankı uyandırdı.)	• Ayasofya ve Kariye: Erdoğan'ın Fatih'in hayalinden U dönüşü. Türkiye gittikçe muhafazakârlaşıyor, otoriterleşiyor ve modern dünya ile toplumsal ve kültürel bağlarını yitiriyor. • Atatürk olmasaydı Ayasofya'da olur muydunuz? Hukuki karar Danıştay'ın, siyasi rant ise Erdoğan'a nasip oldu. Ayasofya, AKP'nin hızla düşen oy oranlarını durdurma, kaybedilenleri kazanma projesidir. • Eliaçık'tan Ayasofya önerisi: "Cuma günü Müslümanlar, pazar günü Hristiyanlar kullansın" 'İslamiyet'te işgal yoktur' • Ayasofya'da ilk cuma: Miting havasında namaz. İnsanlık tarihinin en önemli kültürel miraslarından olan ve

Ayasofya, UNESCO Dünya Kültür Mirası listesinde yer almakta. • Ayasofya'nın Camiye Dönüştürülmesine Dünyadan Tepkiler / İslam Dünyası ve Müslüman Kurumların Tepkileri	İslamiyet'in doğuşundan önce inşa edilen Ayasofya, tartışmalar eşliğinde bugün cami olarak ibadete açıldı.
---	--

“*Ayasofya ve İslamiyet*” anahtar kelimesi ile ulaşılan söylemlere bakıldığında kararın İslam dini ile ilgili bir karar olması yönüyle daha çok olumsuz şekilde karşılandığı ve değerlendirildiği görülmektedir. Olumlu söylem eşliğinde incelendiğinde alınan karar, aynı zamanda Müslümanların ibadet için hasret duyduğu camilerine kavuşması anlamına gelmektedir. Öyle ki, Müslümanlar 86 yıldır Ayasofya'ya kavuşmanın özlemi içerisinde. Yine “*fethin sembolü ve kılıç hakkı*” şeklinde değerlendirilen Ayasofya, “*İslam sancağı*” olması yönüyle çok değerlidir ve “*fethin sembolü ve nişanesi*”dir. Ayasofya aynı zamanda “*inanmışlığın, İslam'ın temelinin ruh-i mücerreti*” dir, zira Peygamber Efendimizin hadis-i şerif ile müjdelediği komutan İstanbul'u fethetmiş ve “*medeniyetimizin mührü, milli özümüze bağlılığımızın ve bağımsızlığımızın göstergesi*” olan Ayasofya'yı Müslümanlar için bir ibadet yeri olan camiye dönüştürmüştür. Olumsuz söylemle oluşturulan içeriklerin fazlalığı ise dikkat çekicidir. Bu içeriklerde alınan kararın İslami değerlerle uyuşmadığı gibi otoriterleşme ve daha çok muhafazakârlaşma anlamına geldiğine yönelik düşüncenin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Ayasofya'nın müze statüsünden çıkartılarak camiye dönüştürülmesi yanlış bir karardır ve bu yüzden uluslararası toplumun tepkisini çekmektedir. Bu karar öylesine yanlış bir karardır ki “*İslam Dünyası ve Müslüman Kurumların*” bile tepkilerini çekmiştir ve “*İslamiyet'in doğuşundan önce inşa edilen Ayasofya, tartışmalar eşliğinde bugün cami olarak ibadete açılmıştır.*” Atatürk'ün aldığı kararlarla Ayasofya katkılarının çok önemli olduğuna ilişkin söylemlerin de bulunduğu görülmektedir ve bu yüzden karar tartışılmalıdır. Zira bu karar “*Danıştay tarafından verilen*” ve “*bir siyasi rant*” meselesi haline gelen bir karardır. Nitekim alınan karar tüm dünyada tepkiyle karşılanmıştır. Ortodoks ülkelerinin tepkileri haber başlıklarına taşınmış, uyarıcı nitelikli bu açıklamalar direkt ifadeler eşliğinde muhatapların dilinden duyurulmuştur. Zira alınan karar tepkileri hak edecek seviyede yanlış bir karardır ve tepkiler üst perdeden duyurulmuştur.

“*Ayasofya ve İslamiyet*” anahtar kelimesi ile ulaşılan söylemlerde dikkat çekici bir diğer yön ise tarafsız söylemlerin varlığıdır. Nitekim ne olumlu ne olumsuz, başka deyişle tarafsız değerlendirmelerin olduğu görülmektedir:

Tarafsız Dil Yapısına İlişkin Söylemler

- Ayasofya neden önemli, tarihi ne?
- Ayasofya'nın merak uyandıran tarihi! Ayasofya neden bu kadar önemli?
- Patrik Sahak Maşalyan: “Ayasofya ibadete açılsın, Hristiyanlara da alan tahsis edilsin. Ayasofya'nın kubbesini paylaşabiliriz”
“Yeni bir haç hilal ihtilafı lüksümüz yok”
- Davutoğlu'dan dikkat çeken ‘Ayasofya’ yorumu. “İnsanlık mirasını koruyacak estetik düzenleme yapılmalı”

Tarafsız dil yapısına ilişkin söylemler incelendiğinde, Ayasofya'nın tarihine ilişkin bilgilere yönelik soruların manşete taşınarak karara ilişkin yorumun okuyuculara bırakıldığı görülmektedir. Öyle ki, “*Patrik Sahak Maşalyan: “Ayasofya ibadete açılsın, Hristiyanlara da alan tahsis edilsin. Ayasofya'nın kubbesini paylaşabiliriz” “Yeni bir haç hilal ihtilafı lüksümüz yok”* gibi ifadelerin manşete taşınarak kutuplaştırmacı olmayan bir dilin hakimiyetinde bir söylem oluşturulduğu gözlemlenmektedir. Zira Ayasofya, insanlığın mirasıdır ve bu miras tek bir din, ırk veya kesim tarafından değil, tüm insanlık tarafından korunmalıdır.

- “*Ayasofya ve Hristiyanlık*” anahtar kelimesi ile arama yapıldığında ise toplamda 20 internet sitesinin içeriğine ulaşılmıştır. Genellikle olumsuz bir dilin hâkim olduğu görülmekle birlikte olumlu görüşte olanların yine İslam dini ve inancı açısından konuyu değerlendirmekte olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca köşe yazısına ulaşılmamış, ulaşılan içerikler sadece haber içerikleri olmuştur. Diğer yandan tarafsız denilebilecek tek bir siteye ulaşılmıştır. “*Ayasofya'nın bir bölümünde namaz kılınmadı: İşte kararın nedeni*” başlığıyla manşete taşınan haberde herhangi bir niteleme ya da görüş beyan edilmeden durum değerlendirmesinin yapıldığı gözlemlenmiştir. Olumlu dil yapısına ilişkin söylemler incelendiğinde diğer anahtar kelimelerle ulaşılan olumlu söylemler paralelinde bir söylem biçiminin varlığı dikkat çekmektedir. Olumsuz dil yapısına hâkim söylemlerin fazlalığı dikkat çekerken, Ortodoks liderlerinin ve uluslararası arenada yükselen seslerin yoğun şekilde manşetlere taşındığı görülmektedir:

Olumlu Dil Yapısına İlişkin Söylemler

• Allah'a şükür bu günleri de gördük... Ayasofya yeniden bizim oldu. İstanbul'un Fethi'nin sembolü İslam'la şereflenen Ayasofya, İslamiyet'in Hristiyanlığa galebe etmesinin de bir sembolüdür.• Ayasofya ve siyaset. Ayasofya siyasî ya da ideolojik bir bolden çok, coğrafi ve kültürel bir boldür. İslâmiyet'in bu coğrafya üzerindeki şefkatli	• İbrahim Kalın, Ayasofya'nın cami yapılma yöntemini açıkladı. “Ayasofya'nın da ibadete açılması yerli yahut yabancı turistlerin orayı ziyaret etmesine mâni değil”• Ayasofya kararına tepki gösteren Avrupalıyı utandıracak hassasiyet! Hristiyanlar için kutsal bölge, halıyla kaplanmadı.• Avrupalıyı utandıran hassasiyet! Ayasofya Camii'nde Hristiyanlar için kutsal

hâkimiyetinin sembolüdür. • Fethin sembolü kılıç hakkımız Ayasofya camii • Katolik rahipten Türkiye'ye Ayasofya övgüsü. Ayasofya'yı camiye çevirme kararıyla tarihi binanın haysiyet ve onuru artmıştır.	bölge, halıyla kaplanmadı • Ayasofya'da, Hristiyanların kutsal alanı boş bırakıldı.
---	--

Olumlu dil yapısına ilişkin söylemler incelendiğinde yine *İstanbul Fethi'nin sembolü* olarak nitelendirilen Ayasofya, *İslamiyet'in Hristiyanlığa galebe etmesinin de bir sembolü* şeklinde ifade edilmekte, siyasi ve ideolojik bir sembol olmasından ziyade *coğrafi ve kültürel bir sembol*, *İslâmiyet'in coğrafya üzerindeki şefkatli hâkimiyetinin sembolü* şeklinde betimlenmektedir. Aynı şekilde “*fethin sembolü*” “*kılıç hakkı*” şeklinde değerlendirilen Ayasofya'nın camiye dönüştürülme kararının gösterilen hassasiyet doğrultusunda ne kadar doğru bir karar olduğuna ilişkin söylemler mevcuttur. Zira “*Hristiyanlar için kutsal bölge, halıyla kaplanmayarak*”, “*Hristiyanların kutsal alanı boş bırakılarak*” hassasiyet gösterilmiş, bu hassas davranış da “*Ayasofya kararına tepki gösteren Avrupalıyı utandıracak*” bir biçimde sergilenmiştir. Yetkili bir ağızından Ayasofya'nın ibadete açılmasının yerli veya yabancı turistlerin ziyaretine engel olmadığı yönünde bilgi verilerek, Hristiyan dünyasının konuyla ilgili endişelere kapılmaması gerektiği, başka deyişle, cami kararının onları etkileyecek derecede olumsuz bir karar olmadığına yönelik bir söylemin varlığı dikkat çekmektedir. Dikkat çeken bir diğer içerikte ise Hristiyan dini liderlerin ağızından karara ilişkin genellikle olumsuz söylemlerin sarf edilmesine rağmen bir dini liderin “*Katolik rahipten Türkiye'ye Ayasofya övgüsü*” ne yer verilmektedir. Benzer şekilde Ayasofya'yı camiye çevirme kararının tarihi binanın haysiyet ve onuru artırdığına yönelik söylemlerin olduğu da görülmektedir. Anahtar kelimelerle sorgulandığında yalnızca AA (Anadolu Ajansı)'nın bu haberine ulaşılrken, “*Katolik rahipten Türkiye'ye Ayasofya övgüsü*” şeklinde ayrı bir arama yapıldığında benzer yayın politikasına sahip diğer sitelerin de Katolik rahip Manuel Musellem'in sosyal medya hesabından paylaştığı ve Hristiyanlara hitap ettiği videoda “*Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Ayasofya Kilisemizin haysiyet ve onurunu artırdığının farkına varın*” ifadelerine dikkat çekerek haber yaptıkları görülmektedir. Nitekim, bu bağlamda söz konusu haberlerde Ayasofya'ya ilişkin alınan kararın farklı dini liderler tarafından da olumlu karşılandığına yönelik bir algı oluşturmaya çalıştığı ifade edilebilir.

Olumsuz dil yapısına ilişkin söylemler incelendiğinde ise Hristiyan dini liderlerinin görüşlerine haberlerde sıklıkla verildiği ve yabancı kaynaklı haber içeriklerinde Hristiyan dini liderlerinin görüşlerinin direkt verilerek manşete taşındığı gözlemlenmiştir. Olumsuz değerlendirmelerin çoğunun siyasi bağlantı kurulması nedeniyle olduğu göze çarpmaktadır. Diğer yandan Türklük açısından çok olumlu bir karar olduğuna ilişkin görüşlerin yerini dini açıdan daha çok olumsuz görüşlere bıraktığı görülmektedir. Ayrıca bazı sitelerin “*Patrik Kirill: “Ayasofya'nın statüsünü değiştirme çağrısı tüm Hristiyanlığa yönelik bir tehdittir” ve “Patrik Bartholomeos: “Ayasofya camiye dönüştürülürse milyonlarca Hristiyan İslam'a sırt çevirebilir”*” gibi içerikler eşliğinde benzer bir söylemle aynı haberi aynı bakış açısıyla verdiği

gözlemlenmiştir. İlgili taramada köşe yazısına ulaşılamazken genellikle haber içeriklerine ulaşılmıştır. Söz konusu haber içeriklerinde ise dini liderlerin uyarıcı nitelikli söylemlerinin manşete taşınarak haber dilinin oluşturulduğu, dini liderlerin sözlerinin doğrudan verildiği ve bu şekilde kararın yanlışlığına dikkat çekilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu uyarıların doğrudan kişinin ağzından çıktığı cümlelerle verilmesi, yapılan ikazların ciddiye alınması gerektiğine ilişkin bir algı oluşturulmak istendiği şeklinde yorumlamak mümkündür:

Olumsuz Dil Yapısına İlişkin Söylemler
• Patrik Bartholomeos: “Ayasofya camiye dönüştürülürse milyonlarca Hristiyan İslam'a sırt çevirebilir” • Patrik Kirill: “Ayasofya'nın statüsünü değiştirme çağrısı tüm Hristiyanlığa yönelik bir tehdittir.” • Dünya basınında Ayasofya tartışması: Kim, neler dedi? Ayasofya kararı bugün fazlasıyla dağınık durumda olan ve ihtilaflarla boğuşan Hristiyan dünyasını bir araya getirmeyi başardı. • Rus Ortodoks Kilisesi'nin üst düzey yetkilisi: “... Dini özgürlük ihlali olduğuna inanıyoruz. Şimdi Orta Çağ'a geri dönemeyiz”

SONUÇ VE TARTIŞMA

İnşa edildiği tarihten başlamak üzere, kendi tarihi boyunca siyasi gelişmelerden etkilenen, hem dini, hem siyasi hem kültürel anlama sahip olan Ayasofya, kazanım elde etmek isteyen birçok kesimin odağına yerleşerek dini ve siyasi politikalarla doğrultusunda ele alınıp, değerlendirilerek konumlandırılmaya çalışılmıştır. Tarih boyunca dikkatleri üzerine çeken bu önemli yapının farklı dönemlerde değiştirilen statüleri nedeniyle sık sık tartışma konusu haline getirildiği görülmektedir. Hem siyasiler arasında hem dini liderler arasında hem de uluslararası toplumsal düzeyde değişen statüsü nedeniyle çokça konuşulan bu tarihi yapı, medya dünyasının da ilgisini çekmiş, hakkında birçok program ve haber yapılmış, köşe yazarlarının gündemine yerleşmiştir. Geleneksel medyada olduğu kadar sanal basın içeriklerinde de aynı önem ve değerde yer bulan Ayasofya, benzer veya farklı söylemler eşliğinde temsil edilmiş, konumlandırılmaya çalışılmıştır. Nitekim bu çalışmada ele alınan içeriklerin oluşturulduğu dil yapısına ilişkin söylemler incelendiğinde farklı ideolojilerin bu söylemlerde vücut bulduğu görülmektedir. Zira sahip olunan ideolojik perspektiften olaya veya duruma bakış, aynı zamanda bağlamı da bu zemine taşımakta, benzer ideolojik bakış akışı söylemlere yansımaktadır. Sanal basın örneği üzerinden hazırlanan bu çalışmada Ayasofya'ya ilişkin içeriklerin nesnel ve tarafsız olmaktan ziyade milli, tarihi, kültürel, siyasi ve sosyal açılardan oluşturularak, ideolojik perspektif doğrultusunda yansıtılmaya çalışıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Olumlu, olumsuz ve tarafsız bir dil kullanılarak “aktarılmak” istenilen Ayasofya, ideolojik bakış açısıyla yapılan söylemler eşliğinde temsil edilmekte ve ele alınmaktadır. Öyle görünüyor ki bugüne kadar söylenenlerde olduğu gibi bundan sonraki süreçte de söylenecek olanlar Ayasofya'yı kendi bağlam ve değerinden ziyade hep bir ideolojik bakış açısından değerlendirecek, bu yapının değeri kişisel bir gözle görüldüğü şekliyle ifade edilecek ve belki de yeniden oluşturmaya çalışacaktır. Ayasofya, kuşkusuz

bugüne kadar olduğu gibi bundan sonraki süreçte ulusal ve uluslararası arenada önemli yerini koruyacaktır. Toplumların, kültürlerin ve dinlerin kavşak noktasında olması nedeniyle farkı görüş ve düşüncelerin merkezinde yer alan Ayasofya, medya içeriklerinde de yine ideolojik bakış açılarından oluşturulmaya devam edecek ve yansıtılmaya çalışılacaktır.

KAYNAKÇA

- Alemdar, Korkmaz, Erdoğan, İrfan(1994). Popüler Kültür ve İletişim. Ankara: Ümit Yayıncılık
- Aydoğdu, Emre (2005) Kavram Sözlüğü/ Söylem ve Gerçek (Ed. Fikret Başkaya). “İdeoloji”. Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı
- Burton, Graeme (2008) Görünenden Fazlası (Çev. Nefin Dinç) İstanbul: Alan Yayıncılık
- Çakmak Kılıçaslan, Emine (2008) Siyasal İletişim İdeoloji ve Medya İlişkisi. İstanbul: Kriter Yayınları
- Eagleton, Terry(1996) İdeoloji. (Çev. Muttalip Özcan) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Erdoğan, İrfan (2014) Medya Teori ve Araştırmaları. Ankara: Erk Yayınları
- Fiske, John (2014) İletişim Çalışmalarına Giriş (Çev. Süleyman İrvan) Ankara: Pharmakon Yayınları
- Mardin, Şerif(1992).İdeoloji. Bütün eserleri 3. İstanbul: İletişim yayınları.
- Oskay, Ü. (1980). Popüler Kültür Açısından "İdeoloji" Kavramına İlişkin Yeni Yaklaşımlar. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 35 (01) <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/36694> Erişim Tarihi: 30.04.2021
- Oskay, Ünsal(1980). Popüler Kültür Açısından "İdeoloji" Kavramına İlişkin Yeni Yaklaşımlar. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. Cilt: 35. Sayı:1
- Özer, Ö.(2015) Teun Adrian Van Dijk Örneğinde Söylem Çözümlemesi. (Ed. Besim Yıldırım) İçinde. İletişim Araştırmalarında Yöntemler. İstanbul: Literatürk Academia. S.197-286.
- Punch, Keith F.(2014) Sosyal Araştırmalara Giriş. (Çev. Dursun Bayrak, H.Bader Arslan, Zeynep Akyüz) Ankara: Siyasal Kitabevi
- Sancar Üşür, Serpil(1997) İdeolojinin Serüveni. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları
- Sancar, Serpil (2005) “Söylem” (Ed.Fikret Başkaya) İçinde. Özgür Üniversite Kavram Sözlüğü Söylem ve Gerçek. Özgür Üniversite Kitaplığı
- Sözen, Edibe(1997) Medyatik Hafıza. İstanbul: Timaş Yayınları
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/istanbul/gezilecekyer/ayasofya-muzesi> Erişim Tarihi: 08.05.2021
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayasofya> Erişim Tarihi: 09.05.2021
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/kizilelma> Erişim Tarihi: 10.05.2021
- <https://odatv4.com>
- <https://www.ahaber.com.tr>
- <https://www.dw.com/tr>
- <https://www.aa.com.tr>
- <https://perspektif.eu>
- <https://www.haberturk.com>
- <https://beyazgazete.com>

<https://www.ntv.com.tr>
<https://www.gazeteduvar.com.tr>
<https://gumushanedenhaber.com>
<https://www.gencyorumdergisi.com>
<https://www.gazeteduvar.com.tr>
<https://www.haberler.com>
<https://www.aa.com.tr>
<https://www.hristiyanhaber.net>
<https://www.sozcu.com.tr>
<https://www.ensonhaber.com>
<https://t24.com.tr>

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem>
<https://www.ntv.com.tr>
<https://www.yenicaggazetesi.com.tr>
<https://www.birgun.net>
<https://www.mepanews.com>
<https://www.ermenihaber.am/tr/news>
<https://beyazgazete.com>
<https://www.sondakika.com>
<https://www.canlihaber.com>
<https://www.akasyam.com>
<https://demokratgazetesi.com.tr>
<https://www.gazeteduvar.com.tr/>
<https://www.sozcu.com.tr>
<https://www.kapsamhaber.com>
<https://www.dirilispostasi.com>
www.yenisafak.com
<https://t24.com.tr/haber>
<https://www.aa.com.tr>
<https://www.yenisoz.com.tr>
<http://www.hurriyet.com.tr>
<http://www.platform24.org>
www.sabah.com.tr
<https://gumushanedenhaber.com>
<https://tr.sputniknews.com>
<http://www.gazetevatan.com>
<http://www.erzurumgazetesi.com.tr>
<https://www.bursa.com>
<https://www.haber7.com>
<https://www.gercekgundem.com>
<https://www.dha.com.tr>
<http://kangalgundem.com>

<https://beyazgazete.com>

<https://www.haberturk.com>

<https://habertakvimi.com>

<https://www.karar.com>

<https://www.gzt.com>

<http://yeniyasamgazetesi2.com>

<https://dogruhaber.com.tr>

- 30.06.2020 <https://www.akasyam.com>
- <https://demokratgazetesi.com.tr>
- <https://www.gazeteduvar.com.tr/>
- <https://www.sozcu.com.tr>
- <https://www.kapsamhaber.com>
- <https://www.dirilispostasi.com>
- www.yenisafak.com
- <https://t24.com.tr/haber>
- <https://www.aa.com.tr>
- <https://www.yenisoz.com.tr>
- <http://www.hurriyet.com.tr>
- <http://www.platform24.org>
- www.sabah.com.tr
- <https://gumushanedenhaber.com>
- <https://tr.sputniknews.com>
- <http://www.gazetevatan.com>
- <http://www.erzurumgazetesi.com.tr>
- <https://www.bursa.com>
- <https://www.haber7.com>
- <https://www.gercekgundem.com>
- <https://www.dha.com.tr>
- <http://kangalgundem.com>
- <https://beyazgazete.com>
- <https://www.haberturk.com>
- <https://habertakvimi.com>
- <https://www.karar.com>
- <https://www.gzt.com>
- <http://yeniyasamgazetesi2.com>

TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN HUNGARY

Bakhyt AUBAKIROVA

PhD Candidate, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary

Aigerim KOZHABERGENOVA

PhD Candidate, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary

Abstract: The issue of teachers' professional development is of utmost significance in education system. In general, professional development is conceptualized as an individual development and advancement in their professional domain. Teachers' professional development implies the results of gained knowledge and acquired experience by mastering their teaching on a regular basis (Glatthorn, 1995, p. 41). Different countries have a range of heterogeneous and standardized requirements and norms for teachers' professional development. Such standards contain necessary competences and aptitudes that teachers should possess to ensure the expansion of teachers' knowledge repertoire as well as the enhancement of their skills which in its turn leads to the students' achievement too (Kárpáti, 2009). The purpose of this study is dedicated mainly to the context of Hungarian education system. However, it is also influential to indicate the determination and comparison of teachers' professional development in the context of Hungary and Kazakhstan. In particular, the present study explores conditions and specific requirements of teachers' professional development and reveals factors and modes (both formal and informal) that influence on teachers' professional growth. The implementation of various approaches towards teachers' professional development can be traced diversely both at school level and higher education institutions. In one hand, schoolteachers are obliged to follow the indicated regulations whereas for the tertiary education teachers there is no regulations or obligations for fostering their professional development.

Keywords: Professional Development, Teachers, Hungary

1. INTRODUCTION

The issue of teachers' professional development is of utmost significance in education system. In general, professional development is conceptualized as an individual development and advancement in their professional domain. Teachers' professional development implies the results of gained knowledge and acquired experience by mastering their teaching on a regular basis (Glatthorn, 1995, p. 41).

Different countries have a range of heterogeneous and standardized requirements and norms for teachers' professional development. Such standards contain necessary competences and aptitudes that teachers should possess to ensure the expansion of teachers' knowledge repertoire as well as the enhancement of their skills which in its turn leads to the students' achievement too (Kárpáti, 2009). Professional development is an essential part of teachers' career path. According to the results of TALIS 2018, in the OECD countries more than 90%

of teachers participated in different professional development activities and in-service training programmes a year before the survey and 80% of teachers noted the positive impact of these activities on their teaching practices (OECD, 2019). Besides, teachers' professional development is considered to be tightly connected to the improvement of education quality and students' learning and learning outcomes (Borko & Putnam 1995; Desimone 2009; Hattie 2009; Kárpáti, 2009; Coe et al. 2014; Craven, Yeung & Han, 2014; Thurlings & Brok, 2017; Darling-Hammond, Hyler, & Gardner, 2017).

The purpose of this study is dedicated mainly to the context of Hungarian education system. However, it is also influential to indicate the determination and comparison of teachers' professional development in the context of Hungary and Kazakhstan. In particular, the present study explores conditions and specific requirements of teachers' professional development and reveals factors and modes (both formal and informal) that influence on teachers' professional growth. The implementation of various approaches towards teachers' professional development can be traced diversely both at school level and higher education institutions. In one hand, schoolteachers are obliged to follow the indicated regulations whereas for the tertiary education teachers there is no regulations or obligations for fostering their professional development.

2. TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT

According to the general broad definition, advanced by TALIS, teachers' professional development refers to "activities that develop an individual's skills, knowledge, expertise and other characteristics as a teacher" (OECD, 2009, p. 49) and in the scope of lifelong learning it includes "initial training, induction courses, in-service training, and continuous professional development in school settings" (European Commission, 2010, p. 19). In more narrow sense, teachers' professional development implies the results of gained knowledge and acquired experience by mastering their teaching on a regular basis (Glatthorn, 1995, p. 41). Darling-Hammond, Hyler, & Gardner (2017) define professional development as "structured professional learning that results in changes in teacher practices and improvements in student learning outcomes" (p. v). For the present study, we adopted the definition proposed by Villegas-Reimers (2003) that refers teachers' professional development as "a long-term process that includes regular opportunities and experiences planned systematically to promote growth and development in the profession" (p. 12).

Many studies explored characteristics and requirements to teachers' professional development. For instance, in their works, a number of authors note that professional development of teachers should be focused on growth of subject matter and pedagogical content knowledge, developing teaching skills, instructional flexibility, classroom-related judgement and decision-making, and on teachers' contributing to the professional community (Little, 1992; Leithwood, 1992; Putnam & Borko, 2000; Desimone 2009; Thurlings & Brok, 2017). The most common characteristics and requirements to effective teachers' professional development may be summarized to: focusing on the students' learning, incorporating active teachers' learning, providing collaboration with colleagues, using models of effective instructional practices, setting goals appropriate in job-embedded context, having sustained

duration (Hawley & Valli, 2000; Maurer, 2000; Borko, Jacobs, & Koellner, 2010; Darling-Hammond, Hyler, & Gardner, 2017).

Professional development of teachers can be organized in different ways. Depending upon various criteria different scholars propose different models of teachers' professional development. For instance, Villegas-Reimers (2003) divides models of teachers' professional development into two big groups – organizational partnership models and small group or individual models, in accordance with the scale of organizational requirements and needs (Table 1). The first group includes the models that are effective in conditions of “organizational or interinstitutional partnership” (Ibid., p. 69), whereas, the implementation of models in the second group does not require large scale.

Table 1. Models of teachers' professional development

Organizational partnership models	Small group or individual models
Professional-development schools	Supervision: traditional and clinical
Other university-school partnerships	Students' performance assessment
Other inter-institutional collaborations	Workshops, seminars, courses, etc.
Schools' networks	Case-based study
Teachers' networks	Self-directed development
Distance education	Co-operative or collegial development
	Observation of excellent practice
	Teachers' participation in new roles
	Skills-development model
	Reflective models
	Project-based models
	Portfolios
	Action research
	Use of teachers' narratives
	Generational or cascade model
	Coaching/mentoring

Source: Villegas-Reimers (2003, p. 70)

Kennedy (2005) identifies nine models of teachers' professional development arranging them in three groups based on their purpose with the increasing capacity for professional autonomy (Table 2).

Table 2. Models of teachers' continuous professional development

Model of CPD	Purpose of model
The training model The award-bearing model The deficit model The cascade model	Transmission
The standards-based model The coaching/mentoring model The community of practice model	Transitional
The action research model The transformative model	Transformative

Increasing
capacity for
professional
autonomy

Source: Kennedy (2005, p. 248)

Teachers' professional development is considered to be tightly connected to the improvement of quality of education and students learning (Borko & Putnam, 1995; Desimone 2009; Hattie 2009; Kárpáti, 2009; Coe et al. 2014; Craven, Yeung & Han, 2014; Thurlings & Brok, 2017; Darling-Hammond, Hyler, & Gardner, 2017).

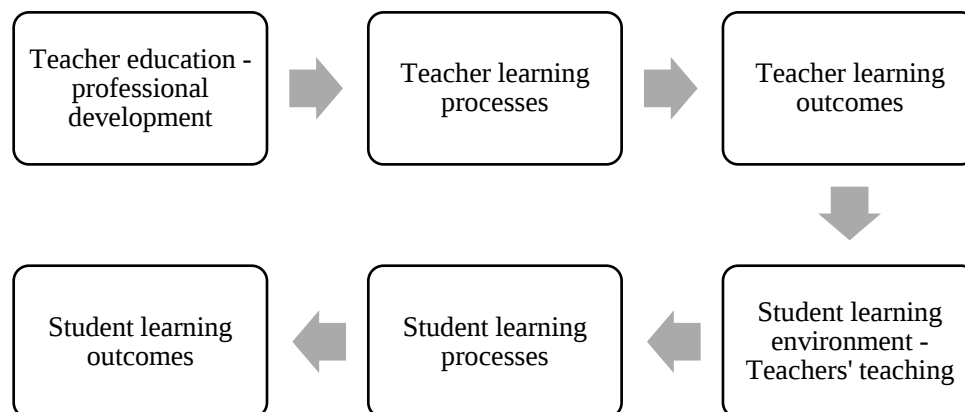

Figure 1. Chain of evidence from teacher education and professional development to student learning outcomes

Source: Vermunt (2014)

The figure 1 depicts the chain of evidence proposed by Vermunt (2014) that presents the connection of teachers' professional development with students learning outcomes in the chain of evidence. In accordance with this chain, education programmes and professional development of teachers initiate the process of teachers' learning that results in teachers' learning outcomes – new or deeper knowledge, practices, intentions, etc. In turn, teachers' learning outcomes allow creating favourable learning environment for students and enhancing teachers' teaching practice. Enhanced teaching practices activates the processes of students' learning that then lead to students' learning outcomes.

3. TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN HUNGARY

Teachers' professional development in Hungary is implemented through the system of the in-service teacher training. In-service teacher training is centrally organised, controlled and financed. Along with this, there is a difference between the obligations of continuous professional development for teachers working in schools education and academic staff of higher education institutions. In one hand, schoolteachers are obliged to follow the indicated regulations whereas for the tertiary education teachers there is no regulations or obligations for fostering their professional development.

3.1 TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN HUNGARIAN SCHOOLS

Hungarian traditional school education system has a strong teacher orientation (Reményi, 2016; Mikusová, 2019). All teachers working in public schools must be registered by the National teachers' chamber (Nemzeti Pedagógus Kar), and participation in continuous

professional development is compulsory to remain in the teaching profession (OECD, 2015, p. 11). The main issues of teachers' employment, rights and obligations of professional development are stipulated and regulated by the Act on National Public Education (2011).

In accordance with Hungarian legislation, teachers who work in school education have an obligation to participate in the 120-hour in-service training programme every seven years (Act CXC, 2011). The fulfilment of obligation of participation in the in-service training programme requires completing a number of activities (see Table 3).

Table 3. In-service training obligation of Hungarian schoolteachers

Nº	In-service training obligation of schoolteachers
1	30-60-120-lesson-long accredited in-service training programme for teachers
2	Teachers' special examination
3	Completing tertiary educational training (undergraduate level or graduate level training, specialized extension training, training in a partial field) which authorizes the graduate to occupy in a teacher's job
4	Participating in complex development projects in cooperation with the teaching staff, potentially measured in the student's efficiency
5	Trainings for ICT development
6	Foreign language training

Source: Eurydice (2021)

Furthermore, one fourth of the in-service training obligation may be fulfilled by:

- participating in a research-based scholarship program,
- trainees' professional support,
- self-training,
- participating in min. 5 and max. 30-lesson-long non-accredited extension training,
- offering consultancy for the teachers' community (Eurydice, 2021)

However, teachers can participate only in those in-service training programmes that are approved and accredited by the Educational Authority (Márkus & Erdei, 2014). The educational ministry issues the list of the accredited in-service training programmes two time a year (Ibid., 2014, p. 99). The contents of the professional development programmes for teachers is also decided and commissioned by the government education authorities (Kárpáti, 2009, p. 8)

Failure to comply with this obligation results in sanctions. According to the Act CXC of 2011 on National Public Education, a teacher who did not participate in the in-service training programme or did not successfully complete it is a subject to termination of employment. Teachers with the higher career levels of Teacher I, Teacher II, Master Teacher and Research Teacher who did not fulfil the obligation of participation in the in-service training are to be downgraded by one level. However, for teachers who have reached the age of 55, participation in the in-service training programmes is no longer compulsory (Act CXC, 2011).

3.2 TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN HUNGARIAN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

The issues of teachers' professional development are significant and can be found in worldwide aiming at increasing students learning quality (Craven, Yeung, & Han, 2014). However, the requirements of being a teacher include a range of consecutive learning and teaching activities on a regular basis in order to keep changes in their professional knowledge as well as competences updated and enhanced (Mikusová, 2019). According to Hicks et al. (2010) determines four essential topics related to the university teachers' PD: *a) embedding a student-centred approach; b) facilitating the scholarship of teaching; c) initiating and building up networks and relationships; d) introducing staff to institutional policies*. Research reveals that training programs for the teachers are important, but such training programs can only be effective if its length lasts more than one year. University teachers' professional development is not affected by the length of academics' teaching experience (Postareff, Lindblom-Ylänne, & Nevgi, 2007).

As for the case of teachers' professional development in Hungarian higher education institutions, only those academics who hold PhD degree, with the capability of teaching in foreign language as well as the possession of scientific degree may have a permanent employment at universities. As such professional activities are regarded as the main competences that the university teachers should possess. Teachers' promotion system in Hungarian universities are engaged in continuous professional development (CPD) (Eurydice, 2021). Furthermore, academic staff at Hungarian universities are accountable for their continuous professional development because they do not have any obliged regulations for academic educators' professional development in higher education as well as there is the absence of related training organizations. Though, paradoxically, higher education institution teachers' job promotion is dependent on their professional development (Eurydice, 2021).

Notwithstanding the absence of obligations related to university teachers' professional development, there is a research dedicated to the patterns of university teachers professional development in the context of Hungary (2 universities) and Finnish (1 university) universities by Kálmán et al. (2019). This study reveals that Hungarian university teachers are more inclined to be the innovators and sharing knowledge by implementing as an experiment different teaching approaches to develop researches (Kálmán et al., 2019). Research results claim that academic educators who implement a variety of teaching approaches as experiments are regarded as the main driving educational actors described as supportive and collaborative in higher education institutions' teaching and learning process. Whereas those who are passive in experimenting are tend to be more personalized or do not possess sufficient knowledge related to professional culture (Kálmán et al, 2019).

4. COMPARISON OF TEACHERS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN HUNGARY AND KAZAKHSTAN

Knight et al. (2006) considers professional learning through the lens of non-formal learning. Such professional non-formal learning activities are usually accompanied and provided by a range of diverse learning events such as conferences, workshops, courses, away days etc. developing learning (p. 321). Professional learning activities are considered as an ongoing a

long-term procedure that can happen in specific contexts over time. Teachers are inclined to relate their previous knowledge with their new experiences through everyday activities making it more efficient (Villegas-Reimers, 2003, p. 13).

A case of Hungary

Since 2013, Hungary is implementing a new educational policy in terms of teachers' professional and career development. This model involves the levels of teachers' professional development starting preliminary from being a Trainee for two years accompanied and supported by a mentor. After the compulsory exams, a trainee enters to the level of Teacher Category I who should possess at least 2 years and as a maximum nine years of professional experience in the related field. Those teachers who has a long term of teaching professional development refer to the Teacher Category II. Next teacher career level is dedicated to the Master Teacher who has 14 years of professional experience and the last one is devoted to the Research Teacher who is engaged in conducting research activities (see Table 4). Such certification processes of teachers' professional development serve as an instrument for controlling their professional growth. Eight pedagogical competences for Hungarian teachers indicated by the Government Decree 326/2013 (VIII. 30.) enlisted in TALIS (see Szivák and Tóth (2018, p.4)).

Table 4. Teacher career levels and achievements required for qualification

	Teacher I.	Teacher II.	Master Teacher	Research Teacher
Content of the audit (Government Decree 326/2013 (VIII. 30.))	e-portfolio of selected documents for the 8 teacher competencies ²	e-portfolio of selected documents for the 8 teacher competencies	Portfolio Supporting the 4-Dimensional Activity Model ³ of 4-6 Documents	Portfolio of Selected Documents Based on the 3-Dimensional Activity Model ⁴
	conducting a class/lesson / reflective interview	conducting a class/lesson / reflective interview	presenting a master program and defence (to be renewed every five years)	uploading a research program (to be renewed every five years)

Source: Szivák and Tóth (2018, p.4)

Mentoring system is another important pillar for the teachers' professional development. Mentoring programs are supported by the heads of educational institutions and they claim that only new graduates are inclined and have tension to participate in mentoring programs in order to be socialized in the related teaching profession (Ibid., p. 11). Educational institution leaders argue that in the process of implementation of mentoring programs, teachers are akin to the development of pedagogical and collaborative competences. They also emphasize that it is fundamentally difficult for teachers to acquire Teacher I and Teacher II degrees (Szivák & Tóth, 2018, p. 15).

A case of Kazakhstan

On contrary, in the context of Kazakhstan there are a number of ways and opportunities contributing to the teachers' professional development. One of the most popular and effective one is the centres of National Skills Upgrading "Orleu" can be found in every region supporting teachers form all educational levels (from secondary up to tertiary education

including) in providing them with specific time period courses on a particular subject-matter respectively to improve and enhance academic educators' qualification and encourage for promotion (By, 2018).

Table 5. Contents and structure of new in-service teacher training program "Orleu"

№	Module
1	New educational technologies
2	Critical thinking
3	Criteria-based assessment of students' learning achievements
4	Management in secondary education and competency-based learning in the conditions of shift to 12-years education
5	Using ICT and "e-learning" in teaching
6	Modern technologies of gifted children education
7	Psychological and pedagogical specifics of teaching at different age groups of students

Source: Authors design based on the information from the webpage of CPD "Orleu" www.orleu-edu.kz; Tastanbekova (2018, p. 93)

Table 6. Structure of new in-service teacher training program "Orleu"

Levels	Structure	Award for passers
1 st month	Off-site learning key ideas of the program	Core level – 30 % increase in salary Intermediate level – 70% Advanced level – 100%
2 nd month	Practice of new methods in pedagogical setting	
3 rd month	Off-site self and peer reflection, assessment of implemented changes into teachers' pedagogical practice	
Final stage	Portfolio, presentations, and test	

Source: Authors design based on the information from the webpage of CPD "Orleu" www.orleu-edu.kz; Tastanbekova (2018, p. 93)

The Table 5 and Table 6 depict the content and structure of the "Orleu" program dedicated to the teachers' professional development and facilitates for keeping their related knowledge and skills updated. The provision of such courses for in-service teachers are free of charge, but all the living and travel expenses are financed by the participants themselves. Though all these expenses should be covered by the local budget but from the diversity and gap between urban and rural places can be postponed or delayed (Tastanbekova, 2008, p. 93).

Kazakhstani teachers are to participate in a range of various workshops, conferences, seminars related to their professional development. Such academics' professional development events are financially supported by the Ministry of Education and Sciences of RK (MES of RK). According to the research results conducted in "Orleu", teachers claim on

the occurred changes in their instructional teaching as well as indicating the increase of students' motivation on learning for around 40%. School teachers hold four categories (teacher, teacher-moderator, teacher-expert, teacher-researcher and teacher-master) in order to transfer from one category to another, teachers are obliged to pass national test and it in its turn, also influences on the amount of their salaries (Ibid., p. 14).

Such categorical division of schoolteachers are also regarded as the steps of teachers' attestation (see Table 7). According to the law of education in Kazakhstan, teachers should pass attestation once in every five years to update their qualification.

Table 7. Qualification categories

№	Qualification category	Professional requirements
1	Teacher	• No professional experience needed. • Competent in related subject matter, teaching methods and assessment. • Planning, organizational, professional-pedagogical competences;
2	Teacher moderator	• Pedagogical experience at least 2 years, • Implements innovative forms, methods, ways of teaching, • Has participants of Olympiads, competitions in local school level.
3	Teacher expert	• Pedagogical experience at least 3 years, • Possesses the skills of analysing organized educational activities, • Mentors and constructively prioritizes professional development, • Has participants in Olympiads, competitions, competitions at the district / city level.
4	Teacher researcher	• Pedagogical experience at least 5 years, • Has an author's program or is the author (co-author) of published textbooks, teaching aids approved by the Republican Educational and Methodological Council, • Ensures the development of scientific design skills, provides mentorship, and plans to develop a network of the professional community at the regional level, • Is a participant in republican and international competitions and Olympiads or prepared participants of republican and international competitions and Olympiads.

Source: <https://findhow.org/2518-kak-prohodit-attestatsiya-pedagogicheskikh-rabotnikov.html>

As for the university-teachers, the attestation is carried out every three years only those who are in full time job. Those who are pensioners and in maternal leave are out of attestation list.

Higher education institution teacher possesses an opportunity to be certified in a pre-scheduled manner as well (MA, PhD). Attestation stages of university teachers include: Notification › Document collection › Department commission › Faculty commission › Expert group commission › Attestation commission resolution = Admission or Rejection. Higher education institutions in Kazakhstan are mainly engaged in establishment of PD events: workshops, conferences, courses, round tables. Interinstitutional participation in aforementioned PD events is another pillar and opportunity for academic educators to share knowledge and experiences, ideas, and professional findings (Duisembekova, 2013, p. 564). Another learning opportunity as well as essential leverage for the teachers' professional development in Kazakhstan in the implementation of the international scholarship called "Bolashak", which allows them to be trained in the world's best universities (Duisembekova, 2013).

5. CONCLUSION

The issues of teachers' professional development that is conceptualized as an individual development and advancement in teachers' professional domain currently are recognized significant in the world. In Hungarian context, teachers' professional development is implemented through the system of the in-service training for teachers. In-service teacher training is centrally organised, controlled and financed. Furthermore, there are different requirements of continuous professional development for teachers working in schools education and academic staff of higher education institutions. In one hand, teachers who work in school education are obliged to follow the indicated regulations and participate in compulsory 120-hour in-service training programme every seven years, whereas for the tertiary education teachers there is no regulations or obligations for fostering their professional development. However, job promotion of higher education institution teachers is dependent on their professional development.

REFERENCES

1. Act CXC of 2011 on National Public Education. Retrieved from http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=106832&p_count=5&p_classification=09v
2. Borko, H, Jacobs, J., & Koellner, K. (2010). Contemporary Approaches to Teacher Professional Development. In: Penelope Peterson, Eva Baker, Barry McGaw, (Editors), *International Encyclopedia of Education*. Vol. 7, pp. 548-556. Oxford: Elsevier
3. Borko, H. & Putnam, R.T. (1995). "Expanding a Teachers' Knowledge Base: A Cognitive Psychological Perspective on Professional Development." In *Professional Development in Education: New Paradigms and Practices*, edited by Thomas R. Guskey and Michael Huberman, 35-66. New York: Teachers College Press.
4. By, S. (2018). Education Policy Outlook.
5. Coe, R., Aloisi, C., Higgins, S., and Lee Elliot Major (2014). *What Makes Great Teaching?: Review of the Underpinning Research*. London: The Sutton Trust.

6. Craven, R. G., Yeung, A. S., & Han, F. (2014). The Impact of Professional Development and Indigenous Education Officers on Australian Teachers' Indigenous Teaching and Learning. *Australian Journal of Teacher Education*, 39(8), 85-108.
7. Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., & Gardner, M. (2017). Effective teacher professional development. *Learning Policy Institute*.
8. Desimone, L. M. (2009). "Improving Impact Studies of Teachers' Professional Development: Toward Better Conceptualizations and Measures." *Educational Researcher* 38(3), 181-199. doi:10.3102/0013189X08331140.
9. Duisembekova, L. (2013). State policy on education development in the Republic of Kazakhstan: Problems and prospects of teacher training. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 89, 562-566.
10. European Commission. (2010) Teachers' Professional Development - Europe in International Comparison. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Union.
11. Glatthorn, A. (1995). Teacher development. In: Anderson, L. (Ed.), *International encyclopedia of teaching and teacher education* (second edition). London: Pergamon Press.
12. Hattie, J. A. C. (2009). *Visible Learning: A Synthesis of over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement*. London: Routledge.
13. Hawley, W. D. and Valli, L. (2000). Learner-centered professional development. Phi Delta Kappa Center for Evaluation, Development, and Research. *Research Bulletin Number* 27.
14. Hicks, M., H. Smigiel, G. Wilson, and A. Luzeckyj. (2010). Preparing Academics to Teach in Higher Education. Final Report. Sydney: Australian Learning and Teaching Council.
15. Kálmán, O., Tynjälä, P., & Skaniakos, T. (2020). Patterns of university teachers' approaches to teaching, professional development and perceived departmental cultures. *Teaching in Higher Education*, 25(5), 595-614.
16. Kárpáti, A. (2009). Teacher training and professional development. *Green book: For the renewal of Public education in Hungary*, 203-226.
17. Kennedy, A. (2005). "Models of continuing professional development: A framework for analysis". *Journal of In-service Education*, Vol. 31/2, <http://dx.doi.org/10.1080/13674580500200277>.
18. Knight, P., Tait, J., & Yorke, M. (2006). The professional learning of teachers in higher education. *Studies in higher education*, 31(03), 319-339.
19. Leithwood, K. A. (1992). The principal's role in teacher development. In: *Teacher development and educational change*, 86-103, London: Falmer Press.
20. Little, J.W. (1992). Teacher development and education policy. In: *Teacher development and educational change*. London: Falmer Press.
21. Márkus, E., & Erdei, G. (2014). Educational policy aspects of teacher Continuing Professional Development in Hungary. In Pusztai, G., & Engler, J. (2014). *Teacher Education Case Studies in Comparative Perspective*. Center for Higher Education Research and Development-Hungary.
22. Maurer, M. J. (2000). Professional Development in Career and Technical Education. In *Brief: Fast Facts for Policy and Practice* No. 7.

23. Mikusová, M. (2019). Hungarian English language teachers' roles in the development of self-regulation: A pilot study. *Journal of Adult Learning, Knowledge and Innovation*, 3(2), 73-87.
24. OECD. (2009). *Creating Effective Teaching and Learning Environments: First Results from TALIS*, TALIS, OECD Publishing, Paris, <https://dx.doi.org/10.1787/9789264068780-en>.
25. OECD. (2019). *TALIS 2018 Results (Volume I): Teachers and School Leaders as Lifelong Learners*, TALIS, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/1d0bc92a-en>.
26. Postareff, L., S. Lindblom-Ylänne, and A. Nevgi. (2007). "The Effect of Pedagogical Training on Teaching in Higher Education." *Teaching and Teacher Education*, 23(5), 557-571. doi:10. 1016/j.tate.2006.11.013.
27. Putnam, R.T., & Borko, H. (2000). "What Do New Views of Knowledge and Thinking Have to Say about Research on Teacher Learning?" *Educational Researcher* 29(1): 4-15. doi:10.3102/0013189X029001004.
28. Reményi, V. J. (2016). Steps in need of teachers' transformative professional learning. *Opus et Educatio*, 3(6), 768-776.
29. Szivák, J., & Tóth, Á. N. Supplementary comments to Hungarian results of TALIS 2018.
30. Tastanbekova, K. (2018). Teacher education reforms in Kazakhstan: Trends and issues. *Bulletin of Institute of Education, University of Tsukuba*, 42(2), 87-97.
31. Thurlings, M. C. G., & den Brok, P. J. (2017). Learning outcomes of teacher professional development activities: a meta-study. *Educational Review*, 69(5), 554-576. <https://doi.org/10.1080/00131911.2017.1281226>.
32. Vermunt, J. D. (2014). Teacher learning and professional development. In *Teachers' professional development*, pp. 79-95. Brill Sense.
33. Vescio, V., D. Ross, and A. Adams. (2008). "A Review of Research on the Impact of Professional Learning Communities on Teaching Practice and Student Learning." *Teaching and Teacher Education*, 24(1), 80-91.
34. Villegas-Reimers, E. (2003). *Teacher professional development: an international review of the literature*. Paris: International Institute for Educational Planning.